

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

23

Yaşadığımız
Dünya

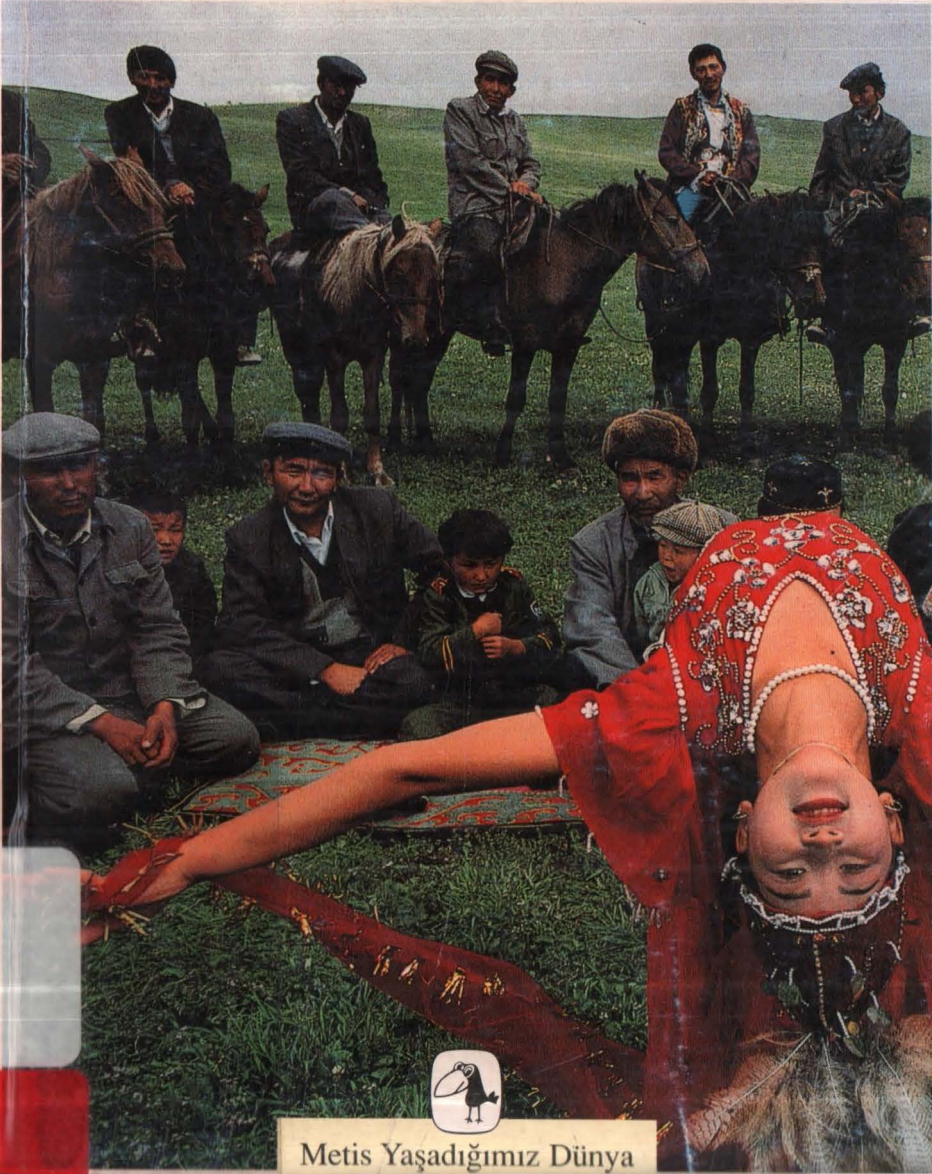
Unutkan Tarih

Hazırlayan: SEMİH VANER

Unutkan Tarih

Sovyet Sonrası Türkdilli Alan

Hazırlayan: SEMİH VANER

Metis Yaşadığımız Dünya

Unutkan Tarih
Sovyet Sonrası Türkdilli Alan
Hazırlayan: Semih Vaner

Metis Yayınları
İpek Sokak No. 9, 80060 Beyoğlu, İstanbul

Yaşadığımız Dünya Dizisi 23

UNUTKAN TARİH
Sovyet Sonrası Türkdilli Alan
Hazırlayan: Semih Vaner

© Metis Yayınları, 1996

Birinci Basım: Aralık 1997

Yayıma Hazırlayanlar:
İ. Kaya Şahin, Semih Sökmen

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Kapak ve İç Baskı: Yaylacık Matbaası
Cilt: Fatih Mücellithanesi

ISBN 975-342-171-0

Unutkan Tarih

Sovyet Sonrası Türkdilli Alan

Hazırlayan:
SEMİH VANER

Çeviren:
ERCAN EYÜBOĞLU

METİS YAYINLARI

KİTAPTA YER ALAN MAKALELERDEN,

• Etienne Copeaux, "Le mouvement 'Prométhéen'", ss. 9-45, • Füsün Üstel, "Les 'Foyers turcs' et les 'Turcs de l'extérieur'", ss. 47-61, • Nadir Devlet, "A Struggle for Independence in the Russian Federation: the Case of the Tatars", ss. 63-82, • Stéphane Dudoignon, "Changements politiques et historiographie en Asie centrale (Tadjikistan et Uzbekistan, 1987-1993)", ss. 85-134, • Françoise Aubin, "Renouveau gengiskhanide et nationalisme dans la Mongolie post-communiste", ss. 137-203, • Selim Deringil, "L'Empire ottoman et le panislamisme dans la Russie turcophone", ss. 207-216, • Semih Vaner, "La question démocratique dans l'aire turque (les cas de la Turquie, de l'Azerbaïdjan et du Turkménistan)", ss. 217-243, • Mohammad-Reza Djalili, "L'Iran face aux développements en Transcaucasie et en Asie centrale", ss. 245-253, • Michel Jan, "La politique de Pékin à l'égard de ses populations turcophones", ss. 255-269, • Deniz Akagül, "L'insertion des républiques turcophones dans l'économie mondiale et le rôle de la Turquie", ss. 273-295, • Alain Blum, "L'Asie centrale ex-soviétique, espace culturel et espace démographique", ss. 335-349, • Françoise Aubin, Jean Coussy et Semih Vaner, "Conclusion", ss. 351-372, CE-MOTI (Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien) dergisinin "İstanbul-Oulan Bator: Autonomisation, Mouvements identitaires, Construction du politique" başlığını taşıyan 16. sayısında (1993);

• Anne de Tinguy, "La Russie a-t-elle une politique à l'égard de son Sud?", ss. 77-105, • Marcel Bazin, "Disparités et flux migratoires dans l'aire turque", ss. 227-241, • Fereydoun Khavand, "Les nouvelles orientations de la politique économique régionale de l'Iran", ss. 253-263, aynı derginin "La zone de coopération économique des pays riverains de la mer Noire" başlığını taşıyan 15. sayısında (1993) yayınlanmıştır.

Son olarak iki makale, • Ahmet Şahinöz, "Türkiye: Tarımda Bölgesel Bir Güç", • Alain Giroux, "Le Kazakhstan entre l'Asie et l'Europe" ise Centre d'études et de recherches internationales (Fondation nationale des sciences politiques, Paris) ile Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin, 2-3 Kasım 1992 tarihlerinde Ankara'da ortaklaşa düzenledikleri "Bölgesel ve Uluslararası Yeniden Yapılanmada Türklük Alanları" konulu kolokyuma bildiri olarak sunulmuştur.

İçindekiler

SUNUŞ *Semih Vaner* 7

ULUSAL KİMLİK İFADELERİ

"Prometeci" Hareket
Etienne Copeaux 17

"Türk Ocakları" ve "Dış Türkler"
Fusun Üstel 53

Rusya Federasyonu'nda Bağımsızlık Hareketleri - Tatarlar
Nadir Devlet 66

Orta Asya'da Siyasal Değişmeler ve Tarihyazımı
Tacikistan ve Özbekistan, 1987-1993
Stéphane A. Dudoignon 91

Komünizm Sonrası Moğolistan'da Milliyetçilik ve
Cengiz Hancı Yenilenme
Françoise Aubin 135

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkdilli Rusya'da Panislamizm
Selim Deringil 203

SİYASAL İFADELERİN BELİRİŞİ

Türkdilli Dünyada Demokrasi Sorunu
Semih Vaner 215

Transkafkasya ve Orta Asya'daki Gelişmeler Karşısında İran
Muhammed Rıza Celili 239

Çin'de Yaşayan Türkdilli Nüfusa Uygulanan Pekin Politikası
Michel Jan 247

Rusya'nın Bir Güney Politikası Var mı?
Anne de Tinguy 261

BÖLGESEL DURUM

"Türk Alanı"nda Farklılıklar ve Göç Hareketleri
Marcel Bazin 287

**Kültürel ve Demografik Bir Alan Olarak
Eski Sovyet Orta Asyası**
Alain Blum 304

Kazakistan: Asya Devinin Potansiyeli ve Ekonomik Modeli
Alain Giroux 318

İran'ın Bölgesel Ekonomi Politikasının Yeni Yönelimleri
Feridun Hâvend 334

**Türkdilli Cumhuriyetlerin Dünya Ekonomisine Yerleştirilmesi
ve Türkiye'nin Rolü**
Deniz Akagül 343

Türkiye: Tarımda Bölgesel Bir Güç
Ahmet Şahinöz 364

SONUÇ *Françoise Aubin, Jean Coussy, Semih Vaner* 377

HARİTALAR

Kafkasya 11

Orta Asya 12-3

Moğolistan ve Çin 134

Göç Alanları 290-1, 296-7

Sunuş

Elinizdeki bu ortak yapıt, bu satırların yazarının Paris'te bulunan akademik bir kuruluş olan, siyaset sosyolojisi ve uluslararası ilişkiler konusunda uzman "Siyasal Bilimler Ulusal Vakfı"na (*Fondation nationale des sciences politiques*) bağlı "Uluslararası Araştırmalar ve Etüdler Merkezi"nde (*Centre d'études et de recherches internationales*), 1990 yılında başlattığı çalışmanın ürünlerinden biridir.

"Bölgesel ve uluslararası yeniden yapılanmada Türkiye ve *Türklük Alanları*" (*La Turquie et l'aire turque dans la nouvelle configuration régionale et internationale*) başlığını taşıyan bu kişisel ve ortak çalışmanın saiki açıktı: Sovyet imparatorluğunun ani çöküşünün, bu bütünün güneyinde yarattığı sonuçlar. Bu gelişmeler, özellikle şoka hazırlıksız yakalanan Türkiye'nin dış politikasını ve Türkiye ile Çin arasındaki uzun kuşak üzerindeki, çoğu Türkdilli olan toplumların geleceğini yakından ilgilendiriyordu.

Kitap üç bölüm üzerine kurulu. Birinci ve daha geniş bölüm ulusal kimlik ifadelerine ayrılı. İkinci bölüm siyasal ifadelerin belirişi ve nihayet üçüncü bölüm de bölgesel durumla ilgili.

1917 Devrimi sonrasında Sovyet imparatorluğunda ortaya çıkan bağımsız cumhuriyetlerin başarısızlığından doğan ve SSCB'nin Rus olmayan sürgünlerinin oluşturduğu bir hareket olan "Prometecilik", ilk makalenin yazarı E. Copeaux'nun araştırma konusu. Bir avuç aydının Paris'te sürdürdüğü bu hareket, Mustafa Kemal Türkiye'si'nin güçlü kuzey komşusuna karşı olan politikası hakkında verdiği ipucu açısından da önem taşıyor. F. Üstel'in "Türk Ocakları"na ilişkin makalesi, bir önceki çalışmada Copeaux'nun Mehmet Emin Resulzade'ye atfen söz ettiği, "kültürel Pantürkizm"/"siyasal Pantürkizm" ayrımını ilgilendirmektedir. "Türk Ocakları" etkinlik süresi boyunca sürekli bu ikilemle karşı karşıya kalmıştır.

Kazan Hanlığı'nın yıkıldığı tarih olan 1552 yılında Rus hâkimiyeti altına giren Tatarlar, Nadir Devlet'in deyimiyle bu duruma maruz kalan ilk Türki topluluktur. Bu tarihsel olgu yanında, Tataristan bugün Rusya Federasyonu sınırları içinde, giderek merkezde yer alma ve enerji sorunu üzerinde odaklaşan bir mücadeleye sahne olma özelliklerini taşımaktadır. Tataristan'a oranla Moskova'ya daha uzak olan Özbekistan ve Tacikistan'daki tarihyazımı konusuna eğilen S. Dudoignon daha önce şu iki soruyu da sormaktan geri kalmıyor: 1991 sonbaharında ilan edilen bağımsızlıklar, Orta Asya halkları tarafından gerçekten de istenmiş midir? Ve bu halklar tek başlarına bu bağımsızlıklarının altından kalkabilecek araçlara sahip midirler?

Dudoignon gibi F. Aubin'in de sorduğu sorular, milliyetçi birikimlerin nasıl yeni yatırımlara yöneleceği ve siyasal taleplerin kimlik alanında nasıl ifade bulacağı temaları etrafında düğümleniyor. Moğolistan'a ilişkin etraflı ve dikkatli incelemesinde Aubin, komünizm sonrası durumun yeniliği ve beklenmedikliğinin altını çizerek, dönüşümün ne gibi sonuçlar doğuracağını kestirmenin güçlüğü üzerinde duruyor. İlk bölümün son ve kısa incelemesinde S. Deringil'in konusu ise "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkdilli Rusya'da Panislamizm".

"Siyasal İfadelerin Belirliği" başlığını taşıyan ikinci bölümde söz konusu edilen şey, Türklük alanlarındaki demokratikleşme sorunsalı ve İran, Çin ve Rusya gibi bölgesel, giderek uluslararası güç ve devletin Orta Asya'ya bakışlarıdır. Ayrıca bu bakış, her üç ülkenin kendi sınırları içinde önemli bir Türkdilli nüfusu barındırıyor olması ile daha da önem kazanmaktadır. Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan'da demokratikleşme süreci ve bu sürecin karşılaştığı engeller üzerinde duran S. Vaner'in çalışmasından sonra, M. R. Celili, "etnik bileşiminin karmaşık niteliği" ve bu silahın her an kendi çıkarlarına karşı da kullanılabileceği bilinen İran'ın tavrı, İran açısından gelişmelerin ne yönde olacağı sorusu üzerinde duruyor.

Unutulmaması gereken diğer bir husus, yöreye komşuluğunun dışında, Sincan nedeniyle Türkdilli dünya ile doğrudan ilişkili olan Çin'in tutumudur. Konuyu ele alan M. Jan ayrıca Sincan'ın enerji alanındaki yeraltı zenginlikleriyle Çin ve dolayısıyla bölge ekonomisi için özel bir önemi haiz görüldüğünü vurgulamaktadır. Anne de Tinguy ise Rusya'nın güney sınırlarında bağımsız devletlerin ortaya çıkışının SSCB'nin çöküşünün pek çok sonucundan biri olduğunu ve bu gelişmenin Rusya için, bugün karşılaştığı birçok yeni meydan okumadan birisini oluşturduğunu hatırlattıktan sonra, özellikle şu soruları soruyor: Eski SSCB'

nin en yoksul ülkeleri olmaları, kendisi ile Yakın Doğu arasında "sıkışık kalmaları" ve sekiz devletten altısının müslüman kimliği taşıması gibi ortak özellikler gösteren bu yeni devletlere karşı Rusya'nın tutumu ve bu durumun Rusya'nın güneyinin güneyi yani Yakın Doğu ile olan bağları üzerindeki etkileri ne olacaktır? İki kıta üzerinde yer alan toprakları ile Avrupa, Yakın Doğu ve Uzak Doğu dünyasıyla bağları olan Rusya, bu son ikisi aleyhine birincisini tercih edecek midir?

Kitabın son bölümü, bölgesel duruma ayrıldı. İlk çalışmada M. Bazin her etnik grup gibi göç akımlarına maruz kalan "Türk alanı"nın bu olgudan nasıl etkilendiğini, daha çok 1960'lı yılları esas alarak işliyor. Bazin'in makalesinin ardından gelen çalışmada nüfus bilimini "toplumsal davranışların bir yansıması" olarak kabul eden A. Blum, yine kendi deyimiyle "Türk ve İran dünyalarının dilsel olduğu kadar kültürel boyutu ile de kesişme noktasında" yer alan eski Sovyet Orta Asyası'nın uzun vadedeki demografik eğilimleri üzerinde duruyor.

Son dört makale ekonomiye ilişkin. İlk önce A. Giroux eski SSCB'nin Rusya'dan sonra ikinci büyük cumhuriyeti ve dünyanın dördüncü nükleer gücü olan Kazakistan'ı anlatıyor. Ardından F. Hâvend, diğer Ekonomik İşbirliği Örgütü kurucu üyeleri gibi "emek yoğun bir üretimle hemen hemen aynı mamul malları üreten" İran'ın bölgesel ekonomi politikasının yeni yönelimleri üzerinde düşünüyor. D. Akagül, "Türkiye'nin Türkdilli ülkelere ekonomik ve ticari açıdan arka çıkma şansı ve olanakları var mı?" sorusuna yanıt ararken, A. Şahinöz kendi kendine yeterli olmanın ötesinde tarım ve gıda ürünleri dış ticaretinde sürekli fazla verebilen ender ülkelerden biri olan Türkiye'nin bu kozunu vurguluyor. Kitap ayrıca, F. Aubin, J. Coussy ve S. Vaner'in kaleme aldıkları, hem çalışmanın muhtelif bölümlerine atıfta bulunan, hem de yeni sorular sorulan kısa bir sonucu da içermekte.

Bu kitap için en büyük şükran borcumuz, sunuşumuzun başında sözü geçen çalışmayı destekleyen, FNSP'nin eski bilimsel direktörü Serge Hurtig ve CERI'nin eski direktörü Jean-Luc Domenach'a ait. İlk önemli bilimsel toplantı, 28-29 Ekim 1991 tarihlerinde Paris'te (CERI) düzenlenmiş ve bu toplantıya yine kendilerini şükranla andığımız A. Mango, G. Hazai, H. B. Paksoy, F. Bilici, E. Copeaux, B. Lory, B. Hourcade, A. Kazancıgil, N. Yavari d'Hellencourt, S. Dudoignon ve A. Ter Minassian gibi bilim insanları değerli bildiriler sunmuşlardır. ¹

1. Bu toplantının L. Veyri, S. Dudoignon ve S. Vaner'in kaleminden bir özet ve değerlendirmesini, *Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde tur-*

İkinci büyük toplantı, CERİ ile Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin Ankara'da 2-3 Kasım 1992 tarihlerinde ortaklaşa düzenledikleri kolokyum olmuştur. Elinizdeki kitap, bu kolokyuma sunulan ve hemen hemen hepsi *CEMOTI*'nin 15. ve 16. sayısında 1992 ve 1993 yıllarında yayımlanan bildiri ve makalelerden oluşmaktadır. Bu çalışmaları 1992 ve 1993 yıllarındaki saptamaları ve halleriyle bırakmayı yeğledik. Çalışma, sözü geçen yıllarda sorunlara kâh yukarıdan bakan, kâh onlara çok yaklaşan bir nevi fotoğraf niteliğindedir.

Kolokyumun gerçekleşmesinde SBF öğretim üyelerinden Baskın Oran'ın payı çok büyük. Dostumuz Oran'a ne kadar teşekkür etsek az. Aynı değerli kurumun mutena üyeleri ve başta genç yaşında yitirdiğimiz merhum Oral Sander olmak üzere, Sina Akşın ve Bilsay Kuruç desteklerini esirgemediler. ODTÜ öğretim üyesi İlhan Tekeli bir oturma başkanlık etmeyi, CNRS'te araştırmacı Jean-Louis Bacque-Grammont ve o aylarda DİE başkanı olan Orhan Güvenen iki oturumun sentezini yapmayı nazikâne kabul ettiler. Boğaziçi Üniversitesi'nden Cem Behar, Paris X Üniversitesi'nden Michel Sivignon, DEİK'ten Çelik Kurdoğlu ve bağımsız araştırmacı Marie Ladier konuşmaları ile kolokyumunu zenginleştirdiler.

Toplantının gerçekleşmesinde maddi ve manevi destekleri olan Hikmet Çetin'in şahsında Dışişleri Bakanlığı'na, Fikri Sağlar'ın şahsında Kültür Bakanlığı'na, Murat Karayalçın'ın şahsında Ankara Büyükşehir Belediyesi'ne ve Roger Gillot'nun şahsında Renault firmasına teşekkürü borç biliriz.

Semih Vaner
Paris, Eylül 1997

co-iranien (CEMOTI) adlı derginin 13. sayısında (1992, ss. 213-236) bulmak mümkün. Aynı toplantıya sunulan bildirilerden D. C. Gladney'inki "Constructing a Contemporary Uighur National Identity: Transnationalism, Islamicization, and State Representation" başlığı ile 13. sayıda (ss. 165-184), G. Hazai, F. Bilici, E. Copeaux ve N. Yavari d'Hellencourt'inkiler ise, sırasıyla "La question linguistique dans le monde turc actuel" (ss. 5-16), "Acteurs de développement des relations entre le monde turc: les *vakif*" (ss. 17-30), "Les 'Turcs de l'extérieur' dans *Türkiye*: un aspect du discours nationaliste turc" (ss. 31-52), "La représentation du 'Turc' dans les manuels scolaires iraniens" başlıklarıyla aynı derginin 14. sayısında yayımlanmışlardır.

Kafkasya

Orta Asya

Ulusal Kimlik İfadeleri

"Prometeci" Hareket

Etienne Copeaux

PROMETECİLİK,¹ öncelikle, Rus imparatorluğunda 1917 Devrimi sırasında ortaya çıkan bağımsız cumhuriyetlerin başarısızlığından doğan, bu başarısızlıktan sonra SSCB'den ayrılan Rus olmayan mültecilerin kurdukları bir hareket olarak tanımlanmalıdır. Bu hareketin yöneticileri Batı Avrupa başkentlerine yerleştiler. Kızıl Ordu'ya karşı muhalefete kalkışan bu kadrolar, içeride başarısızlığa uğrayınca sürgünde Bolşevik karşıtı bir cephe oluşturmaya çalıştılar.²

Prométhée üzerine yapılan çalışmaların sayısının azlığı şaşırtıcıdır; çünkü kendisine mitolojik bir ad seçen bu sürgünler hareketi, çeşitli Batılı başkentlerde, bir bölümü unutulup gitmiş olsa da bir bölümü daha sonraları Türkiye'de büyük isim yapmış olan çok sayıda önemli kişiyi bir araya getirmiştir. Gerçekten de bu hareket oldukça uzun ömürlü olmuş, her biri Bolşevizm'e muhalefetin tarihi için çok önemli kaynaklar oluşturan ilginç ve nitelikli dergiler yayımlamıştır.

Eski SSCB halklarının geçmiş ve yakın dönem tarihlerini yeniden keşfetmeleri de konunun incelenmesini gerektirmektedir. Hiç kuşku yoktur ki, ulusal ruhu sürgünde otuz yıldan daha fazla süre ile canlı ve diri tutmaya çalışan bu kişiler için bir ilgi doğacaktır, ya da varolan ilgiler yeniden canlanacaktır. Diğer yandan, Prometeci hareket Bolşevizm'e muhalefet eden hareketlerin, soğuk savaşın ve Türkiye'nin yakın tarihini de ilgilendirmektedir; çünkü, Türk milliyetçileri ile hareketin Türkdilli kurucuları arasında belli bir geçişim vardır. Son olarak, Varşova, Berlin,

1. Bu deyiimi hareketi, hareketin ideolojisini ve eylemini tanımlamak için kullanıyoruz. Zaten ilgililer de kendilerini sık sık "Prometeciler" olarak nitelemişlerdir; biz de kolaylık olsun diye aynı terimi benimsiyoruz.

2. Hatta Paris'te bir Kuzey Kafkasya Dağlıları Halk Partisi bulunduğunu belirtelim.

Paris, İstanbul, Şanghay ve Mukden'den geçerek Helsinki'den Tokyo'ya kadar tüm SSCB çevresine yayılan bir şebeke kuran³ ve kullanan Prometeci hareket, tipik bir sürgün örgütlenmesi örneği olarak da önem taşımaktadır. Çeşitli güç odaklarına alet olup olmamaları bir yana, bu tür yazgılar derin incelemeleri gerektirmektedirler.

SSCB'li siyasi mülteciler Paris'te hatırı sayılır bir topluluk oluşturuyorlardı; bunlar içinde en tanınmış olan Kerenski, kalıcı olarak yerleşmeyi ve *Dni* adlı yayın organı çevresinde odaklanmış Bolşevizm karşıtı bir muhalefet grubu kurmayı başarmıştı. Ne var ki, Rus olmayan göçmenlerin çoğu onu Rus sömürgeci ruhunu canlı tutmakla ve Kafkasya cumhuriyetleriyle Türkistan'ın bağımsızlığını göz önünde bulundurmamakla suçlamaktaydı.

İstanbul'da ya da diğer Avrupa kentlerinde yapılan girişimler sonucu, Rus olmayan mültecilerin önderleri, Pilsudski yönetimindeki Polonya'nın desteğini sağlamayı başardılar. Bu destek onlara çeşitli dillerde pek çok yayın çıkaran Prometeci hareketi kurma olanağını sağladı; merkez yayın organı ise, Paris'te 1926 ile 1938 arasında kesintisiz olarak ve Fransızca yayımlanan *Prométhée* oldu: Bu süre, siyasi mültecilerin çıkardığı bir dergi için çok uzun bir ömür sayılır.

Prométhée iyi görünümü, sunumu ve sayfa düzeni çıktığı dönem boyunca hiç değişmeyen bir dergi oldu. Genellikle ilginç ve özenli temel makaleler, (özellikle SSCB'deki baskılara ve direniş hareketlerine ilişkin olarak) sağlam ve ayrıntılı bilgiler veren fıkralar, basın özetleri ve Prometeci hareketin öteki derneklerinden haberler, dergi sayfalarında düzenli olarak yer aldı. İşte, eksiksiz koleksiyonlarına Fransa'da kolayca ulaşılabilen *Prométhée*, bu incelemenin başlıca kaynağını oluşturmuştur.

3. Hareketin dünya çapında boyutlara sahip oluşu, onun en çarpıcı ve etkileyici veçhelerinden biridir. Berlin'de yayımlanan *İstiklâl* adlı süreli yayın, Harbin'de bir "Promete Kulübü" bulunduğunu (no. 32, 1933) duyururken, aynı yılın 37. sayısı da Tokyo'da İsmail Gaspıralı hakkında bir konferans düzenlendiğini haber vermektedir. İleride de görüleceği üzere Çokay'ın arşivleri 1935'te Mukden'de bir "Volga-Ural Türk-Tatarları Milli ve Dini Cemiyetleri Merkez Yürütme Komitesi" bulunduğunu ortaya koymakta, ayrıca bir de Tokyo, Kobe, Nagoya, Kumamoto, Keijo (Kore), Harbin, Hailar, Şanghay, Tianjin, Mukden, Kirin ve Dairen'de olmak üzere yirmi cemiyetin veya temasta bulunulan kişinin dahil olduğu bir listeyi içermektedir. Açık ki bu siyasi mülteciler ağı, Tatar kürk tacirlerinin ticari ağlarının üzerine oturuyordu.

Tarihyazımına İlişkin Sorunlar

Prometeci hareketin incelenmesi, bugüne kadar araştırmacıların pek az dikkatini çekmiştir: genel nitelikli yapıtlarda birkaç gönderme, uzmanlaşmış dergilerde çok seyrek rastlanan makaleler. Bu serüvenin başlıca kişiliklerine ilişkin bilgiler çok dağınıktır.

Aşağıdaki inceleme tüm makalelerin taranmasına, yazarlar ve özellikle de kavramlar üzerine birer dosyaya dayanan geçici bir sonuç olarak görülmelidir. Ancak, hareketin bazı dergileri kolayca ulaşılabilir olmakla birlikte, Mustafa Çokay'ınkiler⁴ bir yana bırakılacak olursa, bu örgütü ilgilendiren arşivleri henüz incelemiş değiliz. Gelecekteki bir araştırma, katılımcıların çeşitli saiklerini ve sosyo-politik ortam ile olan ilişkilerini daha iyi tanıma olanağı verecektir.⁵

4. Çokayoğlu, Çokay-Ogli, Çokaieff, Çokayev biçiminde yazılan adlarıyla karşımıza çıkan ve ömrünün yirmi yılını Paris yakınlarındaki Nogent-sur-Marne'da geçiren Mustafa Çokay (1890-1940), Rusya Türkistanı'ndaki Kızıl Orda'da doğdu, öğrenimini Taşkent ve Petrograd'da yaptı. Çok genç yaşlarda Başkurt tarihçi Zeki Velidi (Togan) ile bağlar kurdu. 1917'de Taşkent, Orenburg ve Kokand'da yapılan müslüman kongrelerine katıldı. Aralık 1918-Şubat 1919 arasında kurulan Alas-Orda hükümetinde bakan olarak görev aldıktan sonra, Bolşevikler'in Türkistan'a saldırısı sırasında 1919-1921 yılları arasında Tiflis'e kaçtı ve İstanbul üzerinden Mart 1921'de Paris'e geldi. Almanya'daki ölümüne kadar da Paris'te yaşadı. *Revue du Monde Musulman, Orient-Occident* (1922), *Yeni Türkistan* (1927), *Prométhée* (1928-1938), *La Revue de Prométhée* (1938-1940) ve *Wschod* (1931) gibi dergilere yazılarıyla katkıda bulundu. *Yaş Türkistan*'ın (1929) ise kurucu ve yöneticisidir.

Ölümünden sonra eşi, kitaplığını ve arşivlerini Paris'te INALCO'ya bağışlamıştır. Ancak burada yer alan en önemli belgelerden bazıları ulaşılabilir durumda değildir. Kalan belgelerin bir bölümü ise, *Yaş Türkistan*'da kendisine yardım etmiş olan Emin Oktay'a verilmiştir ve kuşkusuz şimdi bunlar Ankara'da bulunmaktadır. Bkz. Edward Lazzerini, "The Archive of Mustafa Chokay Bey: an Inventory", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 21, no. 2, Nisan-Haziran 1980, ss. 232-239. Ali Mardan Topçubaşı'nın kişisel arşivleri ve kütüphanesi Paris'te Cernuschi Müzesi'ne konmuş olmakla birlikte, bunlara ulaşılamamaktadır. Bizzat "Prometeciler" in kurmuş olduğu, Paris'teki Ukrayna kökenli Simon-Petlura kütüphanesi de bu kaynaklara ulaşmada bize yardımcı olamamıştır.

5. Örneğin, 1926 ile 1938 arasında yayın yönetmenliği görevini Gürcü Georges Gvazava kesintisiz olarak yürütmüştür. 1938'de ise *Prométhée* biçim değiştirir, 8 inçten 16 inçe geçerek formatını, hatta *La Revue de Prométhée* adını alarak başlığını değiştirir; yayın yönetmenliğine de, 1940'ta kapanıncaya kadar dergiyi yönetecek olan Ukraynalı eski bakan Aleksandr Çulgin getirilir. Georges Gvazava adına artık dergi sütunlarında rastlanmaz olur. Bütün bu değişikliklerin kaynağında hangi uyumsuzluklar, hangi anlaşmazlıklar, ne tür gerginlikler bulunmaktaydı? Şu aşamada elimizde bunu açıklayabilecek hiçbir veri yoktur. Dahası, bütün bu dergilerin tirajı, yani gerçek etkisi ve ağırlığı konusunda elimizde hiçbir değerlendirme yoktur.

Prométhée'yi çıkaranlar arasında son derece önemli kişiler yer alıyordu: eski devlet başkanları (M. E. Resulzade,⁶ N. Jordania⁷), eski bakanlar (A. Çulgin⁸) vs. Ne var ki, konuya ilişkin yapıtların çoğu ne bu kişilerin adını anmakta, ne Prometeci hareketi zikretmekte,⁹ en fazla, çok kısa göndermelerle yetinmektedirler. Bu boşluğun kaynağı da başlı başına özel bir düşünsel çaba konusu olmaya değer.

1. Hareketin Tarihi

Prometeci hareketin tarihi, 1917-18 yıllarında doğmuş bulunan çeşitli bağımsız cumhuriyetlerin yetkililerinin karşılaşmalarının tarihidir. Bu kişisel temas ve karşılaşmaların belirlenmesi kolay değildir. Kaynaklar çok dağınık, anlatılanların pek çoğu belirsiz ve çelişkilidir, çünkü hareketin ulusal bileşenlerinin her biri başrolü kendisine atfetme çabası içine girmektedir.

1905-1906'dan itibaren Nijni-Novgorod, Moskova, St. Petersburg, Bakü, Taşkent, vb. kentlerde toplanan çeşitli Rusya müslüman halkları kongreleri, Prometeci hareketin tarih öncesini oluşturur. Buralarda, yenilikçiliğe (Cedidçilik¹⁰), müslüman halkların özerkliğine ve bir fede-

6. Mehmet Emin Resulzade (1884-1955), Müsavatçı eğilimli Azeri gazeteci (*Şark-i Rus, Hayat, Fütuhât, Irşad, Terakkî*). 1891-1913 arası İstanbul'a gidip geldi. Müsavat Partisi'nin yöneticisi (1917), Bağımsız Azerbaycan'ın devlet başkanı (1918-1920). 1922'de Finlandiya'ya kaçtı, yaşamının sonraki yıllarını ise İstanbul, Paris, Berlin ve Varşova arasında geçirdi. *Prométhée*'nin en önde gelen yazarlarından biri oldu. *Azeri-Türk* ve *Odlu Yurt* kurucusu, *Yeni Kavkaz*'ın (İstanbul) başyazarı, yine Berlin'de yayımlanacak olan *İstiklâl*'in de kurucusudur. Savaş sırasında Bükreş ve Berlin'de yaşadı, 1947'de ise Türkiye'ye yerleşti.

7. Gürcistan Bağımsız Cumhuriyeti eski (Menşevik) devlet başkanı.

8. Aleksandr Çulgin (Şulkin), Bağımsız Ukrayna'nın eski Dışişleri Bakanı (1918). 1927'den itibaren Paris'te yaşadı. Sık sık yazılar yazdığı *Prométhée*'nin kurucularından biri, daha sonra da *La Revue de Prométhée*'nin yayın yönetmeni oldu (1938-1940).

9. Azade-Ayche Rorlich'in (*The Volga Tatars, a Profile in National Resilience*, Stanford, Hoover Institution, 1986, xvi-288 s.), Alexander Motyl'in (*The Turn to the Right: the Ideological Origins and Development of the Ukrainian Nationalism*, 1919-1929, New York, 1980, 212 s.) ve Ronald Grigor Suny'nin (*Sakartvelo: the Making of the Georgian Nation*, Stanford, Hoover Institution Press, 1989, xviii-395 s.) yapıtları için durum budur.

10. Cedidçilik, 19. yüzyılın sonunda ortaya çıkan ve İslam'ın yenileştirilmesinin ve modernleştirilmesinin yollarını bulmaya çalışan hareketin adıdır. Türkler'in İsmail Gaspıralı olarak bildikleri Kırımli İsmail Gasprinski hareketin ileri gelenlerin-

rasyon içinde kurulacak olası bir birlikteliğe ilişkin meseleler tartışılmaktaydı. Zeki Velidov (Togan)¹¹ gibi Türk milliyetçiliğinin, ya da Ayaz İshaki¹² gibi Prometeci hareketin belirleyici kişilikleri bu süreç içinde ön plana çıkmışlardır. Tartışmalar, sonuçta Ayaz İshaki ve Sadri Maksudi¹³ gibi bütün Türkler'in birliğinden yana olan "Türkçüler" ile,

den biridir. Bu hareket hakkında, Alexandre Bennigsen ve Edward J. Lazzerini'nin çalışmalarına başvurulabilir. Öncelikle bkz. "From Bakchesaray to Bukhara in 1893; İsmail Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia", *Central Asian Survey*, c. III, no. 4 (1984), ss. 77-88; "Gadidism at the Turn of the Twentieth Century: a View from Within", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 16 (1975), ss. 245-277; "Ethnicity and the Uses of History: The Case of the Volga Tatars and Jadidism", *Central Asian Survey*, c. 1, no. 2/3, 1982, ss. 61-70; "Beyond Renewal: The Jadid Response to Pressure for Change in the Modern Age", *Muslims in Central Asia. Expressions of Identity and Change* içinde, der. Gross Jo-Ann, Durham, Londra: Duke University Press, 1992, ss. 151-166.

11. Türkiye'de Togan soyadını alan Başkırt Ahmet Zeki Velidov (1890-1970), son derece önemli bir kişidir. Kazan ve Petersburg'da tarih ve ilahiyat öğrenimi gördükten sonra, Rusya Türkistanı'nda Türkoloji alanında araştırmalara başladı. Türkler' in Asya'daki geçmişlerini göz önüne alan önemli bir tarih kitabı yazdı (*Türk ve Tatar Tarihi*, Kazan, 1911). 1917'deki çeşitli İslam kongrelerine katıldı, Başkırt Cumhuriyeti'ni (Kasım 1917), daha sonra da Ocak 1920'ye kadar *başrevkom*'u (Başkırt Devrim Komitesi) yönetti. Bolşevikler'le anlaşamadığı için Türkistan'daki Basmacı isyancıları çevresine katıldı (1922), Ağustos 1921'de Taşkent Ulusal Kongresi'nde bulundu ve ardından önce Türkmenistan'a, sonra İran'a, daha sonra da Türkoloji araştırmalarını sürdüreceği Hindistan'a kaçtı. Nihayet 1923'te Paris'e, ardından da Berlin'e geçti. Geleceğin *Prométhée* hareketinin yöneticileri ile temas kurdu ve 1924 Haziran ayında Türkiye'ye gitti. Burada çok parlak bir tarihçi kariyeri yaptı. Ne var ki, Kemalist "tarih tezleri" ile ters düşerek Türkiye'den ayrıldı, önce Avusturya'ya, ardından da Almanya'ya göç etti (1932-1938 arası Bonn, Göttingen ve Berlin'de üniversitede görev aldı). Yeniden Türkiye'ye dönerek çeşitli Pantürkist ve antikomünist hareketlere karıştı (1944), tutuklandı ve yargılandı. Daha sonra itibarı iade edildi ve 1950'den sonra yeniden Türkiye'nin resmi tarihçilerinden biri haline geldi.

12. Kazan kökenli olan ve İdilili soyadını alan Ayaz İshaki (1878-1954) 1905 (Sosyalist-Devrimci eğilimli) Nijni-Novgorod Müslüman Kongresi'ne katıldı. 1907-1908'de Türkiye'ye kaçarak Jön Türkler'le temas kurdu. Rusya'ya döndü ve Mayıs 1917'deki Moskova Müslümanlar Kongresi'nde önemli bir rol oynadı; 1917 Kasım ayında Ufa Tatar Meclisi'ne katıldı. 1918'de Japonya'ya kaçtı, Paris'e (1920), daha sonra da Berlin'e (1928) gitti ve burada *Millî Yol*'u kurdu. 1929 ile 1936 arasında *Prométhée*'yle işbirliği yaptı, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*'ne ve *Wschod*'a katkıda bulundu. Rusya Türk sürgünlerini Kudüs İslam Kongresi'nde temsil etti (1931), 1934-1935 yıllarında Çin, Mançurya ve Japonya'daki Tatar çevrelerini ziyaret etti.

13. Türkiye'de Arsal soyadını alan Sadri Maksudi ya da Maksudov (1880-1959) da Kazanlı'dır ve Sorbonne'da öğrenim görmüştür (1902-1906). KD Partisi milletvekili olarak Duma'ya girdi, 1917 Müslümanlar Kongresi'ne katıldı ve kısa ömürlü İdil-Ural Cumhuriyeti'nin ilk devlet başkanı oldu. Finlandiya'ya, Paris'e, Alman-

Togan gibi ulusal sınırlar içinde kurulacak siyasal birimlerden yana olan "Toprakçılar" arasındaki zıtlaşma çevresinde odaklaştı. Bu müslüman halklar kongreleri, bağımsızlık hareketlerinin gerektirdiği seçkinler kadrosunun tam zamanında ortaya çıkmasını sağlamıştır; öyle ki, 1917'de bağımsız müslüman cumhuriyetler olan Türkistan, Tataristan, Başkırdistan ve Azerbaycan'ın başında, pek çoğu Duma'da milletvekili olarak bulunmuş olan, parlamento deneyimine sahip siyaset adamları bulunmaktadır. Aynı olgu, örneğin Ukrayna'da, Gürcistan'da olduğu gibi, imparatorluğun müslüman olmayan bölgelerinde de söz konusudur. Türkdilli dünyaya bakıldığında ise, İshaki ve Maksudi gibi Kazanlı aydınların ve ileride Türk milliyetçiliğine bir ölçüde kaynaklık edecek olan Bakülü aydınların ön plana çıktığı görülmektedir.

Daha sonraları Prometeciler, bu dönemde yapılmış olan temel yanlışlarını kabul edeceklerdir: Bolşevikler'in gerçek gücünün küçümsenmesi, müslüman ve gayrimüslim milletler arasında dayanışma bulunmayışı gibi. Örneğin, bu cumhuriyetlerden biri hem Kızıl Ordu'nun hem de Beyaz Ruslar'ın saldırısına uğradığında, diğer cumhuriyetler hiçbir şey yapmıyordu; Kokand, Ukrayna ve Kafkas cumhuriyetlerinin teslim olmaları kuşkusuz aynı anda gerçekleşmedi, fakat bu yeni devletlerden hiçbiri ötekilerin korunması için en küçük bir dayanışmada bulunmadı.

Bu nedenledir ki, Prometeci hareketin temel düşüncesi, ulusal bileşenleri arasındaki *dayanışmadır*: Sadece baskıcı düşman Bolşevikler'e karşı değil, ister Kızıl ister Beyaz olsun genel olarak Rus düşmana karşı olan bu dayanışma böyle bu ortak düşmanın varlığı sayesinde, her biri ayrı telden çalan ulusların bir araya gelmesini sağlamış, hareketi ayakta tutabilmiştir. Söz konusu olan, kendisini her şeyden önce Ruslar'a karşı olmakla tanımlayan bir Promete *cephesidir*.¹⁴

Hiç kuşku yoktur ki, hareketin doğmasında Ukrayna önde gelen bir rol oynamıştır. Ukrayna, en erken bağımsızlık kazanan cumhuriyetlerden biri, asker ve nüfus bakımından da en güçlüsüdür. Ukrayna kaynaklarına göre, hareket, yönetici Simon Petlura'nın çevresinde doğmuştur, ayrıca R. Smal-Stocky,¹⁵ öteki tabi halkların temsilcileriyle Ukray-

ya'ya kaçtı (1920-24), 1925'te Türkiye'ye yerleşir ve orada önde gelen bir akademisyen oldu. Tarihçi ve hukukçu olarak Türkiye'de Kemalizm'in resmi sözcüsüdür ve 1931-32'de yapılan "tarih tezleri" çalışmalarının baş aktörlerinden biridir.

14. Bkz. Mirza Bala, "Bolşevizm Rusluk Demektir", *İstiklâl*, no. 8, 1932.

15. Smal-Stocky, Roman, "The Struggle of the Subjugated Nations in the Soviet Union for Freedom. Sketch of the History of the Promethean Movement", *The*

nalılar arasındaki başlıca görüşmecilerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şubat 1918'de, bağımsız Ukrayna diye bir devlet artık yoktur, ama Ukraynalılar Gürcistan'da bir diplomatik misyon bulundurmaktadırlar. Ukraynalılar'ın oynadıkları rol, 1 Mayıs 1919'da Tiflis'e ulaşmayı başaran Kokand hükümeti eski başkanı Mustafa Çokay tarafından da doğrulanmaktadır. Çokay'a göre ilk temasları kendisi başlatmıştır: "Türkistan delegasyonundan meslektaşlarım Kızıl ve Beyaz zalimlerin karşısındaki herkes için ortak bir propaganda merkezi kurma görevini bana verdiler. Ve benim ilk ziyaretim, Ukrayna misyonu şefi nezdinde oldu."¹⁶ Çokay, Ukraynalılar'la birlikte geliştirilen programın Batı demokrasilerinin sempatisini toplayacak biçimde kotarıldığını anlatır. Esasen, Şubat 1919'da, Bakü'de görev yapan İtilaf Devletleri temsilcileri aracılığıyla Versailles Kongresi'ne bir ilk çağrı iletilmiştir.¹⁷ 1 Kasım 1919'da ise Tiflis'te ortak bir organ Rusça olarak yayın hayatına atılmıştır: *Na Rubëzhe* (Sınır Üzerinde) adını taşıyan bu ortak yayının parasal kaynakları Türkistan Ulusal Merkezi'nce (Çokay bu Merkez'in kendisinin bu kaynakları nereden sağladığını belirtmiyor) ve ağırlıklı Ukrayna Diplomatik Misyonu tarafından karşılanmaktaydı. Bu yayın, somutlaştırdığı ortak cephe ve (temel makalelerden ve Rus olmayan halkların mücadeleleri üzerine fıkralardan oluşan) içeriği ile *Prométhée*'nin adeta habercisidir. Eğer Çokay'ın söyledikleri doğruysa, kendisi Türkdilli halklar, Slavlar ve Gürcüler arasında kurulacak bir birliği ilk düşünenlerdendir. Gerçekten de, daha 1919'dan itibaren üçlü bir ittifak ile karşı karşıyayız, çünkü Çokay'a göre tüm bu çabalar dönemin Gürcü hükümetince büyük ölçüde kolaylaştırılmıştır.

Ukrayna ve Gürcistan bağımsız cumhuriyetlerinin sırasıyla 5 Şubat 1918'de ve 25 Şubat 1921'de ortadan kalkması bu milliyetler hareketi için çok ağır birer darbe olmuştur. Gerçekten de, bağımsız Gürcistan öteki bölgelerden gelen sığınmacılar için bir kabul merkezi rolü oynu-

Ukrainian Quarterly içinde, c. III (1947), no. 4, ss. 324-344. Maceranın aynı zamanda aktörlerinden biri olan R. Smal-Stocky, hareketin doğuşunu anlatırken, hareketin kurulmasında "Ukrayna'dan kaynaklanan" faktörler arasında, 1917'de Kiev'de Birinci Milliyetler Kongresi'nin toplanmasını ve 17. yüzyılda Ruslar'a karşı İsveç Kralı XII. Karl'la ittifak yapmakta tereddüt etmeyen ataman Mazeppa'nın anısını da zikreder.

16. Tchokay-Ogly, Mustafa, "Souvenirs incitant à l'action, *La Revue de Prométhée* içinde, III (7) Aralık 1939, ss. 9-12.

17. "Le Turkestan dans sa lutte pour la libération nationale", J.-B. imzalı, *Prométhée* içinde, no. 19, Haziran 1928, ss. 24-27.

yordu; nitekim 1921 sonrasında bu şebeke İstanbul'a ve Batı Avrupa'ya doğru yeniden örgütlenecektir.¹⁸

Sürgün Güzergâhları: İstanbul

Aşırı bir dağılma döneminin ardından, pek çok yönetici İstanbul'a sığınacak ve orada kalacaktır: Tarihçi Fuad Köprülü'nün desteğini alan Tatar Abdullah Battal Taymas,¹⁹ Azeri M. Mirza Bala²⁰ ve 1932'den itibaren Köprülü ve Zeki Velidi Togan ile birlikte *Azerbaycan Yurt Bilgisi*'ni yayımlayacak olan Azeri Ahmed Caferoğlu,²¹ ve Başkurt Abdülkadir İnan²² ile Ukraynalı Murski bu adlar arasında sayılabilir.

Ancak, İstanbul'un ağırladığı bu konuklar içinde en başta geleni hiç kuşkusuz Mehmed Emin Resulzade'dir: Müsavat Partisi lideri ve Azerbaycan eski Devlet Başkanı Resulzade, belli aralıklarla Boğaz'da ikâmet etmektedir. Belli aralıklarla, zira Sovyet hükümeti uyguladığı çeşitli baskı yöntemleriyle onun sınırdışı edilmesini bile sağlayabilmek-

18. Bkz. Maria-Yakovlevna Çokayoğlu, *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*, İstanbul, Yaş Türkistan Yayını, no. 22, 1972, 166 s.

19. Abdullah Battal Taymas (1882-1967) Samara'da doğdu, Kahire El Ezher'de öğrenim gördü. Kahire, Orenburg ve Kazan'da gazetecilik yaptı. Ufa Türk-Tatar Meclisi milletvekili olarak kaçmak zorunda kaldı, Sibiry'a sürgüne gönderildi, yeniden Finlandiya'ya kaçtı (1921-1924) ve 1925'te Türkiye'ye gitti. Türkiye'de Türkoloji'nin büyük siması Fuat Köprülü ile yakın bağ kurdu ve savaş sırasında milliyetçi etkinliklere karıştı.

20. Bakülü Mehmetzade Mirza Bala (1898-1959), tarihçi, hukukçu ve gazetecidir. Müsavat Partisi üyesidir. 1925'te Türkiye'ye yerleşti. Burada Resulzade, Togan, Battal Taymas'la birlikte Türkdilli milliyetçilerin her girişimine katıldı. Oldukça sık olarak *Prométhée*'ye, *Kurtuluş/Die Befreiung*'a (Berlin), *Türk Yurdu*'na yazı yazdı. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Türk milliyetçilerinin çeşitli hareketleri içinde yer aldı ve Münih'teki SSCB Araştırmaları Enstitüsü'nde çok önemli bir rol oynadı.

21. Azerbaycan'da Gence'de doğan Ahmet Caferoğlu (1894-1975), Kiev, Bakü ve İstanbul'da edebiyat ve Türkoloji öğrenimi gördü. Türkiye'ye yerleşti ve Türk dilbilimi alanında önde gelen bir akademisyen oldu. *Türklük, Azerbaycan, Mücahit* ve yayın yönetmenliğini yaptığı *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergilerinde önemli bir milliyetçi etkinliği oldu.

22. Türkiye'de İnan soyadını alan Fath-ül Kadir Süleymanov (1889-1974), ayrıca Başkırdestanlı Abdülkadir, Çikilbay, Türkistanlı, Türkmen, İdiloğlu, vb. takma adlarıyla da karşımıza çıkar. Başkurt bir gazeteci ve profesör olan İnan, çok genç yaşta Z. V. Togan'a bağlandı ve onunla birlikte 1918'de *Başkurt*'u yayımladı. Oradan oraya çeşitli göç ve gezilerinde (1923-1925) Togan'a refakat etti. 1925'te İstanbul'a yerleşti ve Köprülü'nün desteğini aldı; Kemalist "tarih tezleri"nin oluşturulmasında ve dil devriminde önemli bir rol oynadı.

tedir. Resulzade daha önce, 1911'de de İstanbul'da bulunmuştu ve yurttaşları olan Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali²³ ile yakın dosttu. Gürcü Datiko Şaraşidze ile de çok verimli temasları vardı ve ikisi *Yeni Kavkasya*'da birlikte çalışıyorlardı. Resulzade daha sonra, yine İstanbul'da, ilk sayısı 1 Şubat 1928'de çıkan *Azeri Türk*²⁴ dergisini, 1929'da da *Millî Yol*'u kuracaktır. İstanbul Azerileri'nin tartışılmaz lideridir. Ayrıca, Caferoğlu, Togan, Köprülü, İnan vb. ile birlikte *Azerbaycan Yurt Bilgisi*'ne katkıda bulunur; 1934'te ise önce *İstiklâl*'i, sonra da *Kurtuluş*'u kurup yayımlayacağı Varşova'ya yerleşir.

Resulzade, İstanbul'daki göçmenler hareketinin önde gelen tek kurucusu değildir. Kaderleri 1914'ten beri birbirine bağlı bulunan Z. V. Togan ve Abdülkadir İnan, 1927'de *Yeni Türkistan*'ı kuracak ve müslüman olmayanlar da dahil olmak üzere SSCB'nin kendine tabi kıldığı tüm halklara sürekli bir ilgi göstereceklerdir. *Yeni Türkistan* ayrıca, Paris'te *Prométhée*'nin yaptığı, Berlin'de de *İstiklâl*'in yapacağı gibi, hareketin öteki yayın organlarını da okuyucularına tanıtacaktır. Derginin Haziran 1929'da çıkan 9-10. sayısı, *Odlu Yurt* tarafından İstanbul'da düzenlenen Azerbaycan'ın bağımsızlık yıldönümü kutlamalarına iki sayfa ayırmıştır. Buna karşılık Azeriler tarafından çıkarılan *Odlu Yurt* da sürekli olarak Türkistanlılar'ın mücadelesine övgü yağdırır: Belli ki, Türkistanlılar'la Azeriler arasında en küçük bir ayrılık yoktur. Bunun gibi, Paris'teki göçmenlerle de bağlar açıkça ortadadır: Nitekim daha ilk sayısında, dergi Çokay'ın "Türkistan Meselesi" başlıklı bir makalesini yayımlamıştır.

Bakü'den doğrudan İstanbul'a göçen Ahmed Caferoğlu, burada 1925'ten sonra akademik kariyer yapar. Büyük bir türkolog olarak Almanya ile sayısız bilimsel temas içindedir ve zaten 1929'da Breslau'da doktora tezini savunmuştur. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*'ni yayımladığında ise İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde asistandır. Derginin yazı kurulunda türkolojinin büyük ustası Fuad Köprülü ile vazgeçilmez isimler olan Togan ve İnan vardır. Yazarlar arasında Kazan Tatarları'n-

23. Jön Türk Devrimi döneminde İstanbul'da bulunan en etkili Azeri sığınmacılardan ikisi. Tatar Yusuf Akçura gibi bu ikisinin de dönemin siyasal yaşamı üzerindeki etkisi ve ağırlığı büyük olmuştur. Bkz. özellikle, François Georgeon, "Les débuts d'un intellectuel azerbaïdjanais. Ahmed Ağaoğlu en France, 1884-1894", *Passé turco-tatar, présent soviétique. Etudes offertes à Alexandre Bennigsen*, Turcica koleksiyonu, VI, Louvain-Paris, Peeters, 1986, ss. 373-388.

24. *Prométhée*, no. 16 (1928), Resulzade'nin *Azeri Türk*'teki ilk makalesini olduğu gibi yeniden yayımlar.

dan Battal Taymas ve İshaki, Kırımlı Cafer Seydahmet ve AbdullaHoğlu Hasan ile Azeri Resulzade'nin adları ön plana çıkmaktadır. Bu adların anılması bile derginin sadece Azerbaycan'ın sorunlarına eğilmediğini göstermeye yeter; nitekim Nisan 1933'te çıkan 16. sayı neredeyse tümüyle Kırımlı aydın Gasprinski'ye ayrılmıştır; yine aynı sayıda, Azerbaycan'ın bağımsızlığının yitirilmesinin (27 Nisan 1920) yıldönümü vesilesiyle, bir Azeri'nin değil bir Türkistanlı'nın imzasını taşıyan "Türkün Kara Bir Günü" başlıklı bir "matem" yazısı yer almıştır. Tüm bunlar, bir Türk bilincinin varlığının, Türkler arası bir dayanışmanın ilan edilişinin simgeleridir.

Bunlara ek olarak, İstanbul'da tüm bu yayınları ve Türkler arası dayanışmayı örgütleyen bir de dernek bulunmaktadır: Muharrem Feyzi'nin (Togay) başında bulunduğu Turan Neşrimaarif ve Yardım Cemiyeti. Muharrem Feyzi, önemli bir Yusuf Akçura biyografisi yazmıştır.²⁵ Bu derneğin lideri olarak Togay, olasılıkla Pantürkist art düşüncelerden de uzak değildi. Yazdığı kitabının adı da anlamlı olarak "Büyük Türk Dünyası" idi. Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. yılı dolayısıyla, Volga Tatarları, Kırımlılar, Türkistanlılar, Azeriler ve Kuzey Kafkasyalılar ile birlikte kutlama törenleri düzenleyen de yine bu dernektir.²⁶

Türkdilli bu mültecilerin İstanbul'daki uzun süreli, hatta kalıcı varlığı, çıkardıkları dergiler ya da Köprülü gibi kişiler aracılığıyla Türkiye'nin tarihsel ve siyasal kültürü üzerinde etki yapmaktan elbet geri kalmayacaktı. Bu kişilerden bazıları yüksek kültürel düzeyleri sayesinde ülkede önemli mevkilere gelmişlerdir. Unutulmamalıdır ki, dönem, bir Türk ulusal kültürünün inşası dönemidir: "Tarih tezleri" 1931-32'lerde gerçekleşmiştir; bu yeniden düzenleme ile Türkler'in Asya'daki geçmişleri üzerine incelemeler müfredata alınmıştır. Yeni ders kitaplarını kaleme alanlar arasında Yusuf Akçura ve Sadri Maksudi (Arsal) de vardır. Kemalistler'in kurduğu Türk Tarih Kurumu'nun üyeleri arasında Akçura, Arsal ve Ağaoğlu da bulunmaktadır. Aynı isimler, Caferoğlu, Togan ve elbette ki Köprülü ile birlikte, Temmuz 1932'de toplanan ve Yusuf Akçura'nın başkanlık ettiği Birinci Türk Tarih Kongresi'nde de yer alacaklardır. Rusya göçmenleri böylece yeni bir kültürel kimliğin inşası gibi önemli bir dönemde Türk tarih yazımına damgalarını vurmayı sürdürmüşlerdir.

25. Muharrem Feyzi Togay, *Yusuf Akçura'nın Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, Hüsnütabiat Basımevi, 1944, 141 s.

26. *İstiklâl*, no. 45 (20 Ekim 1933), s. 4.

Türkiye ile, hatta Köprülü'nün, sonra da Togan'ın temsil ettiği resmi Türkiye ile çok güçlü bağlara sahip olunması, Resulzade'nin Mustafa Kemal'e karşı hep dile getirdiği bağlılığın nedenlerinden biridir. Resulzade özellikle *Prométhée*'de, Türkiye'deki rejimi savunmaktan bir an bile geri durmaz. Rusya/SSCB göçmenleri dergilerinde Türk hükümetinin uyguladığı politikalara (bu uygulamalar onların aleyhinde gelişmelere yol açtığı zaman bile) asla açıktan karşı çıkmamışlardır. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*'nin ve Berlin'de çıkan *İstiklâl*'in yazı kurulları, tarihyazımı ve dilbilim alanlarında Türkiye'de olup biten her şeyi büyük bir merak ve ilgi ile izlemektedirler.²⁷

Sürgün Güzergâhları: Paris, Berlin, Varşova

Bir başka mülteci grubu ise doğrudan doğruya Batı Avrupa'nın yolunu tutar. Bunların arasında Tatar Sadri Maksudi (Arsal) ve yine Tatar A. İshaki ve Azeri Hilal Münci vardır. Ayaz İshaki 1925'ten itibaren Berlin'deki göçmenlerin liderlerinden biridir. *Millî Yol*'un, Tatar derneğinin ve 1928'de İdil-Ural Bağımsızlık Komitesi'nin kurulmasına önyak olmuştur ve hiç kuşkusuz Prometeci hareketin önde gelen yaratıcılarından biridir. Hilal Münci ise Berlin'deki Azeri topluluğunun lideri sıfatıyla pek çok yayın yapmakta, kendisine katılan Resulzade ve Mirza Bala'nın "müsavatçı" yayınlarına katkıda bulunmaktadır.

Nihayet, Paris'te önde gelen Azeriler'le yeniden karşılaşıyoruz: 1919 Paris Barış Konferansı için oraya gelmiş bulunan Ali Mardan Topçubaşı, Ceyhun Hacıbeyli²⁸ ve aynı zamanda Mustafa Çokay. Bu kişiler Pa-

27. Bkz. *İstiklâl*, "Ankara'da Tarih Kongresi" (sayı 14, 15, Ağustos 1932); "Türkiye'de Büyük Bir Dil Kongresi, Türk Tarihinin Ana Hatları" (sayı 16, 25 Eylül 1932); "Dilde Birlik: İstanbul'daki Dil Kurultay Münasebetile" (sayı 17, 15 Ekim 1932); ve Azerbaycan için konuya ilişkin ileri sürülen düşünceler: "Azerbaycan Dil ve Milliyet Mes'alesi. Türk Dili ve Türk Milliyetçiliği" (aynı yer).

28. Bakülü Ali Mardan Topçubaşı (1859-1934) İttifak-al Müslimin Partisi'nin kurucusudur. Rusya müslümanları kongrelerinin hepsine katılmış, imparatorluğun iki Duma'sının da üyesi olmuştur. 1918'de Azeri Meclisi Başkanı ve Bakü belediye başkanıydı. 1919'da Azerbaycan heyetinin başında Paris'e gitti ve bir daha dönme-yerek oraya yerleşti. Bkz. Vincent Fourniau, "Deux langues, trois pays, pour quelle société plurielle?", *Mélanges offerts à Louis Bazin, par ses disciples, collègues et amis* içinde, s. 305-309, der. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Rémy Dor, Institut Français d'Études Anatoliennes, İstanbul, l'Harmattan, Paris, 1992.

Ceyhun Hacıbeyli (1891-1962) Bakü, St. Petersburg ve Sorbonne'da öğrenim gördü. Bakü'de gazeteci iken Topçubaşı ile birlikte aynı heyetle Paris'e gitti ve yine onunla birlikte oraya yerleşti. *Revue du Monde Musulman*, *La Revue des Deux Mon-*

ris'te Petlura ve Şaraşidze gibi Türk olmayan muhaliflerle, Kerenski ve Miliyukov gibi Parisli Beyaz Ruslar'la karşılaşmak ve tanışmak olanağını bulacaklardır.

Sıradışı kişiliği ile Zeki Velidov o dönemin en önemli simasıdır. Bizzat kendi anılarına bakılırsa, geleceğin Togan'ı gerçi Promete girişimine doğrudan katılmamıştır ama hareketin doğuşunda belirleyici bir rol oynamıştır. Bir dizi serüvenden sonra Başkırđistan'ın eski devlet başkanı Aralık 1923'te Paris'e gelir ve orada Türk-Müslüman ulusal onurunu hararetle destekleme işine koyulur. Paris'te Çokay ve Topçubaşı ile, özellikle de kendisine mücadelede Fransa'nın oynayabileceği cephe gerisi rolü gösteren Sadri Maksudi ile karşılaşır. Sadri Maksudi ona şöyle der: "Düşününüz ki Fransa şu anda Türk-Müslüman davasının en büyük merkezidir. Ukraynalılar'la, Gürcüler'le tanışıp buluşmaya bakınız."

1924 Haziran ayında Togan Berlin'de Stempovsky adında üst düzey bir Polonyalı görevliyle tanışır. Polonyalı görevli ona SSCB'nin Rus olmayan (*inorodets*) unsurları ile bir hareket başlatılması düşüncesinden söz eder. Bu bağlamda Togan Ukraynalılar'la ve Kafkasyalılar'la ilişkiler kurar ve Stempovski ile Fransa'da *Prometheus* adı ile bir dergi çıkarılması kararlaştırılır.

Ancak Togan bu projedeki görevini başkalarına devrederek Türkiye'ye döner. Ne var ki süreç başlatılmıştır ve Pilsudski'nin yeniden iktidara gelişi ile hızlanacaktır. Ancak daha önce de değindiğimiz gibi, Togan Türkiye'de mültecilerin ağırlanması ve desteklenmesi işinde Fuad Köprülü ile birlikte önemli bir rol üstlenecektir.

Polonya'nın Öne Çıkması

Hareket gerçi 1926'da eski Ukrayna Başkanı Simon Petlura'nın Paris'te katledilmesiyle²⁹ bir liderini yitirir, ancak Bolşevizm karşıtı kavgada başı çeken Kızıl Ordu galibi Mareşal Pilsudski'nin Polonya'da yeniden iktidara gelmesi belirleyici bir olay olur. Pilsudski SSCB'nin tüm rakip-

des, *The Asiatic Review* gibi dergilerde yazılar yazdı, La Société Asiatique'in çok çalışan bir üyesi oldu.

29. Petlura ilk "Prometeci" dergilerden birini, *Trisub*'u yönetiyordu. Simon-Petlura Ukrayna Kütüphanesi'nin yayımladığı broşürler gözden geçirilerek tartışmalı karakteri hakkında bir fikir edinilebilir: Boris Martchenko, *Simon Petlura*, Paris, 1976, 80 s.; Taras Hunczak, *Symon Petlura et les juifs*, Paris, 1987, 70 s.; Comité pour la Défense de la Mémoire de Simon-Petlura, *En notre âme et conscience, la vérité sur Simon-Petlura*, Paris, tarihsiz, 98 s., ekte bir harita ile.

lerinin koruyucusu kesilecektir.

Polonya'nın Ukrayna'ya desteği, aslında Petlura ile Pilsudski arasında 1921'de imzalanan ittifakın doğal bir devamıydı; Türk-Tatar dünyası ile daha eskilere uzanan temaslar³⁰ da Polonya'nın izlediği siyaseti kolaylaştırıyordu. Polonya'nın Rusya müslümanları arasından gönüllü askerleri silah altına aldığı 1921'deki Rus-Polonya savaşı sonunda, Pilsudski ve yandaşları Doğu Avrupa halkları ile Bolşevik Rusya'nın egemenliğindeki halklar arasında ortak bir eylemi düşünmeye başlamışlardı. Olası bir savaş perspektifi içinde, Polonya SSCB'ye düşman olan gruplara önemli yardımlarda bulundu; Polonya ayrıca bu doğrultuda şebekeler kurulmasını özendirdi, SSCB'nin Rus olmayan ögelerinden seçilmiş gönüllüleri kendi ordusunda silah altına aldı.

Dolayısıyla Polonya hükümeti bu "birinci soğuk savaş" çerçevesinde Prometeci hareketin doğuş sürecini hızlandırmıştır. *Prométhée*'nin ilk sayısı Kasım 1926'da yayımlanır; aslında bu başlık bir dizi yayın içinde sadece en ünlü ve en sağlam olanıdır: *Trisub-Le Trident*, *Sakert-velo* (Paris), *İstiklâl ve Kurtuluş* (bu dergiyi Resulzade çıkarmıştır), *Yeni Millî Yol*, *Yaş Türkistan* (Berlin-Paris), *Volnoye Kazaçestvo* (Prag), *Emel* (Köstence), *Severni Kavkas-Şimalî Kavkas* (Varşova) hareketin diğer yayın organlarıdır.

1934-35'e Kadar Prométhée

1926-1938 yılları, iki savaş arası diplomasi tarihinin belli başlı safhaları çerçevesinde belirlenen bir hız ve yoğunluk dönemidir ve 1934 yılı diplomasi tarihinde çok önemli bir dönemeç oluşturur.

Bu tarihe kadar iyimserlik egemendir. Prometeciler Sovyet rejiminin gelip geçici olduğundan emindirler. Her ayaklanmada, her grevde ve her ekonomik zorlanmada Bolşevizm'in çöküşünün habercilerini görürler, buna inanırlar. Büyük bir içtenlikle Batılı hükümetlere, Milletler Cemiyeti'ne ve Wilson ilkelerine bel bağlamışlardır.³¹ SSCB'nin çökü-

30. Prometeci hareketin bu yönü hakkında, "De la Mer Noire à la mer Baltique: la circulation des idées dans le 'triangle' Istanbul-Crimée-Pologne", *CEMOTI*, no. 15, 1993, ss. 107-119'daki makalemize bakılabilir.

31. Üstelik Polonya daha önce de acı bir düş kırıklığı yaşamıştı: Wilson, bir "Büyük Rusya"nın ayakta tutulması lehinde görüş belirtmiş, ABD de Ukrayna'nın Milletler Cemiyeti'ne girmesine karşı çıkmıştı. Ukrayna'nın yaşadığı bu büyük hayal kırıklığı uluslararası düzene olan güvenin sürüp gitmesini engellememişti. Sürgündeki hükümetlerin Avrupa'nın politik ve diplomatik yöntemlerindeki hesapçılık hakkında hiçbir deneyimleri olmadığından bu güven daha da vahim bir hal alıyordu.

şü beklentisi öyle pasif bir beklenti değildir. Özellikle Kafkas cumhuriyetlerini ilgilendiren konularda, gelecekte ne yapılacağı planlanmıştır. Tarihlerinin ortaklığını, yaşama ortamlarının akrabalığını, etnik karışımın içinden çıkılmaz niteliğini ve büyük Rus komşu karşısında daha güçlü olma gereğini göz önüne alan Kafkas temsilciler bir Kafkas Konfederasyonu kurulmasının gerekliliğine inanmakta, hatta bazıları daha 1924'ten itibaren azimle ve ciddiyetle bu doğrultuda çaba sarfetmektedir. Bu Konfederasyon 1934'te, hiç değilse kâğıt üzerinde gün ışığına çıkacaktır.

İlk dönem boyunca siyasal çalışmanın büyük bir bölümü, Avrupa hükümetleri nezdinde, özellikle de Milletler Cemiyeti doğrultusunda yürütülen lobicilik olarak gerçekleşir. Cenevre'deki bu çabaların amacı sürgündeki hükümetlerin tanınmasını sağlamak, özellikle de SSCB'nin uluslar topluluğuna girmesini önlemektir. SSCB 18 Eylül 1934'te Milletler Cemiyeti'ne kabul edildiğinden, bu çabaların sonucu da tam bir başarısızlık olmuştur.

1934-35 Dönemeci

Prometeciler için bu durum, SSCB'nin artık *normal* bir ülke olarak kabul edildiği; Batılı ulusların, çoğu büyük devletler, hatta bizzat Moskova tarafından yasal olarak (*de jure*) tanınmış bulunan bağımsız cumhuriyetlerin zorla ilhakı karşısında çıt çıkarmadığı; *Prométhée*'nin düzenli ve ayrıntılı olarak dile getirdiği baskı ve kısımlar karşısında kıllarının kıpırdamadığı anlamına geliyordu (O kadar ki, göz göre göre körüklenen büyük Ukrayna kıtlığı Milletler Cemiyeti'nin dikkatini çekmemişti bile). Geçen yılların yoğun diplomatik etkinliği hiçbir işe yaramamıştı. O andan itibaren iyimserlik dönemi sona eriyordu: Sovyet rejiminin yakında çökeceğine duyulan inanç artık yıkılıyordu.

Prometeci hareket için olumsuz gelişmeler doğuran bir diğer olay da 1935 yılında ortaya çıktı: Almanya'da Nazilerin iktidara gelişinden kaygılanan Komintern, bu tarihte Halk Cephesi politikasını benimsedi. Artık komünistlere, o zamana kadar *baş düşman* kabul edilen sosyalist partilerle ittifak yapmaları talimatı verilmişti. Bu yeni politika, çoğunlukla Menşevik ya da Sosyalist Devrimci olan "Prometeciler" in konumunu çok güçleştirecektir. Fransa'da komünistler hükümete katılmasalar da, güçlü bir parti konumuna geçmişlerdir. Her yerde asıl tehlikenin artık komünizm değil Nazizm ve faşizm olduğu kabul edilmektedir.

Daha önce sosyalist çevrelerde çok yaygın bir silah olarak kullanılan antikomünizm, şimdi aşırı sağın tekeline geçmiştir.

Stalin'in cinayetlerini ayrıntılı ve kararlı biçimde sergilemeyi sürdüren Prometeciler giderek yapayalnız kalmış, tecrit edilmişti. 1934'ten itibaren *Prométhée*'nin sütunlarında, bir Antikomünist Liga'nın başkanı olarak ortaya çıkan yeni bir imza göze çarpar: Bu kişinin adı Boisjolin'dir ve yavaş yavaş bir Hitler ve Goebbels hayranı olduğu ortaya çıkar. Yine 1934'te *Prométhée*'nin basın özetleri, Fransız ırkçı aşırı sağının, önce *Je Suis Partout*, sonra *Gringoire* gibi yayın organlarından alıntılara geniş yer vermeye başlar. 1936'dan itibaren ise bazı makalelerde, Fransız faşistlerin elebaşısı Jacques Doriot'ya duyulan gizli bir hayranlık kendini ele verir. Prometeciler oldukça yılmış gözükmedirler. Birdenbire aşırı sağın "kucağına düşmeden" yine de antikomünist kalmak mümkün müydü? Her halükârda, *Prométhée* faşist sağın bir organı konumuna gelmeye başlamıştır.

La Revue de Prométhée, Nazi Karşısı Bir Silkiniş

Arşiv yokluğu nedeniyle, 1938'deki biçim, isim ve özellikle yayın yönetmeni değişikliğinin nedenleri hakkında şimdilik hiçbir şey bilmiyoruz: Gürcü Georges Gvazava'nın yerini Ukraynalı Aleksandr Çulgin almıştır; dergi yılda iki ya da üç sayı çıkmaktadır, nüshalar da eskisine göre çok daha hacimlidir. Ve olaylar birbiri ardından hızla gelişir: Münih Konferansı, Hitler'in toprak ilhakları ve özellikle 1939'da imzalanan Alman-Sovyet Paktı, Prometeciler üzerinde çok derin etkiler yarattı. Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı SSCB hakkındaki tüm yargıları altüst etti; Stalin nasıl Avrupa solunu düş kırıklığına uğrattıysa, Hitler de, artık kendisini bir hain olarak niteleyecek olan "Prometeciler"i öyle düş kırıklığına uğrattı. Durum açık ve belirgindir: Her Sovyet karşıtı, ister istemez bir Nazi karşıtıdır artık. Bu veriler ışığında, *Revue de Prométhée* hiç duraksamadan Eylül 1939'da Polonya, Fransa ve İngiltere'nin yanında yer alır. Mustafa Çokay, A. Çulgin, Mir Yakup ve Noé Jordania tüm yurttaşlarını Alman-Sovyet koalisyonuna karşı birlik olmaya çağırırlar. Derginin Nisan 1940'ta çıkan son sayısı (no. 8-9), Finliler'in kahramanca direnişinden de esinlenerek okurlarını "veba ile kolera arasında" seçim yapmamaya çağırır. Tabi durumdaki halklar, 1917'de özgülülüğü tanımışlardır. "Bu, unutulamaz! (...) Bu halklara yardım etmek; yok olması için, doğal, ulusal bileşenlerine ayrılması için Sovyet-

ler Birliği'ne 'yardım' etmek, 'kolerayı' yenmektir, 'vebanın' sonunu hazırlamaktır."³²

2. *Prométhée'nin Yaşamı*

Prometeci hareket öncelikle çıkardığı dergide vücut bulur. On iki yıllık yayın yaşamı boyunca, pek çoğu sadece bir iki kez yazmış olan yüzlerce yazarın imzasına rastlanır. Bunlar arasında, en az on makalesi çıkan on beş kadar düzenli yazar sayılabilir. En üretken yazarlar ise, M. E. Resulzade, Mustafa Çokay, Georges Gvazava (derginin Gürcü yayın yönetmeni) ve Kuzey Kafkasyalı hukukçu Mir Yakup Mehtiyev'dir. Bunlar derginin temel direkleridir. Resulzade ve Çokay, bu oldukça yoğun etkinlikle bile yetinmemişlerdir: İlki İstanbul'da ve Berlin'de Kafkas gazeteleri yönetmekte, ikincisi ise, arşivlerinin de gösterdiği üzere uzun süre yaşayan, büyük zamanını ve enerjisini alan *Yaş Türkistan*'ı çıkarmaktadır.³³

Derginin önemli yazarları arasında Prometeci tüm uluslar temsil edilmektedir. Bunlar arasında, Ukraynalı (eski bakan) Aleksandr Çulgin ve M. Danko; Şafî Rostan gibi Kuzey Kafkasyalılar; Eski Gürcü Başkan Noé Jordania ve onun Cenevre'deki genel temsilcisi Kariton Şavişvili, ilk göze çarpanlardır. Ne var ki, katkıda bulunmuş olan tüm yazarların tam bir dökümünü yapmak oldukça güçtür: çünkü pek çoğu, baş harflerin ya da takma adların ardına saklanmayı yeğlemişlerdir.

Yazarların tümü, ya da hemen hepsi işlerini ciddiye almışlardır. Makaleler çoğunlukla ilgi çekicidir ve iyi yazılmıştır. SSCB'den yasadışı yollarla gelen olağanüstü bilgi ve haber yığınının elde edilmesini, biriktirilip işlenmesini sağlayan şebekenin örgütlenmesi konusunda daha çok şey bilmek isterdik. Hareketin bütün dergilerinin birbirlerine pek çok haber geçtikleri biliniyor, ancak bilgi sağlayan kişilerin kimliği konusunda hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Şimdilik bilinen, Dattiko Şaraşidze'nin bu alanda İstanbul'da birkaç yıl süreyle önemli bir

32. "Comment lutter contre la peste et le choléra", *La Revue de Prométhée*, IV, 8-9, 25 Nisan 1940, ss. 1-4. Metnin kendisi 5 Nisan 1940 tarihini taşıyor.

33. Mustafa Çokay'ın yazışmaları, onun ilişkiler ağıının dünya çapında olduğunu açık biçimde sergilemeye yeter. Yusuf Akçura ile, Stanford Üniversitesi öğretim üyeleri ile, A. Bombacı'nın da çalıştığı *Istituto Superiore Orientale* (Napoli) üyeleri ile, Londra'daki *Royal Institute of International Affairs* ve *Royal Central Asian Society* ile yazışır. *Yaş Türkistan* için abone müracaatları ise Tianjin'den, Şanghay'dan, Mukden'den, Hindistan'dan, Japonya'dan, Helsinki'den vb. gelir.

rol oynadığıdır.

Ne var ki *Prométhée*'nin yaşamı dergi ile sınırlı değildir. Sürgündeki bu küçük derneğin üyelerinin sık sık bir araya geldikleri belli oluyor. Örneğin, 1931 ile 1933 arasında düzenli olarak "*Prométhée* toplantıları" düzenlendiğini biliyoruz. Her toplantının çağrılı bir konuşmacısı vardı; bunlar, Mir Yakup Mehtiyev, Mustafa Çokay ya da G. Gvazava gibi bir Prometeci, veya Ukraynalı Kovalsky ya da Jeremijev gibi dışarıdan çağrılan bir konferansçı oluyordu. Toplantılar *Prométhée*'nin merkezinde yapılıyordu. Konferanslar daima büyük bir ilgi uyandırıyor ve bu da hareketin en güçlü özgül yanlarından birini oluşturuyordu: Prometeciler'in ilgileri sadece kendi ülkelerindeki durum ile sınırlı değildi. Konferansı izleyen tartışmalar çok canlı geçiyordu; özellikle Rus konuşmacıların katıldığı tartışmaların ne kadar hareketli olduğuna, dergide yayımlanan tartışma özetleri de tanıklık etmektedir. ³⁴

Ne var ki mültecilerle ilgili bilgilerin de bir sınırı vardır: Prometeci hareketin iç dinamikleri, iç çekişmeler ve kaçınılmaz olarak varolması gereken karşıt görüş ve eğilimler hakkında hemen hiçbir bilgiye rastlanmıyor, hareketin işleyişi ve örgütlenişi üstüne bir veriyle karşılaşmıyor. Hareketin yönetimi, kaynakların sağlanması, yönetilmesi ve kullanılması, karar alma usulleri, vb. hususların anlaşılması ve kavranması bugün için pek olanaklı değil. Hareketin dergilerinin en zayıf yanı da burası. Gerçekten de, söylem, görünürde tümüyle yurtseverlik ve antikomünizm tarafından yönlendirilen bir düşünce birliğini yansıtmaktadır, ancak bu o kadar da inandırıcı bir gerçeklik gibi görünmemektedir. Finansman sorunu gibi hareketin içindeki iktidar sorununa da hiçbir zaman değinilmemiştir.

Yukarıda değinilen "*Prométhée* toplantıları" dışında dergi başka toplanma fırsatları da yaratır. Ortak belleğin aktarılmasını ve canlı tutulmasını sağlayan cenaze törenleri ve anmalar sürgün yaşamının önemli anlarıdır. Bu bakımdan Mayıs ayı çok yüklüydü: Bu ayda, dört Kafkas Cumhuriyeti'nin bağımsızlıklarını ilan edişlerinin yıldönümleri Berlin, Varşova, İstanbul ve Prag'da eşzamanlı olarak kutlanıyordu. Bu kutlama ve anmalar Paris'te 1928'de Hotel Majestic, 1933'te Mutualité Salonu, 1935'te ise l'Hôtel des Sociétés Savantes salonlarında yapılmıştı. Zamanla ilgi azaldı ve cesaret kırıldı: 1937'deki Kafkasya Bayramı

34. Daha sonraları bu girişim Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna Halklarının Dostları Komitesi'nin doğmasına yol açmış (1936-1937), bunun konferansları ise l'Hôtel des Sociétés Savantes çatısı altında gerçekleşmiştir.

sessiz ve gösterişsiz bir törenle kutlandı ve A. M. Topçubaşı'nın dul eşine aile ziyaretine gidilmesi ile sona erdi. Berlin'de çıkan Resulzade'nin *İstiklâl*'i de bazen sevinçli (İman günü olarak nitelenen 28 Mayıs; 1933'te İstanbul, Diyarbakır, Varşova, Kars, Iğdır, Konya, Van, Tahran ve Reş'te yapılan kutlamalara dergide yer verilmiştir) bazen de yaslı anları (27 Nisan'daki matem günü) okuyucularına ayrıntılarıyla aktarmaktadır.

Ekim Devrimi'nin ya da Simon Petlura'ya suikastin yıldönümü için düzenlenen toplantılar düşmana duyulan kinin beslenip aktarılması için vesile olur. Kutlamalarda olduğu gibi toplantılarda da Promete dünyası bir arada ve dayanışma içindedir: 1933'teki Kafkasya Bayramı'nda, Türkistanlı Mustafa Çokay Kafkasyalı kardeşleri için coşkulu ve duygulandırıcı bir destek söylevi çeker. Hemen her toplantıda ayrıca (hangi siyasal eğilimde olduğu hiçbir zaman belirtilmeyen) bir Ermeni heyeti yer alır. Ev sahibi ülkenin temsilcileri de bu toplantılara aksatmaksızın katılırlar: Bu toplantılarda Polonyalı, Cenevreli, Fransız (Paris Belediye Meclisi Başkanı E. Evain; Fransa'nın Kafkasya eski genel temsilcisi A. Chevalley) temsilcilere rastlanır.

Nihayet, *Prométhée*'de düzenli olarak bir basın özetleri bölümü yer alır ve bu bölüm İstanbul'da, Berlin'de ya da Varşova'da yeni sürgün dergilerinin doğuşunu okuyucuya özenle duyurur. Bu kardeş dergilerin ilk sayılarındaki başyazılar ve önemli makaleler çoğunlukla olduğu gibi iktibas edilir. Bu bağlamda Çokay çok büyük bir belge ve bilgi derleme çalışması yapıyor, Sovyet ve Türk-İslam dünyası üzerine dört ya da beş dilde yayımlanan ne varsa toplayıp biriktiriyordu. Çokay'ın arşivi, dosyalar dolusu gazete kupürleri, dergiler, notlu, yorumlu yazılar ve bunlara karşı *Prométhée*'de ya da *Yaş Türkistan*'da yayımlamayı düşündüğü cevap nitelikli yazılar ile doludur. Bu arşiv, sürgünlerin nasıl bir çalışma şevki içinde olduklarına da tanıklık etmektedir. Bu azmin ve kararlı çalışmaların sonunda, 1934 dolaylarında tüm bu çabaların boşa çıktığını gördüklerinde uğradıkları düş kırıklığının büyüklüğünü, yaşadıkları acının derinliğini ve umutsuzluğu anlamak böylece daha kolay oluyor.

Bu basın özetleri ayrıca, Prometeci yayımlar arasında çok büyük bir geçişkenlik bulunduğunu da gözler önüne serer. Gerçekten de, hareketin aktörleri kendilerini dergilerden herhangi birine ya da ötekine hasretmez, gerektiği anda bunlardan herhangi birinde görüşlerini dile getirir. Örneğin Çokay, *Prométhée* ve *Yaş Türkistan* dışında ayrıca Varşova'da çıkan *Şimali Kavkasya*'da³⁵ ve İstanbul'da yayımlanan *Yeni Tür-*

kistan' da³⁶ da yazıyordu. *Yaş Türkistan* ise Ankara'daki *Türk Yurdu*, Berlin'de-ki *Milli Yol*, Köstence'deki *Emel* ile yazı alışverişi içindeydi.

Prométhée'nin Destekleri: Polonya

Polonya harekete gizlice destek vermiştir, ancak bazı emareler bu desteğin önemine işaret etmektedir. Bir başka incelememizde ayrıntılı olarak değindiğimiz üzere,³⁷ buna kanıt olabilecek birçok kutlama ve anma töreni sayılabilir: 27 Mayıs 1928'de Varşova'da kutlanan Kafkas Cumhuriyetleri bağımsızlık ilanının onuncu yıldönümü, 31 Mayıs-2 Haziran 1935'te yine bu kentte Prometeci Hareket Dilbilim Kurultayı'nın toplanması,³⁸ ya da Pilsudski'nin ölümünde *Prométhée*'nin gösterildiği istisnai muamele,³⁹ hep bu desteğin pek göze batmayan işaretleridir. Aslında Polonya'nın elinde bu desteği sağlamakta kullanılacak bilimsel bir araç da vardır ki bu, Varşova Doğu Enstitüsü'dür. *Wschod-Orient* (1930-1939)⁴⁰ adlı bir dergi yayımlayan bu Enstitü, ayrıca, *Prométhée* ile ortaklaşa olarak Varşova'da Romanya Dobrucası Tatarları ile Polonya Tatarları arasında bir buluşma toplantısı düzenlemiştir.⁴¹ Resulzade'nin *İstiklâl*'i de bu desteğin gizli tanıklarından biridir.

Polonya'nın bu desteği hareketin mali kaynaklarını açıklamaya yeter mi? Açıktır ki, *Prométhée* ve öteki dergiler sadece abonelerden gelen kaynaklarla ayakta duramazlardı. Yöneticilerin Paris'ten Berlin'e,

35. Özel olarak üzerinde uğraştığı 1936 tarihli Sovyet Anayasası hakkında bkz. sayı 33 (1937); öteki makaleler, 34 ve 36. sayılarda.

36. "La Question du Turkestan", no. 1, 1927.

37. Bkz. 30. dipnotta adı geçen makale, *CEMOTI*, no. 15, 1993, ss. 107-119.

38. Bu kongre için, bkz. Müstecib Ülküsal, *Kırım Türk Tatarları - Dünyü, Bugünü, Yarını*, İstanbul, Baha Matbaası, 1980, s. 366 ve R. Smal-Stocky, *The Nationality Problem of the Soviet Union*, Milwaukee, 1952.

39. *Prométhée*'nin Mayıs 1935 tarihli 102. sayısı tümü ile ona ayrılmıştır. Bu vesile ile adeta Polonya hükümetinin resmi yayın organı görünümünü alan derginin tarihinde ilk ve son olarak gerçekleşecek bir olaydır bu.

40. Enstitü, M. E. Resulzade'nin (*Azerbaidjan w walce o niedpodlegosc*) ve Cafer Seydamet'in (*Krym, Przeslosc, terazniejzosc i dazenia niepolegloscowe Tatarow Krymskich*) eserlerini Leh dilinde yayımlamıştır. Varşova, Instytutu Wschodniego, 1930, 170 s.

41. *Prométhée*, no. 107, 1935. Polonya Türk-Tatar Derneği merkezinde yapılan törendeki başlıca konuşmalar, M. Ülküsal'ın *Dobruca ve Türkler* adlı yapıtında bulunabilir: Ankara, TKAE, Ayyıldız Matbaası, 1966, 256 s. *İstiklâl*'in 1932'de çıkan 12. sayısında Vilno'da bir Polonya Türkleri Derneği'nin bulunduğu haber verilmektedir.

Varşova'dan İstanbul'a uzanan sürekli seyahatleri, Ayaz İshaki'nin Uzakdoğu Tatarları nezdindeki iki yıl süreli etkinliği önemli kaynaklar gerektiriyordu. Ne var ki, Prometeci hareketin tarihinin bu vechesi hakkında şu an için ancak varsayımlarda bulunulabilir.

İsviçre'nin ve Fransa'nın Sağladığı Destekler

Mali destekler şu an için bilinmemekle birlikte, siyasal ve manevi destek daha kolayca ortaya konabilir. Bu desteklerden ikisi yeterince açıktır.

Milletler Cemiyeti üzerinde etkiye bulunabilmek için Cenevre'de kalıcı ve etkili bir biçimde varolmak gerekiyordu. Bu kentte Prometeciler, *Journal de Genève*'in yayın yönetmeni Jean Martin'e güvenebilirlerdi. Jean Martin bağımsız Gürcistan'ı ziyaret etmişti, 1921'den bu yana da sürgündeki Gürcü hükümetinin tanınması yönünde çalışmayı sürdürmekteydi. Aynı zamanda Gürcistan Uluslararası Komitesi Başkanı'ydı. Bu sayede Gürcüler Cenevre'de sağlam biçimde yerleşmişlerdi; "Gürcistan Derneği"nin genel merkezi de zaten buradaydı. Jean Martin ve *Journal de Genève*'in öteki yazarları zaman zaman *Prométhée*'ye de yazmakta, katkıda bulunmaktaydılar. Fakat Gürcüler'e İsviçre'de verilen desteğin başında gelen asıl önemli ve etkili isim, yirmi yıl boyunca Dışişleri Bakanı, ayrıca Milletler Cemiyeti raportörü olan Giuseppe Motta'dır. 1922'de Gürcistan'ın bağımsızlığını Milletler Cemiyeti'ne onaylatan, 1934'te de SSCB'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesine karşı çıkan Motta'ya karşı *Prométhée*'nin duyduğu şükran duygularının sınırı yoktur.

Fransa'da ise başlıca destek, Dışişleri Bakanlığı'nın koruyuculuğu altında 1913'te kurulan "Fransa-Doğu Komitesi" (Comité France-Orient-CFO) olarak karşımıza çıkmaktadır. 1929'da komitenin başkanı, aynı zamanda Senato Başkanı olan Paul Doumer'dir; yöneticileri arasında generaller, eski bakanlar vardır; onursal üyeler arasında, 1936'da komitenin başkanlığına getirilen Claude Farrère de bulunmakta, etkin destekçileri arasında ise A. M. Topçubaşı ve Ceyhun Hacıbeyli, Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Fethi Bey ve ezilen ulus delegelerinden Çokay gibi kişiler yer almaktadır.

Fransa-Doğu Komitesi'ne, *Prométhée*'nin daha ikinci sayısında yer verilir. Dergi, Fransız-Kafkas-Ermeni resepsiyonlarından geniş özetler yayımlar (1927): Bu resepsiyonlarda, Kafkasyalıların yanı sıra Doğu

Dilleri Okulu'nun müdürü, bakanlar, diplomatlar, Paris basınının temsilcileri, Çokay ile yakın dostluk ilişkileri olan Joseph Castagné gibi Türkologlar vb. bir araya gelir. Anma törenleri de genellikle bu Komite tarafından düzenlenir. Kısacası Prometeciler Fransa'da kendilerine siyaset, diplomasi, üniversite ve gazeteciler dünyası ile kişisel bağlar kurmalarına olanak ve ortam hazırlayan bir cemiyet hayatı sürmektedirler.⁴²

Bir Prometeci Proje: Kafkasya Konfederasyonu

1918'de çok kısa ömürlü olarak bir Kafkasya Konfederasyonu kurulmuş, mayıs ayında ise cumhuriyetlerden her birinin kendi bağımsızlığını kazanması ile dağılıp gitmişti. Bu düşünce, 1924'te Paris'te yeniden ortaya çıkar. Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya temsilcileri ekim ve kasım aylarında toplanırlar ve "Kafkasya Sovyet Rus kuvvetlerinin işgalinden kurtulur kurtulmaz", yüksek devlet görevlerinin birleştirilmesi yoluyla oluşturulacak oldukça dar bir federatif biçim öngörürler. Bu olayın gerçekleşeceği günü beklerken, adı geçen temsilciler "yurtdışında bulunan... organların eylemlerini birleştirme gereği konusunda görüş birliğine varırlar". Temsilciler, bu amaçla 1924 sonlarında kurtuluş mücadelesini örgütlemekle görevli bir Kafkasya Komitesi kurarlar.

Prométhée'de konfederasyon düşüncesi ilk olarak 1927'de belirir (no. 4) ve Varşova'da bağımsızlık ilanının 10. yılı için düzenlenen törenler sırasında gösterişli bir şekilde duyurulur⁴³; bir yıl sonra da Milletler Cemiyeti'ne önemli bir muhtıra verilir.⁴⁴ 1929-1930 yılları boyunca konfederasyon düşüncesi derginin başyazılarında işlenir⁴⁵ ve tartışılan başlıca konulardan biri haline gelir. Bu gelişme ile birlikte yeni bir konu da paralel olarak işlenmeye başlanır: Panturanizm'in reddi. Konfederasyon düşüncesi geliştikçe, Sovyetler'in –hatta Beyaz Ruslar'ın– Panturanist bir projeye ve Türkiye tarafından yönlendirilen bir tampion devlet projesine yönelik suçlayıcı imalarını reddetme gereği ortaya çıkar.

42. Komitenin *Bulletin Officiel* adlı bir yayını vardı; bu bültenin taranıp derlenmesi kuşkusuz Prometeci hareket hakkında bilgi edinilmesini sağlayacaktır.

43. *Prométhée*, no. 20, 1928; bu düşünce Mustafa Vekilli, Joseph Salakaia ve Tambi Elekotti tarafından dile getirilmiştir.

44. *Prométhée*, no. 23, 1928, ss. 1-3.

45. *Prométhée*, no. 35, 36, 38, 41, 44, 45, 46 ve 47.

Konfederasyon kurulması yönündeki çağrılar 30'lu yılların başlarında daha da yoğunluk kazanır, çünkü Sovyet Kafkasyası Konfederasyonu'nun kendisi de tehdit altındadır⁴⁶; özellikle zorla kolektifleştirme çabaları bir huzursuzluğa yol açmakta ve Kafkasya'da, 1930-31 yıllarında Bolşevikler'e karşı direnilmektedir.⁴⁷ Belirli bir süre Kartveli takma adıyla yazan bir Gürcü'nün bu konudaki görüşleri tartışmaya egemen olur; görünen odur ki bu zat İsviçre örneğinin cazibesi altındadır ve yeni bir Helvetya kurma rüyası peşinde koşmaktadır. Bu, doğal engebelerin bölgeyi dış dünyadan yalıtmasına karşın sağlam ve etnik ögenin hiçbir önem taşımayacağı bir konfederasyon olacaktır.⁴⁸

Bu proje sadece romantik hülyalar yaratmakla kalmaz. Kartveli geleceğin konfederasyonuna ilişkin ayrıntılı ve çok teknik hukuksal makaleler de yazar.⁴⁹ Kartveli tarih bilincini de canlandırır; Prometeciler de, hemen ardından, "Kafkas halklarının tarihleri boyunca varolan birlik gelenekleri"ni dile getirmeye ve ön plana çıkartmaya koyulurlar.⁵⁰

Konfederasyonun kuruluş akdi, 14 Temmuz 1934'te Brüksel'de, Azerbaycan adına Resulzade ve Topçubaşı, Gürcistan adına N. Jordania, A. Cenkelî⁵¹ ve Kuzey Kafkasya adına da G. Sunçe, L. Çulık, T. Çakmak tarafından imzalanır. Kuruluş bildirisinde yer alan altı nokta, 1924'teki ilkelerden farksızdır: Burada da Konfederasyon'un uluslararası tüzel kişiliğinden, ortak savunma ve dış politikadan, bileşenleri

46. "Ulusalci" Azeri komünistler 1930'da "tasfiye" edilmişlerdir, bkz. *Prométhée*, no. 41 ve 44.

47. *Prométhée* ve *İstiklâl*, köylülerin kolektifleştirmeye karşı direnişleri konusunda sık sık ayrıntılı bilgilere yer vermektedirler.

48. Bu İsviçre hayranlığı Kuzey Kafkasyalılar'da da çok görülür; bu insanların pek çoğu Cenevre'de yaşamış, bu dağlık, birden çok etnik grup barındıran fakat dertsiz ülkeye büyük bir hayranlık beslemişlerdir.

49. *Prométhée*, no. 44, 46, 50, 53 ve 56.

50. L'Hôtel des Sociétés Savantes'da 17 Ocak 1933'te toplanan Vatchnadzé Konferansı. Konferans tutanak özetlerine göre toplantıya katılan dört Ermeni, Konfederasyon görüşünü sonuna kadar desteklerler (*Prométhée*, no. 75). Zaten *Prométhée* içinde, ulusal kimliği ve ulusal bilinci ayakta tutmaya hizmet ettiği için tarihin çok özel ve büyük bir yeri vardır. Bu durum, Şeyh Şamil ve ataman Mazepa'nın anısını hiçbir zaman unutmayan Kuzey Kafkasyalılar ve Ukraynalılar için özellikle belirgindir.

51. Kita Cenkelî (doğumu 1895) bir hukukçudur ve önce bağımsız Gürcistan'da (1917-1920) daha sonra da dış ülkelerde devlet görevlisi olarak önemli görev ve sorumluluklar üstlenmiştir. 1936'da Almanya'da siyaset bilimi alanında doktora yaptı, Hamburg'da üniversite öğretim üyesi oldu; aynı mesleği 1945'ten itibaren İsviçre'de sürdürdü.

arasında hakemlik etmede üstleneceği rolden söz edilmektedir. 6. madde, imzacılar arasında bulunmayan Ermenistan Cumhuriyeti'nin hakkını saklı tutar.

Hazırlık çalışmalarının ciddiliğine, imzacı tarafların olgunluğuna ve konunun taşıdığı öneme karşın, bu eser kısa ömürlü olmuştur. Akit Komitesi 1935'te dağılır ve *Prométhée* bu dağılmanın nedenleri konusunda hiçbir açıklama getirmez. Komitenin yerine 14-23 Şubat 1935 tarihleri arasında bir Ulusal Örgütler Konferansı düzenlenir, konferansta Kafkasya Konfederasyon Konseyi kurulur. Girişim belirsizlik içinde kalır ve sürgünde gerçek bir konfedere hükümet sonucuna ulaşamaz.

Çok geç kalınmıştır. Milletler Cemiyeti SSCB'yi ve sınırlarını tanımıştır; artık birer ayrılıkçı kabul edilmesi gereken kişileri hiçbir üye ülke resmi olarak destekleyemeyecektir. Konfederasyon artık tecrit edilmiş hayalciler, yitik savaşçılar meclisinden başka bir şey değildir.

3. *Prométhée*, Türkiye ve Panturanizm

On iki yıl süreyle yayınıni sürdüren *Prométhée*'nin toplam 137 sayısı içinde otuz kadar makale doğrudan doğruya Türkiye ile ilgilidir. Bunlar, birçok nedenle Türkiye'yle ilgilenen Kafkasyalı yazarların kaleminde çıkma yazılardır. Gerçekten de Türkiye, SSCB ile karşılaştırıldığında (modernleşme ve laikleşme anlamında) başarılı bir devrimin karşı-örneğidir ve ne bir ekonomik yıkım, ne de Sovyet halklarının karşı karşıya geldiğine benzer bir zulüm meydana getirmiştir.⁵² SSCB'nin güney yamacında stratejik bir konumu olan Türkiye'nin kuzey komşusu ile ilişkileri Kafkasya halkları açısından büyük bir önem taşır, bu nedenle de Türk-Sovyet "dostluğu"nda meydana gelebilecek dalgalanmalar çok yakından izlenir ve yorumlanır. Nihayet, Türkiye'nin Türkdilli SSCB halklarına göstereceği ilgi, SSCB'nin Panturanizm suçlamalarına yol açabilecektir. Bu nedenle *Prométhée*'yi çıkaranlar, bizzat kendi davalarının zarar göreceği kaygısıyla Panturanizm ruhundan en küçük bir izin bile sayfalarında yer almaması için dikkat ve özen göstermek zorundadırlar.

Türkiye üzerine yayımlanmış makalelerin yazarları, derginin en

52. Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekim 1933'te kutlanan 10. yıldönümü, *Prométhée*'ye nazaran *İstiklâl*'de (no. 45, 1933) çok daha coşkulu anımlara ve makalelere vesile olur.

önemli kalemleridir: M. E. Resulzade, Mir Yakup ve Mustafa Çokay'ın yanı sıra, Gürcü S. Menagari ve A. Assatiani de bu yazarlar arasında yer alır. Türkiye bazen de imzasız bir başyazının konusu olur. Türkiye ayrıca, örneğin Kafkas Cumhuriyetleri'nin bağımsızlık yıldönümlerinde olduğu gibi, İstanbul'da düzenlenen çeşitli törenler vesilesiyle dergideki fıkralarda da sıkça yer alır; şu ya da bu Kafkasya kökenli yayının çıkması, SSCB'den gelen bir mültecinin ya da sürgün hareketinden bir sorumlunun İstanbul'a gelmesi de Türkiye'nin gündeme getirilmesi için birer vesiledir.

Haberleşme İçin Bir Ara İstasyon

Son olarak Türkiye, SSCB'den gelen ve çoğunlukla da Trabzon, Iğdır, Kars, Erzurum ve İstanbul'dan geçen haberler açısından çok önemli bir ara istasyon rolü oynar. Bu haberler her zaman birinci elden haberler değildir ve bazen Resulzade'nin *İstiklâl*'inden (Berlin), *Azerbaycan Yurt Bilgisi*'nden, *Yeni Kavkasya*'dan, *Odlu Yurt*'tan (İstanbul) derlenmişlerdir. Bu çerçevede 1927'de *Yeni Kavkasya* Solovki Adaları'na sürgün edilen Müsavat Partisi üyelerinin Bakü'ye döndükleri haberini vermiştir.⁵³ Türkiye'de ulaşılabilen haberler ayrıntılı ve belirgindir: Azerbaycan Komünist Partisi'ndeki bir tasfiye hareketine ilişkin bir makale, eylemin kurbanlarına dair ayrıntılı ve ilginç biyografik bilgiler vermektedir.⁵⁴ Bazen çok uzaklardaki direniş eylemlerinin (Tiflis ve Kutais başkaldırıları gibi) İstanbul kaynaklı haberlerden öğrenildiği olur.⁵⁵ Dergi bazen de önemli mülteci dalgalarının Türkiye'ye geldiğini haber verir.⁵⁶ Bu tür haberler, her sayının sonunda yer alan kısa fıkralarda verilir. Bu haberlerin okunması heyecan vericidir ve SSCB'nin en ücra köşelerindeki baskıların ta Paris'te bile en ince ayrıntılarına varıncaya kadar bilindiğini gösterir niteliktedir. Nitekim, Soljenitsin'in başyapıtlarının yayımlanmasından kırk yıl önce, 1930'da Gulaglar'a ilişkin her şey bilinebiliyordu.

53. *Prométhée*, no. 6, 1927. Müsavat Partisi üyelerinin tabi tutulduğu bir diğer önemli tehcir dalgası için, bkz. no. 14, 1928. Solovki Adaları'ndaki zindan ayrıca *İstiklâl*'de de verilmiştir: "Solovki'dan İstanbul'a", no. 45, 1932.

54. *Prométhée*, no. 35, 1929.

55. *Prométhée*, no. 89, 1934.

56. Azeriler oldukça sık olarak Kars bölgesine gelirler; o kadar ki, Türk hükümeti, 1933'te, Kars, Van ve Iğdır bölgelerindeki bu göçmenleri bir araya getirip Muş bölgesinde (Altın Ova) toplamayı, böylece 100 000 kişiyi iskân etmeyi öngörmektedir. Bkz. *Prométhée*, no. 83, 1933.

Panturanizm Hakkındaki Endişeler ve Panturanizm'in Reddi

Prometeciler'e göre Panturanizm SSCB'nin oyununa gelmekti: Panturanizm, Türkdilli bölgelerde enternasyonalist, ulus-karşıtı propagandayı haklı kılmak için dünya kamuoyuna gösterilen bir korkuluk gibi kullanılmaktaydı. Türkiye'de Kuzeyli veya Doğulu "kardeşlere" yönelik belli bir ilgi ortaya çıkar çıkmaz SSCB bu heyulayı ortaya çıkarıp kullanabiliirdi. Panturanizm'in Batılı diplomatik çevrelerde çok kötü ve olumsuz bir üne sahip olması nedeniyle de Türk hükümeti bu suçlamayla karşı karşıya kalmaktan endişe duyuyordu. Panturanistler'in mültecilerin bulundukları yerlerde kendilerini öne çıkarmamaları, arka planda kalmaları mültecilerin yararınaydı. Panturanizm suçlaması, Türkdilliler'le Türkler arasında bir kültür ortaklığı, bir ruh akrabalığı, hatta sadece duygusal bağlar bulunduğunu dile getiren hemen herkese yöneltileniliyordu. Bu suçlamaların kaynağında bazı Ermeni çevreler, hiç kuşkusuz Sovyet propagandası⁵⁷ ve oldukça sık olarak da Beyaz Rus göçmenler (Kerenski çevresi) bulunmaktaydı.

Panturanizm suçlamalarına karşı kendini savunmaya yönelik makaleler özellikle 1930'da birdenbire çoğalır. Ocak 1930 tarihli 38. sayı tamamen bu konuya ayrılır, çünkü Zarevand'ın ünlü kitabının Rusça çevirisi yeni yayımlanmıştır.⁵⁸ Zarevand'la Beyaz Rus çevreleri arasında binlinçli bir tezgâh olup olmaması bir yana, ortak çıkarların bu noktada keşiştiği kesindir. Daha 1928'den itibaren Kerenskici çevreler Kafkasya ülkelerinin Türkiye'ye güven duymamaları gerektiği düşüncesini yaymaktadır. Rus emperyalizminin dışavurumu olarak nitelenen bu gelişmeye karşı *Prométhée* çok sert bir tepki verir. Bu bağlamda Resulzade,⁵⁹ yararlı olan ve kültürel ilişkiler biçiminde gelişmesi gereken "kültürel Pantürkizm'i, "yanıltıcı romantizm" olarak nitelediği "siyasal Pantürkizm"den ayırır ve onun karşısına koyar.

Zarevand'ın kitabında yer alan saldırılara, bir de Ermeni Kondkaryan'ın *Dni*'de yayımlanan ve Prometeciler'i Türkiye ile birleşme amacı

57. *Prométhée*'nin 44. sayısında (1930), Mustafa Çokay'ın Taşkent'te cereyan eden Sağdullah Kasimov duruşması vesilesiyle aktardığına göre, Panturanizm bir suç olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

58. Zarevand (Z. ve V. Nalbadyan'ın ortak takma adı), *Touranie unifiée et indépendante*, Fransızca'ya çeviren: H. Kürkçyan, Editions Arméniennes "Drochak", Fédération révolutionnaire arménienne Dachnaksoutioun, Atina, 1989, 147 s. Bu kitap önce 1926'da Ermenice yayımlandı, daha sonra da Kerenski'nin Prometeciler'e karşı olan süreli yayını *Dni*'nin yardımıyla Rusça basıldı.

59. *Prométhée*, no. 18, ss. 10-14.

gütmekle suçlayan ifadeleri eklenir.⁶⁰ Derginin 38 no'lu özel sayısında yer alan başyazı, bu Panturanizm suçlamasını, Türkiye'nin öteki Türkdilli ülkelerle sınırdaş olmadığını ileri sürerek saçma bulur, ayrıca "sadece ırk ortaklığının, siyasal birliği tek başına hiçbir zaman belirlemediğini" ekler. Resulzade Kondkaryan'la alay eder ve *Prométhée* sayfalarında istisnaen görülebilecek bir şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler'in yazgısına ilişkin olarak tehditkâr bir imada bulunur: "Ermenistan'ın Türkiye'de başına ne geldiyse Rusya'da da aynısı olacaktır. Buna hazırlıklı olasınız!" Resulzade'ye göre Pantürkizm rüyası artık geçerliliğini yitirmiştir ve esasen bu akım kendi zamanında İslam'ın etkisini azaltmakla çok da yararlı bir rol oynamıştır. Yazar ayrıca, Türk siyasal yaşamının pek az bilinen bir eğilimini, Mükrimin Halil Bey'in başını çektiği ve Türk uyrukluğu diye bir şeyin olmadığını savunan, her "ırka" açık olduğunu göstermek üzere de ülkeye "Anadolu" denilmesi gerektiğini öngören "Anadoluculuk" akımından söz eder. Bu düşünce akımını daha önce de *Prométhée*'de dile getirmiştir,⁶¹ ona göre bu, "modern Türkiye'deki milliyetçiliğin ileride gelişmeye aday olan esas karakteri"dir. Yazar son olarak da aynı suçlamayı Ermeniler'e yöneltir ve Taşnak yandaşlarını, özellikle de Kürtler'i kışkırtmak suretiyle "Panermenicilik" ya da "Panaryanizm" hazırlığı yapmakla suçlar.

Bu özel sayıda Çokay da kalemi eline alır ve Atatürk'ten övgü ile söz eder: "Bizim Türk dostu olduğumuz... Mustafa Kemal ve Türkiye'nin bizim için çok aziz olduğu açıktır." Fakat o da Turancılığı bir mit olarak niteler ve onun asıl Panslavizm'e karşı mücadelede işe yaradığını belirtir: "Turancılar hiçbir zaman... Türkiye ile herhangi bir birleşme hayalini kurmadılar." Daha sonraki sayılardan birinde yine aynı konuya değinen Çokay, suçlamalarını sürdürecektir: "Türkistan'ın Mustafa Kemal tarafından zaptedilmesi... ve böylece Volga'dan Pamir'e uzanan bir ülke yaratılması düşüncesi... ancak ve ancak gerçeklik duygusunu tümüyle yitirmiş ve müthiş bir dehşetin baskısı altında yaşayan bir kimsenin kafasında tohumlanıp yeşerebilir."⁶² "Ayrıca," diye sürdürür Çokay, "Türkiye ile Türkdilli dünya arasındaki iletişim o kadar zordur ki, bu ikisi arasında siyasal ilişkilerin nasıl gerçekleşebileceği de merak konusudur."⁶³

60. Kondkaryan'ın makalesini zikreden *Prométhée*, no. 38.

61. "Le caractère essentiel du nationalisme de la Turquie moderne", *Prométhée*, no. 18, Mayıs 1928, ss. 10-14.

62. Mustafa Çokay, "Les bolchéviques contre le Kémalisme", *Prométhée*, no. 57, 1931, ss. 15-18.

Prometeciler Türkiye'de Kafkasya ile birlik arzularının dile getirildiği her durumdan rahatsız olurlar. Örneğin İstanbul'da yayımlanan *Birlik*, Kafkasya ve Türkistan'ın bağımsızlıklarını "günü gelip de tek devleti, Türk devletini kurmak amacı ile Türkiye ile birleşmeleri" kaydı altında dile getirince, S. Menagari bir kışkırtma karşısında gösterilebilecek bir tepkiyle cevap verir: "Besbelli ki, Moskova bazı Türk gazetelerinde kendi davasının savunucularını bulmuştur. Bir Rus adı altında yapılamayacak olan şey, bir Türk adı kullanılarak yapılmaktadır."⁶⁴

Özetlemek gerekirse, Turancılığın teşhiri *Prométhée*'de çok güçlü bir tema olarak işlenir. Kemalist Cumhuriyet'in kazandığı başarılarla duydukları hayranlık ne olursa olsun, hareketin üyeleri *asla* Türkiye ile birlik istememişlerdir. Prometeciler için Panturanizm Sovyet ya da Beyaz Rus propagandasının bir aletinden başka bir şey değildir, hareketi karalamanın araçlarından biridir.

Türk-Sovyet İlişkileri

Bu ilişkiler, hareket için can alıcı bir önemdedir. Gerçekten de, Prometeciler arasında Türkdilli göçmenler bir yuvaya, Kızıl Ordu tarafından işgal edilmemiş bir yurda sahip olan tek gruptur; gidip yerleşebilecekleri, kendilerine kucak açacak, kendilerini yadırgamayacakları tek ülkedir burası. Ukraynalılar, Gürcüler bu şansa sahip değillerdir. Yine bu yıllarda İstanbul Türkdilliler dünyasına yönelik bir dergi yayın merkezi durumuna gelmiş, daha önce de gördüğümüz gibi, SSCB'den gelen haberler için bir ara istasyon işlevi üstlenmiştir.

Bu bağlamda, Prometeciler'in Türkiye'de oturabilmeleri ve kendilerini özgürce ifade edebilmeleri büyük önem taşımaktadır. Ancak, Türk-Sovyet ilişkilerinin gerekleri buna sık sık engel olmaktadır. Kemalizm'in hedefi güçlü kuzey komşusu ile barış içinde yaşamak, bunun için de Panturanizm'e benzeyebilecek her hareketi sindirmektir. Dolayısıyla,

63. Mustafa Çokay bir Türk gazetecisi ile alay eder: Cumhuriyet'in 10. yılı vesilesiyle SSCB'nin verdiği hediyelerin (dört savaş uçağı) yerine Türk kitaplarının Sovyetler'e girmesine izin verilmesini isteyen bu gazeteciye şöyle seslenir: "Sovyetler Birliği dört değil daha pek çok savaş uçağını Türkiye'ye bağışlamaya hazırdır, ancak tek bir Kemalist öğretmen bile girmesine izin vermeye asla yanaşmayacaktır." "L'amitié turco-soviétique (propositions d'un journaliste turc)", *Prométhée*, no. 85, Aralık 1933, ss. 23-24. Adı geçen Türk gazeteci, *Hergün*'de yazan Vâlâ Nuredin'dir.

64. S. Menagari, "Le Caucase et ses voisins", *Prométhée*, no. 89, Nisan 1934, ss. 24-28.

Türkiye Prometeci harekete hiçbir zaman en küçük bir resmi destek vermemiştir. Tersine, Prometeciler zaman zaman bu siyasetin ceremesini acı biçimde çekmişlerdir: 1920'de Ruslar Resulzade'nin sınırışı edilmesini istemiş ve elde etmişlerdir; 1927'de, Ekim Devrimi'nin 10. yıldönümü törenlerine katılmak üzere bir Türk heyetinin Moskova'yı ziyareti vesilesiyle Türk hükümeti *Yeni Kavkasya*'nın yayını durdurmuştur⁶⁵; 1931'de ise *Odlu Yurt*, *Bilderich*, *Azeri-Türk* ve *Yeni Türkistan* yayımlarına ara vermek zorunda kalmışlardır. Bu ihtiyatlı tavır, yine de *Prométhée*'de asla Türkiye'ye yönelik bir saldırıya, hatta bir eleştiriye yol açmamıştır. Çünkü hareketin Türkiye'ye çok fazla ihtiyacı vardır.

Prométhée, dostlukla gerilim arasında gidip gelen Türk-Sovyet ilişkilerindeki yalpalamaları oldukça dürüst biçimde yansıtır. Dergi bazen, resmi Sovyet organlarının "Anadolu burjuvazisinin ve kulaklar dünyasının ortak sosyal-reformizmi"nden, Kemalist terörden bahsetmesi ile inceden inceye alay eder.⁶⁶ Bu Sovyet sataşmaları, resmi basını dikkatle okumaya ve propagandanın dilini çözmeye alışkın olan Prometeciler'i fazla etkilemez. Kaygıları, Moskova'nın Ankara'da yayımlacı bir iradenin egemen olduğu inancını yaymak suretiyle Türkdilli halklar nezdinde Türkiye'nin olumlu imajını karalamayı başarmasıdır.

Prometeciler, yumuşama dönemlerinde belirgin biçimde endişelenirler, çünkü çıkarları, Türkiye ile SSCB arasında sağlam bir dostluk olmamasını gerektirmektedir: Bu, sınırışı edilme, yayımlara yasak konulması ve ikinci bir anayurdun kaybedilmesi tehdidi anlamına gelmektedir. Son derece güvensizdirler; hep geçmiş, geçmişte güneye doğru sürekli ilerleyen Rus yayımlacılığını anımsatırlar: "Rusya Türkiye ve İran ile ortak sınırlara sahip oldukça, bu iki devletin yaşamı ve varlığı ebediyen tehdit altında bulunacaktır."⁶⁷ Mir Yakup'a göre barışma söylemi, sadece SSCB'nin zayıflığının bir işaretidir. *Prométhée* için Türkiye'nin çıkarı, asla bu tür övgü ve pohpohlamalara kapılmamak ve Batı'ya sağlam biçimde yerleşmektir.

Gerilim anlarında ise Panturanizm her iki tarafta da rolünü oynamaktadır: SSCB Türk-Sovyet dostluğunu geçersiz ilan ettiğinde Turancılık bayrağını sallamakta, buna karşılık, Türkiye'de Turancı ifadeler duyar duymaz da bunu Sovyet propagandasına bağlamaktadır.

65. *Prométhée*, no. 14, 1928.

66. Bkz. M. T., "Le plan soviétique contre la Turquie", *Prométhée*, no. 46, Eylül 1930, ss. 18-20; ve M. Çokayef, "Les Bolchéviks contre le Kémalisme", *Prométhée*, no. 57, Ağustos 1931, ss. 15-18.

67. Mir, "Les Bolchéviks et la Turquie", *Prométhée*, no. 34, Eylül 1929, ss. 9-11

4. Almanya'ya Meyilli Olmaktan Amerikan Himayesine

Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırması ile *Prométhée* çok değerli bir desteğini yitirir. 1940'ta Alman ordularının Paris'i işgal etmesi ile de bir "Polonya icadı" olan derginin yayınına son vermek zorunda kalır. Sovyet denetimi altındaki Polonya'da kalan Prometeciler ise, elbette kovuşturmayaya uğrayacaklardır.⁶⁸

Ne var ki 1941'de Naziler'in SSCB'ye saldırımları, durumu yeniden altüst edecektir: Prometeciler Sovyet uyrukları olarak önce endişelenmişler, sonra da ulusal sorunları keskinleştirmede ve denetim altına alabileceği ulusal birimler yaratmakta çıkarı olan Almanya'nın potansiyel müttefikleri olarak görülür olmuşlardır.⁶⁹ Alman esir kamplarında Ukrayna, Kafkaslar ve Türkistan kökenli bir milyon asker bulunmaktadır. Prometeciler için, böyle hazır bir gücü SSCB'ye karşı kullanmak isteyen Naziler ile işbirliğine gitmeyi kabul etmenin cazibesi büyüktür. Bu çerçevede, Nazi yanlısı Özbek Veli Kayum Han⁷⁰ tarafından yönlendirildiği görülen ve Alman Türkolog Gerhardt von Mende'den etkilenen Mustafa Çokay 1941 Temmuz-Aralık ayları arasında Almanya'daki Sovyet esir kamplarına inceleme ziyaretleri yapacak, ne var ki Aralık 1941'de beklenmedik ölümü bu misyonun yarım kalmasına neden olacaktır.⁷¹ Hareketin Türkdilli pek çok sorumlusu ve yöneticisi, tarafsız bir ülke olan Türkiye'ye gider; Resulzade Bükreş'e sığınır ama, öteki bazı Kafkas liderlerle birlikte 1942-43 yıllarında Berlin'de yaşar. Naziler, Doğu cephesinde çarpışması için bir "Türkistan Lejyonu" oluşturu-

68. Smal-Stocky'ye göre (adı geçen makale), Polonya'daki Kızıl Ordu subaylarına yönelik NKVD elkitabında toplam 210 sayfanın 84 sayfası Prometeci harekete ayrılmıştır.

69. İşgal altındaki Sovyet topraklarındaki Almanca yayınların listesi bunu gösterir niteliktedir. Bkz. Alexander Dallin, *The German Occupation of the USSR in World War II. A Bibliography*, External Research Staff Office of Intelligence Research, Dep. of State, no. 112, 1955.

70. Türkistan Lejyonu'nun kuruluşundaki rolünden başka, Veli Kayum Han "Türkistan Ulusal Kurtuluş Savaşı İçin Türkistan Ulusal Birlik Komitesi Gazetesi" *Milli Türkistan*'ın da yayın yönetmenliğini yapmıştır. 1967'de V. Jurtci'nin yerine bu görevi üstlenmiştir. *Milli Türkistan*, Çokay'ın *Yaş Türkistan*'ının devamı olarak önce Cenevre'de, sonra Düsseldorf'ta Türkistan Türkçesi'yle, Arapça ve İngilizce olarak yayımlanmaktaydı.

71. Çokayoğlu M.-Y., *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*, İstanbul, Yaş Türkistan yayını, no: 22, 1972, 166 s. Çokay'ın, Almanya'daki esir kampları üzerine yazdığı raporlara ne yazık ki ulaşamamaktadır.

rurlar. Kırım ve Dobruca Tatarları Berlin'e giderler.⁷²

Roman Smal-Stocky, 1947'de, soğuk savaşın dorukta olduğu bir dönemde, Prometeci hareketin tarihine ilişkin anlatısında bu işbirlikçi eğilimlerden hiç söz etmez: Umutsuzlukla açıklanabilecek bu işbirlikçi davranışın üzerini utangaç bir biçimde örterek, yalnızca Nazi karşıtı direnişe katılan Prometeciler'e yer verir.

Savaş sonrasında hareketi yeniden ayakları üzerine oturtabilmek amacıyla bazı girişimler olur. Ne var ki SSCB hiçbir zaman olmadığı kadar güçlüdür artık, ve 1943-44 yıllarında Kırım'da ve Kafkasya'da gerçekleştirilen yoğun tehcir hareketleri tabi halklarda artık her türlü umudu ortadan kaldırmıştır. Hareketin bazı üyeleri Lahey'de bir kongre toplarlar (20 Nisan 1946) ve Müttefikler'i, "savaşı Münih'te küçük bir uzlaşma ile başlatıp", "Stalin diktatörlüğü ile koskocaman ve topyekûn bir uzlaşma ile bitirmekle" suçlarlar.⁷³ Her şeye rağmen ABD'ye olan güven hiç sarsılmamıştır ve hareket "Atlantik Paktı Prometeci Birliği" adını alır. Birlik Nazi diktatörlüğünün yıkılmasıyla başlayan eserin devamını istemekte, Amerikalılar'ın ezilen ulusların özgürlüklerine kavuşturulması kavgasına devam etmelerini övmekte ve teşvik etmekte, SSCB'nin Birleşmiş Milletler'e girmesinin önüne geçilmesini dilemekte ve "Stalin ajanlarının yüzündeki maskeyi indirmek" için Prometeciler'in görev almaya hazır olduğunu bildirmektedir.

Hareket böylelikle, bir başka biçim altında da olsa, Amerikalılar'ın elinde bir soğuk savaş aracı durumuna gelmiş olmaktadır: "American Committee for Liberation from Bolchevism", Bolşevizm'den Kurtuluş için Amerikan Komitesi'nin desteği ile 9 Temmuz 1950'de Münih'te "Institute for the Study of the USSR" (SSCB İncelemeleri Enstitüsü) kurulur. Bu enstitü, yirmi küsur yıl boyunca birçok dergi yayımlayacaktır; bunların arasında Tatar Abdullah Battal-Taymas'ın yönettiği ve adı *Dergi* olan çok kaliteli bir yayın organı da vardır. Enstitüde ayrıca Veli Kayum Han'ın bir yakını olan Baymirza Hayit,⁷⁴ Mirza Bala gibi

72. Bkz. Zehra Önder, *Die türkische Aussenpolitik im zweiten Weltkrieg*, Münih, R. Oldenburg Verlag, 1977, s. 313; Alexander Dallin, *German Rule in Russia, 1941-1945. A Study of Occupied Territories Policies*, Londra, 1957; Müstecib Ülküsal, *İkinci Dünya Savaşı'nda 1941-42 Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası*, İstanbul, Kurtuluş Matbaası, 1976, s. 152.

73. Roman Smal-Stocky, adı geçen makale.

74. Baymirza Hayit (doğumu 1917) Türkistanlı bir tarihçidir. Kızıl Ordu'da silah altına alınmış, 1941'de Nazi ordusuna esir düşmüştür. Kayum Han yoluyla kendisi ile temasa geçilmiş ve 1942'de Türkistan Lejyonuna katılmıştır. Mayıs 1945'te

Prometeciler, Z.V. Togan gibi prestijli Türk tarihçileri de çalışmaktadır.

Burada söz konusu olan, siyasal düşünceler tarihinin sadece Türkiye'yi değil tüm Türk dünyasını ilgilendiren bir veçhesidir. Nitekim, onlarca yıllık sürgünde dokunan sağlam bağlar, savaş sırasında ve savaş izleyen yıllarda milliyetçi amaçlar için kullanılan gerçek bir şebeke meydana getirecektir. Yine de bir başka tarihin daha yazılması gerekiyor: Bu da, Münih'teki enstitü aracılığı ile Amerikalılar'ın bu şebeke üzerindeki etkilerinin tarihidir.

Bizim burada kalın çizgilerle anlattığımız tarih, bu ulusal hareketler için Kuzey'deki büyük güç karşısında özerk kalabilmenin ne denli zor olduğunu ortaya koyuyor. 1921'den itibaren Prometeciler hem kendi aralarında hem de Polonya, Fransa, Almanya ve son olarak da ABD gibi bir dış güç ile ittifak yapmak zorunda kalmışlardır. Bugün anımsamak gerekir ki, Azeriler, Gürcüler, Ukraynalılar, Kuzey Kafkasyalılar, Türkistanlılar arasında kuvvetli kişisel ve siyasal bağlar 1917'den beri var olmuştur. Pek çoğu daha 1905'te tanışmıştı, bağlarını sürgünde güçlendirmiş, ortak bir düşmana karşı birlikte savaşmanın yollarını aramışlardı; bu ortak düşman sadece Bolşevizm değildi, Rus emperyalizmi idi. Belki daha da ilginç olanı, bir federasyon ideali oluşturma mücadelesiydi. Hiç kuşkusuz aralarında uyuşmazlıklar vardı; ancak çalışma güçleri ve ülkülerinin gücü, onları neredeyse yirmi yıl boyunca müthiş tutarlı bir ekip halinde birbiriyle kaynaştırmaya yetecekti. Türkler'le Türk olmayanlar arasında gerçek bir işbirliği vardı; Türkdilliler arasındaki ortak bir dünyaya ait olma bilinci, hiç kuşkusuz zaman içinde örülen sayısız temaslar sayesinde daha da güçlenmişti. Bir önemli nokta da, Ruslar'ın oyununa geldikleri zamanlarda acımasızca eleştirilen Ermeniler'in hiçbir zaman dışlanmamış olmalarıdır. Kendileri hareketin dışında kalmış olmakla birlikte, hareketin düzenlediği kutlama/anma toplantılarının ve etkinliklerinin pek çoğuna katılmayı sürdürüyorlardı. Ermeniler'in bu "geçici yokluk"larına üzülen Prometeciler, onları yenden aralarına almaya hazırdılar.⁷⁵

Amerikalılar tarafından hapse atılmış, serbest bırakıldıktan sonra da Almanya'da kalarak von Mende ile çalışmaya başlamış ve Münih'teki Enstitü'nün önde gelen yönlendiricilerinden biri olmuştur. B. Hayit, 20. yüzyıl Orta Asya tarihinin ve siyasal yaşamının en ünlü uzmanlarından biridir (bkz. *Türk Ansiklopedisi*, cilt 19, ss. 107-108).

75. Bkz. Georges Gvazava'nın "L'impudence soviétique" başlıklı yazısındaki, fikir açıklığı ile takdire değer olan açıklaması, *Prométhée*, no. 54, 1931.

Sonuç:
Türk Solunun "Kardeş Halklar" Konusundaki
Sessizliği

Bu dönem konusunda, genel olarak demokrat, çoğu kez solda insanlar olan Prometeciler'in bir kesimini Naziler'le ittifaka ya da Nazizm'de umut bulmaya götüren, ya da daha sonraları Türkiye'de milliyetçi aşırı sağ hareket ve kişilerin yanında mücadele vermeye sürükleyen süreç konusunda bazı çözümleme denemelerine girişmek mümkündür.

Prometeciler, içinde bulundukları ortam ve koşulların oyuncaklığı olmuşlardır. Avrupa dış politikasının içine sıkışmışlar, Avrupalı güçlerin hesaplılıklarının gerisine düşmüşler ve bu güçler tarafından ancak çıkarlarına uygun düştüğü zaman ve ölçüde desteklenmişlerdir. Devletlerin "âli menfaatleri" davalarına her zaman üstün gelmiş, Milletler Cemiyeti'nin ve Batı demokrasilerinin onları terk ettiğini çok geç anlamışlar ve büyük bir düş kırıklığı yaşamışlardır.

Sürgündeki Kafkasyalı ya da Türkdilli yetkililerin milliyetçi ya da bir başka deyimle, yurtsever kavgası, Bolşevizm karşıtı kavga ile ayrılmaz biçimde iç içe geçmişti. SSCB'nin varlığı Batılı güçler ve Milletler Cemiyeti tarafından yavaş yavaş kabul edildikten sonra, demokratik hükümetler artık bölücü ve ayrılıkçı konumuna düşenleri destekleyemez olmuştu; Bolşevizm karşıtı kavgayı sürdürme kararlılığını devam ettirenler sadece otoriter, faşist hükümetlerdi. Bu durumda ise, Prometeci hareketin Fransız aşırı sağının kollarına düşmesi ve Almanya'nın cazibesine kapılması kaçınılmaz olmuştu. Bu tavır, 1936'lara doğru ülkelerine kavuşma ve hele onu yönetme konusunda hiçbir umutları kalmayan insanların çaresizliği ile açıklanabilir. Fakat bu umutsuzluk onların derin sessizliğini, Nazizm konusunda herhangi bir tavır almamış olmalarını açıklamaya yeter mi? Onlar Hitler'i, 1939 ile 1941 yılları arası hariç, sadece Bolşevizm karşıtı yönü ile gördüler. Almanya'da yaşanan baskı ve zulmü bir türlü görmek istemediler.

Gerçekten de, 1933-39 yılları arasında, olup bitenleri zımnen kabul etmeksizin Almanya'da yaşamak, Resulzade'nin konumunda olduğu gibi dergi çıkarmak, Togan gibi fakültede ders vermek mümkün müydü? Çokay gibi iyi düşünebilen ve oldukça duyarlı bir insan, nasıl oldu da özünü yitirmeksizin Nazi bayrağı altında bir lejyon örgütlenmesine katılma gereğine inanabildi? Kayum Han ve B. Hayit gibi insanlar, Orta Asya'da gerçekleşecek bir Nazi egemenliğinin Bolşevik egemenliğinin

den daha yumuşak olacağını mı düşünüyorlardı?

Prometeciler ve takipçileri başta Pilsudski'ninki olmak üzere otoriter rejimlerle aralarına açıkça mesafe koymadılar, çünkü bundan vazgeçemeyeceklerine inanıyorlardı. *Prométhée*'de Almanya'ya yönelik en küçük bir eleştiri aramak boşunadır; bu da, sadece siyasi mültecilerin uymak zorunda oldukları, bulunulan ülkenin iç işlerine karışmama kuralı ile açıklanamaz. Prometeciler'in net çizgilerle tanımlanmış bir ideolojileri yoktu, ya da taktik gereği ideolojilerini arka plana itmişler, kendilerini sadece Bolşevizm karşıtı olarak tanımlama yoluna gitmişlerdi. Bu durumda yapabilecekleri tek seçim de, o an için en etkili antikomünist olarak gördükleri güçle ittifak yapmaktır. Bir yerde anlaşılabilir olan bu kayıtsız şartsız Bolşevizm karşıtlığı gözlerini kör etti ve onları 1941'de Almanya'nın yanında yer almaya götürdü.

Bunun sonucunda, Türkdilliler'in ulusal kavgası ve Almanya ile ilişkiler arasında oldukça bulanık bir bağ ortaya çıkıyor. Bundan da öte, Almanya, savaş sırasında Türk-Tatarlar'ın ve Kafkasyalılar'ın desteğini elde etmenin yollarını arayacaktır. Zaten bu halklar bunun ceremesini çok ağır biçimde ödemişlerdir.⁷⁶ Bu tür bir bağ, SSCB'deki Rus olmayan ögelerin milliyetçiliğini olduğu kadar, hareketin sorumlularından pek çoğunun Türkiye'ye gelip yerleşmiş olması nedeniyle, belki de Türk milliyetçiliğinin de doğasını değiştirmiştir. Nitekim, hareketin önde gelen kişilerinden Z. V. Togan, A. İnan, M. Mirza Bala, A. Battal Taymas, savaş sırasında Türkiye'de Reha Oğuz Türkkan, Nihal Atsız, Necdet Sancar, Alparslan Türkeş gibi ünlenmiş Pantürkistler'le birlikte milliyetçi girişimlere katılmışlardır. Aynı kişiler, Resulzade, Caferoğlu, Said Şamil ile birlikte Türkiye'yi savaşa sokmak amacıyla gerçekleştirilen Türk-Alman temaslarına da katılmışlardır.⁷⁷

A açıkça görülmektedir ki, bütün "Prometeci" dönem boyunca Pantürkist görünme endişesi sürekli olarak egemendir. Nedeni de, Pantürkizm'in SSCB için kolay bir propaganda malzemesi olduğu düşüncesidir: Pantürkist sözcüğü, Prometeciler'in eylem ve etkinliklerini dünyanın gözü önünde kınamak ve sergilemek için kullanılan bir korkuluktur. Türkiye'ye yönelik her hayranlık ya da sempati belirtisi, bir Türk halkının bir başka Türk halkına gösterdiği her ilgi, Pantürkizm özlemi olarak damgalanıyordu.

76. Bkz. Alexandre Nekritch, *Les peuples punis*, Paris, F. Maspero, 1982, 185 s.

77. Bu temaslar için bkz. Jacob Landau, *Panturkism in Turkey. A Study in Irredentism*, Londra, C. Hurst, 1981, 4. Bölüm: "Pan-Turkism in the Republic of Turkey: Resurgence", ss. 108-143.

Bu Pantürkist *görünme* korkusu, yol açtığı etkiler dolayısıyla vahim sonuçlar doğurmuştur. Bu korku, sonuç olarak "Dış Türkler" konusunda (Sultan Galiyevci ya da Üçüncü Dünyacı) sol bir çözümlemenin, sol bir söylemin oluşmasını engellemiştir. Kemalizm de SSCB ile dostluğa öncelik verdiği ve bu sorunu suskunlukla geçiştirdiği için, konuşan yalnızca sağ olmuştur. Sol, alanı tümü ile sağa terk etmiştir. "Türk kardeşler" in –ve solun– Sovyet (ya da Çin) alanına ait olduğu görüşü sol söylem içinde belirgindi; solun arzusu, SSCB'ye zarar vermemektir.

Böylece SSCB yıkılıncaya kadar, antikomünist kavgayı da içermeyen hiçbir ulusal (yurtsever) kavga olmadı. Tersinden söylenecek olursa, antikomünizm neredeyse doğal olarak "Dış Türkler" le ilgilenir oldu. Bundan dolayı Türkiye'ye gelip yerleşen Prometeciler kendilerini dinleyecek kimse olarak karşılarında sadece milliyetçi sağı buldular. İşte bu bağlamda Pantürkist olarak nitelenen olaylara ve girişimlere karıştılar. Bu kolay ve suçlayıcı sözcüğün içine bazen de (bilerek), Türkdillilere yönelik ilgi, onları kurtarma iradesi ve antikomünizm karıştırılmıştır.

Başlangıçta Türkler arası bir dayanışma özlemi olarak ortaya çıkan duygu, giderek milliyetçi sağa doğru kaymıştır; oysa bu özlem ise sağa sempati duyan kişiler tarafından formüle edilmiş değildi. Özellikle 40'lı ve 50'li yıllarda antikomünizmle Türkdilli halklara duyulan ilgi arasında gerçekleşen uyum, Türkdilli halkların kurtuluşu temasını sağ bir tema haline getirmiştir. Antiemperyalist söyleme sahip çıkıp benimseyenler, antikomünistler olmuştur.⁷⁸

SSCB, 1917 ile 1990 arasında, gölgesini Türkler arası dayanışma sorunu üzerine olduğu kadar Türk milliyetçiliği üzerine de düşürecektir. Ulusal hareket ve Türk milliyetçiliği, bizatihi SSCB'nin varlığı tarafından belirlenme konumunda kalmışlardır. Kısa zamanda Prometeci ve ulusal hareketin temel etkeni haline gelen antikomünizm, onu, kendisini çabucak aşacak olan bir kavganın içine sürüklemiştir: Önce Naziler'in, sonra soğuk savaşın kavgasıdır bu. Kolaya geldiği için ve bazen de yanlış biçimde Pantürkizm olarak adlandırılan Türk dünyasının kurtuluşu ve gelecek bir dönemde birleştirilmesi düşüncesi, böylelikle

78. B. Hayit'in eserinin sadece başlığı bile bunun için yeterli örnektir: *Sowjet-russischer Kolonialismus und Imperialismus in Turkestan. Als Beispiel des Kolonialismus neueren Stils gegenüber einem islamischen Volk in Asien*, Oosterhout, Anthropological Publications, 1965, 117 s., resimli. Türk halkları SSCB ve Çin tarafından sömürgeleştirilmiş olduğu için, Türk dünyasında antiemperyalizm solun olduğu kadar sağın da bir teması ve söylemidir.

neredeyse kaçınılmaz bir yazgı gibi antikomünist akım ve Türk Panturanizmi içinde eriyip gitmiştir. Bu Turancılık coğrafi olarak özgür denen dünyanın ileri karakollarında yer aldığı için özellikle radikal bir kimlik kazanmıştır.

Prometeci hareketin tarihi, Türkiye'de Türkdilli dünyanın tanınmasının neredeyse tümüyle "Türkçü" milliyetçiliğin süzgecinden geçmesine yol açan sürecin bir örneğidir. SSCB'nin artık varolmadığı bir dünyada bu Türkçülük kavramı ne duruma gelecektir? Sıkıntı yaratan bu kavram yerine, Türk halkları arasında ille de politik olmayan kültürel ve ekonomik dayanışma bağlarını ifade etmede kullanılan, fakat 1940'larda taşıdığı anlamları içermeyen yeni bir Türkçülük düşüncesinin doğabileceği düşünülemez mi?

Kaynaklar Üzerine Not

Prométhée ve *La Revue de Prométhée* koleksiyonları, bazı sayıları eksik olarak Bibliothèque Nationale'de, birinci sayının dışında tam olarak INALCO'da (Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Ulusal Enstitüsü, Paris), Asya Kurumu Kütüphanesi'nde ve Nanterre'deki Uluslararası Çağdaş Dokümantasyon Merkezi'nde (BDIC) bulunmaktadır.

Paris-III Üniversitesi'ne bağlı Türk Etüdleri Enstitüsü'nde ise şu kaynaklar bulunmaktadır: İstanbul'da yayımlanan *Azerbaycan Yurt Bilgisi*'nin 1932-34 yıllarına ait sayıları, *Dergi*'nin 1955-59 arası yayımlanmış yedi sayısı, Resulzade'nin *İstiklâl*'inin ilk üç yılına ait 1'den 60'a kadar olan sayıları (Berlin, 1932-34), *Millî Türkistan*'ın eksik bir koleksiyonu, *Şimali Kafkasya*'nın 31, 33, 34 ve 36. sayıları (1936-37), *Kurtuluş-Die Befreiung*'un Nisan-Haziran 1939 tarihli 2. sayısı, *Yaş Türkistan*'ın Ağustos 1931-Haziran 1939 tarihleri arasında çıkan 21'den 115'e kadarki Arap harfleriyle basılmış sayıları.

INALCO'da ise şu kaynaklar bulunabilir: *Azerbaycan Yurt Bilgisi*'nin 1932-33 yıllarına ait sayıları, *Azeri Türk*'ün 5. ve 7. sayıları (İstanbul, 1928), *Bulletin Officiel du Comité France-Orient*'in eksik bir koleksiyonu (Paris, 1922-1940), *Emel* (Köstence, 1938-1940), *Millî Yol* (Arap harfleriyle, Berlin, 1928-1936), *Millî Türkistan* (Düsseldorf, 1962), *Orient et Occident* (Paris, 1922-1953), *Skartvelo*'nun (1942-1944) ve *Sakhalko Sakme* - Halkın Davası'nın (1-8. sayıları) eksik koleksiyonları, Tianjin'de yayımlanan *Şark Avazı*'nın 1941'de çıkmış iki sayısı, 1951'de Münih'te Rusça yayımlanmış *Türkeli*'nin, 1928-29'da Paris'te yayımlanan *Ukraine nouvelle* ve 1934'te Kaşgar'da Arap harfleriyle yayımlanmış *Yangi Hayat*'in koleksiyonları.

Nanterre'deki BDIC'de bulunan kaynaklar da şunlardır: *Institute of the Study of the USSR* (Münih) yayınlarının pek çoğu: *Bulletin* (1955-1971), *Bulletin of the Institute for the Study of the History and Culture of the USSR* (1954-55), *Caucasian Review* (1956-59), *Dergi* (1955-1971), *The East Turkic Review* (1958-1960), *Sovyetler Birliği'nde Aktüel Gelişmeler* (1971), *Studies on the Soviet Union* (1957-1971, bu

aynı zamanda Sorbonne'da da vardır), *Türkeli* (Rusça ve Çağatay Türkçesi ile, 1951-52), *Der Kaukasus* (1951-1953), *United Caucasus* (1953) ve *Wschod-Orient*'in bazı sayıları (1937-1939). (Bu yayının eksik bir koleksiyonu da Paris Slav Enstitüsü'nde bulunur).

La Société Asiatique kütüphanesinde ise *Azerbaycan* (Ankara, 1952), *Azerbaycan* (Münih, 1952-53, Türkçe, Rusça ya da İngilizce), *Azeri Türk* (Arap harfleriyle, İstanbul, 1928), *Emel* (Köstence, 1938), *Odlu Yurt*, *Orient et Occident* (Paris), *Yeni Kafkasya* (İstanbul, 1926), *Yeni Türkistan* (İstanbul, 1927-29) adlı kaynakları bulmak mümkündür.

"Türk Ocakları" ve "Dış Türkler"

Fusun Üstel

19. YÜZYILIN ikinci yarısında, çok kavimli Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçilik hareketlerinin yükselişine tanık olunur. "Millet" sisteminin bu meydan okumayla başa çıkamadığı böylesi bir bağlamda, "egemen millet" sıfatıyla Türkler, doğrudan milliyetçi bir ülküye sarılma yolunu en son seçen ulus olacaktır. İlk aşamada kültürel bir milliyetçilik alanı içinde kalan Türkçü hareket, İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesiyle Birinci Dünya Savaşı sırasında siyasal bir amaç (Turancılık) haline gelecektir. İlk hedef olarak Türkler'e özgü bir kültür arayışını benimseyen kültürel Türkçülük, sonraları Türk milliyetçiliğini yaymayı amaç edinen bir dizi derneğin dönemin Türk entelijansiyasını bir araya getirdiği yeni bir aşamaya geçecektir.

Türkçü Dernekler ve Türk Dünyası

İkinci Meşrutiyet'in görece ifade özgürlüğü ortamında kültürel alanda "ilmi Türkçülüğü" yaymak amacıyla 1908 Aralığı'nda¹ Türk Derneği kuruldu ve Tatar kökenli önde gelen Türkçü Yusuf Akçura'nın deyimiyile bu dernek "Türkçülüğün örgütlenmesinde birinci safhayı"² oluşturdu; yine aynı bağlamda, İstanbul'da 31 Ağustos 1911'de Türk Yurdu Cemiyeti kurulacaktı. Her iki dernek de "Türkçülüğün" etkin olarak örgütlenmesinde belirleyici bir önem taşımışlardır. 25 Mart 1912'de faaliyete geçen Türk Ocağı ise, sadəcə XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan Türkçü derneklerin en uzun ömürlüsü olmakla

1. *Türk Derneği Nizamnamesi*, Karabet Matbaası, 1324 (1908), s. 1.

2. Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, 1928 Yılı Yazıları, Ankara, 1981.

kalmamış, aynı zamanda gerek örgütlenme biçimi, gerek üye sayısı, gerekse şubelerinin çokluğu ile özgün bir dernek olarak belirmiştir.

Türk Ocağı'nın "Dış Türkler"e bakışını sistematik biçimde çözümleyebilmek için önce Türk Derneği'nin, sonra da Türk Yurdu Cemiyeti'nin tüzüklerinde soruna nasıl yaklaşıldığını şöyle bir gözden geçirmekle işe başlamak gerekir.

Türk Derneği Nizamnamesi'nin 1. maddesinde amaç şöyle belirtilmektedir: "Cemiyetin maksadı Türk diye anılan bütün kavimlerin mazi ve haldeki âsar, ef'âl, ahvâl ve muhîtinî öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak yani Türkler'in âsâr-ı atıfasını, târihini, lisânlarını, avam ve havas edebiyatını, etnografya ve etnolojiyasını, ahvâl-i içtimâiyyesi ve medeniyet-i hâzıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tetkik etmektir."³ Görülüyor ki Türk Derneği'nde ve daha sonra kurulmuş olan Türk Ocağı'nda ve Türk Yurdu Cemiyeti'nde, "siyaset dışı" bir dernek olma ve böylece kültürel milliyetçiliğin sınırlarının ötesine geçmeme iradesi vardır. Bununla birlikte, kendi kendini böyle tanımlasa da, Türk Derneği dilbilimsel Türkçülük aracılığıyla dolaylı olarak siyasal Türkçülüğün gelişmesi için elverişli zemini ve koşulları yaratmış olacaktır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, İttihat ve Terakki Komitesi'nin bazı üyelerinin Türk Derneği'ne sık sık gelip gitmesi, derneğin siyasal amaçlı olarak kullanılmak istendiğini de göstermekteydi.⁴

Kurucu babası Mehmet Emin (Yurdakul) olan Türk Yurdu Cemiyeti'ne gelince, Türk Ocağı'nın kuruluş döneminde faaliyete geçmesinden ötürü kısa ömürlü olmakla birlikte,⁵ *Türk Yurdu* dergisi sayesinde Türkçülük hareketinin oluşumunda etkin bir rol oynamıştır; bu dergi daha sonra Türk Ocağı'nın yayın organı haline gelecektir. İlk sayısı 30 Kasım 1911'de çıkan *Türk Yurdu* amacını, "Türklüğe hizmet etmek, Türklüğe faide dokundurmak"⁶ olarak belirliyor, Askeri Tıbbiye öğrencileri tarafından gizlice okunuyordu.⁷ Öte yandan, "dergiyi bir kutsal

3. *Türk Derneği Nizamnamesi*, s. 1.

4. Yusuf Akçura, *a.g.e.*, s. 1.

5. Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s. 416.

6. "Maksad ve Meslek", *Türk Yurdu*, I, no: 1, 17 Ekim 1327 (1911), s. 1.

7. Hasan Ferit Cansever, "Türk Ocağının Doğuşu ve Türk Ocağı Milliyetçilik İdealinin Hususiyetleri", *Türk Yurdu*, VI, no: 8, Ağustos 1967, s. 17.

kitap olarak elden ele dolaştırıp okuyan" Rusya Türkleri, Çarlık hükümetinin kovuşturmasına uğrayacaktır.⁸

1911'de Yusuf Akçura'nın önerdiği ve yayın ve idare heyetince hafifçe değiştirilerek onaylanan yayın programı, "Türk dünyası"nı ilgilendiren pek çok makaleyi içermektedir. Bu makalelerde ilk bakışta göze çarpan şey, Türk ırkından olan halkların çoğunluğunun anlayabileceği bir ifade biçimi oluşturma ve onları hepsine layık bir ortak ülkü ile donatma kaygısıdır. Öte yandan, tüzüğün 4. maddesine göre, tüm Türklerin aralarında ilişkiler kurabilmeleri amacıyla, "kardeşler arasında sevinç veya kedere sebep olan vak'alar", Türk dünyasında meydana gelen her önemli olay, her düşünce akımı başkalarına da duyurulacak, Türk ırkından olan her kavim öteki kavimlerde varolan edebiyattan haberdar edilecektir. 7. maddede ise "Risâlenin devletlerarası siyasette esas fikri, Türk âleminin menfaatlerini müdâfaa etmektir," denilmekteydi.⁹

Ahmet Ferit'in (Tek) yönetiminde Askeri Tıbbiye öğrencilerinin girişimiyle kurulan Türk Ocağı'na gelince, ilk nizamnamesi Türk Derneği'ne ve Türk Yurdu Cemiyeti'ne oranla daha çekingen bir görünüm veriyordu; gerçekten de bu son ikisi, İslam'a herhangi bir atıf yapmaksızın bütün Türkler'i ırk ya da soy genel terimi altında toplayan bir tanıımı benimsemekteydiler. 1912 tarihli Türk Ocağı nizamnamesi ise Türk tebayı bir İslam "milleti"nin ana ögesi olarak tanımlamakta, böylece Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarının bir arada varolduğu bu geçiş döneminin belirsiz karakterini sergilemekteydi.¹⁰

Bu çerçevede, Türk Ocağı'nın özellikle "Dış Türkler"e, genel olarak da "Türk dünyası"na yönelik ilgisi giderek büyümekte, özellikle de Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren siyasal bir içerik kazanmaktaydı. Buna paralel olarak, bazı Ocak üyelerinin daha geniş bir "Türk birliği" peşinde koşan egemen gruba karşı bir çeşit "Türkiyecilik" ya da "Anadoluculuk" akımının sözcüsü haline geldiklerini görüyoruz. Ocağın İzmir Şubesi Başkanı olan ve daha 1915'ten beri "Turancılığa" karşı tavır takınan Necip Türkçü, Turan'ın ne felsefi planda, ne de ulusal duyarlık planında "milli ve hakiki" bir yurt olarak kabul edilemeyeceğini savunuyor, Rumeli'nin ve Anadolu'nun Türklüğünü başa koyuyordu.¹¹

8. C. S. Kırımer, "Bazı Hâtıralar", *Emel Dergisi*, no: 8, Ocak 1962, s. 53.

9. Yusuf Akçura, *a.g.e.*, ss. 192-193.

10. *Türk Ocağının Nizamname-i Esasî ve Dahilisi*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1328 (1912), s. 1.

11. Faruk Huyugüzel, *Necip Türkçü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, ss. 74-75.

Savaş nedeniyle kuruluşundan ancak altı yıl sonra, yani 1918'de toplanabilen ilk Türk Ocağı Genel Kongresi'nde,¹² Anadolucu görüş ve tezler eskisinden daha büyük bir açıklıkla dile getirildi. Aynı kongrede, 1912 nizamnamesinin eksiklerini gidermek ve günün yeni gereklerini karşılamak amacıyla Merkez Heyeti'nin hazırladığı taslak, "Dış Türkler"le kurulacak ilişkiler konusunda tartışmaların çıkmasına yol açtı. Gerçekten de, Halide Edip, Ahmet Ferit, Mehmet Emin, Hasan Ferit, Nüzhet Sabit gibi ünlü simaların yer aldığı encümen,¹³ 2. maddenin aşağıdaki gibi değiştirilmesini önermekteydi: "Ocağın maksadı Türkler'in harsî birliğine ve medenî kemâline çalışmaktır. Ocağın faaliyet sahası bilhassa Türkiye'dir." Kongreye iki karşıt görüş egemen oldu: Şükrü Eflatun ve Hamdullah Suphi gibi Heyet üyelerinden oluşan bir grup "Bilhassa Türkiye'dir" ibaresinin konmasına karşı çıkıyor, Türkler'in yaşadığı bölgeler içinde en yoksulu olan Anadolu'yu desteklemenin gerekliliğini vurguladıktan sonra da, maddenin önerilen biçimiyle kabul edilmesinin manevi destekten başka hiçbir talepleri olmayan "uzaktaki Türk kardeşlerin" rencide edilmesi sonucunu doğuracağına, böylece de Türkçülük akımını çıkmaza sürükleyeceğine işaret ediyordu.¹⁴ Yasa değişikliği encümeninin ilgili maddeyi savunmakla görevlendirdiği Nüzhet Sabit ise, karşılık olarak, Anadolu'nun yoksulluğu yanında Ocağın gücünün yetersizliği nedeniyle hem Anadolu Türkleri'ne hem Dış Türkler'e yönelik eylemlerin bir arada yürütülemeyeceğini, bu nedenle de –büyük Turan hayalini ümitlerle karşılamakla beraber– çabaların Anadolu'ya yönlendirilmesine öncelik verilmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. Halide Edib'e gelince, o da "Büyük Turan ülküsü"nün güncelleştirilmesinin güçlüğü üzerinde durarak, daha geniş bir Türk birliği varsayımının kuramsal bir tartışmanın dar çerçevesini aşamayacağını altını çiziyordu. Bununla birlikte, sert tartışmalara konu olan bu "Bilhassa Türkiye" ibaresi, Kongre'nin ikinci oturumu sırasında ve Halide Edib'in maddenin gündeme konmasını istemesine rağmen, katılanların çoğunluğunun oyu ile reddedilecektir.¹⁵

12. "Türk Ocağı Kongresi", *Türk Yurdu*, XIV, no: 159/9, 30 Haziran 1334, s. 4269 (1918).

13. *Tanin*, 15 Haziran 1334, no: 3418.

14. "Türk Ocağı Kongresi", s. 4299.

15. *A.g.e.*, ss. 4299-4300.

Türk Ocakları ve Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet'in ilanından hemen önceki dönemde, Türk Ocakları'nın belli başlı Anadolu kentlerinde çok hızlı biçimde örgütlendiklerini görüyoruz. Gerçi bu dönemde henüz *Türk Yurdu* yayımlanmamaktadır, ne var ki İstanbul'da çıkan *Yeni Mecmua*, Adana'da çıkan *Altın Yurd* ve Sinop'taki *Türk Bahçesi* gibi dergiler, Ocağın şubelerinin etkinlikleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Özellikle *Altın Yurd*'da yayımlanan bazı makaleler, gelecekte izlenecek hedefler ve etkinlikler konusundaki görüş ayrılıklarını gün ışığına çıkarmaları açısından oldukça önemlidir.

Bu görüş ayrılıklarından ilki, Ziya Gökalp ve yandaşlarınca savunulan ve Türk Ocakları'nın etkinlik alanını Türk harsının gelişmesi ve yayılması ile sınırlı tutan geleneksel yaklaşım¹⁶ ile Adana şubesi çerçevesinde örgütlenmiş bulunan ve sözcülüğünü Reşit Galip'in yaptığı, daha çok halkçılığa ağırlık veren yaklaşım arasındaki çatışmadır. *Altın Yurd* sayfalarında Ziya Gökalp ve yandaşları Ocağın eylem alanını bir "Karağözcülük" ya da bir "ortaoyunculuk" ile sınırlandırmakla suçlanırlar,¹⁷ Reşit Galip'e göre ise Türk Ocakları Anadolu halkının çıkarlarını omuzlayan ve belirli pratik hedefleri olan örgütler olmalıydı; bu hedefler o dönemde "ameli saha" olarak ifade ediliyordu ki, bu, modern anlamda, somut zeminde eylem anlamına gelebilir.¹⁸

Yine aynı dönemde, bizzat Türk milliyetçiliği tanımı üzerinde, ve buradan hareketle genel olarak "Türk dünyası" ile kurulacak ilişkiler üzerinde görüş ayrılıklarının belirdiğine tanık olunur. 1923'te *Yeni Mecmua*'da kendisi ile yapılan bir görüşmede Hamdullah Suphi, "Türklük anlayışı"nın siyasal sınırlar sorununa indirgenmesine karşı çıkarak şöyle der: "Kaşgar, Türkistan, Kırım, Bakü, Azerbaycan... Bütün Türk memleketleri ile aramızda gönül ve fikir birliği vardır (...). Türk Ocağı dar milliyetperverlik gütmmez. Ocaklı bilir ki bu müessese Şarkda Garbın mümessilidir (...). Medeniyet birdir, yalnız şekli başkadır."¹⁹ Ocaklar'ın milliyetçiliğini "kültürel milliyetçilik" olarak tanımlamakla Hamdullah

16. Ziya Gökalp, "Türk Ocağı Ne Yapmıştır? Vazifesi, Gayesi Nedir?", *Altın Yurd*, I, no: 1, 15 Mayıs 1339 (1923), s. 3.

17. "Ocaklar", *Altın Yurd*, I, no: 5, 9 Eylül 1339 (1923), s. 63.

18. Reşit Galip, "Türk Ocakları", *Altın Yurd*, I, no: 5, 9 Eylül 1339 (1923), s. 50.

19. "Türk Ocağında", *Yeni Mecmua*, IV, no: 78/12, 15 Haziran 1339 (1923), s. 249.

Suphi gerçekte ari bir ırkın varolamayacağı düşüncesine dayanmakta ve milliyetçiliği bir ırk meselesine indirgeyenleri eleştirmektedir.²⁰ *Altın Yurd*'un bazı sayfalarında da buna benzer bazı görüşlere rastlanır: "Soy-sop" a ilişkin teoriler temelinde, "daraltılmış Türklük anlayışı" eleştirilir: "Urallar'da, Kırgızistan'da, Azerbaycan'da, Rumeli'nde yaşayan her bir Türk'ün Anadolu, İstanbul Türkü'nden farkı olamayacağı gibi, Türkiye'yi teşkil eden vilayetlerde yaşayan Türkler'in de birbirlerinden farkı olamaz."²¹ Bununla birlikte, aynı zamanda gerek Ocak çerçevesinde düzenlenen konferanslarda,²² gerekse gayri resmi dergilerde "hars"ı ilgilendiren etkinliklerin yetersizliği eleştirilir ve Türk Ocakları'nın "Dış Türkler" nezdinde daha "faal" bir politika izlemesi gerektiği öne sürülür.²³

Bu hızlı örgütlenme dönemi sırasında Türk Ocakları basının çoğunluğunun ve yeni rejimin desteğini kazanır. Ocaklar Mustafa Kemal'in yapacağı reformların bir çeşit güvencesi olmuşlardır. O Mustafa Kemal ki, milliyetçilik anlayışını 15 Ocak 1923'te, Eskişehir'de şöyle dile getirir: "Takip olunması makul olan siyaset milletin tabii kabiliyet ve ihtiyacıyla mütenasip olanıdır. Bizim için ne İttihad-ı İslâm ve ne de Turanizm mantıklı bir meslek-i siyaset olamaz inancındayım."²⁴ Türk Ocakları böylece bu reformların öncüsü olurlar.²⁵

1924'te yapılan ve 64 delegenin katıldığı Türk Ocakları'nın ilk kongresinde, Hamdullah Suphi Ocaklar'ın iki temel görevi olduğunu söyler: "lisan hudutlarını istilalara karşı korumak"la belirlenen "Türk vatanının manevi bekçiliği" ve "yeni Türk inkılâbının bekçisi olmak". Türk ulusunu "Batı ailesinin bir evladı" olarak tanımlayan Hamdullah Suphi, bir kez daha, Ocaklar'ın asla "dar bir milliyetperverliği" savunmadığını özenle vurgular. Bununla birlikte, Türk Ocakları'nı "Türk vatanında yeni imânı, yeni medeniyeti, hayat aşkını, zevki, refâhı, umrân ve intizâmı, medresenin mezhep ihtilâflarıyla parçaladığı bütün Türk-

20. Hamdullah Suphi, "İrk ve Milliyet", *Yeni Mecmua*, no: 67/1, 1 Kasım 1339 (1923), s. 7.

21. Ferit Celal, "Nifak Ateşi", *Altın Yurd*, I, no: 3, 19 Haziran 1339 (1923), s. 25.

22. "Türk Ocağında Konferans", *Yeni Mecmua*, IV, no: 81, 2 Ağustos 1923, s. 317.

23. "Suallerimiz ve Cevaplar", *Yeni Mecmua*, IV, no: 85, 20 Ekim 1923, s. 444.

24. Afet İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1982, s. 29.

25. "Türk Ocaklarının Yemini", *Yeni Mecmua*, IV, no: 73/7, 1 Nisan 1339 (1923), s. 127.

ler arasında kardeşliği, birliği vaz' ve telkin eden mâbedler"²⁶ olarak tanımlayan yaklaşımdan yola çıkarak denebilir ki, siyasal içeriğinden boşaltılmış olsa da "Büyük Türklük" kavramı varlığını sürdürmektedir.

Nitekim, "Ocağın maksadı Türklerin harsî birliğine ve medenî kemaline çalışmaktır," diyen 1918 nizamnamesinin ikinci maddesi,²⁷ 1924'teki kongrede aşağıdaki gibi değiştirilmiştir: "Türk Ocağı'nın maksadı bütün Türkler arasındaki millî şuurun takviyesine, medenî, sıhî tekâmüle ve millî iktisadın inkişafına çalışmaktır."²⁸ Kongre vesilesiyle dileklerini dile getiren Hamdullah Suphi, "parça parça olmuş Türk dünyası"ndan gelenlere olduğu gibi, "anayurda, istiklâl bayrağının gölgesine dönenlere" de seslenerek, Türk Ocakları'nın niyetinin yeni rejimi "Büyük Türklük" ülküsünün gerçekleştirilmesi misyonu ile görevlendirmek olduğunu yeterince ortaya koyar: "Burada Anadolu'da tekrar toplanıyoruz, burada yeni bir tahammür devri geçireceğiz. Burada lehçeler birleşecek, simâ farkları ortadan kalkacak. Yeniden tarihin kayd ettiği o değişmez Türk kudretini ruhlarımızın içinde biriktireceğiz."²⁹

Türk Ocakları İkinci Kurultayı'nın toplandığı 1925 yılı, gerek yeni kurulan Cumhuriyet rejimi içinde, gerek Türk Ocakları bünyesinde son derece önemli kararların alındığı bir dönem oldu. Doğu Anadolu'da Şeyh Said isyanının ardından çıkarılan Tahrir-i Sükûn Kanunu çerçevesinde bir dizi önlemin yürürlüğe konması, açılan davalara bakmak üzere isyan bölgesinde ve Ankara'da iki İstiklâl Mahkemesi'nin kurulması, Ali Fethi (Okyar) hükümetinin istifasının ardından İsmet Paşa başkanlığında yeni bir hükümetin göreve getirilmesi, bazı Doğu illerinde sıkıyönetim ilan edilmesi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması, şapka yasasının kabulü ve bazı dinsel kurumların kapatılmasına ilişkin kanunun çıkarılması, hükümetin rejimin güçlendirilmesi amacıyla aldığı başlıca önlemlerdir. Öte yandan, bu radikal açılımlar ülkenin iç siyasetindeki belli başlı olaylar arasında yerini alırken, Türk Ocakları'nın hükümetle ilgili politikalarını da belirleyecek, bunların Cumhuriyet Halk Partisi ile birleşmeleri sürecini de başlatacaktır.

Türk Ocakları'nın 1925'teki ikinci kurultayında, Vasıf Bey'in Kurultay'ın Türkiye dışında bulunan Türklere "muhabbet ve alâkasını" belirt-

26. *Ankara'da 1340 Senesi Nisanı'nda Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları*, Ankara, Yenigün Matbaası, 1341 (1925), s. 5.

27. *Türk Ocağı Esas Nizamı*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1334 (1918), s. 1.

28. *Türk Ocağı Yasası*, Yeni Gün Matbaası, Ankara, 1340 (1924), s. 1.

29. *Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları*, s. 10.

mesi önerisi vesilesiyle "Dış Türkler" konusunda büyük tartışmalar oldu.³⁰ "Hars ve ilim" alanında Türk Ocakları'nın Dış Türkler'le ilişkileri konusunda uzun süren tartışmalardan sonra,³¹ bazı delegelerin Türkiye dışında yaşayan Türkler'in *Türk Yurdu* dergisi aracılığı ile "aydınlatılması ve yükseltilmesi" görevinin üstlenilmesi önergesi çoğunluk tarafından kabul edildi.³²

1926'daki üçüncü kurultayda ise "Türk dünyası" ibaresi, sadece Türk dilinin yayılması önerisi vesilesiyle gündeme geldi. Türkçe'den başka bir dil konuşan grupları cezalandırma önerisini getiren Çal delegesi Şakir Turgut'un konuşmasının ardından söz alan Söke delegesi Reşit Galip, "Türk harsını ve Türklüğü" kabul etmekle birlikte, asıl, sadece Türk Ocakları'nı değil bütün "Turan camiâsını" ilgilendirmesi bakımından bu tür bir kararın Kurultay başkanlığı aracılığı ile Başbakanlığa iletilmesi gereği üzerinde durdu. Lozan Anlaşması hükümlerine göre davranmak durumunda olan Büyük Millet Meclisi ve Hükümet ile ortak hareket edilmesi görüşünü savundu.³³

Yusuf Akçura da "azınlıkların temsili" sorusunda, bir başka deyişle 1925'ten beri örgüt içinde en çok tartışılan konulardan biri olan azınlıkların asimilasyonu sorunu gündeme geldiğinde, Reşit Galip'inkilerle karşılaştırılabilecek görüşler benimser. Yusuf Akçura, azınlıklar sorununu Turan ülküsü çerçevesi içinde ele alıp inceler ve şöyle der: "Bir taraftan deniz, diğer taraftan asıl büyük Turana istinâd edeceğimiz kara tarafı kat edilmek isteniyor, ortaya Kürt anâsırı, İran'ın muhtelif anâsırı, sonra kurân-ı evvelde mevcûd olup da bugün yeni isimlerini işittiğimiz birtakım anâsırlar ihdâs edilerek diğer taraftaki kardeşlerimizle olan alâkamız kat olunmak isteniyor."³⁴ Bu arada, yine bu azınlıklar konusunda, Kafkasyalılar ya da Boşnaklar'ın kapalı topluluklar halinde yaşayıp kendi ulusal dillerini konuşmalarını önlemek isteyen Antalya temsilcisi İzzet Ulvi gibi delegelere karşı Hamdullah Suphi, bu toplulukların dilbilimsel özelliklerini "ortadan kaldırmanın" yeterli olacağını ileri sürmektedir.³⁵

Her kongrenin sonunda âdet olduğu üzere "Türklüğe hizmette" ön plana çıkmış simalara saygı gönderilirken, 1925'te Türk Ocakları Hars

30. "Şûun, Türk Ocakları İkinci Kurultayı", *Türk Yurdu*, II, no: 9, Haziran 1341 (1925), s. 255.

31. *Hakimiyet-i Milliye*, 29 Nisan 1925, no: 1411.

32. "Şûun, Türk Ocakları İkinci Kurultayı", *a.g.e.*, s. 255.

33. *Türk Ocakları Üçüncü Kurultayı Zabıtları*, İstanbul, 1927, ss. 70-73.

34. *A.g.e.*, s. 255. 35. *A.g.e.*, ss. 198 ve 210.

Heyeti üyeliğine seçilmiş bulunan Sadri Maksudi (Arsal) ile Başkırdis-tan Türk Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı yapmış bulunan Zakir Kadiri isimleri konusunda tartışmalar çıkar, ancak "Dış Türkler" olarak bilinen Hüseyinzade Ali (Turan) ve Fuat Köprülü adları hemen kabul edilir³⁶: Bu tartışmalar da açıkça göstermektedir ki, "Türklüğe ve Türkçülüğe hizmet etmek", her şeyden önce Türkiye Türkçülüğüne hizmet olarak kabul edilmektedir.

1927 yılı, 1931'de Türk Ocakları'nın kapatılması ile sonuçlanacak olan tek parti rejiminin güçlendirilmesi sürecinde önemli bir aşama oluşturur. Gerçekten de, 1927 Kurultayı'nda yapılan bir yasa değişikliği ile Türk Ocakları'nın, "Cumhuriyet Halk Fırkası ile devlet siyasetinde beraber olduğu" hükmü getirilmiş, buna paralel olarak da, CHF Nizamnamesi'nin 40. maddesinde yapılan bir değişiklikle Türk Ocakları'nın, Parti'nin "murakabesi altında bir kuruluş" olduğu hükme bağlanmıştır.

1927 Kongresi'nde, Merkez Heyeti'nin Dış Türkler'le ilgili görevleri konusunda önemli bir tartışma gündeme gelmiştir: Gerçekten de, bazı delegeler Türkler'in yaşadığı ülkelerde şubeler kurulması umudunu beslemektedirler, oysa Türk Ocakları Yasası açıkça bu şubelerin ancak ve ancak Türkiye Cumhuriyeti devletinin sınırları içinde kurulup faaliyet gösterebileceğini öngörmektedir.³⁷ Hatta bazı yazarlar, ellerinde herhangi bir kanıt bulunmaksızın, Türk Ocakları Merkez Heyeti'ne örneğin İran gibi kimi ülkelerden bu şubelerin açılması doğrultusunda isteklerin geldiğini ileri sürmüşlerdir.³⁸ Belki de bu tür girişimler sonrasında 1928 yılında, Hamdullah Suphi, Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'un huzurunda yaptığı bir konuşmada "Türk Ocağı millî hudutların haricinde fiilî hiçbir iştigal sahası kabul etmemiş ve etmeyecektir,"³⁹ demek gereğini duyacaktır.

Tek parti rejiminin güçlendirilmesinde önemli bir aşama olarak kabul edilen Türk Ocakları'nın feshi ile ilişkili olarak burada eklemek gerekir ki, iç gelişmeye öncelik tanıyan görüş ile dış faktörlere önem veren yaklaşım "Türk Ocakları'nın faaliyet sahası" sorunu açısından ele alınmalıdır. Birinci yaklaşımda sorun, merkezi hükümetle Türk Ocakları arasındaki bir yetki uyuşmazlığı olarak ortaya çıkar; unutmamak

36. A.g.e., ss. 74-75.

37. *Türk Ocakları 1927 Senesi Kurultayı Zabıtları*, Ankara, 1928, s. 213.

38. Jean Deny ve René Marchand, *Petit Manuel de la Turquie Nouvelle*, Paris, Jacques Haumont et Cie, 1933, s. 102.

39. "Bir Aylık Ocak Haberleri", *Türk Yurdu*, XXI/7, no: 195/1, Ocak 1928, s. 57.

gerekir ki, 250'nin üzerindeki şubesi ve 30 000'in üzerindeki üye sayısı ile Türk Ocakları 1930'da yerel düzeyde iktidarlarının doruğundadırlar; bu yaklaşım açısından olay, ayrıca, Kemalist iktidarın ortaya koyduğu son dernek yaşamı kalıntısını da ortadan kaldırma iradesi olarak görülmektedir.⁴⁰ Son olarak, Türk Ocakları'nın 1930'da kurulan Serbest Fırka ile olan ilişkisi, her ikisinin de kapanmasına giden yolda büyük bir rol oynamıştır.⁴¹

Türk Ocakları'nın kapatılmasında dış etkenleri öne çıkaran yaklaşımların önemli bir bölümü, 1930'da Türk hükümetinin çok iyi ilişkiler içinde olduğu SSCB'nin Ocaklar içindeki "Pantürkist" eğilimleri bizzat kendi varlığına yönelik bir tehdit olarak algıladığı gerçeği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Hatta 1930-31 yıllarında SSCB'nin Türkiye Büyükelçisi olan Surits Türk Ocakları'nın SSCB Türk halklarına gösterdiği aşırı ilgi ve yayılmacı görüşlere sahip üyeler kaydetmesi konusunda Türk Dışişleri Bakanı Tefvîk Rüştü Aras'ı uyardığı da ileri sürülür.⁴²

1950'li Yıllarda Türk Ocakları

İstanbul Türk Ocağı 1949'da, yani 1931 yılında feshedilişinin üzerinden uzun bir süre geçtikten sonra yeniden faaliyete başlar. Tüzüğü'nün 2. maddesi bir kez daha bu kurumun "Dış Türkler" konusunda ne kadar tedbirli olduğunu gösterir: "Türk Ocakları'nın amacı, Türklüğü güçlendirmeye ve yüceltmeye çalışmak, ulusal kültürün her alanda gelişmesi için gerekeni yapmaktır. Türk Ocağı'nın gözünde Türklüğün esenlik ve mutluluğu tüm insanlığın esenlik ve mutluluğu ile kaimdir."⁴³ Dış Türkler konusunda alınmaya çalışılan bu mesafeli tavra rağmen, konu 1955'teki İkinci Kurultay'da yeniden gündeme gelecektir: Gerçekten de, Kurultay'a sunulan raporda, bir yandan "geçmişte olduğu gibi ülke sınırlarımız dışından gelen Türkler'e yardım edilmesi gereği"⁴⁴ vurgulanırken, aynı zamanda da Merkez Heyeti üyesi Cevat Nizami Düzen-

40. François Georgeon, "Les Foyers turcs à l'époque kémaliste (1923-1931)", *Turcica*, c. 14, 1982, ss. 212-13.

41. Füsun Üstel, *Türk Ocakları (1912-1931)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne sunulan doktora tezi, 1986, ss. 245-46.

42. Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Menteş Kitabevi, İstanbul, 1968, s. 70.

43. *İstanbul Türk Ocağı Yasası*, Halk Basımevi, İstanbul, 1949, s. 3.

44. Fethi Erden, "Türk Ocakları Kurultay Raporu", *Türk Yurdu*, no: 250, Kasım 1955, s. 879.

li'nin de dile getirdiği gibi Ocaklar'ın daha "faal", daha mücadeleci bir tavır benimsemesini isteyen görüşlere de yer verilir.⁴⁵ Bu tartışmalar, Kurultay'a katılanlar tarafından memnurlukla karşılanır ve Hamdullah Suphi, "Kurultay'a katılanların daima Dış Türkler'e 'muhabbet' duyduğunu" belirterek sevincini dile getirir.⁴⁶ Bu tür tavırlarda gözlemlenen belirsizlik ve kararsızlık, Cevat Nizami'nin *Türk Yurdu*'nda yayımlanan bir makalesinde iyice kendini gösterir. Yazar bu yazısında bir yandan Türk Ocakları'nın Dış Türkler'le ilgili olarak siyasal amaçlarının bulunmadığını ileri sürerken, öte yandan "milletdaşların" Türklüğe bağlılıklarını muhafaza etmek amacıyla "Dış Türkler" in ekonomik yaşamına, kalkınmasına ve refahına katkıda bulunmak için her türlü çabanın gösterilmesinin gerekli olduğunu vurgular ve bu çerçevede "Dış Türkler" için bir banka kurulmasını, ya da Türkler'in yaşadığı ülkelerde Türk bankalarının şubeler açmasını öne sürer.⁴⁷

1957 Kurultay'ına sunulan raporda göze çarpan nokta, 1955'te "Dış Türkler" için sarfedilen sözlerin ve ileri sürülen görüşlerin, bu kez "ülke sınırlarımızın ötesinden gelmiş bulunan Türkler" bağlamında olmak üzere, olduğu gibi benimsenmesidir. Bununla birlikte, bazı üyeler Ocaklar'ın Kıbrıs sorununda tepkisiz kalmasını eleştirmektedirler.⁴⁸ Bu tepkisizliğin nedeni ise, Kıbrıs Türkleri'nin, Türk Ocakları'nın geleneksel ilgi alanı içine Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türkler kadar girmemeleri ve ayrıca konumları ile "antikomünist" dünya içinde yer alıyor sayılmamalarıdır. Burada bir kez daha belirtilmesi gerekir ki Türk Ocakları, ülkenin dış politikasına ilişkin bir alana karışarak hükümetle olan ilişkilerinin bozulmasına yol açmak istemiyordu.

1980'li Yıllarda Türk Ocakları

1986-1990 döneminde bir yandan Türk Ocakları milliyetçiliğinin içinde İslami bileşenin yükselişine tanık olunurken, öte yandan da Anavatan Partisi'nin kuruluş aşamasında Milliyetçiler'le İslamcılar'ın uzlaş-tıkları, bir Türk-İslam sentezinin ortaya konduğu ve bu sentezin adeta bir yarı resmi ideoloji işlevini yüklediği gözlenmektedir; aynı dönem-

45. "Türk Ocakları İkinci Kurultayı", *Türk Yurdu*, no: 250, Kasım 1955, s. 884.

46. A.g.e., s. 885.

47. Cevat Nizami, "Türk Ocakları ve Memleket Dışı", *Türk Yurdu*, no: 240, Ocak 1955, s. 416.

48. Fethi Erden, "Türk Ocakları Kurultayı", *Türk Yurdu*, no: 268, Mayıs 1957, s. 879.

de, ülkenin dış ekonomik ilişkilerine Arap sermayesinin girişine ve İslam ülkeleriyle çeşitli anlaşmalar imzalanmasına da tanık olunur. Bu İslamcı yönelişin ilk somut sonucu, "Dış Türkler" sorununun ikincil bir konuma gerilemesi olmuştur; öncelik artık "güçlü ve kuvvetli bir Türkiye"dir, zira ancak böyle bir Türkiye tüm Dış Türkler için bir "anavatan" işlevini üstlenebilir. O ana kadar sadece "millettaş" sayılan Dış Türkler, şimdi artık "dindaşlar" olmuşlardı; hele SSCB'nin dağılma olasılığının belirmesi Ocaklar'ın üyelerine dinsel bilinç ve boyut kazandırıyor, özlemlerinin gerçekleşmesi için elverişli ortamı yaratıyordu. Böylece, uzun erimde bütün Türkler'in bütünleşmesini hedefleyen Pantürkist ideoloji de artık dinsel bir optik içinde görülmeye ve algılanmaya başlanmıştı,⁴⁹ zira Dış Türkler de sonuç olarak İslam dünyasının bileşenlerinden biriydi. Burada belirtelim ki, 1980'lerin ikinci yarısından itibaren ortaya atılan "glasnost" ve "perestroyka" politikaları, Türk Ocakları'nın bakış açısından, Sovyetler Birliği'nin "hümanist" bahaneler maskesi altında milliyetçiliğe karşı saldırılarını yoğunlaştırmasına olanak sağlayan kılıflardan başka bir şey değildirler.

Ne var ki, 80'li yılların sonundan itibaren, Arap ülkeleriyle olan ekonomik işbirliğinden doğan dış kırıklığı ve Avrupa Topluluğu'na girişte karşılaşılan engeller, Türk-İslam sentezi yandaşlarını etnik olmaktan çok ekonomik bütünleşme kaygıları ile giderek daha çok "Türk dünyası"na yöneltir ve Batı Türkleri ile Doğu Türkleri arasında bir ayırım ortaya çıkar. Artık Batı Türklüğü'nün merkezi olarak Türkiye'nin, çok yakın bir tarihe kadar toprakları üzerinde her türlü haklara sahip olarak yaşamakta olan Türkler'e karşı ivedi sorumluluklar altında bulunduğu ileri sürülmektedir. Buna karşılık Türk-İslam sentezcileri Doğu Türklüğü konusunda hem daha mesafeli bir tavır sergilemekte, hem de uzun erimli bakıldığında daha iddialı bir yaklaşımı benimsemektedirler. Bu perspektif açısından Türkiye Sovyetler Birliği Türkleri'nin olası bir bütünleşmesi karşısında tarafsızlığını korumalı, ama Batılı ülkelerin bilinçli müdahaleleri karşısında, özellikle de İslam sızması yoluyla Türk kültürel bütünleşmesine zarar verecek olan Suudi Arabistan ve İran müdahalelerine karşı uyanık olmalıdır. Bu tehdit karşısında Türk Ocakları'ndaki Türk-İslam sentezcileri Doğu Türkleri ile dinsel ilişkilerin düzene konmasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çok önemli bir rol oynayabileceğini düşünmektedirler.⁵⁰ Böylece Diyanet İşleri

49. Orhan Kavuncu, "Türk Ocağının Mefkûresi ve Milli Varlığımızın Dört Önemli Şartı", *Türk Yurdu*, no: 15, Nisan 1988, s. 59.

Başkanlığı, hem ulusal hem uluslararası planda İslam köktencilığının önünü kesmek için bir güvenlik aracı olarak algılanacaktır.

Batı Türkleri sorunu bir dış politika sorunu olarak hükümetlerin sorumluluk alanına girdiği için, bu alanda Ocaklar'a düşen, ayrımcılıklar ve azınlık haklarının çiğnenmesi konularında düzenlenecek gösteri veya konferanslar aracılığı ile kamuoyu üzerinde etkili olmaktadır. Buna karşılık, Doğu Türkleri onlar için çok daha önemli bir sorun oluşturur; bu bağlamda, 1990'da Rusça ve Türk lehçeleri kursları düzenlemeye, kültürel ilişkileri kolaylaştırması amacıyla ortak bir alfabe düşüncesini geliştirmeye başlamışlardır.⁵¹ Buna ek olarak, Avrupa Topluluğu'na bir misilleme olmak üzere, Ocak'lardaki sentezciler tarafından bir Türk Ortak Pazarı düşüncesi de savunulmuştur: Kısa erimde hedef, SSCB'nin Türk Cumhuriyetleri ile ekonomik ilişkilerin kotarılmasıydı; daha uzun erimde ise, Moğolistan ve Kore gibi "Altay dil ailesinden" ülkelerle bir "Altay Ortak Pazarı" kurulması ve buradan hareketle nihai amaç olan "Türk Birleşik Devletleri" hedefinin gerçekleştirilmesi idi.⁵²

Çalışmamızın bu aşamasında, 1912'den günümüze Dış Türkler konusunda "savunmacı milliyetçilik" ve "tepkisel milliyetçilik" gibi metaforların Türk Ocakları bünyesinde doğurduğu söylem türü hakkında kısa bir özet bilgi vermenin yararlı olacağını düşünüyoruz. Gerçekten de, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde milliyetçi akımlara karşı savunma merkezleri olarak kurulan Türk Ocağı'nın, Cumhuriyet'in ilanından sonra kendisini, "köktencilik", "irtica", "hümanistler" (1940'larda sol aydınları nitelemede kullanılan) ve "Bolşevizm" gibi "saldırı odakları"na karşı oluşları ile tanımlama yoluna girdiği hemen göze çarpmaktadır. Öteki'ni yadsıma yoluyla beliren bu "öz tanımlama", 1990 yılı başlarından itibaren "Bolşevizm" in çöküşü ile birlikte Kürt sorununun ana tehlike olarak algılanmasına yol açmıştır. Görüşümüze göre bugün *Türk Yurdu* dergisinde Kürt sorunu ile ilgili yazı ve görüşlere Dış Türkler sorunu kadar, hatta ondan da fazla yer verilmesinin nedeni budur.

50. Orhan Kavuncu, "90 Sonunda Türk Dünyası ve Türkiye", *Türk Yurdu*, no: 41, Ocak 1991, ss. 18-19.

51. "Türk Ocakları Genel Başkanı Prof. Dr. Orhan Düzgüneş: 'Hangi Partiden Olursa Olsun, Milli Düşünceleri Sağlam Vatandaşlar'", *Türk Yurdu*, no: 41, Ocak 1991, s. 7.

52. A. B. Ercilasun, "Türk Ortak Pazarına Doğru", *Türk Yurdu*, no: 27, Kasım 1989, s. 12.

Rusya Federasyonu'nda Bağımsızlık Hareketleri: Tatarlar

Nadir Devlet

SSCB'NİN 1992 yılının başında dağılacağı hemen hemen hiçbir araştırmacı tarafından tahmin edilememişti. Bu beklenmedik gelişme eski Sovyetler Birliği'ndeki milletleri süratle gündeme getirdi. Baltık ülkeleri (Estonya, Letonya ve Litvanya) dışındakiler bağımsızlıklarını aslında fazla bir mücadele göstermeden elde edebildiler. Başka bir ifade ile, Baltık ülkeleri ve diğer birlik cumhuriyetlerine bağımsızlık Moskova tarafından hediye edildi. Moskova'nın bu tercihi yapması şüphesiz birtakım sıkıntılarının sonucudur; ancak isteseydi güçlü ordusu ile bağımsızlık arzularını kolaylıkla bastırabilirdi. Rusya Federasyonu içindeki diğer milli topluluklara bağımsızlığın hediye edilmemesi de bunun kanıtıdır. Rusya tamamen kendi ekonomik menfaat sahasında bulunduğunu kabul ettiği milli azınlıklara bağımsızlık vermeyi gereksiz bularak azınlıklara karşı çifte standart uygulamıştır. Dolayısıyla da şu anda Rusya Federasyonu'na dahil olan Rus olmayan milli azınlıkların tam bağımsızlığa kavuşmaları pek mümkün görünmemektedir. Bu toplulukların ancak gelecek yüzyılda, o da Rusya Federasyonu'nun problemlerini çözemeyerek içten parçalanması kaydıyla bağımsızlığa erişmeleri beklenebilir. Rusya Federasyonu'na dahil olan nüfusça büyük belli başlı topluluklarda milli bağımsızlık arzuları sezilmeye başlamıştır. Bu arzuları en belirgin şekilde ifade edenler Tatarlar ve Çeçenler olmuştur.

Bugün eski Sovyetler Birliği'nin hem nüfus hem de yüzölçümü yönünden en büyüğü olan Rusya Federasyonu her ne kadar bir Rus ülkesi görünümünde olsa da, biçimsel olarak 16 özerk cumhuriyet ve beş özerk *oblast* (bölge) ve çeşitli *krai*'lerden oluşan bir federasyondur.¹ 16 özerk

cumhuriyetin beşi (Tatar, Başkırt, Çuvaş, Altay, Tuva) Türki cumhuriyetler olup, Çuvaşlar kendi adlarına kurulan cumhuriyette %70, Tuvalılar %60 ve Tatarlar ise takriben %50 civarında nüfus ağırlığına sahiptirler. Müslüman cumhuriyetler de diyebileceğimiz Çeçen-İnguş, Dağıstan ve Kabartay-Balkar özerk cumhuriyetlerinde ancak Çeçenler kendi cumhuriyetlerinde toplam nüfusun %50'sinin üzerinde bir nüfusa sahiptirler. 1989 nüfus sayımına göre Rusya Federasyonu'nun toplam nüfusu 147 milyona ulaşmıştır; Ruslar bu nüfusun %81.5'ünü (120 milyon) oluştururlar.² Ancak Rus nüfusu federasyonun her tarafına türdeş bir biçimde dağılmamıştır. Ruslar genelde cumhuriyetin Avrupa kesimindeki büyük şehirlerde yoğunlaşmış durumdadırlar. Kalan %18.5'luk nüfusu (27 milyon) ise Rus olmayanlar oluşturmaktadır. Rusya Federasyonu'ndaki Türkiler'in toplam nüfusu 11.5 milyona, Türki olmayan Müslümanlar'ınki 3.5 milyona ulaşmıştır. Bu demografik tablo ve bazı milli azınlıkların kendi bölgelerindeki nüfus yoğunlukları göz önünde tutulursa Rusya Federasyonu'ndaki milli azınlıkların Moskova'nın başını ağrıtmakta oldukları kolayca anlaşılır. Zaten son yıllardaki siyasal gelişmeler de bu görüşü doğrular mahiyette olmuştur.

Belli Başlı Problemler

İdil-Ural bölgesindeki Türki (Tatar, Başkırt ve Çuvaş) ile Fin-Ugor (Mari, Udmurt, Mordvin) toplulukların gerek Çarlık ve gerekse Sovyet döneminde bir hayli sorunları oldu. Bir başka milletin hâkimiyeti altında bulunan her milli topluluk gibi bu yörenin halklarının da, birbirine benzeyen ve örneğin Tatarlar'da olduğu gibi kendilerine özgü problemleri bulunmaktadır. Genelde sorunları siyasal-idari, demografik, kültürel, ekonomik ve sosyal sorunlar gibi beş ana başlıkta inceleyebiliriz.

Siyasal-İdari Sorunlar

Bulgar Devleti'nin (IX.-X. yüzyıl), Altın Ordu Devleti'nin (1236-1502) ve bu devletin çözülmesi esnasında kurulan Kazan Hanlığı'nın (1437-1552) varisi olan Tatarlar 440 yıldan beri fiilen Rus hâkimiyeti altında yaşamaktadırlar. 1917 Devrimi sırasında İdil-Ural bölgesinde Kazan'da toplanan kurultay "İç Rusya ve Sibiry Müslüman Türk Tatarları"nın kültürel özerkliğini ilan etmiştir. Daha sonra Ufa'da 120 kişilik bir par-

lamento toplanmış ve bu meclis 29 Kasım 1917'de bu bölgenin Tatar, Başkırt ve Çuvaş gibi Türki halklarını içine alacak bir "İdil-Ural Devleti" projesini kabul etmişti. Bu meclis Sadri Maksudi'nin (Arsal) liderliğinde fiilen Nisan 1918'e kadar yaşadı. Ancak bu esnada A. Zeki Velidi (Togan) yönetiminde (Küçük) "Başkırdistan"ın özerkliği ilan edilmiş, yani "İdil-Ural Devleti" projesi gerçekleşmeden parçalanmıştır. 23 Mart 1918'de Bolşevikler, Tatar-Başkırt Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni (İdil-Ural Devleti'nin Sovyet uyarlamasını) kurduklarını ilan ederek, gerek İdil-Ural Devleti'ndeki milliyetçi hareketlere, gerekse Başkırtçılık hareketine karşı yeni bir seçenek oluşturmuşlardı. Ancak Bolşevikler iç savaşı kendi lehlerine sona erdirince vaatlerinden vazgeçerek 23 Mart 1919'da Başkırdistan (143 bin km²) ve 27 Mayıs 1920'de Tataristan (68 bin km²) Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'ni ilan ettiler. Böylece küçük yüzölçümlü iki (daha sonra eski Kazan eyaletinin (*gubernia*) Çuvaşlar'la meskûn kısmında Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla üç) özerk cumhuriyetin ortaya çıkışıyla buradaki Türk birliği veya işbirliği ihtimali ortadan kaldırılmış oldu.

1920'de Tatarlar'ın bir kısmına tanınan özerklik hakları Rusya İmparatorluğu'nun boyunduruğu altında bulunan Azeri, Türkmen, Kazak, Kırgız ve Özbek Türkleri'ne verilen haklardan az oldu. Tataristan yönetimi, yani Bakanlar Kurulu, fonksiyonlarını SSCB ve RSFSR kanunlarına ve kararnamelerine göre düzenlemek zorunda bırakılmıştı. Aynı şekilde cumhuriyetin kendi müstakil komünist partisi de mevcut değildi; ülkedeki komünist parti SBKP'nin ülke komitesi (şubesi) olarak Moskova'nın emir ve talimatlarına göre hareket ediyordu.³ Sınırlı mahiyetteki siyasal haklar kültürel ve ekonomik sahalarda da kısıtlamalar getiriyordu. Mesela özerk cumhuriyetlerin kendi Bilim Akademileri mevcut değildi, film stüdyoları kurma hakları bulunmuyordu, vb.

Demografik Sorunlar

Eski SSCB'de Türki halklar arasında demografik yapısı en karmaşık olan toplulukların başında Kazan Tatarları gelir. Bu durumun tarihsel, siyasal ve ekonomik sebepleri vardır. Tarihsel açıdan bakıldığında (1552 yılında Kazan Hanlığı'nın yıkılması ile) Rus hâkimiyeti altına giren ilk Türki topluluk Tatarlar olmuştur. Bu durum ve daha sonra Moskova Knezliği ile çarlığın uyguladığı politikalar bir hayli Tatar'ı uzun

süredir yaşadıkları yerlerden göçe zorlamıştır. Tarihsel topraklardaki yerli Türk nüfusunun azalmasının ilk sebebi budur. Siyasal faktör olarak ise 1917 Devrimi'ni müteakip Tatarlar'ı parçalamaya yönelik uygulamalar gösterilebilir. Buna göre 1919'da Başkırdistan, 1920'de Tataristan özerk cumhuriyetleri ve *oblası*'lar kurularak, Tatarlar'ın ancak %25'i Tataristan Cumhuriyeti sınırları içinde bırakılmışlardır. Ayrıca 1920'lerdeki açlık yıllarında bir hayli Tatar Orta Asya cumhuriyetlerine göç etmiş, ayrıca bu yörelerde Bolşevik hâkimiyetini yerleştirmek için rejim bir hayli Tatar öğretmeni, yöneticiyi, zanaatkârı, uzmanı ve hatta askeri Orta Asya'ya sevk etmiştir. 1950'li yıllarda Moskova zengin petrol ve doğal gaz yataklarını kullanarak Tataristan'ı bir sanayi ülkesi haline getirirken buraya çok sayıda yabancı (Rus) işçi getirilmiş, nüfus dengesi Tatarlar aleyhine bozulmuştur.

Sovyetler döneminde uygulanan çeşitli siyasal, ekonomik ve toplumsal kısıtlamalar (örneğin ikamet ve çalışma izinlerinin verilmesinde alınan tedbirler) yoluyla Tataristan'daki Tatar nüfusunun %50'nin üzerine çıkmaması, yani salt çoğunluk kazanmamasına dikkat edilmiştir. Bu uygulama aşağıdaki tablodan daha açık anlaşılmaktadır.

TATAR MSSC'NDEKİ TATARLAR VE RUSLAR		
Yıllar	Tatarlar'ın %'si	Ruslar'ın %'si
1920	50	Belli değil
1924	51.1	40.9
1939	45	43
1956	50.4	41.8
1959	47	43.9
1970	49.0	42.4
1979	47.6	44
1989	48.47	43.25

1989 nüfus sayımına göre BDT'deki (eski SSCB) Tatarlar'ın toplam nüfusu 6 645 588 idi ve yıllık 0.74'lük bir nüfus artışı öngörüldüğünde 1992'de bu nüfus 6 794 214'e ulaşmış olmalıdır. 2000 yılında ise tahminen 7 207 005 olacaktır.

1989 nüfus sayımına göre Tataristan'ın nüfusu 3 641 742'dir; bu toplam içinde kentlerde yaşayanların oranı %71.7, kırsal kesimde yaşayanların oranı %28.3'tür. Başka bir deyişle, 2 611 098 kişi kentlerde yaşarken, 1 030 644 kişi kırsal kesimde yaşamaktadır. Milliyetlere göre nüfus dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

Topluluğun Adı	Nüfusu	Cumhuriyetteki Toplam Nüfusa Oranı
Tatar	1 765 404	48.47
Rus	1 575 404	43.25
Çuvaş	134 221	3.68
Ukraynalı	32 822	0.9
Mordvin	28 859	0.79
Udmurt	24 796	0.71
Mari	19 446	0.53
Başkırt	19 106	0.52
Diğer Türkiler-Müs.	10 300	0.28
Diğerleri	31 384	0.87

Yukandaki tablodan görüleceği üzere Tatarlar, Çuvaş, Başkırt ve diğer Türki azınlıklarla birlikte cumhuriyetin genel nüfusunun %52.95'ine yaklaşmaktadırlar. Fakat Ruslar'ın etkili bir etnik unsur olarak varlıklarını sürdürdüklerini görmekteyiz. Yukarıdaki rakamlardan BDT'deki Tatarlar'ın ancak %26.56'sının kendi cumhuriyetlerinde, %73.44'ünün veya 4 880 184'ünün kendilerine tahsis edilen milli bölgenin dışında bulunduğu anlaşılmaktadır. 1989 nüfus sayımına göre Tatarlar'ın 5 519 605'i (%83.05) Rusya Federasyonu'nda, kalanlar ise (%16.95, yani 1 125 983 kişi) BDT'nin değişik cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. Bunların dağılımı aşağıdaki gibidir:

BDT'NİN DEĞİŞİK CUMHURİYETLERİNDE TATARLAR				
Cumhuriyet	1979 Nüfusu	%	1989 Nüfusu	%
Özbekistan	531 205	8.6	467 676	7.0
Kazakistan	312 626	5.1	327 871	4.9
Ukrayna	83 906	1.4	86 789	1.3
Tacikistan	78 179	1.3	72 168	1.1
Kırgızistan	71 744	1.2	70 068	1.1
Türkmenistan	40 321	0.7	39 243	0.6
Azerbaycan	31 204	0.5	28 019	0.4
Beyaz Rusya	10 851	0.2	12 352	0.2
Litvanya	3 984	0.1	5 107	0.1
Letonya	3 761	0.1	4 828	0.1
Estonya	3 195	0.1	4 058	0.1
Gürcistan	5 089	0.1	3 999	0.1
Moldova	2 618	0.04	3 335	0.05

1979 ile 1989 nüfus sayımlarının sonuçları karşılaştırıldığında Tatarlar'da bir göç eğiliminin başladığı anlaşılmaktadır. Yukarıdaki tablo incelendiğinde Türk cumhuriyetlerindeki Tatar nüfusunun (Kazakistan hariç) azaldığı görülmektedir. Bunlar arasında, Özbekistan'dan Tatar göçünün oranının son 10 yılda %12 civarına (63 529) ulaşması bu ülkede yabancılara (bunlar Türk asıllı dahi olsa) karşı tepkinin artması ile izah edilebilir. SSCB henüz mevcutken iç göçlerin denetim altında tutulmasına çalışılmasına rağmen, insanlar siyasal ve ekonomik baskılara dayanamayarak daha emin gördükleri bölgelere göçe başlamışlardır. Bu hemen her millî topluluk için geçerlidir. Ancak Orta Asya cumhuriyetlerinden göçen Tatarlar'ın ancak 50-60 bininin Tataristan'a, kalanların ise Tatarlar'ın yoğun bulunduğu komşu bölgelere yerleştikleri anlaşılmaktadır.⁴

Kültürel Sorunlar

Yasal olarak, Tataristan'da eğitim Rusça ve Tatarca yapılmaktadır. Fakat Tatarca eğitim ancak ilk ve orta öğretimde seçmeli olarak kullanılmaktadır ve bütün yüksek okullarda eğitim dili Rusça'dır. Genelde BDT' de okuma-yazma problemi çözülmüştür; Tataristan'da da okuma-yazma bilmeyen kalmamıştır. 1917 Devrimi'nden önce Tatarlar genelde ana dilde eğitim yapan mektep ve medreselerde eğitim görmekteydiler. Bolşevik hâkimiyetinden sonra eğitim sistemi merkezden yönetilir oldu ve kökten bir değişiklik geçirdi; bütün Türkiler (ve Tacikler, Kafkasyalılar gibi Türki-olmayan azınlıklar) iki defa alfabe değiştirmek zorunda kaldılar. 1925-26 yıllarına kadar Arap harfleri kullanılırken bu tarihten sonra Latin harflerine geçildi. Latin harfleri ancak 15 sene kadar kullanıldı. 1940'ta Kiril (Rus) alfabesi kullanma mecburiyeti getirildi. Bu kadar kısa sürelerle yapılan alfabe değişikliği, bir kuşağı üç alfabeyi birden öğrenmeye veya öğrenmemeye itti. Değişik alfabelerle okuma-yazma öğrenenler kendilerinden önceki alfabelerle yazılan eserleri okuyamaz duruma düştüler ve ister istemez bir kültür kopukluğu meydana geldi.

Tataristan'da üç çeşit ilk (orta) okul bulunmaktadır: a) Milli (Tatar), b) Karma (Rus-Tatar), c) Rus okulları.⁵ Bu durum ve merkezin ruslaştırma siyaseti ana dilin fonksiyonunun tamamen ortadan kalkmasına neden olmuştur. Tatarlar'ın %75'inin kendi özerk cumhuriyetlerinin dışın-

da bırakılması cumhuriyet içinde anadilde yapılan basın-yayından yararlanmalarını engellemiştir. Bunun sonucunda ise dilde soykırım denilebilecek çarpık bir durum ortaya çıkmıştır. 1989 nüfus sayımı verilerine göre 6 645 588 Tatar'ın %16.8'i veya 1 116 458 kişi ana dillerinin "Rusça" olduğunu beyan etmişlerdir. Nüfusları 1 milyonu aşan Türki topluluklar arasında ancak Çuvaşlar'la (%23.5) Başkırtlar (%27.7) bu kadar kötü bir asimilasyona maruz kalmışlardır.⁶ Lenin'in "milli politikası", yani içerik açısından milli, dış görüntüsü yönünden sosyalist olan uygulama, azınlıkların ruslaşmasına neden olmuştur. Sonuçta kendini ne Tatar ne Rus hisseden, dili Rusça olan fakat Ruslar tarafından da benimsenmeyen milliyetsiz topluluklar meydana gelmiştir.

Merkezin kültür politikası beraberinde birçok tabu getirmiş, milli tarih yasaklanmış, milli toplulukların kendi sınırları dışındaki millet-daşları ile ilgilenmeleri engellenmiş, yazarlar, şairler, filmciler, güzel sanatlarla ilgilenenler neredeyse siparişe eser vermek zorunda bırakılmışlardı.

Ekonomik Sorunlar

Tataristan'ın esas yeraltı zenginliğini oluşturan ham petrol insafsızca sömürülmüş ve ülkeye bu zenginlikten hiçbir pay verilmemiştir. Bugüne kadar sömürülen 2.5 milyar tonluk ham petrolün değeri dünya piyasalarındaki güncel fiyatlara göre 300 milyar dolara eşittir.⁷ Tataristan' da 1976'da faaliyete geçen, şu anda BDT'nin en büyük otomotiv sanayii olan KAMAZ yılda ortalama 150 bin ağır evsafli kamyon ve 250 bin dizel motoru imal etmektedir ve bu büyük komplekste 120 bin kişi çalışmaktadır. Bunun dışında uçak, helikopter, petro-kimya, optik, vb. üzerine çalışan kayda değer sanayi kuruluşları mevcuttur. Bu kuruluşlar eskiden SSCB veya RSFSR'ye bağlı addedildikleri için bunlardan elde edilen gelir de Tataristan'a verilmezdi.⁸ Mesela Rusya Federasyonu hâlâ bir yılda Tataristan'dan kişi başına 18 bin ruble gelir elde ederken, Tataristan'a verdiği pay kişi başına ancak 543 rubledir.⁹

6. *Naselenie SSSR. Po dannim Vsesoyuznoy prepisi naseleniya*, Moskova, 1991, s. 4-5.

7. T. Abdullin, "Töp kıyblabız-baysezlek", *Şehri Kazan*, 4 Şubat 1992, s. 1 ve 3.

8. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 97-99.

9. T. Abdullin, *a.g.m.*

Sosyal Sorunlar

Bunlar eski SSCB'nin hemen her bölgesine has olan sorunlardır. Genelde ücretsiz olan sağlık hizmetleri konusunda çok sayıda şikâyet vardır. Son yıllarda ekonomik sıkıntılar bu hizmetlerin daha da aksayıp kötüleşmesine neden olmuştur. Eski SSCB'nin en önemli sosyal sorunu yaygın alkolizmdir. Alkolizm çeşitli hastalıkların artmasına, ölüme neden olmakta ve iş verimini düşürmektedir. Devlet bu sorunla başa çıkamamaktadır. Gorbaçov döneminde yasaklama tedbirleri alınmışsa da bu sefer halk kaçak içki (*şamaon*) imaline başlamıştı. Ancak başarı sağlanamadığından ve alkol satışından önemli bir gelir elde edildiği için bu uygulamadan da vazgeçildi. Şimdi bir şişe içki, paranın değeri kalmadığı için bir nevi döviz gibi kullanılır hale gelmiştir. Kısacası 70 yıllık Sovyet uygulaması bir hayli sosyal sorunu da kendisi ile birlikte getirmiştir.

Yukarıda saymadığımız milli sorunlara ise ileride değineceğiz.

Eski SSCB'de Egemenlik/Bağımsızlık Hareketleri

Eski SSCB'nin çözülme işaretleri Polonya'daki Dayanışma Hareketi'ne Moskova'nın alışkın olduğunun aksine müdahale etmemesi ile verilmiş oldu. Doğu Bloku ülkelerinin Moskova'dan kopma hareketleri SSCB'nin kendi cumhuriyetlerine de sirayet etti. Başta halk gruplarının protestoları şeklinde başlayan egemenlik/bağımsızlık hareketleri, cumhuriyetlerin resmi idari kuruluşları olan yüksek şuraları (parlamento) tarafından da desteklenmeye başladı. Sonuçta ilk olarak 16 Kasım 1988'de Estonya SSC Yüksek Şurası'nın "egemenlik" kararı ile başlayan hareketi, SSCB'nin diğer 14 cumhuriyeti tarafından da takip edildi. 1990 yılının başlarından itibaren ise bu cumhuriyetler birbiri ardından "bağımsızlık" kararları almaya başladılar. Bu gelişmeler Moskova tarafından tepkisiz karşılandı. Ancak "birlik" cumhuriyetlerinin sergilediği örnek "özerk" cumhuriyetler tarafından takip edilmeye başlayınca Moskova tepki gösterdi. Özerk cumhuriyetlerin çoğunluğu RSFSR ve SSCB'de kalmayı taahhüt etmekte, ancak "birlik" statüsüne geçtiklerini ilan ederek "birlik" cumhuriyetleriyle eşit olduklarını vurgulamaya çalışmaktaydılar. Ancak bunların arasından ikisi hemen dikkati çekti. Bunlar 30 Ağustos 1990'da egemenliğini ilan eden Tataristan ile 27 Kasım 1990'da egemenliğini ilan eden Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyetleri oldu.

Çünkü bu ikisi diğerlerinden farklı olarak RSFSC'ye (Çeçenler bir adım daha ileri giderek SSCB'ye de) bağlı olmadıklarını ilan ettiler. Tabii ki bu yeni durum Moskova'nın ümit ettiği ve planladığının aksine bir gelişme idi. Şüphesiz totaliter yapıya sahip bir ülke olan eski SSCB' de bu tür gelişmeler burada ifade edildiği kadar basit gerçekleşmemiştir. İşte biz burada Tataristan örneğinde bu gelişmeleri incelemeye çalışacağız.

Siyasal Cephe'deki Faaliyetler

1986'dan sonra, Gorbaçov döneminde başlayan çoksesselik kısa zamanda Tataristan'a da ulaşmıştı. Başta başkent Kazan olmak üzere Tatarlar'ın yoğun bulunduğu bölgelerde çeşitli gayri resmi kuruluşlar ortaya çıktı. Adları ve gayeleri ne kadar değişik olursa olsun esasta üç ideolojinin, sosyalist, demokratik ve milliyetçi ideolojilerin birbirleriyle mücadelesi başladı. Tatarlar'ın kurdukları teşkilatların çoğunluğu milliyetçi eğilimdeydi; şimdiye kadar dile getirilemeyen problemleri işlemeye başlamışlardı. Bunlar arasında mühim olarak Şeyh Şehabeddin Mercanî, Tuğan Yag (Anavatan), Bulgar el-Cedid (Yeni Bulgar), Saf İslam gibi bağımsız dernekler görüldü. Başkırtlar'da bu tür cemiyetler az oldu. Ag Tirme (Ak Çadır), Kungag gibileri sonunda bir varlık gösteremediler. Mercanî cemiyeti Tüm Sovyet Kültür Vakfı'nın Tataristan bölümü tarafından kurulmuştu ve hayli faaliyet gösterdi. Bunun dışında Şefkat, Halki Fronti (Halk Cephesi), geçmişi muhafaza veya canlandırma için faaliyet gösteren Memorial Cemiyet ve Ekolojiye adlı kuruluşlar da faaliyetleri ile dikkat çektiler. Tabii ki bunların dışında ve bu cemiyetlerin birçoğunu kendi çatısı altında toplamayı başaran en etkili kuruluş Tatar İçtimagî Üzeği (Tataristan İçtimai Merkezi: TİÜ) olmuştur.¹⁰

1988 yılının Haziranı'nda bilhassa üniversite öğrencilerinin baskısıyla Bilimler Akademisi ve Kazan Devlet Üniversitesi'ne mensup 100 kadar bilim adamı Tatarlar'ın haklarını gözetken bir teşkilat kurma kararı aldılar ve aralarından 11 şahıs da "kurucu üyelik" görevini üstlendi. Ekim 1988'de ise 800-900 kişilik bir toplantıda Tatar İçtimagî Üzeği'ni kurma kararı alındı ve 17-18 Şubat 1989'da Kemal Akademi Tiyatrosu'nda ilk kuruluş toplantısı yapıldı. Kazan'daki bu toplantıya 586 deleg katıldı, bunların 225'inin Komünist Partisi ve 36'sının Komsomol

10. N. Devlet, "The Tatars and Bashkirs After Glasnost", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, X, no. 2, Temmuz 1989, s. 465.

teşkilatının üyesi olması dikkat çekiciydi. Kalan 325 üyenin 149'u Tataristan dışındaki bölgelerden katılmışlardı. Bu toplantıdan sonra TİÜ 25 değişik şehirde şubesi bulunan ve bağımsız cemiyetlerin büyük çoğunluğunu içinde toplayan yaklaşık 100 bin üyeli büyük bir kuruluşa dönüşmüş oldu. Bu toplantı aynı zamanda TİÜ'nün siyasal taleplerini belirlemesi yönünden de önemli olmuş ve şu belli başlı kararlar alınmıştır: a) Tataristan egemen bir devlet olmalıdır; b) Tataristan SSCB'deki birlik cumhuriyetleriyle eşit haklara kavuşturulmalıdır; c) Tataristan'ın vekilleri Sovyet devletinin merkezi teşkilatlarında da temsil edilmelidir; d) Ülke ekonomik yönden egemen olmalıdır; e) Ülke dışındaki Tatarlar'la münasebetler tesis edilmelidir; f) Tatar okulları açılmalıdır ve anaokullarında anadili kullanılmalıdır; g) Din özgürlüğü sağlanmalıdır; h) Kırım Tatarları vatanlarına geri dönmelidir.¹¹

Tatar Siyasal Partisi İttifak

1990 yılının başında Tataristan'da ilk defa olarak Komünist Parti'nin dışında bağımsız-milli bir parti kuruldu. 22 Mart 1990'da ilan edilen program ve nizamnamesinde bu partinin İttifak-Tatar Bağımsızlık Partisi adını aldığını görüyoruz. Partinin adını Rusya Müslümanları'nın 1906'da kurulan tek partisi İttifak el-Müslimin'den alması da dikkat çekiciydi. Partinin kuruluş safhasındaki lideri dilci Rafael Muhammetdin (ov) ise de, daha sonra bu görevi, aynı zamanda Tataristan Yüksek Sovyeti (Parlamentosu) üyesi olan yazar Fevziye Bayram(ova) üstlenmiştir.

Partinin programı beş ana grupta değerlendirilmektedir. Programın birinci bölümünde bağımsız bir Tatar devleti oluşturmak partinin esas amacı olarak ileri sürülmektedir. İkinci bölümde eşit hukuk ve statüye sahip olacak devletlerden bir federasyon kurulması öngörülmektedir. Üçüncü bölümde ise yapılacak faaliyetler ve alınacak tedbirler daha ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Buna göre, uluslararası kuruluşlarla temaslara, SSCB'deki ve bilhassa akraba halkların milli hareketleri ile sıkı işbirliği, Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerindeki Tatarlar'ı Tataristan'a göçe teşvik ederek cumhuriyetin demografik yapısını (dengesini) değiştirmek, İttifak'ın gençlik kolunu kurmak, Tataristan ÖSSC Yüksek Sovyeti'ne milletvekillerinin, bir hayli yerde Ruslar'a üstünlük sağ-

11. A.g.m., s. 466; "The Tatar Public Center (TOTs)", *Central Asian Survey*, IX, no. 2, 1990, s. 155-165; "Programma Tatarskoy partii natsional'noy nezavisimosti (TPNN) İttifak", *Panorama*, no. 6, Haziran 1991, s. 15-25.

layan toprak-bölge ilkesine göre değil etnik ilkeye göre seçilmelerini sağlamak, gerek parlamento gerekse parlamento dışındaki faaliyetler yoluyla (gösteri, grev, vb.) Tataristan'ın bağımsızlığını gerçekleştirmek için mücadele etmek, Tataristan'ın bağımsızlığını referandum yerine üyelerini yaklaşık üçte ikisi Tatar olan Tataristan ÖSSC Yüksek Sovyeti'nde yapılacak bir oylamayla sağlamak öngörülmektedir.

İttifak'ın programının dördüncü kısmında ise partinin diğer siyasal ilişkilerinin düzenlenme prensipleri belirtilmektedir. Parti, Komünist Parti dışında her çeşit siyasal hareketle ilişki kurmaya hazırdır. Dağınık bir şekilde yaşayan Tatarlar'ın anavatanına dönmesi teşvik edilmekte, Türki diller için ortak bir alfabe teklif edilmekte, İslam'ın ve TİÜ'nün destekleneceği belirtilmekte ve Ruslar'a bağımsız Tataristan'da bir yer olacağına garanti verilmektedir. Komünist Parti ise enternasyonalizm politikası hilesi yoluyla üniter bir Rus devleti kurmakla suçlanmakta ve Tatar komünistleri bu sömürgeci hâkimiyetin hizmetkârları olarak damgalanmaktadırlar.

Parti programının beşinci ve sonuncu bölümü bağımsız Tataristan'ın siyasal ve idari yapısına ayrılmıştır. Buna göre Tataristan'da Avrupa modelinde çok partili bir demokrasi olacak, ancak ülkenin Tatar karakterine, tarihine ve dinine hürmet edilecektir. Bağımsız Tataristan taraf-sız olacak (ancak kendi ordusu bulunacak) ve Rusya da dahil bütün komşu ülkelerle dostça ilişkiler geliştirecektir. Devlet dili Tatarca olacak ve bütün halka (Rus anaokulları, ilk, orta ve yüksek tahsil de dahil olmak üzere) devlet tarafından ücretsiz olarak öğretilecek, Rusça halklar arasında iletişim dili olarak kullanılmaya devam edecek, ancak bütün devlet kuruluşları adım adım Tatarca'ya geçecekler ve Rusça son safhada ancak Rus cemaati tarafından kullanılan bir dil olacaktır. İttifak-Tatar Bağımsızlık Partisi'nin yukarıda özetlenen programından partinin milliyetçi eğilimde olduğu açıkça anlaşılmaktadır.¹²

İttifak'ın üye sayısı 300 civarında olmakla birlikte, lideri Fevziye Bayram'ın olağanüstü etkinlikleri sayesinde Tataristan siyasetinde etkili bir muhalefet yapma becerisini göstermektedir. İttifak Partisi Tataristan'ın Kazan, Tüben Kama, Çistay, Alabuga, Mendeleyevsk gibi dokuz şehrinde ve 14 köyünde teşkilat kurma faaliyetlerini başlatmıştır.¹³

12. "New Tatar Political Party", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, IX, no. 4, Ağustos 1990, s. 1.

13. A. Alişev, "Kanatlar törli yakka kayıra", *Tatarstan Habarlare*, no. 127, 30 Haziran 1992, s. 2.

Fevziye Bayram(ova) Rusya Federasyonu'nun cumhurbaşkanı seçimlerini protesto ederek açlık grevine gitmiş ve bu grevi 14 gün sürdürmesi ile de dikkat çekmiştir. Bu tür protesto hareketlerinin pek yaygın veya etkili olmadığı bir yerde Bayram(ova)'nın bu adımı olağanüstü bir hareket olmuştur. Onun bu protestosu sonuçta etkili olmuş, Tataristan'da 12 Temmuz 1991 seçimlerinde Yeltsin'i destekleyenler azınlıkta kalmıştır ve Tataristan kendi cumhurbaşkanı olarak Şeymi(yev)'i seçmiştir.¹⁴

İttifak partisinin dışında Mercan Cemiyeti, bir gençlik hareketi olan Azatlık Tataristan Demokratik Hareketi ve Suverenitet (Egemenlik) gibi hareketler de kendi çaplarında faaliyetler göstermektedirler. Muhalefet olarak da adlandırabileceğimiz bu siyasal hareketler hükümeti ve parlamentoyu halkı tatmin edecek birtakım tedbirler almaya zorlamaktadır. Bunun en iyi örneği ise Tataristan'ın egemenliğinin ilan edilmesi olmuştur (30 Ağustos 1990). Ancak sırf egemenlikle bir yere ulaşılamayacağı, bağımsızlığın da ilan edilmesi gereği her geçen gün aşikâr hale gelmiştir.

Milli Meclis – "Gölge Parlamento"

TİÜ'nün Kazan'da yapılan 1991 toplantısında "Milli Meclis" adıyla gölge bir parlamento kurulması konusu gündeme getirilmişti. Daha sonra 5 Aralık 1991'de, TİÜ, Suverenitet, Tatar Bağımsızlık Partisi İttifak, Tatar gençlik şurası Azatlık ve Tataristan Cumhurbaşkanı Destekleme Komitesi, Milli Meclis kurmak üzere Ocak 1992'de Tüm Tatarlar Milli Kurultay'ını toplama kararı aldılar.¹⁵ Neticede Tataristan'dan ve BDT'nin Tatarlar'ın yaşadığı diğer bölgelerinden seçilen delegeler 1-2 Şubat 1992'de Kazan'da toplanarak "Milli Meclis'i" oluşturdular. Kurultaya delege seçimi konusu bazı itirazlara neden olduysa da, Milli Meclis'in başkanı olarak Talgat Abdull(in) seçildi. Aynı zamanda Milli Nezaret adıyla bir yönetim kurumu (Milli İdare veya gölge kabine) oluşturuldu.¹⁶ Milli Meclis'i ortaya çıkaran Kurultay, başkan Talgat Abdull(in)'in imzası ile aşağıdaki deklarasyonu ilan etti (29 Mart 1992):

14. F. Bayramova, "Berençegor-Tatarstan'da milli davlatçekekne torgizu...", *Argamak*, no. 3-4, 1992, s. 17-18.

15. *Zakon o milli meclise*, Kazan, 1992, s. 9-10.

16. A. Alişev, *a.g.e.*

Deklarasyon

Bütün Tatar Kurultayı, bütün Tatar halkının genel forumu ve halkının kendi kaderini kendisinin tayin etmesinde kendi sorumluluğunu müdrik olarak şu hususları bildirmektedir:

- 1) Kurultay bütün Tatar halkının tek temsilcisidir.
- 2) Bütün Tatar halkı (milleti) adından kendi kaderini tayin etme hakkını (hukukunu) hayata geçirme ile ilgili her meseleyi halleder.
- 3) 30 Ağustos 1990'da Tatar Cumhuriyeti'nin (devlet olarak) bağımsızlığı ile ilgili kabul edilen deklarasyonu tamamiyle onaylar.
- 4) Kurultayın kararlarını gerçekleştirmek için Milli Meclis'i teşkil eder.
- 5) Kurultay ve onun seçimle gelen daimi teşkilatı Milli Meclis reisine Milli Meclis adına imza yetkisi verir.
- 6) Tataristan'ın yüksek devlet hâkimiyeti ve idare organlarının başka devletler ile yaptıkları anlaşmalarda milli hukukların gözetilmesi ve Tatar halkının menfaatlerini kollamak ve hayata geçirmek hususunda tekliflerde bulunur.

Milli Meclis Reisi Talgat Abdull(in)¹⁷

Aynı toplantıda Şeymi(yev)'in cumhurbaşkanı seçildiği seçimlere karşı aday olarak çıkan Kazan Sigara Fabrikası müdürü İlgiz Bari(ev) de Milli Nezaret'in "Baş Nazırı" seçildi.¹⁸

Bağımsızlık Referandumu

Gölge bir meclisle gölge kabinenin kurulmasından sonra, Moskova'nın egemenlik kararını (30 Ağustos 1990) kayda almaması dolayısıyla halkta artan huzursuzluğu da göz önünde tutarak, Tataristan Yüksek Şurası 24 Ekim 1991'de "Cumhuriyetin Devlet Bağımsızlığı" kanununu onayladı ve bu kararın referandumla tescil edileceğini ilan etti. Parlamento 26 Aralık 1991'de bağımsızlık yolunda bir adım olarak Tataristan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu'na girdiğini ilan etti. Ancak Moskova bunu kabul etmeyerek bağımsızlığın referandumla onaylanmasını istedi.¹⁹

Tataristan hükümeti her ne kadar 24 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmişse de bu konuda halk oylamasına gidilmesini geciktiriyordu. Milli Meclis'in kurulması ve kendini yerli halkın en yüksek organı ola-

17. *Milli Maclis*, 29 Mart 1992, el ilanı.

18. İ. Bariev, "Caysız Tatar Canı", *İdel*, no. 5-6, 1992, s. 61-68.

19. "Obraşçenie k narodom i parlamentam o priznanii gosudarstvennoy nezavisimosti Tatarstana", *Suverenitet*, no. 7, Mayıs 1992, s. 3.

rak ilan etmesi, bir yerde alternatif bir parlamento oluşturması, Tataristan yönetimini referandumu gerçekleştirmeye mecbur etti. Moskova bu referandumu her türlü propaganda ve baskı yöntemleriyle, Tataristan'daki Rus asıllıları kışkırtarak engellemeye çalıştı. Ancak bütün bunlara rağmen 21 Mart 1992 referandumu uluslararası gözlemciler denetiminde gerçekleşti ve katılım olağanüstü derecede yüksek oldu. Seçmenlerin %82'sinin katıldığı referandumda Tataristan'ın bağımsızlığı lehine %61.4, aleyhine ise %37.2 oranında oy verildi. Bu sonuç, Tataristan'ın Rusya Federasyonu'ndan ayrılmasını isteyenler için büyük bir başarı oldu. Ruslar Moskova'nın bütün tehditlerine ve Tataristan Cumhuriyeti'nde %43'lk bir nüfus oranına sahip olmalarına rağmen referandumu kendi lehlerine eviremediler.²⁰

Bu referandumdan sonra Tataristan, 31 Mart 1992'de yeni Rusya Federasyonu anlaşmasını imzalamayarak Moskova'ya direndi. Rusya Federasyonu'na dahil 16 cumhuriyetten ancak ikisi (Tataristan ve Çeçenistan) bu cesareti gösterdi ve anlaşmayı imzalamadılar.

Bütün Dünya Tatarları Kongresi (19-21 Haziran 1992)

Tataristan Cumhurbaşkanı Mintimir şeymi(yev) referandum başarısından sonra 19-21 Haziran 1992'de "Bütün Dünya Tatarları Kongresi"ni toplayarak belki de Moskova'yla olan köprülerin bir tanesini daha atmış oldu. Ancak Moskova bu toplantıya daha soğukkanlı bir tepki gösterdi. Kongreye Tataristan dışında Rusya Federasyonu'ndan, eski Sovyet cumhuriyetlerinden ve yurtdışından (Türkiye, Finlandiya, ABD, Federal Almanya, Avustralya, vb.) bir hayli delege katıldı.

19-21 Haziran 1992 tarihinde başkent Kazan'da Cumhurbaşkanı şeymi(yev)'in emri ile Tataristan hükümeti tarafından gerçekleştirilen "Bütün Dünya Tatarları Kongresi", böylesine dağınık bir manzara sergileyen Tatar Türkleri'nin meselelerini gündeme getirmek için toplanmıştı.

Tataristan resmi yönetimi bu kongreye, bazı Rus makam ve fertlerinin engelleme gayretlerine rağmen (rneğin görevlilerin yurtdışındaki bazı şahıslara vize engeli çıkarmaları veya kongrelerde Rusça konuşma hususunda tehdide varan uyarılar, vb.) varėc ile hazırlandı. Açılış, Başbakan Muhammed Sabir(ov) tarafından yapılarak, ilk söz Cumhur-

20. "Itogi referanduma Tatarstan - Nezavisimoe Gosudarstva", *Suverenitet*, no. 6, Nisan 1992, s. 2.

başkanı Mintimir Şeymi(yev)'e verildi. Bu konuşma, belki de şimdiye kadar tabu addedilen birçok konuya eğilmesi bakımından hayli ilginçti. Şeymi(yev) sözlerine, "Bu kongre, dünyada yaşayan Tatarlar'ı birleştiren bütün Tatarlar adına resmi beyanda bulunabilecek büyük ve hukuki meclistir," diye başladı. Konuşmasında mühim noktalar olarak ise şunları kaydetmek mümkündü: "...Bugün geçmişi hatırlayarak yaralara tuz basmak istemiyoruz, ancak ders kitaplarında, bilimsel ve edebi eserlerde tarihimizin inanılmaz derecede tahrif edilmesi yüreğimizde bir acıdır. Tatarlar'la ilgili yalanlar, uydurmalar sayılamayacak kadar çoktur. Tatar milletinin tarihi olağanüstü derecede karışıktır ve facialarla doludur. Tatarlar Bulgar Devleti'ni kaybettiler; ancak Altın Ordu Devleti'nde layık oldukları yeri aldılar. O yıkılınca ise Kazan, Sibir, Astrahan, Kırım hanlıklarını kurmak için kendilerinde gerekli gücü buldular... Tatarlar'da devletçiliği canlandırma içtimai şuur olarak hiçbir zaman ölmedi."²¹ Şeymi(yev) böylece şimdiye kadar sahiplenilemeyen, reddedilen Altın Ordu ve Kazan Hanlığı dönemlerine sahip çıkmış oluyordu. Cumhurbaşkanı Mintimir Şeymi(yev) uzun konuşmasına bugüne kadar resmi ağızdan belirtilmeyen, yasaklanan, yurtdışında Bolşevik yönetimine karşı mücadele etmiş tanınmış yazar Ayaz İshaki (İdilli), Bolşevikler tarafından yıkılan "İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatar Millet Meclisi" başkanı Sadri Maksudi (Arsal) ve Stalin'le mücadele eden, Türk ve Müslümanlar için birleşik bir Turan Devleti kurmayı tasarlayan Mir Seyid Sultan Gali(yev) gibi şahısların adlarını da ekleyerek 70 yılda unutturulmuş olan milli tarih şuurunu canlandırmayı hedefledi. Cumhurbaşkanının konuşmasından sonra Kazan Üniversitesi Tarih Fakültesi Dekanı Prof. Dr. İndus Tahir(ov), Başkırdistan Cumhuriyeti Yüksek Sovyet Reisi Marat Mirgazyam(ov), Rusya Federasyonu Yüksek Sovyeti Başkan Yardımcısı Yuri Yarov, Avrupa ve Sibirya Müslümanları Dini Nezareti (Diyanet) Reisi Müftü Talat Taceddin, Tataristan Bilimler Akademisi Başkanı Prof. Dr. Mansur Hasan(ov), Özbekistan Sulama Bakanı Rim Giyniyatull(in), Tatar İçtimai Merkezi Reisi Talgat Abdull(in), Tataristan Yazarlar Birliği Başkanı Rinat Muhammedi(ev) gibi ileri gelen konuşmacılar söz aldı.²² Eski SSCB, bugünkü BDT'nin dışında yabancı ülkelerden kongreye katılan tek resmi şahıs ise o sırada başbakan olan Süleyman Demirel'in başkanışmanı

21. M. Şeymiyev, "Niyetimiz izge-yulubız turı", *Şehri Kazan*, no. 117, 20 Haziran 1992, s. 1 ve 2.

22. R. Minhac, "Yartıbiz sabırlık bulsa, yartıbiz kıyulık bulsın!", *Vatanım Tatarstan*, no. 121, 21 Haziran 1992, s. 1.

Büyükelçi Namık Kemal Zeybek'ti. Zeybek konuşmasında Türkler arasındaki kardeşliği vurgulayarak çok alkış aldı. Türkiye'den gelen diğer konuşmacılar ise Ege Üniversitesi'nde araştırma görevlisi Mustafa Öner ve bu satırların yazarı idi.²³ "Bütün Dünya Tatarları Kongresi"ne verilen ehemmiyet ise sabah saat 10'dan akşam 18'e kadar süren toplantının televizyon tarafından naklen yayımlanmasıyla kendini gösterdi. Günde ancak iki-üç saat Tatarca yayın yapan TV'nin sekiz saatten fazla yayında bulunması kongrenin bütün Tataristan'da ilgi ile izlenmesine neden oldu.

Marmara Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Orhan Oğuz'un Latin alfabesine geçilmesi hususunda tavsiyeleri büyük ilgi ile karşılandı.²⁴ Aynı şekilde ABD'den Prof. Dr. Rifat Tabi'nin Tataristan'ın hukuki sorunlarına eğilmesi basının çok ilgisini çekti.²⁵

"Bütün Dünya Tatarları Kongresi"nden ve onun seksiyon çalışmalarından belki olağanüstü sonuçlar alınamadı. Çünkü bu kongre, biraz da eski Sovyet döneminden kalan alışkanlık'a, büyük ölçüde methiyelerle, uzun ve manasız konuşmalarla heba oldu. Fakat gene de bazı konuşmacılar Tatar halkının problemlerini dile getirdiler.

Tataristan Cumhuriyeti'nin uluslararası çapta diyebileceğimiz bir kongre toplaması mühim bir siyasi gelişme olarak değerlendirilebilir. Çünkü dağınık şekilde yaşayan Tatarlar'ı bir çatı altında toplamak için bu kongre son 70 yıldan bu yana atılan ilk resmi adım olmuştur.

Kültürel Faaliyetler

Bolşevik rejimin yerleşmesinden sonra bütün Sovyetler Birliği'nde sıkı bir sansür rejimi uygulanmış ve basın-yayın tamamen devlet, daha doğrusu Komünist Parti güdümüne girmişti. Rejim bir yandan yayımlanacak, işlenecek konuları belirleyip yönlendirirken, diğer yandan da bol neşriyat yapılmasını arzuluyordu. Böylece halkı yönetmenin daha kolay olacağı düşünülüyordu. Bu yayın politikası ve eğitime verilen ehemmiyet dolayısıyla eski Sovyetler Birliği'nde kitap ve dergiler hayli okuyu-

23. N. Devlet, "Tataristanı tanıtu öçen!", *Vatanım Tatarstan*, no. 121, 21 Haziran 1992, s. 1.

24. F. Latıypov, "Tatar telen üstürü - Latinga küçbez me?", *Tatarstan Habarlare*, no. 122, 21 Haziran 1992, s. 1.

25. X. Badratdinov, "Diplomatie ham halıkara elemntalar - Dimek, möracagat yuk", *Tatarstan Habarlare*, no. 122, 21 Haziran 1992, s. 1.

cu buluyorlardı. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse 55-60 milyonluk Türkiye'de bir dergi için 5 bin tiraj yüksek bir sayı addedilirken, 3.5-4 milyonluk Tataristan'da en küçük tirajlı dergiler dahi bu rakamın üstünde basılmaktadırlar.

1989'dan sonra başlayan demokratikleşme süreci ilk etkilerini basın-yayında göstermeye başlamıştı. Gazete ve dergilerde o güne kadar dile alınması tabu olan konular işlenmeye, yasaklı şahıslar halka tanıtılmaya ve hatta eserleri basılmaya başlandı. Bunun en iyi örneklerinden biri Bolşevik Devrimi esnasında ülkesini terk ederek, başta Polonya'da daha sonra Almanya'da 1933-1939 yılları arasında rejim aleyhtarı *Yana Milli Yul* adlı dergiyi çıkaran, Rusya'nın Avrupa bölümündeki Türki ve Fin-Ugor halkların konfederasyonu olarak düşünülen "İdil-Ural Devleti" projesini destekleyen, Japonya, Çin ve Türkiye'de bu isimde çeşitli milli merkezler açılmasına ön ayak olan siyasetçi, hikâye, roman ve piyes yazarı, modern Tatar edebiyatının öncüsü M. Ayaz İshaki'nin (İdil-li) aklanması, hakkında müsbet yazı ve araştırmaların çıkması ve eserlerinin 150 bin tirajla basılması başlanmasındır.²⁶

Yayın hayatında liberalizm başta yasaklanan tarihi konuların işlenmesine izin verilmesi ile başladı. 1941 yılında o dönemin edebiyat dergisi *Sovyet Edebiyatı*'nın 11. ve 12. sayılarında basılan İdigay Destanı daha sonra suçlanarak yasaklanmıştı. İşte bu eser 47 yıl sonra tekrar 20 binlik bir tirajla basıldı.²⁷ Stalin döneminin temizlikleri esnasında yok edilen ve eserleri yasaklanan meşhur tarihçilerden Aziz Ubeydulla'nın (1887-1938) da bazı eserleri ve makaleleri derlenerek tekrar yayımlanabildi.²⁸ XIX. yüzyılın en meşhur din âlimi ve tarihçisi olan Şihabeddin Mercani'nin (1818-1889) Tatar tarihi için en mühim eseri olan *Müstefad ül-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar* (Kazan ve Bulgar'daki Halklar Hakkında İstifade Edilen Haberler) da topluma kazandırılan yapıtlardan biri oldu.²⁹

Stalinizm kurbanlarından olan, Türki ve Müslüman halkların her türlü sömürgecilikten kurtularak kendi birliklerini kurması gerektiği

26. G. İshaki, *Zindan (Saylanma proza ham saxna asarlare*, Kazan, 1991, 672 s.

27. *İdigay*, Kazan, 1988, 254 s.

28. G. Gobeydullin, *Tarihi sahifalar açılğanda (saylanma hezmatlar)*, Kazan, 1989, 336 s.

29. Ş. Mercani, *Möstefad al-Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bolgar*, Kazan, 1989, 416 s.

30. A. Benningsen - Ch. Quelquejay, "Der 'Sultangalievismus' und die nationalistischen Abweichungen in der tatarischen autonomen Sowjetrepublik", *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, VII, Berlin, 1959, s. 323-96.

hususundaki kuramı çok taraftar bulan Mir Seyit Sultan Gali(yev)³⁰ de (1880-1940) aklananlar arasındaydı. Tataristan Yazarlar Birliği Başkanı Rinat Muhammedi(ev) onun hakkında yazdığı belgesel romanını 1986 ile 1992 yılları arasındaki uzun bir uğraştan sonra yayımlatabildi.³¹

Stalinizm'in cinayetleri, daha doğrusu onun döneminde Tatar aydınları arasında yapılan temizlik harekâtı ise, çalışma kamplarına, hapishanelere atılanlar, sürgüne mahkûm edilenler ve bu zulümlerden sonra hayatta kalabilenler tarafından dile getirilmeye başlandı. Bunun en çarpıcı örneği ise İbrahim Salah(ov)'un hatıralarında ifadesini buldu.³²

Bunun dışında Reşat Nuri Güntekin'in *Çalıkuşu* romanının Tatarca'ya tercüme edilmesi de eski rejimin uyarı ve yönlendirmelerinin aksine Türkiye'ye yönelme olarak yorumlanabilir.³³

Basın-yayında liberalleşme ve millileşme, gazete, dergi gibi süreli yayınlarda da etkisini gösterdi. Serbestlik dönemine kadar tam anlamda güdümlü yayın politikasının nesnesi olan Tatar basını da daha rahat soluk almaya başladı. Bu durum yeni gazete ve dergilerin ortaya çıkması, eskilerinin sosyalist mahiyetteki adlarından vazgeçmeleri, yayın politikalarını değiştirmeleri, o güne kadar yazılamayan konulara yer vermeleri ile daha da belirginleşti. Tataristan'da yayımlanan gazete ve dergileri incelerken bunları kullandıkları dil yönünden, yani Rusça ve Tatarca olmalarına bakarak, iki kısımda incelemek gerekir. Rusça gazeteler olarak *İzvestiya Tatarstana* (Tataristan Haberleri), *Sovetskaya Tatariya* (Sovyet Tataristanı), *Komsomolets Tatarstana* (Tataristan Komsomolu), 1990'da çıkmaya başlayan ve etkili bir yayın haline gelen *Veçernyaya Kazan* (Kazan Akşamı) sayılabilir. Tatarca gazetelere gelince, daha önce adı *Sosyalistik Tatarstan* olan *Vatanım Tatarstan*, son bir-iki yılda yayıma başlayan *Şehr-i Kazan*, *Tatarstan Habarlare* gibi günlük, *Tatarstan Yaşlare* (eski adı *Yaş Lenince*) (Tataristan Gençleri), Rusça ve Tatarca çıkan *Tatar İle* (Tatar Memleketi), *Mağrifat*, *Dönya*, *Yana Avaz* (Yeni Ses) ve Rusça çıkan *Suverenitet* (Egemenlik) gibi aylık gazeteleri saymak mümkündür. Bir de Haziran 1992'den itibaren haftalık olarak yayımlanmaya başlayan, Tataristan Yazarlar Birliği'nin *Adabi Comğa* (Edebi Cuma) gazetesini eklemek gerekir.

Dergilere geldiğimizde ise en eski ve tesirli dergi olarak *Kazan Ut-ları'nı* (Kazan Ateşleri) görürüz. Son yıllarda kâğıt ve baskının pahalalan-

31. R. Mohammediev, *Sirat küpere*, Kazan, 1992, 528 s.

32. İ. Salahov, *Kolima higayalare*, Kazan, 1989, 256 s.

33. R. N. Güntekin, *Çalı Koşu* (çev. T. Nurmöhemmetov), Kazan, 1990, 384 s.

ması ve halkın alım gücünün azalması dolayısıyla tirajı 35-40 bine düşen bu dergi Tatar edebiyatının ana kaynağı, yayın organı rolünü üstlenmiş, 1982'de tirajı 135 bine çıkmışsa da rejim tarafından darbe yiyecek tirajı suni olarak düşürülmüş bir dergidir. Kazan'da çıkan ikinci etkili dergi 1990'da yayımlanmaya başlayan ve iki dilde (Tatarca-Rusça) çıkan *İdil*'dir. Bu dergi başta 300 binlere yaklaşan bir tiraja sahip idiyse de şimdi 30-35 bin dolaylarında bir tirajı vardır. Bu iki dergi dışında, 1990'da bir kadın dergisi olan *Söyem Bike* (eski adı *Azat Hatın*), eski ideolojik dergi *Tatarstan* (eski adı *Tatarstan Komünisti*), eğitim dergisi *Mağarif* (eski adı *Sovet Maktabı*), iki dilde çıkan mizah dergisi *Çayan*, 1992'de yayıma başlayan *Miras* ve Çallı'da çıkan *Argamag* (Yarış Atı) kayda değer. Bunun dışında çocuklar için çıkan *Yalgın* (Ateş) ve 1991'de yayıma başlayan *Salavat Küpere* (Gökkuşağı) ile *Panaroma* adıyla Rusça ve *Ofıg* (Ufuk) adıyla Tatarca çıkan iki siyasi dergi mevcuttur.³⁴

Yukarıdaki yayınları incelediğimizde, Tatarca yayımlanmakta olan iki gazetenin adını değiştirdiğini (*Vatanım Tatarstan* ve *Tatarstan Yaşlare*), altı tane de yeni gazetenin (*Tatarstan Habarlare*, *Şehr-i Kazan*, *Tatar İle*, *Mağrifat*, *Yana Avaz*, *Dönya* ve *Adabi Comğa*), ayrıca Rusça olarak da iki yeni gazetenin (*Suverenitet* ve *Veçernyaya Kazan*) yayımlanmaya başladıklarını görürüz. Dergiler cephesinde ise Tatarca yayımlanan üçünün adını değiştirdiğini (*Söyem Bike*, *Tatarstan* ve *Mağarif*) ve dört tane de yeni derginin (*İdil*, *Miras*, *Argamag* ve *Salavat Küpere*) yayıma başladığını tespit etmekteyiz. Bu durum basın-yayında hızlı liberalleşmeye canlı bir örnek teşkil etmektedir.

Tataristan'da son yıllarda kültür hayatının diğer sahalarının yanı sıra, bilimsel kuruluşlarda da önemli değişikliklere şahit olmaktadır.

Tataristan Bilimler Akademisi

Tataristan'ın egemenliğini bilimsel yönden de tescil ettirmek amacıyla 22 Ocak 1992'de "Tataristan Bilimler Akademisi" kuruldu. O güne kadar Tataristan özerk bir cumhuriyet olduğu için, birlik cumhuriyetlerindeki gibi müstakil bir bilimler akademisine sahip değildi. Dolayısıyla Tataristan'daki bilim adamları SSCB Bilimler Akademisi'nin birer şubesi durumunda olan bölümlerinde görev yapıyorlardı. Bu durum ge-

34. N. Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul, 1989, s. 101-102; İ. Zakirov (çev. N. Aksu), "Tataristan Cumhuriyetinde yayımlanan gazete ve dergiler", *Türk Yurdu*, XII, no. 61, Eylül 1992, s. 21-25.

rek Tataristan'ı gerekse ona mensup bilim adamlarını küçültücü bir durum arz ediyor ve aynı zamanda Tataristan'daki bilim adamlarının yedek veya asil akademi üyesi olmasını çok zorlaştırıyordu. Egemenlik ilanından sonra Tataristan hükümeti kendi müstakil bilimler akademisini kurma faaliyetlerine girişti. Sonuçta başkanlığına Prof. Dr. Mansur Hasan(ov)'un getirildiği Tataristan Bilimler Akademisi kuruldu. Akademi aşağıdaki beş daldan teşkil edilmiş olup, bunlardaki asil ve yedek akademisyenlerin sayısı aşağıdaki şekildedir:

Beşeri Bilimler: 8 asil, 7 yedek

Fizik, Enerji ve Zirai Bilimler: 4 asil, 9 yedek

Matematik, Makina ve Makina Tasarımı Bilimleri: 6 asil, 7 yedek

Kimya ve Kimya Teknolojisi Bilimleri: 3 asil, 7 yedek

Biyoloji, Tıp ve Köy Ekonomisi Bilimleri: 6 asil, 7 yedek

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere yeni kurulan Tataristan Bilimler Akademisi'nin 27 asil, 37 yedek üyesi bulunmaktadır. Akademi'nin değişik bölümlerinde milliyete göre dağılım ise aşağıda gösterilmiştir:

Bilim Dalı	Tatar	Tatar Olmayan*
Beşeri Bilimler	14	1
Fizik	11	3
Matematik	6	7
Kimya	4	6
Biyoloji	6	7
Toplam	41	24

* Ekserisi Rus

Tataristan'daki doktora sahibi bilim adamlarının sayısı ve bilimsel kadrolardaki Tatarlar'la Ruslar'ın oranı karşılaştırıldığında yukarıdaki tablo Tatarlar için büyük başarı diye yorumlanabilir. Tataristan'da mevcut doktora sahibi 720 bilim adamının 264'ünü yani %36.6'sını Tatar asıllılar oluşturmaktadır.

Türkoloji Kongresi (9-14 Haziran 1992)

Bağımsızlık referandumundan sonra Tataristan'ın en büyük kültürel/bilimsel faaliyeti hiç şüphesiz Milletlerarası Türkoloji Kongresi oldu. Bu konferans Tataristan Bilimler Akademisi Dil, Edebiyat ve Tarih

Enstitüsü tarafından düzenlendi. Her ne kadar konferans başkanı olarak akademinin başkanı Prof. Dr. Mansur Hasan(ov) gözüküyor idiye de, esas faaliyet enstitü müdürü Prof. Dr. Mirfatih Zeki(ev) ve onun mesai arkadaşları tarafından yürütüldü.

Kazan'da 9-14 Haziran 1992 tarihlerinde düzenlenen "Milletlerarası Türkoloji Konferansı"nda Türki halkların dili, edebiyatı, yazılı mirasları, tarihleri, dinleri, sosyal fikir eğilimleri, arkeolojileri, etnografik ve kültürel yapıları incelendi. Yani bu konularla ilgili çok çeşitli oturumlar mevcuttu.³⁵

Konferans "Türkiler'in Dilleri, Manevi Medeniyetleri ve Tarihleri: Gelenekler ve Zaman" adıyla toplandı. Bundan önceki Türkoloji konferansları ancak SSCB dahilindekilerin katılımıyla Bakü, Aşkabad, Bişkek, Alma Ata ve Taşkent'te düzenlenmişti. 1988'de ise gelecek konferansın Kazan'da yapılmasına karar verilmişti. Ancak o arada SSCB dağılınca Tataristan bunu fırsat bilerek konferansı eski Sovyetler çapında değil de uluslararası çapta yapma kararı aldı.³⁶ Bu konferans belki de Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nü zorlayacak derecede büyük bir çapta gerçekleşti. Neticede konferansa eski Sovyet ülkelerinden 200, Tataristan havalisinden 150 ve yabancı ülkelerden de 50 civarında bilim adamı katıldı.³⁷

Dini Faaliyetler

1980'lerin sonunda din alanında da büyük bir canlanmaya şahit olundu. Eskiden rejimin gereği olarak dini faaliyetler en aza indirgenmişken, serbestliğin başlamasıyla birlikte dini faaliyetlerde de büyük canlılık sezilir oldu.

Tatarlar Bolşevik dönem öncesinde İslamiyet'e sıkı sıkı sarılan bir topluluk manzarası arz ediyorlardı. Bunda büyük çoğunluğun gelenekçi kırsal kesimde yaşaması ve İslamiyet'in ruslaşmaya karşı en büyük engeli teşkil etmesinin de rolü vardı muhakkak. Ancak Bolşevikler iktidara gelince dine karşı büyük bir mücadeleye giriştiler. Neticede 1917'

35. B. Aytuganov, "Hayatnın olı köne", *Şehri Kazan*, no. 110, 10 Haziran 1992, s. 1.

36. S. Alişev, "Altın Urda kem davlate? Halıkara tyurkologik konferentsieda tarih fane", *Vatanım Tatarstan*, no. 112, 9 Haziran 1992, s. 1 ve 3.

37. A. Sadık, "Törki halıqlarını Kazan berlaştıra", *Şehri Kazan*, no. 108, 6 Haziran 1992, s. 1.

de Tataristan'da 2223 cami ve 3683 imam varken, 1980 ortalarında ancak 17 cami kalmıştı.³⁸

İslami faaliyetler ise o dönemin dört resmi müftülüğünden biri olup merkezi Ufa'da (Başkırdistan) bulunan "SSCB Avrupa Bölümü ve Sibirya Müslümanları Dini İdaresi"ne bırakılmıştı. Son yıllarda bu müftülük çok büyük faaliyetlere girişerek, kendi müftülüğünün resmi sahasında çok sayıda yeni caminin açılmasına ve kapatılmış veya çeşitli maksatlarla kullanılmakta olan eski camileri yeniden ibadete açtırmaya önyak oldu. Bu arada 1917 Devrimi'nden sonra 1989'da ilk defa bir Kuran-ı Kerim bastırma başarısını da gösterdi.³⁹ 1917 öncesinde Kazan mühim bir dini merkez olup, burada basılan Kuran'lar (Kazan basımı) okunmalarının kolay olması yönünden makbul sayılırdı. 1990 yılının sonlarında Tataristan'da 80 dini mahalle oluşmuş ve Kazan'da yedi cami ibadete açılmıştı. Fakat 60-70 yıllık bir din yasağı ekseriyetin İslam'ın kurallarını unutmalarına neden oldu. Aynı zamanda yeterince bilgili din adamının olmaması da mühim problemlerden birini oluşturmaktadır. Hatta bir zamanların ateist propagandacıları, devrin değişmesiyle din adamlığı görevlerini üstlenmeye başlamışlardır. Bu uzmanlar İslamiyet'le mücadele için dini kuralları ve Kuran'ı gayet iyi bildiklerinden belki de aceleyle, apar topar, kısa dönem kurslarda yetiştirilmiş insanlardan bilgi olarak daha üstündürler, ancak samimiyetlerine inanmak hayli zordur. Tataristan ile Başkırdistan ve buna komşu bölgelerde yaşayan müslümanlar bugüne kadar Ufa'daki tek bir müftülüğe bağlı iken, şimdi birbirlerinden kopmaya başlamışlardır. İleri gelen her din adamı kendi müftülüğünü kurar duruma gelmiştir. Neticede Kazan'da, Ufa'da vb. yerlerde yeni müftülükler peydah olmuştur.

Yönetim din işlerine eskisi gibi karışmamaktadır. Tersine din adamlarına itibar edilmektedir. Mesela Bütün Dünya Tatarları Kongresi'nde müftü Talgat Tacetdin'e konuşma hakkı verilmiş, ileri gelen din adamları protokolde yer almış ve müftü cumhurbaşkanının resepsiyonuna davet edilmiştir. Bununla da yetinilmemiş ve 11 Haziran 1992'de Kurban Bayramı 70 yıldan sonra ilk defa olarak resmi bayram ilan edilmiştir.⁴⁰ Dini yayınlara konulan yasaklar da kalkmıştır. Mesela, Saratov'da yayımlanan *Musul'manskiy Vestnik* (Müslüman Haberleri), Leningrad

38. N. Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul, 1991, s. 103.

39. *Kalam Şarif*, Kazan, 1989, 575 s.

40. "Künellarne çışartkan bayram", *Şehri Kazan*, no. 112, 13 Haziran 1992, s. 1; S. Garaeva, "Künellarga iman kundı", *Tatarstan Habarlare*, no. 116, 13 Haziran 1992, s. 1.

(St. Petersburg) Tatar Kültür Merkezi ve Müslüman Cemiyeti tarafından çıkarılan *Nur* veya *Mağrifat* gazetesinin eki olarak çıkan *İman* vb. serbestçe dağıtılmaktadır. Kazan sokaklarında, Dağıstan'da (Mahaçkala'da) yayımlanan *Svet İslama* (İslam Işığı), *İslamskie Novosti* (İslam Haberleri) gibi gazetelere de rastlanmaktadır. Dini faaliyetler için serbestçe iane toplanabilmekte, medreselerde eğitim yapılmaktadır. Kısacası, dini sahada tam bir serbestiden bahsedilebilir. Bu ağustos ayında (1992) Tataristan'ın Yar Çallı şehrinde, üç yıldan beri inşa edilmekte olan büyük bir cami 20 Temmuz 1992'de ibadete açılmıştır. Bu cami eski SSCB'de inşa edilen en büyük cami olarak kabul edilmektedir.⁴¹ Son yıllarda dördü Tataristan, dördü Başkırdistan ve biri Moskova'da olmak üzere dokuz medrese faaliyete geçmiş bulunuyor. Son zamanlarda 70'e yakın cami tekrar ibadete kazandırıldı ve 250 kadar da yeni cami (veya mescit) inşa halinde. Bu inşa faaliyetlerine bazı İslam ülkeleri maddi destek sağlamaktadır.⁴² 250 kadar genç de din tahsili için yurtdışına yollanmıştır.

Sonuç

Eski SSCB'deki Türki topluluklardan Kafkaslar'daki Azeriler ve Orta Asya'daki Türkmen, Özbek, Kırgız ve Kazaklar Moskova'nın arzusu ile bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Ancak Özbekistan'a dahil edilmiş olan Karakalpak Özerk Cumhuriyeti hâlâ Özbekistan'ın hâkimiyeti altındadır. Kafkasya'daki küçük Türki ve Müslüman topluluklar da bağımsızlık mücadelelerinde henüz başarıya ulaşamamışlardır.

İdil-Ural bölgesine geldiğimizde, potansiyeli en fazla olan Tataristan kendi bağımsızlığını ilan etmişse de henüz Moskova'yı bu konuda ikna edememiştir. Gene de Moskova ile Kazan arasında cumhurbaşkanları düzeyinde temasların sürmesi olumlu bir gelişmedir. Tatarlar'ın yukarıda belirttiğimiz sorunlarının dışında, ülke içindeki Ruslar'ın dışında komşu Rusya Federasyonu ve Başkırdistan'la da bazı sorunları bulunmaktadır. Bu sorunlar iki topluluğun birbirine düşmanlık göstermesine kadar varmıştır. Başkırdistan kurulduktan sonra Başkırt yöneticiler Moskova'nın teşviki ile cumhuriyetteki Tatar azınlığa (Başkırtlar nüfusça Tatarlar'dan daha az olmalarına rağmen) yöntemli bir biçimde

41. F. Habibullin-A. Kamalov, "Taubaga yul", *Şehri Kazan*, no. 137, 22 Temmuz 1992, s. 1 ve 3.

42. *A.g.m.*, s. 3.

baskı uyguladılar. Mesela Tatar okullarında zorla Başkırtça eğitime geçtiler; Tatar asıllı olanları nüfus sayımlarında Başkırt diye kaydettiller. Bu gibi davranışlar, aslında dil yönünden ancak şive farklılığı arzedenden bu iki topluluk arasında husumet doğurdu.

Aslında İdil-Ural'daki Türki topluluklar için tam bağımsızlık ümidi her üçünün (Tatar, Başkırt ve Çuvaş) birleşerek bir nevi güçlü federasyon oluşturmalarında yatmaktadır. Aksi takdirde hepsinin ayrı ayrı Moskova'nın baskısından kurtulması hayli zor olacaktır. Son bir-iki yılda Tatar ve Başkırt yöneticileri bu gerçeği kavramaya başlamışlardır ve 1991 yılının 16 Ağustosunda Başkırdistan'ın başkenti Ufa'da iki cumhuriyet arasında "Dostluk ve İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. Bu anlaşma parlamentolar tarafından onaylanmıştır. 17 Temmuz 1992'de iki taraf tasdik edilen belgeleri Kazan'da birbirlerine sunarak, anlaşmayı resmen yürürlüğe sokmuşlardır.⁴³

Nüfusça daha kalabalık olan Tatarlar mücadelelerini cumhuriyet içinde de sürdürmektedirler. Mesela Tatarca'nın Rusça'nın yanında Tataristan'ın resmi dili olarak kabul edilmesi, Tatar diline resmi fonksiyon kazandırma yönünde atılan önemli bir adım olmuştur. Ancak "Tataristan Halklarının Dilleriyle İlgili Kanun"un kabul edilmesi büyük tartışmaların çıkmasına da neden olmuştur. Tataristan Yüksek Şurası'ndaki Rus milletvekilleri kanun projesinin dördüncü maddesinin "(devlet teşkilatlarında resmi yazışmalar) Tatar veya Rus dilinde yürütülür," şeklinde değiştirilmesini, Tatar milletvekilleri ise "Tatar ve Rus dillerinde yürütülür," şeklinde kabul edilmesini talep ettiler. Uzun tartışmalardan sonra Tatarlar'ın istediği oldu ve kanun bu ikinci şekliyle kabul edildi.⁴⁴ Böylece Tatar dilinin resmi olarak kullanılması mecburiyeti getirildi. Ruslar'ın teklifi kabul edilseydi, Tatarca'nın resmi şekilde kullanılma ihtimali çok zayıf olacaktı. Kısacası Tataristan Parlamentosu'nda Tatarlar'ı rahatsız eden bir hayli problem çözülmeye başlanmış gibi görünmektedir. Fakat halledilmesi gereken çok fazla sorun mevcuttur. Ekonomik liberalleşme çerçevesinde KAMAZ otomotiv sanayiinin %49 hisse senedinin satılması öngörülmüştü. Ancak KAMAZ yetkilileri bu satışta devlete pay vermeyi reddetmekte, ayrıca yabancıların 12 milyar dolar değer biçmesine rağmen hisse senetlerini 4.7 milyar dolar gibi dü-

43. M. Harisov, "Ut kürşe-yakın kürşe", *Vatanım Tatarstan*, no. 141, 18 Temmuz 1992, s. 1.

44. A. Feyzrahmanov, "Nihayat, zakon bar-inde daulat tellaren ırışıp öyranık", *Şehri Kazan*, no. 129, 9 Temmuz 1992, s. 1.

45. T. Abdullin, "Töp kıyblabız-baysezlek", *Şehri Kazan*, 4 Şubat 1992, s. 1 ve 2.

şük bir değere satmayı planlamaktadırlar. Bunun dışında geçen yıl (1991) üretilen 101 bin kamyonndan ancak 7 binini veya %2'sini Tataristan'a devretmişlerdir.⁴⁵ Bu nevi sorunların bazıları çözülebilirse de Rusya Federasyonu'nun ekonomik ambargo veya daha da korkuncu askeri müdahale ihtimalleri tam anlamda bağımsızlık kazanmayı engellemektedir. Bu tehlikeden Tataristan ancak bir dış ülkeye (mesela Kazakistan'a) çıkış sağladığı veya Moskova'yla eşit şartlarda anlaşmalar yaptığı takdirde kurtulabilir. Bunun için ise Moskova'nın sınırların değiştirilmesi (Tatarlar'ın büyük çoğunluğunu içine alacak bölgesel bir değişiklik) dahil her türlü konuda Kazan'a taviz vererek, komşuluk münasebetlerini yerleştirme arzusunu ispatlaması gerekmektedir. Aksi takdirde bu bölge Rusya Federasyonu için huzursuzluk kaynağı olmaya devam edecektir. Tatarlar 440 yıllık kulluk psikolojisinden yavaş yavaş kurtulmaya başlamışlar ve "milli şuurlarını" canlandırmaya koyulmuşlardır. Bu şuurlanmada diğer Türki toplulukların ve bilhassa Türkiye'nin yardımını da talep etmektedirler. Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi maksadıyla Türkçe dil eğitimine de başlanmıştır. Geçen yıl Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü'nün Yabancı Diller Fakültesi'nde Türk Dili Bölümü de açılmıştır. 1992-93 öğretim yılında ise Kazan'da adı geçen enstitü ve Türkiye'den "Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı" arasında yapılan anlaşma çerçevesinde Kazan'da bir Türk lisesi kurulmuştur.⁴⁶

Bu uğraşlarında başarılı oldukları takdirde, ki gelişmeler öyle gösteriyor, gelecekte Moskova, arzu etse de etmese de Tataristan'ın haklarını tanımak zorunda kalacaktır. Ancak Tatarlar şu anda eski SSCB'deki bazı topluluklar gibi silahlı bir mücadeleye girmeyi ne arzulamaktadırlar, ne de böyle bir hazırlıkları bulunmaktadır. Kısacası, Tataristan 20. yüzyıl sonunda bağımsızlık mücadelesine girişen topluluklara değişik bir örnek oluşturmaktadır.

46. M. Avzalova, "Törek litsee açıla", *Vatanım Tatarstan*, no. 136, 11 Temmuz 1992, s. 3.

Orta Asya'da Siyasal Değişmeler ve Tarihyazımı

Tacikistan ve Özbekistan, 1987-1993

Stéphane A. Dudoignon

1990'IN bir Temmuz günü beni Tacikistan'ın başkenti Duşanbe içinde gezdiren şehrin yerlisi taksi şoförüne, o sıralar şehrin önemli bir cadde-sini süsleyen meşhur Putovski'nin kim olduğunu sorduğumda, şu yanıtı verdi bana: "Çok Tacik öldürmüş biri."

Besbelli ki, "Tacikistan'da komünist iktidarın yerleşip güçlenmesi-ne etkin biçimde katkıda bulunmuş olan" Polonya kökenli Çekacı Pu-tovski,¹ daha sonra halk intikamının öncelikli kurbanı olmuştu. Gerçek-ten, Moskova'ya boyun eğmenin ve 20'li yıllardaki kanlı sovyetleştirmenin simgesi olan bu büst, ilk kez Şubat 1990'daki antikomünist gös-teriler sırasında sökülmüş ve hemen yandaki bir kanala yuvarlanmış, sonra Tacikistan Komünist Partisi tarafından yeniden yerine dikilmiş, ancak 1991 Eylülünde tekrar yıkılmıştı. Tam bu sırada da, liberal mu-halefetin eline geçen Duşanbe Belediyesi, Parlamento Alanı'ndaki dev "Lenin"i sökmeye girişiyordu.

Komşu Özbekistan Cumhuriyeti'nde, Orta Asya'nın en güçlü islam-laştırma hareketinin kalesi olan Namangan kentindeki gelişmeleri dik-kate alan Belediye Başkanlık Divanı üyeleri, daha 1990 yazında, kentin en büyük parkına Orta Asya sufiliğinin önde gelen büyük siması olduğu halde resmi söylemin hâlâ antiklerikalizmin şampiyonu olarak takdim etmeyi sürdürdüğü Maşrab'ın dev bir anıtını diktirmişti.² Atıfta bulunulacak yeni alternatif figürler önermekte oldukça erken davranan, ancak her türlü örgütlü muhalefeti sindirip bastırmayı ihmal etmeyen Özbek iktidarı kontrollü bir ideolojik geçiş lüksüne sahip olabilmiş, bu arada 7 Haziran 1992'de, Taşkent'in göbeğindeki Geçitler Alanı'nda bulunan

1. Bkz. *Tacik Sovyet Ansiklopedisi* (Tacikçe), Duşanbe, cilt 6, 1986, s. 133.

2. *Pravda Vostoka*, 19 Mayıs 1992, s. 1.

ve turist rehberi kitapçıklarının pek hoşlandıkları deyimle "SSCB'nin en yüksek Vladimir İlyiç heykelini", "yukarıdan aşağı vidalarını söke-rek", sükûnetle ortadan kaldırmıştır.

Orta Asya ile Rusya arasındaki tarihsel bağlara ait bu tür simgelerin dokunaklı, kimi zaman da tesadüflere bağlı yazgısı, bütün bir bölgenin komünizm sonrası döneme geçişteki zorluklarını ve belirsizliklerini açık seçik ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, son 20 yıldır sömürge-likten kurtuluş saatinin yaklaştığını gösteren pek çok ipucu ortaya çık-maktaydı. Eski rejimin toplumsal kurumlarındaki çürüme, 70'li yılların ortalarından beri Üçüncü Dünyalı bir nüfusun yaşadığı bir çevrede Merkez'in yatırımlarının yetersizliğini açığa vuruyor,³ bu ise hınç yük-lü ideolojilerin gelişmesine elverişli bir zemin hazırlıyordu. Aynı dö-nemde, nüfus akışının tersine dönmesi sonucu, yüz yıl önce başlamış bulunan sömürgeleştirme hareketinden bu yana ilk kez Orta Asya göç veren bir bölge haline geliyordu. Avrupalı azınlıkların artan göçleri, perestroykanın son yıllarında yirmi yıl önce başlamış olan etnik homo-jenleştirme sürecini iyice hızlandırdı⁴; bu ise, Rus kültürünün öncülüğü altında milliyetlerin kaynaştırılmasına (*nasional' noe sliyanie*) dayanan Brejnev doktrininin sonunun gelmesi demektir.

Rusya'nın "tarihsel" rolünün zayıflaması, sınırların 1985'ten itibaren açılması ve yeni yeni aktörlerin Orta Asya'da kendini göstermesi ile daha da hız kazanmıştır: Bunlar, ortak bir İslam kültürünü, hatta ortak bir dili paylaşan,⁵ ancak modern zihinsel üretimleri 30'lu yıllardan bu yana özenle imparatorluğun sınırlarının dışında tutulmuş olan komşu halklardı. İranlılar Tahranlı diplomatları ya da Avrupa veya Amerika Birleşik Devletleri'ndeki mülteci aydınları ile Tacikistan'a hücum eder-ken,⁶ Özbekistan da kapılarını Türk, Pakistanlı ya da Çinli heyetlere açıyordu.

3. Radvanyi, Jean, *L'URSS: régions et nations*, Paris, Masson, 1990, ss. 240-41.

4. Kozlov, V.-I., "Osobennosti etnodemografiçeski problem v Sredney Asii i puti ih reşeniya", *Istoriya SSSR*, 1988, no: 1, ss. 47, vd.; Ribakovski, L. L., Tarasova, N. V., "Sovremenye problemi migrasii naseleniya SSSR", *Istoriya SSSR*, 1989, no: 2, s. 72.

5. Bu öncelikle İran'da, Afganistan'da ve Tacikistan'da konuşulan Farsça için doğrudur. Türkdillilerde ise Türkçe, Azerice ve Türkmence arasında birbirini anla-mak oldukça kolaydır, ancak bu diller ile Özbekçe arasında anlaşmak zordur.

6. İran'ın önde gelen romancısı ve öykücüsü olduğu halde İslam Cumhuriye-ti'nde artık pek kutsal sayılmayan Sadık Hidayet'in (1903-1951) yapıtları, *Hikoyei İron* derlemesinin 1988'de Duşanbe'de, Kiril alfabesiyle ve Farsça olarak yayımlan-masına kadar hiç bilinmiyordu.

Birinci sekreterden resmi tarih yazıcısına kadar resmi aygıtı bağlı bütün aydınların şimdiye kadarki temel işlevinin Rusya ile olan bir yüz-yıllık mutlu birliğin geçmişteki erdemlerinin övgüsünden ibaret olduğu eski imparatorluğun bu illerinde, "Merkez"le ilişkilerin yeniden tanımlanması, kolektif temsil biçimlerinde temel değişiklikler meydana getirdi.

Moskova ile kurulmuş olan "ayrıcalıklı" bağı gösteren Putovski ve Lenin gibi simgelerinin ölümü, Taşkent'te ve Duşanbe'de bir yüzyıllık sömürge tarihinin, bazen alelacele biçimde yeniden yazılmasını gündeme getirdi. Sorunun böylesine büyük bir önem kazanması ve işgal edilmiş bir geçmiş üzerine kurulu bu söylemin her geçen gün daha da hararetlenen bir kamuoyu tartışması içinde böyle büyük bir yer alması, gelecek üzerinde önemli etkilere yol açacağı kesin olan güncel bir soruyu yanıtlama gereğini ortaya koydu. 1991 sonbaharında ilan edilen bağımsızlıklar, Orta Asya halkları tarafından gerçekten de istenmiş midir? Ve bu halklar, tek başlarına bu bağımsızlıklarının altından kalkabilecek araçlara sahip midir? Yoksa SSCB'nin parçalanması, sadece Merkez'in bunalımının ortaya koyduğu koşulların bir sonucu muydu? Merkez'in bunalımı, "geçici" nitelikte ve Rusya'nın çevresine karşı olan "tarihsel misyonu"nu ortadan kaldırmayacak bir bunalım mıydı?

Türkdilli Özbekistan ile Farsdilli Tacikistan'ı bu incelemede ne için bir araya getiriyoruz? Aradaki fark gerçekten de pek küçük değildir; çünkü Stalinci milliyet ölçütlerinden biri, egemen kavimlerin konuştuğu dildir. Ayrıca, 1924'ten itibaren Türkistan'ın ulusal cumhuriyetlere ayrılması da, kırsal nüfusa özgü etniklik öğelerini mutlak ve ayrıcalıklı kimlik ölçütleri konumuna yükseltmiştir: Bir yanda Farsdilli çiftçiler, öte yanda eski Buhara'nın ve Kokand Hanlığı'nın Türkdilli göçebeleri ve yerleşikleri. Tacik olmayan her şeyin Türk, Türk olmayan her şeyin Tacik olarak adlandırılması gerekiyordu. Yeni Sovyet iktidarı, bunu yapmakla, Buhara ve Kokand'ın kentli Türk-Farisi entelijensiyasındaki güçlü bağımsızlıkçı ve liberal akımı kırmayı umuyordu. 1924'te kurulan Tacikistan'ın ve Özbekistan'ın varoluş nedeni işte buydu. Bu iki yeni bağımsız cumhuriyet bu açıdan, iki terimli, birbirine karşıt iki yan içeren ortak bir tarihsel kategoriye sahiptirler.

Öte yandan, Özbekler ve Tacikler ortak tarihlerini birlikte yeniden yazmaya girişmiş olsalar bile, paylaştıkları geçmişin, Sovyet tarih yazımından devraldıkları ortak kavramsal araçlara başvurma zorunluluğuna rağmen bazen birbiriyle uzlaşmayan biçimlerde yorumlandığını görünce şaşkınlıkla karşılaşmak gerekir. Gerçekten de, bu iki "ulus" ortaklaşa sahip

oldukları ve paylaşamadıkları kurucu mitlerin ve dramların ötesinde, birbirleri nezdinde kendisini ciddiye alan her tarihyazımının esas öğesini, düşman simgesini oluşturmaktadırlar.

1. Değişmenin Biçimleri

Resmî Tarihin Paradoksal Yazgıları

Stalin yönetiminin son on yılı sırasında Orta Asya'da yöntemli olarak ulusal tarihyazımları geliştirildi. Bunların, birbirini bütünleyici iki amaca karşılık vermesi gerekiyordu: bir yandan kâğıt üzerinde var olan bu devletlerden her birine özgü bir ulusal kimlik için gerekli öğelerin ortaya konması, öte yandan da diyalektik materyalizm cılasıyla rötuşlanmış bir XIX. yüzyıl Rus tarihyazımından devralınmış terimlerle, sömürgeleştirmenin ve sovyetleştirmenin haklı çıkarılması.⁷ Stalin diktatörlüğü ve İkinci Dünya Savaşı öncesi dış tehlikelerin yükselmesi, Rusya'nın önderliği altında bütün bir imparatorluğu seferber etmenin ideolojik aracı olan "Ağabey" mitinin ortaya çıkmasını sağladı. Tek ülkede sosyalizm ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri döneminde, SSCB'nin siyasal alanı geçmişe yansıtılarak ister istemez tarihsel alan haline geliyordu; hem iç, hem dış sınırları tarih bakımından haklı gösterilebilmeli, açıklanabilmeliydi. Okullarda öğretilen katı bir hiyerarşi, Sovyet "anayurdu"nu (*rodina*; Özbek ve Tacik dilinde *vatan*), cumhuriyetlerin her biri demek olan "ülke"nin (*memleket* sözcüğüyle karşılanan *strana*) ve eskiden herkesin kendini özdeşleştirdiği "*kray*"ların", yani Tacikler'in *kişvar*, Özbekler'in *yurt* dedikleri yönetim birimlerinin üzerine çıkarıyordu. Her büyük kavmin geçmişi artık idealize edilmiş, bir ulusal yazgı halinde dondurulmuştu. Bu yazgı sonucunda ise XIX. yüzyılda, Marx'ın üretim biçimleri arasında kurduğu hiyerarşi üzerinde basit bir oynama yaparak söylersek, "geç feodalizm"e takılıp kalmış Orta Asya "prekapitalist" Rusya ile bile isteye "birleşmişti". Tarihçiler görevlerini, sömürgeleştirme sonucu elde edilen politik ve ekonomik "ilerlemeleri" tasvir etme işi ile sınırlı görmekteydiler.⁸

Geriye dönük olarak, yerli nüfusun Rus egemenliğini büyük sabırsızlıkla beklemiş olduğu varsayılıyordu. Çünkü, Rusya'ya katılma, an-

7. Tillet, Lowel, *The Great Friendship. Soviet Historians on Non-Russian Nationalities*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1969, ss. 25-33.

8. Braginski, I., Racabov, S., Romodin, S., "K voprosu znaçeniya prisoeдинeniya Sredney Asii k Rossii", *Voprosi istorii* içinde, 1953, no: 2.

cak ve ancak terimin Marksist anlamı ile "halkın" eseri olabilirdi, çünkü halk tarihin tek gerçek "ilerici" aktörüydü; önce sömürgeleştirmenin, ardından sovyetleştirmenin onun iradesine rağmen gerçekleştirilmiş olması ise hiç önemli değildi. 1873-76'da Rus askeri harekâtlarına tepki olarak başgösteren Fergana vadisi başkaldırısı örneğinde olduğu gibi 1870-1930 dönemindeki sürekli ayaklanmalara gelince, bunlar ancak ve ancak sınıfsal çıkarlarının kaygısı ile hareket eden "gerici" bir ruhban sınıfının işi olabilirdi.⁹ Ruslar'la olan çatışmalar; Çar'ın ordularının bölgeyi işgali sırasında, Kızıl Ordu'nun harekâtlarının sonucunda, kolektifleştirmelerde, tasfiyelerde ödenen bedeller unutulup gitmişti...

Kruşçev onyılındaki liberalleşme sırasında sömürgeleşmenin şiddeti daha da açık biçimde dile getirilmiş olsa gerektir, ne var ki bu durum, (Hint altkıtasından itibaren gelebilecek bir İngiliz yayılmacılığı tehdidi gibi) dış müdahale tehlikeleri ya da sınıf mücadelesinin gerekleri ile açıklanmış olmalı. Beri yandan, enternasyonalist dayanışmanın görkemli anlarını yüceltme işine girişmek daha sık görülen bir davranıştı: "Ortak düşman"a karşı "Sovyet anayurdu" için zorunlu kıldığı büyük "seferberlik" karşılığında, İkinci Dünya Savaşı Tacikistan tarih yazımında bölümler boyunca uzar gider.¹⁰ Rusya ile dostluk zaten ebedi değil miydi ve 1917 öncesine uzanmıyor muydu ki?

Böyle bir durumda, XIX. yüzyılın son yıllarında, yerel bir devrimci hareket olarak eski rejime tutarlı bir alternatif oluşturan ve Orta Asya'nın yeniden fethinin arifesinde Ruslar tarafından binbir zorlama ile yaratılan bir Komünist Parti çok sonraları, o da kısmen katılan Cedidçiliği nasıl ele almalı ve değerlendirmeli? Bu hareket, Kruşçev döneminde ya da perestroyka sırasında görüleceği üzere, Moskova'nın siyasi dogmalar alanında en küçük bir serbestlik tanınması durumunda Orta Asya'da hemen yandaş bulacaktır. Rus Ağabey mitine övgüler düzenlerin açıklamalarına göre, Cedidçilik (Japonlar'ın Rusya'yı yenilgiye uğratmalarından hiç söz etmeksizin) 1905-1907 Rus devrimci hareketinden esinlenerek doğmuştur. Ruslar'ın düşüncelerinden esinlenerek yerli emekçilere sınıf bilinci verip sonunda komünist hareket içinde eriyecek olan "sol Cedidçilik" ile feodalizmin müttefiki olan burjuva milliyetçi-

9. Racabov, S., *Ob'edinennaya nauçnaya sessiya posvyaşçennaya progressivnomu znaçeniyu prisoedineniya Sredney Asii k Rossii, Dokladi*, Taşkent: Izd. AN UZSSR, 1959, s. 31 vd. Ayrıca, L. Tillet, *a.g.e.* içinde halk ayaklanmalarının yeniden yorumlanışı üstüne olan bölümü okuyunuz (ss. 171-93).

10. Örnek olarak, Seçkina L.-P., *Tacikistan i godi Velikoy Oteçestvennoy Voyni 1941-45*, Duşanbe, Daniş, 1989, ss. 237, vd.

liği diye yaftalanıp "gerici" güçler içinde sayılan "sağ" Ceditçiliği bir-birinden ayırt etmeyi bilmek gerekir: Bunların bazıları Türkistan komünist partilerine sızmışlarsa da, zamanında fark edilerek maskeleri indirilmiş ve "layık oldukları cezalara çarptırılmışlardır".¹¹ Bu bağlamda, Buhara devrimci hareketinin tarihsel olarak yüceltilmesi, gerçekte Rus popülizminin Stalinci tarih yazımında kullanılan şemayı benimsetmekteydi¹²: Aslolan, Rus popülizmini haklı çıkarabilecek her ne var ise onu sovyetleştirmenin tarih-öncesi içinde *yalıtmaktır*; bunun için gerekiyorsa, bu karmaşık hareketin pek çok veçhesini ve onu Rusya'dan çok Batı Avrupa'yla, özellikle de bütün bir İslam dünyası ile birleştiren bağları sessizce geçiştirmeliydi.

Doğrudan Sovyet dönemini ele alan gerçekten etkileyici sayıdaki incelemelere gelince, bunlar esas olarak NEP'in bitiminden itibaren ve 1923-24'te "Sovyet iktidarının pekiştirilmesi"nden sonra yazılan, kentlerin ya da bölgelerin sanayileşmelerinin ve kesintisiz büyümelerini anlatan, olayları dışarıda bırakan bir tarih ile sınırlıdır. Sonradan ortaya çıkan devrimci süreklilik gereği olarak iç siyasal olaylar karanlıkta bırakılmış, sadece ve sadece otuzlu yılların kıyımlarına ve "milliyetçi komünistlerin" tasfiyesine ilişkin ima ve göndermeler hoşgörölmüş, bunlar da esasen rasgele ve çok az bir yorum ile verilmiştir.¹³

*

Ne var ki, 1980'li yılların ikinci yarısındaki kimlik yenilenmesi, kavramsal araçlarının pek çoğunu işte bu tarihten derleyip devşirecektir. Gerçekten de Özbekler ve Tacikler, yeniden düşünecekleri ulusal tarih yazımı verilerinin tümünü burada elleri altında bulacaklardır. Çünkü İkinci Dünya Savaşı ertesinde gerçekleşen kuruluşlarından bu yana Orta Asya

11. Bu tartışma, ilk olarak altmışlı yılların ortalarında işte bu sözlerle noktalanmıştı. Vahabov, M. G., "O sosial'noy prirode sredneaziatskogo ceditizma y ego evolyusi v period Velikoy Oktiabr'skoy Revolyusii", *Istoriya SSSR*, 1963, no: 2, ss. 35-56; Braginski, I. S., "O prirode sredneaziatskogo ceditizma v svete literaturnoy deyatel'nosti ceditov", *Istoriya SSSR*, no: 6, ss. 26-38.

12. Bu konuya ilişkin olarak bkz. Venturi, Franco, *Les Intellectuels, le peuple et la révolution. Histoire du populisme russe au XIXe siècle*, İtalyanca'dan çeviren: Viviana Pâques, Paris, Gallimard, 1972, s. 19 vd.

13. Yakın dönem için bir örnek: Rahmetullayev, A., Muhtarov, S., *Oçerkoi ta'rihi Tacikistani soveti*, Duşanbe, Maarif, 1989, ss. 127-130, 140-41. (Cumhuriyetin ulusal dilinde ve orta ve yüksek öğretim için hazırlanmış modern bir Tacikistan tarihi el kitabı olan bu yapıt, Sovyet döneminde bu konu üzerine yazılan az sayıda kitabın sonuncusu olma özelliğiyle ayrıca değer taşımaktadır.)

Akademileri tarih enstitülerinin yaptıkları çalışmaların çok büyük çoğunluğu bu bölge üzerinde odaklanmış, bu topraklar üzerinden gelip geçmiş insan gruplarını konu edinmiştir. Rusya dahil dünyanın öteki bölgeleri bu çalışmalarda daha çok, Orta Asya'nın şu ya da bu cumhuriyetinde işbaşına gelen iktidarlar ile ilişkileri çerçevesinde ele alınıp incelenmişlerdir. Her ne kadar Orta Asya bütünüünün çeşitli bölgeleri arasındaki ilişkilerde güçlü bir ortak bağ olduğu dile gelmekteyse de, Tacikler kendi taraflarında bir Tacik olgusunun, Özbekler de bir Özbek olgusunun sürekliliğini kanıtlamaya çalışmaktan geri durmamışlardır.

Bu sorunsal, geleneksel olarak dört "an"ın egemen olduğu ulusal tarihlerin dönemlendirilmesi olgusuna açıklık getirmektedir. Bu anlar şöyle sıralanır: 1) Etnik oluşum, 2) Ulusal yükseliş ya da altın çağ, 3) XVII. ve XIX. yüzyıllar gerileme dönemi, 4) "Rusya ile birleşme" ve sovyetleşme. Bugünün egemen devletleri olan modern "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri"nin ortaya çıkışını açıklayan ulusal süreklilik teması, milliyetin dört ögesi arasındaki denklem üzerine kuruludur: bir halk, bir dil, bir ülke ve bir devlet. Bu ögeler farklılaşmayı getiren belirleyici bir öge ile yüceltilmişlerdir ki bu da, bir "ulus"tan diğerine mümkün olduğunca farklılaşma eğilimi gösterecek olan ulusal ruh, bir başka deyişle *Volksgeist* ögesidir.

Bu bağlamda, Maveräünnehir'e gelip bir devlet halinde yerleşmeleri XVI. yüzyıl başından eskiye gitmediği için Orta Asya'ya çok geç geldikleri söylenebilecek olan Özbekler, buna karşın, belirleyici çizgisi, sonradan benimsenen ve kabaca "Orta Asya" olarak adlandırılan bir ulusal toprakla olan ilişkisi ile tanımlanan bir tarihyazımı geliştirmişlerdir. Esas olarak ulus-ötesi nitelikte ve çok-kavimli bir cumhuriyet olan Sovyet Özbekistanı'nın tarihyazımı, Özbekler'in yerleşiminden önce gelip buraya yerleşmiş halkları kendi geçmişlerinden ayırma ve bu yolla devletleşmiş ulusun, yani Özbekler'in üstünlüğünü ve önceliğini iyice ön plana çıkarma ve duyurma eğilimindedir: O Özbekler ki, Orta Asya'nın fatihi ve 1920'lere kadar, bugünkü Özbekistan'ı oluşturan Buhara, Hive ve Kokand Hanlıkları'nın egemenidirler. İçinde bugünkü cumhuriyetteki Özbekdilli olmayan azınlıkları (Özbekçe'ye az çok ak-raba sayılabilecek Türk dilleri konuşan Tatar, Türkmen veya Kırgız azınlıklar da dahil olmak üzere) asimile etme düşüncesini barındıran bu yaklaşım, Atatürkçü tarih yaklaşımını hatırlatmaktadır.¹⁴ Ne var ki,

14. Bozarslan, H., "Autour de la 'thèse turque de l'histoire'", *L'Intranquille*, Notre-Dame de Bondeville, I (1992), ss. 121-150.

Atatürkçü yaklaşımın tersine, Özbek yaklaşımı, "tarihsel alan" kavramının, Orta Asya'nın bütünü için kullanılmaya elverişli pek çok yorumunu içerir. Bu ise, önce Sovyet, ardından Sovyet-sonrası Özbekistan'ın 1920'li yıllardan beri Orta Asya'da kendisine atfettiği siyasal düzenleyicilik misyonu fikrine yakındır.

Sovyet Tacikistanı resmi tarihyazımı ise halk ve dil kavramlarına öncelik tanıyordu. Tacikler'i, yani Doğu Buhara'nın yüksek vadilerinin çiftçilerini, Orta Asya'ya yerleşmiş en eski halk olarak tanımlamaya çağırın bu tarihyazımına göre, bu halk bin yıllık Türk egemenliği süresince, X. yüzyılda Samanoğulları Emirliği'nin yıkılmasından 1924 Eki-mi'nde Tacikistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında Farsdilli bir Tacik devletinin "dirilişine" kadar "ulusal" bir devletten ve ulusal bir ülkeden yoksun bırakılmıştı. (Bilindiği gibi bu özerk cumhuriyet, beş yıl sonra, tıpkı Özbekistan gibi, bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsü kazanacaktır.) Tacik tarihyazımı için varsa yoksa Orta Asya'da yaşayan Farsdilli halklar söz konusudur (Duşanbe'de resmen bir Tacikoloji'den bahsedilir),¹⁵ ve bin yıllık Türk ve Moğol siyasal egemenliği öncesinden beri ayakta kalmış bir İran kültürünün varlığı esas alınır. Nitekim, Duşanbe'deki Özgürlük Alanı'ndaki Lenin heykelinin yerine de, Hicret'ten sonra 5. yüzyılda (X. ve XI. yüzyıllar) *Şehnâme* adlı yapıtında Zerdüşt'ün öğretisini yeniden canlandıran ve Orta Asya'nın ilk Türk hanedanlarının yönetimi döneminde, düşmanın bu Türk olduğu ve onu İran dünyasının sınırlarının uzağında tutmanın uygun olacağı konusunda okuyucularını uyarmış bulunan büyük Fars şairi Firdevsi'nin heykeli dikilecektir. Bir "altın çağ"ın yitirilmiş olduğu bilincine dayanan Sovyet Tacikistanı tarihyazımı da, bir "altın çağın", "ulusal saflığın" her türlü "yabancılaşma" biçimlerine karşı bağışıklık kazandırdığı bir dönemin yitirilmesi temasına dayandığından destansı bir anlatıma benzer.

Böylece, kimliklerin yeniden oluşturulması çabalarının temelinde bugün de aynı kavramsal öğelerin bulunmasına şaşmamak gerekiyor. Orta Asya cumhuriyetlerinin Stalin yönetimi altında geliştirilen ve – Tacik ya da Özbek çocuklarının sadece Sovyet "anayurdu" tarihini öğrenmeleri sürdürüldükçe– okul programlarının dışında tutulan bu resmi tarihleri, beş yıldır bir statü değişikliği ile karşı karşıya bulunuyor. Yüzyılın başında Cedidçiler'in yenilenme çabalarından ve 1917-37 döne-

15. Tacikşinasi: Gaffarov, U., *Ravşangari ta'rih (Ba 80-solagii sodrûzi Bobo-çon Gafurov bahşida meşavad)*, Duşanbe, İrfon, 1990, s. 116.

mindeki "milliyetçi" komünist reform girişimlerinden bu yana ilk defa ulusal tarih, Orta Asya'daki tüm eğitim reformunun merkezinde yer almaktadır.

Değişmenin Aşamaları (1987-1993)

Taşkent'teki ve Duşanbe'deki resmi tarih üreten odaklar, 80'li yılların ortalarından bu yana Rus gücünün azalmasına karşı nasıl tepki göstermeye başlamışlardır? İlk başlarda herkes bu değişimi başlatma işini perestroykaya atfetmeye çalıştı: Nitekim, Tacikistan tarihyazımındaki yenilenmenin önde gelen simalarından biri, iki yıl önce, "1986-87 yıllarından itibaren ki Sovyet toplumunun tarihine ilişkin yaklaşımımız temelli olarak değişti," diyordu.¹⁶ Gerçekten de, Taşkent'in ve Duşanbe'nin aydın çevrelerinde bu yenilenmenin ilk işaretleri, 1987-88 yıllarında Moskova'da başlatılan iade-i itibar kampanyaları ile verilmiştir.¹⁷ Ne var ki, Afganistan'daki başarısızlığın, Rusya ile yüzyıllık "ayrıcılık bağları"nın Orta Asya'da algılanışı üzerinde o zamana kadar görülmedik ölçüde doğrudan ve yıkıcı etkileri oldu. Afganistan savaşı, 80'li yılların ortasında Mezar-ı Şerif'te ya da Feyzabad'da çevirmenlik göreviyle bulunan pek çok Özbek ve Tacik aydınına, Orta Asya'nın sömürgeleştirilmesinin ve sovyetleştirilmesinin nasıl bir şiddetle gerçekleştiğini gösterdi.

Tıpkı 1904'te Çarlığın Japonya karşısında aldığı yenilginin ardından toplanan İslam Halkları Kongreleri gibi, yeni tarihyazımının ilk kollokumları da, perestroykanın ilk adımlarından itibaren bütün "Sovyet Doğusu" araştırmacılarını bir araya getirmiştir. 12 Ekim 1988'de Özbek, Tacik, Tatar ve Azerbaycanlı tarihçiler, Cedid hareketi tarihini ortaklaşa gözden geçirme girişimi için Taşkent'te bir yuvarlak masada bir araya gelmişlerdi.¹⁸ Bu gösteri, sonraki tarihyazımı tartışmalarında tüm dikkatleri üzerinde toplayacak bir temayı ilk olarak ortaya atmış oldu: komünist olan veya olmayan yerli siyasal hareketlerin Stalinci baskılar öncesindeki tarihi.

Görüş ayrılıkları ortaya çıkmakta gecikmedi; uyuşmazlıklar artık 20'li ve 30'lu yıllarda olduğu gibi ideolojik karşıtlıklardan, ya da Kruş-

16. Şükürov, M., "Dar payi daryofti fahmişi nav", *Sadoi Şark*, Duşanbe, 1990, no: 7, s. 105.

17. A.g.y., s. 107.

18. Mirza-Ahmedova, P.-M., Raşidova, D.-A., "K izuçeniyu cadidskogo dvijeniya", *Obşçestvenniye nauki v Uzbekistane*, 1990, no: 7, s. 32.

çev'in buzları çözme döneminin ardından Moskova'da görüldüğü üzere yöntem farklılıklarından kaynaklanmıyordu: Uyuşmazlıkların temelinde şimdi ulusal ayrımlar yer almaktaydı. Nitekim Taşkent'teki yuvarlak masa toplantısından birkaç ay sonra, Türkdilli meslektaşları ile görüş ayrılığına düşen Tacikler, Buharalı Farsdilli Ceditçiler'i açıktan yargılamak amacıyla yeni bir toplantı düzenliyorlardı: Onlara göre, bu Ceditçiler'in içinde yer alan en "ilerici" öğeler için belki bir iade-i itibar düşünülebilirdi, ama Jön Türkler'den esinlenmek amacıyla İstanbul'a gitmeleri, sömürgecilğe karşı savaşta bir araç olarak Türkçülüğe olan inançları onların hemen tümüyle Farsdilli olan Tacikistan Cumhuriyeti'nin yeni kahramanları yapılmasını engellemekteydi.¹⁹

Cumhuriyet Akademileri bünyesinde, terimleri daha 30'lu yıllarda belirlenmiş olan canlı ve sert tarihyazımı tartışmaları muhafazakârları ve reformcuları karşı karşıya getirmekte gecikmedi. Sömürgeleştirmenin tarihi üzerindeki bu yeni tartışma, Rus yanlısı tarihçiler ile Pokrovski (1868-1932) okulunun sömürgecilik karşıtı tarihçileri arasındaki eski polemigi yeniden canlandırdı: İki zıt görüş, sömürgeciliği bir ehven-i şer, hatta başa gelebilecek şeylerin en iyisi olarak görmek ve göstermek isteyen görüş ile, tersine, Rus sömürgeciliğini mutlak kötü olarak gören, hatta hiçbir hafifletici sebebi bulunmayan bir olgu olarak gösteren görüş karşı karşıya geliyordu. Gerçekten de, bu sonuncu görüşe göre, Ruslar'ın fethedilen ülkelerin halklarına paylaştırabilecekleri, sunabilecekleri hiçbir şeyleri, hatta kültürel bir birikimleri dahi yoktu.

İkinci Dünya Savaşı ertesinde, Tacikistan'ın resmi tarihçisi ve gelecekteki Parti Birinci Sekreteri Babacan Gafurov sömürgecilik karşıtı eğilimin sözcüsü olarak ortaya çıkıyor, Rus olmayan tüm ezilen halkların en küçük bir sınıfsal ayrım gözetilmeksizin Ruslar'a karşı amansız bir ortak düşmanlık içinde birleşmiş olduklarını anımsatıyordu. Hemen tükenen ve bulunamayan yapıtının üç yıl sonra yapılan ikinci baskısından, bu bozguncu pasaj çıkarılıp atılacaktır.²⁰

Perestroika ile gelen ilk revizyonlar gerçi birdenbire kökten bir kopuş meydana getirmekten uzaktırlar, ancak çok kısa bir süre içinde uzmanların dar çevrelerinin dışına taşacak ve siyaset dünyasına girerek hükümetin aldığı somut önlemlerde ifade bulacaklardır. Nitekim, daha

19. Şerali, L. (der.), "Cedidiya va durnamoi ta'rih. Sôhbatî davri miz", *Sadoi Şark*, Duşanbe, Tacikistan Yazarlar Birliği aylık yayını, 1990, no: 3, ss. 129-39.

20. Gafurov, B., *Istoriya tacikskogo naroda v kratkom isloienii*, Moskova, Nauka, 1949, cilt I, ss. 417 vd.; ilgili bölümler 1952'de yapılan ikinci baskıda sansür edilmiştir (ss. 396-97). Olay L. Tillet, *a.g.e.*, s. 25'te aktarılmaktadır.

1989 yazından itibaren hareket ortaöğretim için yeni ulusal tarih programlarının kabul edilmesi sonucuna varacak,²¹ bunun hemen ardından ise, yenilenmiş tarih dersi kitaplarının ülkedeki ilk basımları gerçekleştirilecektir.²² Resmi aygıtla bağlı aydınlar arasındaki bu tartışma, giderek daha çok özerkleşen ve daha iyi örgütlenen bir sivil toplumda gitgide büyüyen bir yankı buluyordu. Aralarında Tacikistanlı genç tarihçilerin kurduğu bir derneğin de bulunduğu Perestroyka kulüpleri²³ çevresinde, Özbekistan'da 1988 Kasımı'nda kurulan muhalefet cephesi *Birlik* ve Tacikistan'da 1989 Eylülü'nde kurulan *Rastahez*, Orta Asya'nın devrim öncesi tarihinde bırakılmış bulunan çok büyük boşlukların varlığından ve bunların doldurulması gereğinden söz ediyorlardı.

Bu andan itibaren kamusal tartışma, tarihsel ve sözde tarihsel söylem ile "ulusal değerler"e düzülen övgüler tarafından işgal edildi. Yeni ideolojik zıtlasmalar gibi ilk gerçek siyasal muhalefetler de, üstünde uzlaşılan yeni referansların doğmakta olan kültü altında gözden kaybolmaktaydı: Milliyetçilik komünizmin yerini alıyor, tartışmanın her türlü anlamını yok ediyordu. Basit simgelere ve ritüele dayanan bir kültürün yeniden kotarılmasında parti aygıtı ile sivil toplum örgütleri arasındaki rekabet, gerçek bir karşı karşıya gelişten çok bir sürat yarışını çağırıyordu.

*

Kimliklerin bu yeniden kuruluşu, Tacikistan'da ya da Özbekistan'da olası bir seçimde oyların üçte birini alabileceği hesaplanan köktendinci partilerin yükselişi karşısında, ruslaştırmanın kabul edilebilir kazanımlarının yitirilmesine yol açmamayı da hedefliyordu. Bu konuda iki strateji karşı karşıya geliyordu: komünist partiler hiyerarşisince benimsenen açık çatışma stratejisi ve, bir yandan köktendincilerin en sivri taleplerini törpülerken öte yandan islamaşma ile uzlaşmaya elverişli ittifak stratejisi. Tacikistan muhalefetine 1991 güzündeki başkanlık seçim kampanyası arifesinde benimsediği tavır buydu. Şunu da belirtelim ki komşu Özbekistan'da, *Birlik* liderleri çok yakın bir tarihe kadar potansiyel bir müttefik olarak gördükleri İslami Yeniden Doğuş Partisi'ne hep

21. Tacikistan'da kabul edilen programların tam metni için, bkz. *Omuzgor*, 8 Ağustos 1989, ss. 8-10.

22. Şermuhamedov, S., "Novoe političeskoe mişleniye i obščestvenniye nauki", *Obščestvenniye nauki v Uzbekistane* içinde, 1991, no: 3, s. 18.

23. Brown, B., "The Public Role in *Perestroika* in Central Asia", *Central Asian Survey* içinde, cilt IX, no: 1, 1990, s. 93.

ihtiyatla yaklaşmışlardı.²⁴

Tacikistan'da 1991 Ağustosunda İslami Yeniden Doğuş Partisi'nin yasallaşması ile 1992 Kasımındaki muhafazakâr tepkiden bu yana İslamcılar'ın söylemlerinde tarihyazımına anlamlı bir yer ayırmaları için henüz çok küçük bir zaman geçmiş bulunuyor. Buna ek olarak, Mısır ya da İran'daki denklerinin tersine, Orta Asya'daki köktendinci hareketler kendilerine özgü bir tarihten yoksundurlar: Sovyetler Birliği İslami Yeniden Doğuş Partisi'nin ortaya çıkışı, 9 Haziran 1990 öncesine bile uzanmıyor²⁵; partinin Tacikistan kolu ise en fazla on yıllık bir yasadışı geçmişi olduğunu ileri sürüyor. (Böylece yöneticilerin resmi kronolojilerini İran devrimi ile çakıştırmaya özen gösterdiklerini görüyoruz.)²⁶ Tacikistan'daki denginden beş ay sonra kurulmuş bulunan Özbekistan'daki köktendinci parti kuruluşundan beri hiç yasallaşmadı; liderleri 1993 Ocak-Şubat aylarındaki siyasal davaların başlamasından bu yana hapiste bulunuyor.²⁷

Laik muhalefet partileriyle ittifak ya da birleşme perspektifi ve asgari bir uzlaşma zemini arayışı, Orta Asyalı köktendincileri ilk aşamada, liberal yol arkadaşlarının başlattığı resmi tarihi kademeli olarak düzeltme çabalarını doğrudan sorgulamamaya yöneltti. Böylece, liberal entelijensiyanın başlatmış olduğu alfabenin araplaştırılması²⁸ ve ruslaştırma öncesinin mirasına dönüş gibi büyük davalara katıldılar. Öte yandan, İYDP basını da, halihazırdaki durumun ortak bir biçimde yeniden yazılması işinde laik muhalif basının çabalarına katıldı. Bir yandan KGB'nin "Vehhabiler" olarak adlandırdığı, Fergana vadisi (Haziran-Temmuz 1989) ve Duşanbe'deki (Şubat 1990) kanlı olaylardan sorumlu gösterilmek istenen kişilere karşı iktidarın tertiplediği iftira kampan-

24. Birlik lideri Abdülmannap Pulatov ve Özbek muhalefetine yakın gazeteci Enver Osmanov'un 6 Şubat 1993'te *Radio Liberté*'ye verdikleri mülakat.

25. Dağıstanlı ve Tatar militanlar tarafından Astrakan'da kuruluşunun tarihi: bkz. Yeniden Doğuş Partisi (PRI) Tacikistan kolunun ilk aylık yayın organı *Hidayet*, no: 5, Temmuz 1990, ss. 1-2 ve 8.

26. Ayubi Z., "Tavafuki siyosatho", *Nacat* içinde, Yeniden Doğuş Partisi Tacikistan kolunun ikinci aylık yayın organı, no: 3, Mayıs 1991, s. 1.

27. Dipnot 24'te adı geçen radyo görüşmesinde A. Pulatov'un belirttiğine göre, on beş kişi.

28. Orta Asya Farsçası olan Tacikçe ve Özbekçe'nin doğrudan anası olan Çağatay Türkçesi, 20'li yılların sonuna dek Arap alfabesi ile yazılmışlardır. Önce Latinleştirilen bu diller, 1940'tan itibaren Kiril alfabesine geçirilmişlerdir. Özbekçe'yi ve Tacikçe'yi kendi devletlerinin resmi dili olarak ilan eden yasa, en geç beş yıl içinde (yani 1994 yazından önce) yeniden Arap alfabesine dönüşü öngörmektedir.

yalarına cevap veriyor,²⁹ öte yandan son birkaç yıl öncesine kadar, isimlerini de teşhir etmek suretiyle görev başındaki devlet memurlarının din özgürlüğüne getirmiş oldukları ağır engellemeleri sergiliyorlardı – bu girişime laik muhalefetin yayın organları da olanca güçleriyle katılmışlardı.³⁰ Paralel bir gelişme olarak aynı köktendinci organlar Sovyet döneminden arta kalmış resmi İslami kurumlarla rekabete giriyor, açıkça titizlikle uyulması gereken bir şeriat talep ediyorlardı.³¹

Ne var ki, kısa bir zaman sonra, İslamcı etki alanının ideolojik özgüllüğünü daha iyi ölçmeye yarayan, köktendinciliğe özgü bir tarihsel zaman anlayışı çabucak ortaya çıktı. Bu yeni kuram, laik reformcuların yeniden kullandığı ulusal tarihin klasik dönemlendirmesini (etnik oluşum / ulusal yükseliş çağı / gerileme, ardından fetih ve ruslaştırma) terk ediyor, bunun yerine "İslam-cahiliye-inhiraf" kavramlarının kullanıldığı yeni bir dönemlendirme getiriyordu. Bu yeni okuma, ilk kez 30'lu yıllarda Pakistanlı Ebul-ula Mevdudi tarafından dile getirilmişti: Arap-çalıştırılmış Özbekçe'ye çevrilen yapıtları ile bu zat, bugün bile, Pakistan'dan Taşkent varoşlarının bazı camilerine doğru etkin bir rol oynamaktadır. Mevdudi'ye göre, insanoğlunun yegâne seçeneği, tek yasa koyucu ve meşru tek hâkim olan Tanrı'ya kulluk ile bunun dışındaki her türlü iktidarın kabullenilmesi arasındadır – doğru yoldan sapan tüm toplumları niteleyen cahiliye deyiimi burada kullanılmıştır.³² Orta Asya'nın da ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu İslam dünyası içerisinde, cahiliyeye karşı savaş, doğal olarak İslami olmayan, giderek İslam'a karşı olarak değerlendirilen her türlü iktidara, yani Özbek veya Tacik yeni komünistlerinin iktidarına karşı savaşta da içermektedir.

29. Bunun en iyi örneğini, 1988'den beri *Birlik*'in uzmanlık alanı haline gelmiş bulunan "alternatif" video röportajların çekiminde görmekteyiz: 1989'da Ahıska Türkleri'ne karşı uygulanan şiddet için bkz. Enver Osmanov ve Abdülaziz Mahmudov'un *Fergana Fociyası* adlı filmi (*Birlik* üretim atölyesi, 1989, 50 dk.). Yine bazı çözümleme öğeleri için, bkz. S. A. Dudoignon, "La vidéo, une nouvelle source pour l'étude des problèmes socio-politiques des républiques asiatiques de l'URSS", *Revue du Monde musulman et de la Méditerranée*, cilt 59-60, 1991, no: 1-2, ss. 146, vd. Fergana olaylarına ilişkin en derinlikli çözümleme, şu ana kadar, Y. Ro'i tarafından yapılmıştır: "Central Asian Riots and Disturbances, 1989-90: Causes and Context", *Central Asian Survey*, cilt X, no: 3, 1991, ss. 21-53.

• 30. Hüseyin, M., "Mescidi Come' mubarek, Mu'minon", *Sâmân*, Tacik Dili Vakfı'nın iki haftada bir çıkan yayın organı, Duşanbe, 27 Aralık 1991, s. 3.

31. Kısa bir sunuş için bkz. Bertrand, A., Fransızcası için *Autrement*, seridişi, no: 64, Ekim 1992, ss. 205-15.

32. Kepel, G., *Le Prophète et Pharaon*, Paris, La Découverte, 1984, ss. 50-53.

Böylece, liberallerin olduğu kadar yeni komünizmin ideologlarının da pek değer verdikleri bağımsızlık simgesi ve "sömürgecilik"ten kurtuluş kavramı, yerini İslam'ın düşmanlarına karşı verilecek dinsel kavranın önceliğine terk eder. Artık kabul edilen tek geçerli tarihsel referans İslam devrimidir. Bu arada, biraz çarpıtılarak da olsa Stalinci tarihyazımından da bazı mitler ödünç alınmıştır. Nitekim, Marksist-Leninist tarih yazımının başsiması olan ve sanayi öncesi Orta Asya tarihinde köylüyü simgeleyen "emekçi", İslami yüce değerlerin ve arılığın taşıyıcısı bir tip olarak karşımıza çıkar. Resmi ideolojinin öteki anahtar kavramı olarak "halk" da artık tümüyle İslami anlamda, fakat aynı zamanda "enternasyonalist" boyutu ile yeniden tanımlanır. Bu kavram bütün eski Sovyetler Birliği nüfusuna genişletilir: İslam dinine giren her Rus, bu eski imparatorluğu gizil bir *Dâr-ül İslam* haline getirecektir.³³

1992 yılı Özbekistan'da hem Lenin'den arındırma kampanyasının sürdüğü, hem de polisiye tedbirlerin yoğun olarak uygulandığı bir yıl oldu. Komşu Tacikistan'da ise, "muhaletet"in liderleri (on ay boyunca iktidarı ellerinde bulundurdıkları dönemde bile bu isimle anıldılar), kanlı bir iç savaş başlangıcı sonunda ya kıyımdan geçirilmişler ya da kaçmak zorunda bırakılmışlardı. Siyasal alandan kovulan reformist aydın kesimi için artık Akademiler'in kapalı salonlarında buluşmaktan başka çıkar yol kalıyor mu; bunun bedeli de, söylemlerinin bir bölümünün ya da tamamının meşruluk arayışındaki yeni komünist iktidarlar tarafından kullanılması olmayacak mı? Burada yeni bir aşamaya girmiş oluyoruz: Akademik söylem, artık siyasal otoritenin izin verilen tek muhatabı olmuş durumdadır. Peki, pek bir ivedilikle ve tedbirsizce sınırlı bir entelektüel yenilenme başlatanların yeri ve konumu neresi olacaktır şimdi? İnsanın, "gericiliğin çekici ile köktendinciliğin örsü arasında bir yer" diye yanıt veresi geliyor. Resmi ideolojiye yönelik eleştiriler, yarım yüzyıl boyunca olduğu gibi yine edebiyatın, sinemanın kurgularında, ya da edebiyat eleştirisi ve tarihi gibi siyasal kurumun ağırlığından kurtulabilmiş bazı bilimsel disiplinler içinde mi hapsolacak?

Kurgudaki Gecikme

Çağdaş Özbek ve Tacik okumuş-yazmışları, Buhara Emirliği'nin son yüzyılı ve Sovyet Orta Asyası üzerine geliştirilmiş tarihyazımının baş-

vuru ismi Sadriddin-i Ayni'nin (1878-1954) "sükût"larının ne anlama geldiğini çözmek için nicedir çalışmaktadırlar. Okuyucularının bugün anlattığına göre, yaşlı usta yapıt verdiği döneme ilişkin olarak hemen hemen hiçbir şey yazamadığı için kendisini tümü ile tarihsel romana vermişti. 1949 ile 1954 yılları arasında yayımlanmış olan anıtsal *Anı-lar*'ı ise, nedense çok dikkatli bir biçimde 20'li yılların hemen başlarında biter.³⁴ 1920'de Özbekçe yazdığı *Buhara Devrimi Tarihi* ise, yazarın asıl metnine sadık kalınarak, ancak 1987'de Tacikçe çevirisi ile Duşanbe'de yayımlanabilmiştir.³⁵ Bununla birlikte, biçemlerinde en muğlak sosyalist gerçekçiliği sergileyenler dahil, XX. yüzyılın klasik yazarları Taşkent'te ve Duşanbe'de satır aralarında da olsa okunmaktadır. Bu bağlamda, Ayni 1946'da feodal toplumun toplumsal adaletsizliğinden, kan dökücü keyfiliklerinden ve aşağılamasından söz ettiğinde, eski Buha-ra'ya ilişkin bu görünüşleri okuyanların kafalarında yaşadıkları güne ait gerçeklerin dile getirildiğine ilişkin bir paralellik oluşabilmekteydi. Hatta 20'li yılların başında yazılan ve okul çocukları için pek çok baskısı yapılan Fitrat'ın *Son Yargılama* adlı din karşıtı yapıtı bile genç Sov-yet devletinin veballerinin teşhiri olarak okunabilmişti.³⁶

Bunun da nedeni, siyasal koşulların yalnızca, imparatorluğun çevre bölgelerinde ortaya çıkmasına izin verilen tek yönelim olan sosyalist gerçekçiliğin serpilip gelişmesine elverişli olmasıydı. Bununla birlikte, kurgu alanında, dürüst bir tek biçimlilik ve sağlam bir ortodokslik perdesi altında, söylemin kurallarına pek çok yerde karşı çıkılmaktaydı. Perestroykanın duyurucusu olarak kabul edilebilecek ilk kıpırdanışlar daha ortaya çıkmadan önce, genç kuşaktan kimi yazarlar, Brejnev dönemi durgunluğunun tam ortasında, kendilerinden önce gelen kuşağa sömürgeci güç ile uzlaşmalara yönelmekle suçluyorlardı. Bu, bütün bir tarihsel yaklaşımın baştan aşağı sorgulanması ve tartışmaya açılmasıydı. Nitekim bu put kırıcılarından biri, bir öyküsünde şöyle yazıyordu: "Tacikistan'da Sovyet iktidarının kuruluşu üstüne bir tez yazmak için onlarca edebi yapıt ve tarih yapıtı okudum, yüzlerce kişi ile görüştim. Bunların her biri bizzat kendisini başlı başına bir kahraman gibi göstermek istediği için, verdikleri bilgiler hiç de birbirini tutmuyordu. Ancak,

34. Şükürov, M., *a.g.e.*, ss. 109, 111.

35. Ayni, S., *Buhara İnkılabı İçin Materyaller*, Moskova, 1926; yazarın orijinal kopyasından Tacikçe'ye çeviren R. Haşim: *Tarihi İnkilobi Buhoro*, Duşanbe, Edib, 1987, 240 s.

36. Fitrat, *Kıyamet*, ilk baskı 1923; gençler için kısaltılmış yeni baskı Duşanbe, Edib, 1985, 21 s. Şükürov M.'nin yorumu için bkz. *a.g.e.*, s. 111.

bunlara daha yakından baktığımda gördüm ki, bu "kahraman"ların hepsi, Kızıllar'a seyyislik hizmeti verenlerden başka kimseler değildi." ³⁷

Özbekistan ve Tacikistan tarihyazımı, neredeyse on yıldan beri kitleleri harekete geçirmekte kullanılan temalara ve meşrulaştırma momentlerine el atmakla, aslında, edebiyat karşısında yitirmiş olduğu mevzileri geri almaya girişmekten başka bir şey yapmıyordu.³⁸ Orta Asya'da, bütün Sovyet dönemi boyunca, romancılar ulusal kültür mirasının savunulmasında ve güncelleştirilmesinde hep en ön saflarda bulunmuşlardır. Özellikle de tarihsel roman, konformizm karşıtı çözümlerinin dile getirilmesinde, akademik açıklamalara göre çok daha geniş olanaklar sağlıyordu. Nitekim, daha 1976'da, Tacik nesrinin haşarı çocuğu Cuma Adinayev (1930-82), *Günlerin Geçişi*³⁹ adlı, zaman zaman Tacik nesrinin başyapıtı olarak kabul edilen çok güçlü bir kolhoz romanı olan yapıtında,⁴⁰ XIX. yüzyıl sonundan bu yana ulusal entelijensiyanın tarihinin perde arkasını sergilemek gibi iddialı bir amaç güdüyordu. Gerçekten de, yazar bu yapıtında geçen yüzyılın Sufi tarikatlarından yola çıkıp bu yüzyılın başlarındaki Cedit reformizminin örgütlerinden geçerek Brejnev döneminin yerel parti örgütü yapılarını ele alıyor, bu yapılar aracılığıyla Tacikistan'da siyasal otoritenin yapılanmasındaki sürekliliği gün ışığına çıkarıyordu.

Günlerin Geçişi gerçekten de o zaman: kadar tarihçinin ayak basması yasaklanmış bulunan toprakları keşfediyor, Tacikistan'ın modern tarihi üzerindeki sessizliği kırıyor ve "ilerleme" doğuran süreçler olarak görülen sömürgeleştirme ve devrim üzerinde uzun boylu durmaya bayılan resmi tarihin benimsediği dönemleştirmeleri de parçalıyordu. Daha da yükseklerle göz diken romancı, Tacikler'i kendi tarihlerinin yapıcıları olarak sergileme cüretini gösterir; ayrıca iktidarının kökleri XIX. yüzyılın güçlü Sufi tarikatlarına dayanan ve komünist devletin ör-

37. Odinaev, D., "Dar suhbeti kurboşi", *Avroki Rangin* derlemesi içinde, Duşanbe, Edib, 1981, ss. 170-78 (Fransızca çevirisi için bkz. *Anka*, Kafkaslar-Orta Asya özel sayısı, 1994).

38. Berelowitch, A., "URSS: des romans contre les tabous de l'histoire", *A l'Est, la mémoire retrouvée*, A. Brossat vd., Paris, La Découverte, 1990, ss. 430-43.

39. Ağustos 1971 ile Eylül 1977 tarihleri arasında yazılmış, 1976-77 yıllarında cumhuriyetin Yazarlar Birliği'nin aylık yayın organı *Sadoi Şark* dergisinde yayımlanmıştır; 1978'de kitap halinde İrfon Yayınları'na basılmış, 1989'da ise Abdünnabi Sattorov'un bir sonsözü ile yeniden yayımlanmıştır, Duşanbe, Edib, 1989, 382 + 17 s.

40. Akobirov, J., *Payomi Danghara, Kissahoy hayot*, Duşanbe, İrfon, 1990, s. 31.

gütlerinde otoriteyi elinde bulundurmaya devam eden bir yerli sivil toplumun tarihsel sürekliliğini tereddüte yer bırakmayacak bir açıklıkla vurgulamaktan da geri kalmaz; yazar son olarak, etnik bilincin devamlılık çizgilerini çözümler, çağdaş iktidar mücadelelerinde bölgesel ve yerel dayanışma ağlarının itici gücünü ve parti bölge sekreterlerinin toplumsal tabanlarını gözler önüne serer. Bütün bunlar, parti aygıtının hoşgöremeyeceği kadar fazlaydı: Romanın Duşanbe'de yayımlanmasının yarattığı yoğun tartışma ve çıkar çıkmaz fiilen yasaklanması da, her an su yüzüne çıkmaya hazır bekleyen bu karşı tarihin isyancı keskinliğini olduğu kadar, resmi ideolojiye yönelttiği itirazın radikal niteliğini de ortaya koyar.

Kısa bir süreden beri, ulusal sinemalar da nice resmi klişelerin yıkılması işinde edebiyatla aynı telden çalmaya başlamışlardır; oysa iktidara daha bağımlı olan sinema, şimdiye kadar tam da bu tür klişeleri yaratma işlevini görmüştü. Gerçekten de, genellikle Moskova'da kotarılan sloganların yayılmasını dayatan, ancak artık merkezden sağlanan finans kaynaklarını yitiren Özbek ve Tacik sinemalarının yeni popüler komedi ve melodram yönetmenleri, meşruluk ve seyircileriyle yeni bir "empati"⁴¹ arayışları içinde, artık daha sınırlı olan kaynakları kullanarak etnik değerler yaratmaya elverişli özerk bir tarihsel belleğin yeniden kurulması işine girişmişlerdir. Örneğin, *Aşk Acısı* adlı yapıtında (Tacikfilm, 1989) Enver Turayev kolektifleştirme döneminde bir Tacik kasabasını işlerken, Stalin döneminin o alışılmış "aşırıklarını" teşhir etmekle yetinmez, devrim-öncesi toplumun geleneksel işleyiş biçimini bir bütün olarak yeniden canlandırmaya özen gösterir. Bir zamanlar, geride kalmış bir dönemin kalıntıları, "hatalar", verili bir kural açısından mahkûm edilmesi gereken sapmalar olarak algılanan bazı toplumsal olgular, bugün artık sinemada ve edebiyatta olması gerekenin ta kendisi olarak görülmektedir.

Yine bu bağlamda, çağdaş toplumda gözlemlenen ve belli açılardan çokeşlilik uygulamasında olduğu gibi uç ya da istisnai olarak kabul edilebilecek kimi yaşayış biçimleri, yeniden icat edilecek bir düzenliliğin önermeleri olarak görülmektedir.⁴² En normatif biçimi ile sosyalist gerçekçilikten devralınan ve estetik yöntemler ve teknikler bütünü anlamına gelen *oçerk* (deneme-röportaj), "ülkenin ekonomik ve toplumsal ya-

41. Hudonazarov, D., "My ne raby, raby nemy", *Iskusstvo kino*, Moskova, 1988, no: 11, s. 9.

42. Akobirov, J., *a.g.y.*, ss. 152-54.

şamına damgasını vuran endüstriyel, tarımsal, askeri, vb. yaratıları ön plana çıkararak, bireylerin ve onların çalışma koşullarının özenlice ve gerçeğe sadık bir biçimde yeniden üretilmesi"ne⁴³ indirgenmiş bulunan ilksel işlevinden tamamen koparılmıştır. Çünkü bugün gerçekten de pek çok aydın, bir yeniden doğuşun kaynağını artık geçmişin kalıntılarındaki arama eğilimindedir. Ancak burada başvurulana ve öncelik verilen şey kültürel değerlerinin kalıcılığı ve belli belirsiz aranmakta olan bir etik yenilenme için sunduğu kaynaklar nedeniyle, laikleştirilmiş bir İslam'dır.

2. Ne Değişti?

İade-i İtibardan Yüceltmeye

Tarih odaklarının giderek çeşitlenmesi, yeniden ele alınıp değerlendirilen alanın önemli ölçüde genişlemesini de birlikte getirdi. Moskova'nın Orta Asya'daki otoritesinin kayboluşu giderek daha belirgin hale geldikçe, tarihin yeniden yazımı da Kruşçev onyılı başlarında ilk ele alındığındaki sınırlarının çok ötesine geçmeye başladı. Bu çerçevede, Özbekistanlı ve Tacikistanlı tarihçiler tarihin önemli bazı dönemeçleri çerçevesinde daha önce kaçırılmış olan seçenekleri yeniden incelemeye yönelmişlerdir. Bu simgesel olarak VIII. yüzyıldaki araplaşma ile başlayıp, sömürgeleşme ve sovyetleşme ile bugüne kadar uzanır. Kafalarda egemen olan soru artık, "Nasıl olur da?", hatta "Böyle olması gerekiyor muydu?" sorusu olmaktan çıkmış, "Bu, gerçekten de başka türlü olamaz mıydı?" biçimini almıştır.⁴⁴

Nitekim Arap işgali konusunda sorulan soru: "Bizler, hangi nedenlerden dolayı kendi *ulusal dinimizden* ayrılıp Araplar'ın *enternasyonalist* ideolojisine kucak açtık?" sorusuydu.⁴⁵ Hiç kuşku yoktur ki, Özbekler'i ve Tacikler'i kültürsüzleştiren işgallerin ilki olan bu olgunun anlamı üzerinde yoğunlaşan sorgulamalar, sömürgeleşme ve Sovyet tarihleri üzerindeki halihazırdaki gözden geçirmenin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten de, yavaş yavaş çöken SSCB'nin

43. Zikreden Slonime, M., *Histoire de la littérature russe soviétique*, Fransızca çeviri: M. Freztz ve R. Stuveras, Lozan, L'Age d'Homme, 1985, s. 148.

44. Abdullah, M., "Çaro dini zerduşti maglub gâşt?", *Çaroki rûz*, Komsomol-lar'ın Tacikçe çıkan gazetelerinin yerini alan günlük yayın organı, Duşanbe, 1992, no: 29, s. 7.

45. *A.g.e.*, s. 7.

tarihçileri ve ideologları arasında 80'li yılların yaygın olan sorusu şuydu: "Eğer Lenin 1922 yazında hastalanmasaydı, acaba neler olup biterdi?" Bu soruya, reformist Özbek tarihçileri şöyle yanıt veriyorlar: Buhara Halk Cumhuriyeti yöneticileri, "bağımsız bir devletin başında, gerçek bir ekonomik bağımsızlığı sağlamak, serbest girişimi, kooperatif sistemini ve hisse senetli şirketleri devreye sokmak üzere giriştikleri eylemlerinden asla pişmanlık duymayacaklardı; böylece ulusal cumhuriyetlerin kurulması gibi gereksiz bir israfa yol açılmamış olacaktı."⁴⁶

Son yüz yıllık tarihte ulusal siyasi liderlerin itibarlarının iade edilmesinin birbirini izleyen üç aşaması çerçevesinde, yavaş yavaş gerçekleştirilen revizyonların kademelerini daha iyi izleyebiliriz.

Çok doğal olarak itibarları ilk iade edilenler, tövbekârlar oldu – bunlardan bazılarının zaten daha önceleri de, XX. Kongre çerçevesinde bir kez itibarları iade edilmişti. Artık Stalin'in tasfiyesine uğramış pek çok ulusal-yerli komünist için, 1937'de "milliyetçilikten" mahkûm edilmiş olmak, tarihe yeniden dönmek için tek başına yeterli bir neden haline gelecekti.⁴⁷ Perestroykanın daha ikinci yılından itibaren ise,⁴⁸ iade-i itibar kampanyaları 30'lu yıllar entelijensiyasının ikinci derecedeki isimlerine kadar genişletilmeye başlanıyordu: Bunlar, 1937 yazındaki kıyımın cepheden hedef aldığı bütün bir sınıfın temsilcileriydi; aynı zamanda köy imamı ve komünist basının yerel muhabiri olan, ama parti-nin "aşırı"larınca zindanlara gönderilen Tacik kolhoz şairinden,⁴⁹ tek hatası yüzyılın başındaki yerel reformist (Ceditçi) yazarlarda ulusal edebiyat yenilenmesinin kaynaklarını araştırmak olan ve bu yüzden de ulusçulukla suçlanıp mahkûm olmuş Özbek edebiyatı tarihçisine kadar, pek çok yerli sima bu süreci yaşayacaktır.⁵⁰ Bu ilk iade-i itibarlar kapsamında, bütün bir dönemin tarihi radikal biçimde yeniden yorumlandı: Stalinci tarihyazımının Orta Asya'nın "milliyetçi" devrimcilerinin ya-

46. Kasımov, F., Ergaşev, B., "Dorogu vibrat kurultay", Rodina, Moskova, 1989, no: 11, s. 39.

47. Vişnevskiy, A., "Belye pyatna' v istorii Tacikistana", *Kommunist Tacikistana*, 31 Aralık 1988 (Tacikçe'de yeni basımı Sh. Sultanov tarafından yapılmıştır: *Hakikat-i Tarih* içinde, Duşanbe, İrfon, 1990, ss. 33-42.

48. Gennadi Artikov'un 1987-89 yılları arasında çektiği belgesel film *Stalinabad 1937* (Tacikfilm).

49. Tabarov, S. "Serguzeşti talhi Sa'dullo Rabii", *Sadoi Şark*, 1990, no: 1, ss. 104-17.

50. Ataev, R., "Slomanniye kril'ya lastoçki. O vidnom literaturovede, filosofe i obsçestvennom deyatele Atacane Haşime", *Çelovek i politika*, Taşkent, 1991, no: 3, ss. 63-68.

rattığı bir kurum olarak lanetlediği Buhara Halk Cumhuriyeti (Eylül 1920-Eylül 1924) buna bir örnektir. İlk başta aklanan önemli simalar, "ulusal sorun"un büyük uzmanları oldu: Turar Riskulov (1894-1937) ve Kazak Sultanbek Hocabov (1894-1938). Bu kişiler devrimin ertesinde, imparatorluktaki tüm Türk halklarının tek bir "cumhuriyet" içinde ya da "Türk Federasyonu"nda toplanmalarını savunmuşlar, ancak hemen ardından, "milliyetçi eğilimleri"ni itiraf ederek bu görüşlerinden vazgeçmek dürüstlüğünü göstermişler, yine de tasfiyelerin girdaplarında kaybolmaktan kurtulamamışlardır.⁵¹ Özbekistan Komünist Partisi'nin 1991 Sonbaharında Demokrat Halk Partisi'ne dönüşmesinden önce aslolan, Stalin'in baskıları öncesinde, Orta Asya'da Büyük Rus Ağabey'e mümkün olduğunca az şey borçlu olan politikalar güden ulusal komünist partilerin var olduğunun kanıtlanmasıydı. Ayrıca, dünyanın ve bugünün Özbek düşünürlerinin hep büyük önem verdikleri bir düşünceyi geçmişe dönük olarak geliştirip yaymak söz konusuydu; bu, kendi tarihsel meşruluğu olan özerk bir Orta Asya alanının varlığı ve Özbek sosyalizmi yolunun bayrağı altında kurulacak bir Orta Asya halkları federasyonu düşüncesidir.

Kruşçev onyılıının bölüm pörçük gerçekleştirilen iade-i itibarlarına oranla çok daha iddialı oldukları için, izleyen aşamalarındaki revizyonlar daha da nazik konular olmuşlardır – bununla birlikte şu gerçeğin de kabul edilmesi gerekir ki, Kruşçev döneminde Rusya ile olan bağın tartışılması söz konusu olmamıştı. Gecikmeli olarak komünizme geçmiş bulunan Cedit reformcuların davasını, ardından da Ceditçiliğin kendisini olduğu gibi yeniden incelemek gerekmiştir. Böylece, ilk kez resmi tarihin dışında bırakılmış bir hareket, dolaylı yollardan ve geçmişe lanet okuyan bildik ifadelerle de olsa resmi tarih ile bütünleştirilmiş oluyordu.

Siyasal baskılar altındaki aynı tarihçiler bizzat kendi eski konumlarını da yeniden gözden geçirme gereğini duydukları için,⁵² Ceditçiliğin tarihsel olarak yeniden canlandırılması da eski mantık şemalarının

51. Ziyamov, Sh. S.; Nurullin, R. A., "Turar Riskulov", *Obşçestvenniye nauki v Uzbekistane*, 1988, no: 10, s. 34; Recebova, R. Ya., "İmya, vosvraşçennoe istorii i narodu (Sultanbek Hocabov)", *a.g.e.*, 1988, no: 12, ss. 17-30.

52. Karşılaştırınız: Ergaşev, Bahadır Hacıkurbanov; *Osobennosti ideologii natsional'no-osvoboditel'nogo dvizheniya v Buharskom emirate nakanune narodnoy revolyusii (1905-20)*, bir felsefe tezinin daktilo ile yapılmış özeti, Taşkent, Yüksek ve Özel Ortaöğretim Bakanlığı, 1987, 17 s.; ve Ergaşev, B. H., Kasımova, Z. I., "O ranem filosofskom tvorçestve A. Fitrata", *Obşçestvenniye nauki v Uzbekistane*, 1990, no: 10, ss. 13, vd.

benimsenmesi ile başlamıştı. Bu şemaların asıl teması korunmuştu: İlerici güçlerin kalıcı zaferine göre kurgulanmış bir ulusal yazgı düşünce-siydi bu. Bunun yanında ayrıca, Duşanbe'de, Taşkent'te politik olsun, entelektüel olsun, kendisine saygı duyan her aktörün geçmişte ve bugün Ceditçi olduğu ya da Ceditçilik adına ortaya çıktığı böyle bir saat-te, yeni iktidarların kendileri hakkında yaymak istedikleri düşünce ve görüşlere elden geldiğince katılmak gerekmektedir.

Yeni tarihyazımı, Ceditçiler'in sadece "solcular" ve "sağcılar" olarak kendi aralarında ikiye ayrılmakla yetinmediklerini anımsatarak işe koyulur. Gerçekten de, yüzyılın ilk onyılında Cedit hareketine katılanların "çoğunluğu", her şeyden önce, sömürgecinin kurduğu Rus-yerli karma okullarına karşı, çağdaş yöntemlere (usul-i cedit) dayalı ve yerli halkın çıkarlarını gözetten bir eğitim sistemi kurulmasına çalışıyordu. Anımsatıldığı üzere bu Ceditçiler'den pek çoğu, esasen bütün Sovyet dönemi boyunca da bu alanda etkin bir rol oynamayı sürdürecektir.⁵³ Ceditçiliğin önde gelen büyük simalarına gelince; her şeyden önce bunların Orta Asya'nın sadece Rus değil Avrupa modernliğine de katılması ve "ulusal bilincin uyanması" sürecini başlatıcı bir rol oynadıkları vurgulanır. Ceditçilik artık eskiden olduğu gibi ılımlı ve komünizm tarafından hep geride bırakılmaya yazgılı bir reformizm olarak değil, yüzyılın başında ortaya çıktığı andan itibaren devrimci bir hareket olarak nitelenmekte, 1890-1920 yıllarının "ulusal kurtuluş" hareketinin önde gelen bileşenlerinden biri olarak tarihteki yerini yeniden almaktadır.⁵⁴ Son olarak, Ceditçiliğin, Sovyet tarihyazımının ısrarla göstermek istediği gibi, sadece Rus sermayesinin güdümündeki sanayi burjuvazisinin bir icadı olmadığı kabul edilmiştir. Artık (Genç Buharalılar Partisi'nin önde gelen yöneticisi, 1938'de ortadan kaybolmasından önce Buhara Cumhuriyeti'nin ve Sovyet Özbekistanı'nın başbakanı olan) Feyzullah Hocayev'in tezlerine yer verilmektedir; bu tezlere göre Ceditçilik hareketi yerli ticaret burjuvazisinin çıkarlarını temsil etmekte, esas olarak da zanaatkarları ve klasik medrese eğitimiyle yetişmiş olan okumuş-yazmışları bir araya getirmektedir.⁵⁵

53. Devrim sırasında Sovyet Doğusu halklarında nesir üzerine Yazarlar Birliği'nin düzenlediği konferansa Tacik yazar Celal İkrami'nin sunduğu bildiri, Semerkant, Mayıs 1987.

54. Mirza-Ahmedova, P. M.; Raşidova, D. A., "K isuçeniyu ceditdskogo dvijeniya", *Obşçestvenniye nauki v Uzbekistane*, 1990, no: 7, ss. 30-40.

55. Hocayev, F., *Izbranniye trudi*, Taşkent, 1970, cilt 1, ss. 84, vd.

Kültürel Tarihin Önceliği

Ayrıca, XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru Orta Asya'da başlayan entelektüel ve politik yenilenmede medresenin oynadığı esaslı rol, Özbek ve Tacik kültürü tarihçilerini, o zamana kadar Rus egemenliğinin kurulmasını ve sovyetleştirmeyi haklı çıkarmada kullanılmış olan Rus-merkezci uygarlık kavramını (*kul'tura* ya da *kul'turnost*) eleştirmeye yöneltmiştir. Gerçekten de, Marx'ın üretim sistemleri arasında kurduğu hiyerarşiye bağlı olarak, iktisat tarihi, "feodal" Orta Asya'nın "sanayi-öncesi" emperyalist Rusya karşısında arayı kapatamayacak denli geç kaldığı düşüncesi dışında herhangi bir düşüncenin ortaya çıkmasına hiçbir zaman izin vermemiştir. 1917'ye kadar emperyalist Rusya, yine de sermayenin ve teknolojinin tek kaynağı olarak algılanmıştı. Bunun mantıklı ve kaçınılmaz sonucu ise, doğal olarak, bölgenin siyasal bağımlılık konumunda kalması olmuştur. Özetlemek gerekirse, XIX. yüzyılın başında, Orta Asya'da sermaye sahibi bir yerli sanayi burjuvazisinin bulunmayışından yakınılmaktadır. Oysa böyle bir burjuvazinin varlığı, *a posteriori* olarak, devrimden önce Rus egemenliğine ekonomik bir alternatifin bulunduğu görüşünün ileri sürülmesini mümkün kılabilirdi.⁵⁶ Bu nedenle, ulusal geçmiş yeniden canlandırılırken, iktisat tarihinin izinden gitmemek yeğlenecektir. Öyleyse, medreselere geri dönmemiz gerekiyor; zira XIX. yüzyılın ortalarındaki yenilenmeden bu yana Orta Asya'nın modernliğe doğru özerk bir yol izlemekte olduğunun kanıtlanması, kültür tarihçilerinin görevidir.

XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarında Özbek Hanlıkları düşüncülerinin "ilerici" olduklarının kabulü Sovyet tarih yazımının odak noktasında yer alıyordu. Bununla birlikte onların Rus düşüncelerine münhasıran "borçlu" oldukları, ayrıca düşünce sistemlerinin ve örgütlenme biçimlerinin, Sosyal Demokrat partinin devrimci etkililiği karşısında pek geri kaldığı vurgulanıyordu.⁵⁷ Aynı yazarların sıklıkla yinelediklerine göre, Emir'in zor kullanılarak alaşağı edilmesi düşüncesini

56. Hotamov, N. B., *Rol' bankovskogo kapitala v sotsial'no-ekonomičeskom razvitiı Sredney Asii (Naçalo 90-h gg. XIX v.-1917)*, Duşanbe, Donış, 1991, ss. 246-54.

57. Rəcəbov, Z., *Iz istorii obşçestvenno-političeskoj misli tacikskogo naroda vo vtoroy polovine XIX i v naçale XX vv.*, Stalinabad (Duşanbe), Tacikskoe Godurarsvennoe Izdatel'stvo, 1957, ss. 153-205 ve 295-353; Muminov, I. M., *Istoriya Uzbeksoy SSR. S drevneyşih vremen do naşih dney*, Taşkent, Izdatel'stvo "Fan" Uzbeksoy SSR, 1974, ss. 189-204.

XIX. yüzyılın son yıllarında ilk olarak dile getiren de Buharalı bir şair ve filozof olan Dâniş (1826-97) olmuştur.⁵⁸ Bununla birlikte, ilk Cedidçilik hareketinin Dâniş'in düşüncelerinden doğduğunu kabule yanaşmaktaydılar, çünkü bunun bir sakıncası vardı: Dâniş'in düşünceleri St. Petersburg'da, Taşkent'te veya Buhara'da temas kurup görüştüğü Ruslar'dan ziyade Tatar, Türk, Hint vb. İslami kaynaklardan beslenmişti.

Rus popülizminin Stalinci tarihyazımının kullandığı terminoloji gereği Dâniş ve onun "ilerici" tilmizleri, halkın "eğiticileri" gibi ortak bir sıfat altında bir araya getirildiler (Rusça'sı *prosvetiteli* olan bu terim Tacikçe'de *maarifperver*, Özbekçe'de ise *maarifçi* ile karşılanıyordu). Bu etiket, çok geçmeden özerk bir tarihsel kategori statüsü kazandı ve daha çok da Cedidçilik kategorisinin yerine kullanılır oldu. İhtiyaca göre yeniden biçimlendirilen bu etiketin içine Buharalı reformistler gibi devrimciler de konabiliyor, böylece "gerici" yada "milliyetçi" yaftalar altında gruplandırılıyorlardı; bununla birlikte bu *prosvetitel'* etiketi, çağdaş bir liberalleşme sayesinde, bir zamanlar tarihçilerin bilmezden geldiği ya da halk düşmanı, Pantürkizm'in ve uluslararası Panislamizm'in vb. ajanı olarak teşhir edilmiş bazı geçmiş simalar için de kullanılır olmuştur. Bu *prosvetitel'* figürü, modernleşme öncesi Orta Asya kültürel tarihi üzerindeki tartışmaların anahtarı olarak kalmıştır: Perestroyka yıllarının tarihçileri, demokrat bir *prosvetitel'* figürü arayışı içindeydiler.⁵⁹

Günümüz tarihçileri ise bu "*prosvetitel'*"lerin rolü konusunda daha bütünlüklü bir anlayışa ulaşma çabası içindeler. Bunu başarmak için de, Sovyet tarihyazımının, uzun süre Rus etkilerine bağımlı olarak taktim ettiği Buhara'daki ve Türkistan'daki XIX. yüzyıl düşünce okullarını içine sürüklemiş olduğu yalnızlığı ve terk edilmişliği kırmaya, bunların, Orta Asya'nın kendi kültürel geleneği ve aynı dönemde bütün İslam dünyasını boydan boya kat etmiş bulunan reformist düşünce hareketleri ile olan temel bağlarını yeniden kurmaya çalışmaktadırlar. Entelektüel tarihin akışında XIX. yüzyılın sonlarından başlayarak geriye doğru gidildikçe, Orta Asya Müslüman seçkinlerinin kültüründe zımnî olarak bir süreklilik olduğu düşüncesine ulaşılır: Bu süreklilik büyük bir yenilenme kapasitesi tarafından nitelenen bir olgudur.

58. Hadi-Zade, R., *Ahmadi Doniș, Tarcimai hol va merosi adabiyu ilmî*, Dušanbe, İrfon, 1976, ss. 217-45; karş. Dâniş, *Risala ya muhtasar az ta'rih-i saltanat-i hanadan-i Mangitiya*, der. A. Mirzayif, Stalinabad (Dušanbe), Naşrdavtacik, 1960, ss. 119-24.

59. Calalov, A., *XIX asr ahiri XX asr boşlaridagi Özbek adabiyoti*, Taşkent: Özbekiston Respublikası Fanlar Akademiyasının "Fan" Naşriyoti, 1991, s. 151.

Bu revizyonların getirdiği bakış açısı değişikliği, son derece temel bir değişikliktir. Gerçekten de Orta Asya kültürel geleneği artık önce Rus, sonra Sovyet usulü modernleşmenin toprağı olarak görülmekten kurtulmaktadır. Bölgenin kültürel tarihi, artık bin yıldır toplumun "sekülerizasyon"una giden yolun taşlarını döşediği varsayılan yerli bir "özgür düşünce" geleneğinin önce yaratılması, sonra yükselmesi ve nihayet (Ruslar'ın gelişi öncesinde, XVII-XIX. yüzyıllarda) gerilemesi olgusuna indirgenmiyordu.⁶⁰ Bu akılcı ve laikleştirici felsefi gelenek kavramı ve bunun XVII. yüzyılla XIX. yüzyıl sonu arasında geçerliliğini yitirmesi olayının, Stalinci tarihyazımı açısından, geriye dönük olarak Orta Asya kültürel tarihinde Rus müdahalesinin haklı çıkarılmasını sağlamak gibi bir avantajı vardı. Öte yandan, Özbek Hanlıkları'nda kültürel olanla politik olanın şeriatla ayrılmaz bir biçimde birbirine bağlı olduğu ileri sürüldüğü ve bu olgu hep tekrarlanageldiği için, sömürgeleştirmenin ateşli savunucularının gözünde Çar ordularının askeri fetihleri, Orta Asya'nın kendi laikleştirici geleneklerine dönüş için gerekli bir siyasal eylem olarak ortaya çıkıyordu. Artık gerilerde kalmış bir çağın kavram yığınınından kopmuş olan günümüz Özbek ve Tacik tarihçileri ise, Orta Asya'nın entelektüel tarihine, şimdiye dek dışarıda bırakılmış olan hareketleri sokmaya kararlıdır; ilk el atacakları konu da Süfiliğin sular altında kalmış olan tarihidir. İslam dünyasının bütünü ile 30'lu yılların başına kadar gerçekleşmiş karşılıklı etkileşimler konusundaki düşünceye gelince, bunun doğurduğu sonuç Orta Asya'nın tarihinin akışının merkezi konumuna getirilmesi ve Rusya'nın diğer pek çok periferiden sadece biri statüsüne indirgenmesi olmuştur.

Böyle bir yeniden sorgulama, 60'lı yılların resmi tarihe aykırı duran Tatar tarihyazımının etkisini açığa vurmaktadır. Zaten burada, Tatar dünyasından Orta Asya'ya yönelen bir akım ile karşılaşılır: XIX. yüzyılın son 30-35 yılında beliren reform hareketleri akımı. Orta Asya ile Tataristan arasındaki başlıca fark, bir tek noktada kendini ortaya koyar: Daha XVIII. yüzyılda Kazan'da kapitalizm yeterince gelişmiş olduğu için, bu sırada bir burjuva Tatar ulusunun nüve halinde bulunduğu ileri sürülebilmektedir.⁶¹ Özerk bir kapitalizmin böylece ortaya çıkması, Volga

60. Hayrullaev, M. M. (der.), *Orta Osiyo halklari hur fikir tarihi*, Taşkent, Fan, 1990, s. 59.

61. Modern Tatar tarihçileri A. G. Karimullin ve Ya. Abdullin'in yapıtlarını gözden geçiren Lazzerini, E., "*Tatarovedenie and the New Historiography in the Soviet Union: Revising the Interpretation of the Tatar-Russian Relationship*", *Slavic Review*, cilt XL, no: 4, 1981, ss. 629-31.

Tatarları arasında modern bir ulusal kültürün de ortaya çıkmasına yol açmıştı: Bu ulusal kültür ise kaynaklarını bir yandan XIX. yüzyıl ortasındaki (yani Rus fethinden *önceki*) engin ve Sufilik'le desteklenmiş bir kültürel yeniden doğuşu takip eden ulusal bir düşünce geleneğinde, öte yandan da yüzyıllar boyunca bütün bir İslam dünyasından gelmiş bulunan kesintisiz düşünce akımlarında bulmaktaydı. Rus felsefesinin etkisi ve Batı Avrupa'dan doğrudan alınan eski ve modern kültürel taşmalar ancak bundan sonra devreye giriyordu.⁶² Tatar tarihçilerinin yeniden keşfedilmesi, devrimi önceleyen düşünce sistemlerini ve yaşam biçimlerini de yüceltiyordu. Böylece, modern bir etiğin kaynakları, Tataristan kültürel tarihinde aranabilir.

Durum Orta Asya'da da aynıydı: XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki "gerileme" eski bir kültürün bunalımı olarak görünüyordu ve modern bir çağa geçiş, maddi ve entelektüel bir bağımlılık tarafından değil, İslam ve Avrupa dünyası ile sürekli ve düzenli alışverişlerle belirleniyordu. "Gerçekten de, Buhara, 1920'de, ticaretle gönenen, çok büyük bir altın rezervine sahip, şiirin ve ahenkli bir düzyazının ortak bir dil meydana getirdiği bir kent değil miydi?"⁶³ Devrim-öncesi geçmişe ilişkin tüm bu soru ve sorunları bağrında taşıyan Buhara tematiği, çok geçmeden kökenler konusundaki yeni mitler için kullanışlı öğeler ortaya koyacaktır. Hem eski Buhara'nın hem de diyalektik materyalizmin ortak mirasçıları olarak Özbekler ve Tacikler bunları, kendi açılarından yorumlayacaklardır.

Rus Fetihleri ve Buhara Devrimi: Kökenler Efsanesinin Farklı Revizyonları

Birkaç yıl önce Özbek⁶⁴ ve Rus⁶⁵ tarihçilerinin aynı zamanlarda yazdıkları makaleler ile bunların Tacikistan'daki eleştirel yankıları, Buhara tematiğinin merkezi yeri ve yenilenmiş Özbek, Tacik ve Rus tarihyazımları arasındaki farklılıklara ilişkin çok parlak bir örnek sunmuştur.⁶⁶

62. Lazzerini, E., *a.g.e.*, ss. 633-34.

63. Şükürov, R., *a.g.e.*, s. 76.

64. Kasimov, F., Ergaşev, B., "Dorogu vibrat kurultay", *Rodina*, Moskova, 1989, no: 11, ss. 31-39.

65. Kruşel'nikiy, A., "Diktatura po telegrafu", *Rodina*, Moskova, no: 11, ss. 31-39. (Her iki makalenin sayfa numaralarının aynı olması, yan yana yayımlanmış olmaları nedeniyledir.)

66. Şükürov, R., "Buhara. Sentyabr' 1920 g. Neobodimost' novogo videñiya", *Izvestiya Akademii Nauk Taciksoy SSR, Seriya Vostokovedenie, Istoriya, Filologiya*, cilt 4, no: 20, 1990, ss. 74-77.

Rus ve Tacik meslektaşlarının daha sonra cevap vermek durumunda kalacakları Özbek yazarlar, Stalinci tarihyazımının 1920 Buhara "Devrimi"nin bütün başarısını münhasıran Taşkent'e gönderilen Bolşevik ajanların hanesine kaydeden klasik tezini reddeden görüşler ileri sürüyorlardı. Gerçi Genç Buharalılar kendi devrimlerini tek başlarına zafere ulaştırmaya yetecek ölçüde silahlanmamışlardı, ki bu da eski düzenin sürüp gitmesinden "zorla bolşevikleştirme" tercihini "ehveni şer" saymayı haklı kılıyordu. Ne var ki, dört yıl süre ile bağımsız bir "devlet" olarak varlığını sürdüren Buhara Halk Meclisleri Cumhuriyeti'nin "başarıları", Taşkentli tarihçiler tarafından sadece ve sadece Genç Buharalılar'ın elde ettikleri olumlu sonuçlar gibi takdim edilmişlerdir. Bunların başında da, ülkenin barışa kavuşturulması ve Basmacılar'ın silahlı direnişinin yenilgiye uğratılması gelmektedir ki, bu tarihçilere göre, insan kayıplarını önleme kaygısı ile yapılan görüşmeler sayesinde elde edilmiş başarılardır bunlar. Yine aynı kaynaklardan öğrenildiğine göre, Genç Buharalılar'ın ne Pantürkizm'le ne de Panislamizm'le bir ilişkileri vardı; onların gözünde önceliği olan ilk ve tek hedef, kişiyi önce cezbedip sonra yıkımına yol açan olgulara daha duyarlı olan gerici güçlere karşı "yerli" halkın çıkarlarının savunulmasıydı.⁶⁷

Görülüyor ki, Özbek tarihçilerin bütün söylemi, iyice zayıflamış bir Marksizm'in ayakta kalan terimlerini kullanarak, Genç Buharalılar'ın itibarını iade etmeyi merkez almaktadır. Böylece Genç Buharalılar karşı-tarihin sessizliğinden koparlarak, gecikmeli de olsa "Buhara Devrimi"nin yapımcıları mertebesine eriştirilmektedirler. Bu Genç Buharalılar ayrıca, 1988'den itibaren önce *Birlik*'in, ardından da onun rakibi *Erk*'in programlarını yazacak olan liberal Özbek aydınlarının büyük ataları olarak da karşımıza çıkacaklardır: "Buhara Cumhuriyeti, Doğu'da bir ulusal uzlaşma politikası başlangıcının yürürlüğe konduğu ilk ülke olmuştur; bu ulusal uzlaşmanın dayandığı temel ilkeler ise, Basmacılar'la ilişkilerde şiddet kullanılmasının reddi (bunlar, biraz zorlamayla köktendinciler olarak nitelenirler, bu da onları bugünkü İslami Yeniden Doğu Partisi (İYDP) militanlarına yakınlaştırır), siyasal yapıda ve ekonomik yaşamda bütün halkın temsil edilmesi, yeni rejimin kuruluşu öncesindeki siyasal eylemlere ilişkin her türlü kovuşturmadan vazgeçilmesi, genel af çıkarılması ve İslam'a saygıdır."⁶⁸

Bu tartışmayı yayımlayan derginin de bağlı bulunduğu muhafaza-

67. Bu konuda bkz. Mirza Ahmedova, P. M., Raşidova, D. A., *a.g.e.*, s. 38.

68. Kasimov, F., Ergaşev, B., *a.g.e.*, s. 38.

kâr akıma katılan Moskovalı tarihçi ise, doğal olarak, Buhara devrimi konusunda "devrimci bir yardım eli" deyimini kullanmayı yeğlemektedir; bu devrim ona göre, Sovyet Rusya'nın bu Emirliği doğrudan doğruya ilhak etmesidir; haklılık gerekçesi de, bir Buharalı devrimciler grupçğunun yapmış olduğu çağrıdır. Peki, bu makalenin yazarının ilk elden ulaşabildiği Sovyet Ordusu arşivleri bize ne gibi yeni gerçekler getirmektedir? Bu arşivlerden çıkan bilgilere göre, Buhara'ya askeri müdahale kararını Lenin almamış, Buharin'in ve Türkistan Bolşeviklerinin "sabırsızlığı" bu kararın alınmasına neden olmuştur. Nitekim Emirlik'teki, Kızıl Ordu saflarına geçen ve böylece derhal düşman kuvvetlerince kuşatılmış duruma düşen Rus birliklerinin imdadına yetişmek gerekiyordu. Üstelik, Afganistan üzerinden hareket edecek İngilizlerin Buhara'ya ve Hive'ye müdahalesinden korkuluyordu. (Bu tez, Taşkent tarih okulu tarafından çok kolay çürütülür, zira 1919 ile 1928 yılları arasında, yani Orta Asya'daki bütün iç savaş süresi boyunca, Afganistan'ın Rus-yanlısı egemeni Amanullah'ın kuvvetleri Basmacılar'ı askeri olarak daima püskürtmüşlerdir.)⁶⁹

Eylem planını gerçekleştirecek gücünün olmadığını gören Buhara Komünist Partisi Türkistan cephesi kurmay başkanı Mihail Frunze'yi bir telgrafla yardıma çağırmış, bu arada devrimi yönetmekle görevli bir Merkez oluşturmuş, başına da ortaklaşa hareket etmek üzere (Özbek tarihçilerin adını bile anmadığı) V. V. Kuybişev'i, yerel bir komünist olan N. Hüseyinov'u ve Genç Buharalılar'ın lideri F. Hocayev'i getirmişti. Askeri müdahale sonucunda, Buhara birkaç gün içinde teslim alındı. Bunun ardından, Hisar vadisine yönelik Kızıl Ordu harekâtları sonucu Basmacılar boyun eğdiler. Yazarımız, yerel hükümetin etkinlikleri hakkında hiçbir şey söylememektedir ve tamamen bağımlı bulunduğu çağdaş Kızıl Ordu kaynaklarının da esasen bu konuda sessiz kaldığını belirtmektedir. Üzerinde durduğu bir başka olgu da bu "yardım eli"nin köylü kitlelerine tümüyle yabancı kaldığı gerçeğidir. Rus tarihçisinin aktardığı bellek, esas olarak bir bağımlılık belleğidir. Onun için, sorun anlaşılmıştır: Genç Buharalılar sovyetleşmeye karşı güvenilir bir alternatif geliştirip gerçekleştirememişlerdir. Onların bu başarısızlığı da, böylece, Buhara Cumhuriyeti'nin 19 Eylül 1924'te SSCB' ye "katılmasını" ve Stalin'in Özbekistan, Türkmenistan ve Özerk Tacikistan Cumhuriyeti'ni birbirinden ayırmasını meşrulaştırmış oluyordu.

69. Abdullayev, K. N., "Iz istorii buharskoy poslerevolvyusionnoy emigrasii", *Obşchestvenniye nauki v Uzbekistane*, 1990, no: 4, s. 52.

İçinde reformistlerin önemli konumlar işgal ettiği yeni Özbek tarih okulu ise, bir egemenlik belleği aktarır. Zaten, hemen kaydedilecektir ki, bu bellek devrim öncesi monarşileri de kapsayacak biçimde genişletilmiştir: Bu çerçevede, örneğin, XIX. yüzyıl reformist tarihyazımında zaten bir kahraman figürü olarak kabul görmüş Buhara Emiri Şah Murad'ın (1785-1800), ülkesinin topraklarından Rus yayılmacılığı tehlikesini uzaklaştırma çabasıyla Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasındaki rekabetten nasıl yararlandığı pek heyecanlı bir dille anlatılır.⁷⁰ Ayrıca Buhara'nın 1924'e kadar Türkdilli ve Acemdilli olmak üzere iki dilli fakat Türkçülük çimentosu ile birleşmiş bir ulusun başkenti olduğu ve sömürgeci güçlerin egemenliğini geciktirmeyi başarmış bulunduğu gerçeği de unutulmamıştır.

Bununla birlikte, reformist ve *Birlik*'e yakın hareketlerin üyesi olsa bile, Tacikler için gerçeklik Taşkent'in yorumu olamazdı. Nitekim, 1989'dan beri Duşanbe entelijensiyasının en reformist kanadında yer almış bulunan genç tarihçi Rüstem Şükürov, Rus meslektaşının sunduğu belgelere dayanır ve onun doğrultusunda ürün verir. Gerçekten de, Şükürov'un yazdığına göre, Buhara'daki "Eylül Devrimi" dar bir Buharalı devrimciler grubundan esinlenmiştir ve özünde Emirliğin Sovyet Rusya tarafından ilhakından başka bir şey değildir. Bunu izleyen iç savaş ise, "asker kılığına girmiş Rus proleterleri ve köylüleri ile yerli gerici güçleri karşı karşıya getirmiştir".⁷¹ Bununla birlikte, Tacik tarihi, Sovyet ilhakını benimsememiştir: Dışarıdan gelen devrime karşı silahlı bir "direniş" göstererek sürekli bir baskı ögesi yaratan Basmacılar Buhara Konseyleri Cumhuriyeti'nin "ulusal uzlaşma" politikası izlemesine yol açmıştır. Bu demektir ki, eğer ülkede bir barış gerçekleşmişse, bu her şeyden önce Basmacılar sayesinde olmuştur: Basmacılar'ın o zamanki en güçlü mevzileri bugünkü Tacikistan toprakları üzerinde bulunuyordu ve verdikleri kavga, Duşanbe'de, Afgan mücahitlerinin mücadelesi gibi "ulusal" nitelikli bir mücadele olarak algılanmaktadır.⁷² Basmacılar, "halkının çoğunluğu Tacik olan" Buhara Emirliği'nin çeşitli bölgelerinde Pantürkistler'e (yani Özbek komünistlerine) karşı verilen savaşta en önde dövüşenler olarak tanıtılmaktadır. Tacikistan'a ilişkin Sovyet tarihyazımına göre Tacikler için binyıllık bir Türk ege-

70. Gulamov, H. G., "Otnoşeniya Rossii s Buharoy v konce XVIII veka", *Voprosi istorii*, Moskova, 1991, no: 1, ss. 222-25.

71. Masov, R., "Problemi isuşeniya sotsialistiçeskogo stroitel'stva v Tacikistane, *Istoriya SSR*, Moskova, 1989, no: 4, s. 131.

72. Şükürov, R., *a.g.e.*, ss. 74-75.

menliğini sona erdiren ve dolayısıyla, onları Buhara Cumhuriyeti'nin türkleştirilmesinin yeni bir "Özbek hegemonyacılığı" tehlikesi yaratmasından önce bir çeşit etnik kırımdan Ekim Devrimi kurtarmıştı.⁷³ Böylece Rusya yeniden Tacikler'in imdadına yetişiyor, ancak bu seferki selametlerinde minnet ve şükran duymaları gereken merci Stalin oluyordu.⁷⁴

Burada, birincisinden ayrılmaz nitelikte olan ve Tacik-Özbek ikili ilişkilerinin geleneksel tıkanma noktasını oluşturan Buhara tematiğinin ikinci kanadı ele alınıyor: Bu, 1924'teki bölünmenin bir sonucu olarak her iki cumhuriyetin kendi toprakları üzerinde komşu cumhuriyetin egemen kavmine ait hatırı sayılır bir nüfusu olan azınlıkların bulunması olgusudur.⁷⁵ Gerek radikal reformistler, gerek dogmatik mirasa daha saygılı yazarlar olsun, Tacikistanlı tarihçilerin ezici bir çoğunluğunun gözünde, 1924 Ekimi'nde Buhara Cumhuriyeti'nin bölünmesi sonucunu doğuran şey Genç Buharalılar'ın Türkçülüğüdür. Bunun bir başka olumsuz sonucu da, 20'li yılların ikinci yarısında ve daha sonraları, Farsdilli binlerce Buharalı'nın Tacikistan'a zorunlu olarak sürgüne gitmesi olacaktır. Bu bölünme ve hemen ardından gelen bir sonuç olarak Buhara'nın kaybedilmesiyle de, Tacikistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun kökeninde yatan drama dokunulmuş olmaktadır; bu dram teması, Sovyet döneminin bütün ulusal edebiyatını bir baştan bir başa kaplamaktadır.⁷⁶ 1920'de ruslaştırmaya direnişin silahı olarak Türkçülüğün erdemine inanmış Fars dilli Buharalı Ceditçi ve komünist liderlerin suçlanmaları⁷⁷ ve tarih kitaplarında olduğu gibi Duşanbe'nin resmi ve muhalif basınında da Özbekler yararına vatana ihanet etme suçuyla mahkûm edilmeleri kolayca anlaşılabilir. Burada, Stalinci davaların retoriğine özgü terimler kullanılması da ilginçtir. Bu retorik yeniden, ama belli bir kabalaştırmayla kullanılmaktadır: Örneğin, "Pantür-

73. Sa'di, S., "Bedorii siyosi lozım!", *Adabiyot va San'at*, Duşanbe, 1 Mayıs 1992, s. 5.

74. Kalenderzade, D., "Panturkizm va foceai halki tocik", *Sâmân*, Duşanbe, 1 Mayıs 1992, s. 5.

75. Resmi rakamlara göre Tacikistan'da toplam altı milyon nüfus içinde %20 oranında Özbek yaşarken, Özbekistan'ın yirmi iki milyonluk nüfusu içinde Tacikler'in oranı sadece %4 kadardır, ki Özbekistan'ın bildirdiği Tacik nüfus yüzdesi düşük bir tahmini yansıtmaktadır.

76. İkrâmi, C., "Duvozdah kilometr", 1963'te yazılmış uzun öykü ile anılardan seçilmiş parçalar, *Se zan* derlemesi içinde, Duşanbe, Edib, 1992, ss. 3-43 ve 78-96.

77. Bennigsen, A., "Panturkism and Panislamism in History and Today", *Central Asian Survey*, cilt III, no: 3, 1984, ss. 47-49.

kist milliyetçiler", "goşist" olmakla suçlanabilmektedirler.⁷⁸

İlginçtir, aynı söylem Özbekistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Şeref Raşidov'un⁷⁹ (1959-83) yönetimi dönemi için de kullanılmaktadır: Orta Asya'nın ruslaştırılmasında daha çok yumuşak başlı bir önder rolü oynadığı bilinen Şeref Raşidov, böylece Tacik ideologlar tarafından Özbekistan'daki Tacik azınlığının zorla özbekleştirilmesinden sorumlu tutulmakta, ona oynadığının çok ötesinde bir rol tanınmış olmaktadır.

Bu koşullarda, "Buhara Cumhuriyeti'nin tarihi öylesine önemli anlaşmazlık noktaları ortaya çıkarmaktadır ki",⁸⁰ hazırlanmakta olan bir büyük Orta Asya tarihinin ortak yazımına Tacikler'in katılmayı reddetmeleri, anlaşılır bir şey olmaktadır. Nitekim, tarihçi ve düşünür, bilgin ve siyaset adamı Rüstem Şükürov, 1990'da Özbekler'le Tacikler arasında varolan *halihazırdaki düşmanlığın* "kabul edilmesi ve tanınması gereken bir *olgu*" olduğunu, bunun kökeninin ise Kızıl Ordu'nun "sadece ve sadece Özbek çıkarları için" Orta Asya'ya girmesinde yattığını ileri sürmekten artık çekinmiyordu. Gözlemcilerin halk yığınları arasında hiç de karşılaşmadıkları bu Özbek-Tacik "düşmanlığı"nın gerçeklik derecesi ne olmuş olursa olsun, meşruluk arayışındaki aydınların bu zor anlarında Tacikler'in bir Alsace-Lorraine'inin olması, anlaşılan önem taşıyordu. Duşanbe'deki liberal muhalefetin eline böylece bir korkuluk verilmiş oluyordu: Tacik halkının ulusal özlemlerini sindirmek için gerektiğinde Moskova ile ittifaka giden Özbek hegemonyacılığı. Liberal deneyin sürmesini hiç de arzulamayan Taşkent rejiminin tezgâhlaması sonucu gerçekleşen 1992 Aralığı'ndaki Tacikistan müdahalesi ve yeni komünistlerin zaferi, tarihçimizin Buhara Devrimi'ne ilişkin sözlerine çok güncel bir yankı kazandırmıştır.

*

Bu tür bir kanıtlama çabasının ille de bir siyasal program değeri taşıması gerekmez. Esasen, özgürlüğüne kavuşmuş Buhara teması karşısında Tacik kamuoyunun sergilediği kayıtsızlığı görmemek olanaksızdır. Nitekim, öyle görünmektedir ki, Tacikler ve Özbekler için Buhara simge-

78. Şükürov, R., *a.g.e.*, s. 6.

79. Şeref Raşidov'un siyasal rolü üzerine, bkz. Gleason, G., "Sharaf Rashidov and the Dilemmas of National Leadership", *Central Asian Survey*, cilt V, no: 3-4, ss. 133-60.

80. Tranis, L. M., "Sovesççanie rukovoditeley institutov istorii sredneaziatski respublik i Kazakstana", *Obşçestvenniye nauki v Uzbekistane*, 1990, no: 10, s. 60.

selliliğinin her iki halkı boğaz boğaza gelmeye sevketmesi olasılığı, oldukça benzer bir konumdaki bir Vilnius'un Litvanyalılar, Polonyalılar ve Beyaz Ruslar için temsil ettiği çatışma olasılığından daha fazla değildir.⁸¹ Aynı şeyi, Tacik liberal partilerinin, 1989'dan başlayarak Ermeni milliyetçi partileriyle kurdukları dostça ilişkiler için de söyleyebiliriz⁸²; bunlar, Azeri "hegemonyacılığı"na karşı Kafkasya'nın Hint-Avrupalı halklarının savunulması için sürekli çağrıda bulunurlar. Tacikistan özerk basınında, Güney Kafkasya'da yaşayan Farsdilli küçük bir halk olan ve Türkler tarafından zulmedilen Taliciler ile dayanışma çağrısı bile yayımlanmıştır.⁸³ Bu çağrılarda sınırlar ve komşu cumhuriyetinde yaşayan ulusal bir azınlık temalarının işlenmesi,⁸⁴ giderek daha açık ve belirgin biçimde Karabağ sorununa gönderme yapılarak gerçekleştiriyordu.⁸⁵

Ancak burada, sınırlar ve yabancılaştırılmış azınlıklarla ilgili bu kızırtımanın neden sadece Tacikistan'da, muhalefet saflarında ve muhalefeti destekleyen tarihçilerin yazılarında gelişip büyüyebildiği sorusunu sormak gerekiyor.⁸⁶ Gerçekten bu istek neden hep tek yanlı kalmıştır? Nitekim, Özbekler ya da Kırgızlar da, sadece resmi nüfus istatistiklerine bakarak bile komşularının çok önemli toprak parçalarına pekâlâ göz dikebileceklerdir. Bu olmuyorsa, ortada başka bir şey var demektir: Gerçekten de söz konusu olan, yeni bir sınır tayininin meşru olup olmasından çok, son üç yıldır, denetlenemeyen toplumsal süreçlerin patlaması karşısında kendilerini Özbek meslektaşlarından daha çok tehlikeye hisseden Tacik parti aygıtı aydınlarının meşruluk bunalımıdır.

Öte yandan, "Özbek hegemonyacılığı" paravanası, Tacikistan'da

81. Calabuig, E., "La Biélorussie ressurgit sans précipitation", *Le Monde Diplomatique*, Mart 1993, s. 8. İşaret edelim ki, Tacikistan Milli Kütüphanesine düzenli olarak gelen Sayudis yayın organları *Rastakhez* hareketi militanlarınca düzenli olarak okunuyor, izleniyordu.

82. Bu satırların yazarı, *Rastakhez* hareketinin kurucusu ve başkanı olan Tahir Abdüdcabbar ile, Temmuz 1990'da Erivan'a hareketinin arifesinde bizzat görüşmüştür.

83. Farghoni, M., "Tolişho kistand?", *Sâmân*, 27 Aralık 1991, s. 7.

84. Şükürov, M., "On çi bo tabari noinsofi taroş hurdaast", *Sadoi Şark*, 1990, no: 10, ss. 92-110; Masov, R., *Istoriya topornogo razdeleniya*, Duşanbe, İrfon, 1991, 189 s.

85. Masov, R., *a.g.y.*, s. 112.

86. Muhammedcan Şükürov ve (Akademi Tarih Enstitüsü'nün başında bulunan) Rahim Masov gibi büyük yazarlar çok yakın bir tarihe kadar *Rastakhez*'in ve onun uydu örgütlerinin üyeleriydiler.

ulusal duyguyu beslemeye yarayabilecek son ideolojik silahlardan biridir ve cumhuriyetin kuruluşundan beri Tacik parti aygıtı entelijensiyası bu silahı yaratmak için özenli bir çaba göstermiştir. Esasen, Özbek milliyetçiliğinin "başarısı" karşısında, Tacik ulusal yenilenme ideoloğlarında belli bir yılgınlık ve soğuma da kendini açığa vurmaktadır. Sonuç olarak, Orta Asya'nın Farsdilli entelijensiyası, Sovyet Tacikistanı sınırları içinde, İran dünyasına aidiyet temeli üzerine kurulu güçlü bir ulusal kimlik yaratma girişiminde biri 20'li yıllarda, öteki ise beş yıl süren perestroyka döneminde olmak üzere iki kez başarısızlığa uğrayacaktır.⁸⁷ Gerçi ulusal kimlik kavramı, Tacikistan kırsal nüfusunun bütünü için hep soyut kalmıştır: Burada simgesel etnik kimliğin tanımlanması hâlâ bölgesel ya da yerel köken ölçütlerine göre ve bir kabile ya da kavme aidiyet (perestroyka yıllarının liberallerince şiddetle kınanan o ünlü "yerelcilik" [yerli dildeki adıyla *mahal-garayı*]) ile yapılagelmektedir. 1992 iç savaşı da göstermiştir ki, Kulyab Tacikleri ile Garm Tacikleri'ni birbirinden ayıran bölünme, aynı bölgedeki Tacikler ile Özbekler arasındaki karşıtıktan çok daha belirleyicidir. Duşanbeli ideologlar, düş kırıklığı içinde, son zamanlarda devrim öncesindeki bölünmemişliği içinde bir Türk-İran dünyası özlemini beslemeye başlamışlardır. Tacik yazarlar, Buhara Emirliği ile birlikte bir cennetin yitirilmesinin günahını Özbekler'in omuzlarına yüklemektedirler. Onlara göre, "gerçi bu cennetin fazla abartılmaması, idealize edilmemesi gerekir" ama, kabul etmek gerekir ki, Türk ve İranlı olmak üzere iki uluslu bir sistemde iki halkı "kaynaştırmayı" başarmıştır: Mesleklerin ve toplumsal etkinlik alanlarının etnik aidiyete uyumlu bir biçimde paylaşıldığı, Sünni İslam'a bağlı olma ilkesine dayalı bir sistemdir bu.⁸⁸

3. Tarihin İşlevi

*İnşa Edilecek Ulusal Kimlikler:
Pantürkizm'in Yenilenmesine Doğru mu?*

Büyük Ağabey mitinin ortadan kalkması, uluslar arasındaki anlaşmazlık dönemini başlattı. Her birinin sahip olduğu jeopolitik konum, kolektif bilinçler üzerinde artık daha büyük bir ağırlıkla etkili oluyor. Türkdil-

87. Şükürov, M., "Fitrat i taciskaya literatura", yayımlanmamış orijinal konferans bildirisinin daktiloyla yazılmış metni, Temmuz 1992, ss. 11-12.

88. Şükürov, R., a.g.e., ss. 75-76.

li halklarla çevrili olan Tacikistan, "Hint-Avrupa halkları dayanışması" adına kendini Rusya'ya bağlı hissediyor.⁸⁹ Duşanbe'deki parti aygıtı entelijensiyası uzun bir süre Moskova'ya siyasal ve ideolojik açıdan mutlak sadakat gösterme kartını oynadı ve görmüş olduğumuz üzere, Orta Asya'nın Farsdilli halklarının gaspedilmiş haklarının kurtarılması olarak görülen, revize edilmiş bir çeşit yeni Ekim devrimi miti geliştirdi.

Bu durumda özerk bir Orta Asya mekânı ve 20'li yılların Özbek ve Kazak komünistleriyle onların günümüzdeki izleyicilerinin gönlünde özel bir yeri olan "federasyon" fikrinin Taşkent'te yeniden canlandırılıp harekete geçirilmesinin, bu konunun konuşulmasını asla istemedikleri görüntüsü veren Tacikler'in tüylerini ürpertmesi kolay anlaşılabilir bir şeydir⁹⁰: "Pantürkizm" in yeniden etkinlik kazanması karşısında kayıtsız kalmakla ya da "Tacik karşıtı" bir politikanın gelişmesini kolaylaştırmakla suçlanmak Duşanbe'de bugün de kendini tehlikeye atmak demektir.⁹¹ Öyle ki, bugün güçlü bir Özbek milliyetçiliği Özbekistan'ın kültürel ve tarihsel rönesansına katkıda bulunurken, Tacikler hâlâ 20'li yıllarda Türklüğe kayan aydınlarının ihanetine hayıflanma veya ulus ötesi olabileceğini umdukları yeni bir kimlik yaratılması sürecinde İslam'ın yerini düşünme noktasındadırlar.

Bu durumda, karşı karşıya bulunduğumuz denklem şu mu: Tacikistan'da zayıf milliyetçi perspektifler = fethedici, güçlü bir İslamcılık, Özbekistan'da güçlü bir milliyetçilik = zayıf bir İslamcılık?⁹² Daha önce gördük ki, Taşkent'te, Fergana vadisindeki köktendinci örgütlerin gücü ve ulusal kimlikte İslam bileşeninin önemi, Abdurrahim Pulatov gibi *Birlik* önderlerini İslam etkenini daha çok göz önünde bulundurmaya yöneltmiştir. Bu gelişme, İslam'ın kutsal mahalleri olan cami ve mezarlıkların siyasal alan içine alınması ile başladı ve ilk gösteri de, Sovyet kışlarında linç edilen Özbek askerlerinin cenaze törenleri sırasında yapıldı.⁹³ Cenaze töreninden sonra verilen bir söylevde görüldü-

89. Kalenderzade, D., *a.g.e.*, s. 5.

90. Masov, R.; Cumayev, F., "Vers une fédération de l'Asie Centrale?", çev. ve yayına hazırlayan S. A. Dudoignon, *Revue du Monde musulman et de la Méditerranée*, cilt 59-60, 1991, no: 1-2, ss. 157-162.

91. Masov, R., *Istoriya topornogo razdeleniya*, s. 16.

92. O. Roy'dan: "La nouvelle donne: 1980-91", *Disparition et renaissance des empires au Moyen-Orient et en Asie-Centrale* içinde, Paris, Dunod, 1992, s. 59; *a.g.y.*, "Le nouveau islamique en URSS", *Revue du Monde musulman et de la Méditerranée*, cilt 59-60, 1991, no: 1-2, ss. 140-41.

93. Burada yeniden Abdülaziz Mahmudov'un el altından dağıtılan bir video filmine gönderme yapıyoruz: *Oy borip, omon kayt*, Birlik Üretim Birimi, 1990.

ğü üzre, enternasyonalizm ve Rusdilli azınlıkların savunulması, yerini yavaş yavaş İslami Yeniden Doğuş Partisi ile bir ittifak perspektifine bırakmaktaydı.

Peki, Taşkent makamlarının ve muhaliflerinin onca suçlandıkları "Pantürkizm" konusunda ne demeli? Gerçekten de, Özbek başkentindeki aydın çevreleri on yıla yakın bir zamandan beri Türklüğün kaynaklarına geri dönüşü sağlamaya çalışmaktadırlar. "Orta Türk" diye ortak bir dil oluşturulması düşüncesi ortaya atılmıştır; bu ortak dil, ulusal deyimleri yüzyıllar boyunca çok farklılaşan ve birbirinden uzaklaşan, bu yüzden de Rusça'nın yardımı olmaksızın birbiriyle çok zor anlaşabilen bu Türkdilli halkların hepsinin ortak iletişim aracı olacaktır; bu doğrultuda, Türkçe konuşan bütün bu ülkelerde dilbilim inceleme merkezleri kurulması ve bunların "yüzyıllar boyunca bütün Türk halklarına ocaklık etmiş olan Türkistan'ın en büyük kentsel yerleşim merkezi durumundaki" Taşkent'e bağlanmaları önerilmektedir.⁹⁴ Hatta Türkiye'de bile son yıllarda, doğrudan Pantürkist özelemler küçük azınlık gruplarla ve devlet dışındaki vakıflar ile sınırlı kalmış olsa da, Kafkas ve Orta Asya Türk dünyasına yönelik ilgide belirgin bir yükselme gözlenmektedir.⁹⁵ Bununla birlikte Ankara'daki resmi makamlar, Taşkent ve Alma Ata makamları ile tam bir uyum içinde, Türkiye ve Orta Asya İslami kurumları arasındaki yakınlaşma tekeline gayri resmi kurumların eline bırakmaya hiç de niyetli değildirler. Bu iradenin en açık göstergesi de Kazak toprağı üzerinde, Türkistan'daki Ahmet Yesevi türbesinin restorasyonunda görülen çokuluslu inşaat faaliyetidir.⁹⁶

Taşkent'te Pantürkizm'e duyulan ilgi, doğrudan doğruya Türkiye'ye olan ilgiden daha güçlüdür. Bir zamanlar Stalin retoriğinin şeytani bir kisveye büründürdüğü bir hareketin ivedi biçimde arındırılışına tanık olunmakta, bu konu bizzat Özbekistan'da çok verimli olabileceğinden,

94. Kerimov, B., Mutalov, S., "Navoy va turkiy birlik", *Fan ve Turmuş* (Özbekistan Bilimler Akademisi tarafından yayımlanan popüler aylık beşeri bilimler dergisi), 1992, no: 3-4, ss. 5-7; Mirza'zamov, K., "Ortatürk Tili ve Turki Halklar Birliği", *Erk*, no: 76, 17-23 Haziran 1992, s. 3.

95. Copeaux, E., "Le rêve du Loup Gris", *Hérodote*, no: 64, 1992, s. 183-93; a.g.y., "Les Turcs de l'extérieur dans Türkiye: un aspect du discours nationaliste turc", *CEMOTI*, cilt 14, Haziran-Aralık 1992, ss. 31-52; Bilici, F., "Acteurs de développement des relations entre la Turquie et le monde turc: les vakıf" *CEMOTI*, cilt 14, Haziran-Aralık 1992, ss. 17-30.

96. Nurmuhammedoğlu, Naim Bek, *Hoca Ahmed Yesevî Türbesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991 (Türkçe, Latin alfabesiyle yazılmış Kazakça, İngilizce ve Rusça).

yeniden tarihyazımı tartışmalarının içine dahil edilmektedir. Çünkü burada söz konusu olan, önce Cedidçiler'in, sonra Genç Buharalılar'ın, yüzyılın başından 20'li yıllara kadar, bütün bir Orta Asya için son derece önemli bir geçiş döneminde ulusal kaynaşmayı ve ruslaştırmaya karşı direnişi sağlaması için geliştirdikleri bir Türkçülük'tür.⁹⁷ Bu akımı daha açık seçik ve kesin biçimde deyimlemek için, özellikle de Özbekler'in kullandığı bir terim olan *Türkçilik* sözcüğü kullanılabilir.⁹⁸ Eğer Başkan Kerimov rejimi, bazı Cedidçi isimlerin, kimi Genç Buharalılar'ın ve 20'li yıllardaki ulusal komünistlerin itibarlarının iadesi yoluna gittiyse, bunun nedeni, söz konusu kişilerin Türkçülük'te, Rusya'dan olduğu kadar Türkiye'den de bağımsız bir Türkistan federasyonu için gerekli ideolojik temeli bulmuş olmalarıydı; sınırlara ve ulusal özerkliklere saygı gösterecek böyle bir federasyon, tüm iç Asya halklarını bir konfederasyon çatısı altında bir araya getirecekti. Bu arada Panislamizm de belli bir itibara sahiptir: Nitekim Cemaleddin Afgani de,⁹⁹ "Avrupalı güçlerin sömürgeciliği karşısında İslam dünyasını güçlendirmeye yarayan" sloganların sahibi olarak iade-i itibar görüyordu.¹⁰⁰ Eski SSCB'de, XIX. yüzyıldaki İslami siyasal hareketler tarihinin irdelenmesinde bu kadar ileri noktalara gidilmesi pek seyrek rastlanan bir olaydır. Çağdaş Özbek ideologların bizzat kendileri de esasen Pantürkizm'in savunma amaçlı veçhesini dile getirmekten geri kalmamakta, pek çok şeyi borçlu oldukları Panslavizm'i örnek göstermektedirler: Bu akım da, Moskova cephesinde belli bir itibar kazanma süreci yaşamaktadır.

Taşkent'in resmi çevrelerinde ve Özbek aydınları arasında doğrudan Türkiye ile ilgili egemen duygunun görece bir merak yokluğu diye üdlandırılabiriz. Bu genel sessizlik, bir tabuyu örtmekten çok, bir ilgi yokluğunu dile getirmektedir. Sevimlilik taarruzlarının başından beri

97. Abdullayev, R., "Iz istorii nacional'nih političeskih idey", *Çelovek i politika* (Taşkent, eski *Kommunist Uzbekistana*, Başkan Kerimov'un Halkın Demokratik Partisi'nin propaganda dergisi haline gelmiş yayın organı), 1991, no: 9, s. 90.

98. A.g.y., s. 91.

99. Cemaleddin Eşşadabadi, başka bir deyişle El Afgani (1838-97), İran kökenli bir siyaset adamı ve İslam dünyasının politik uyanışının kuramcısıdır; İslam'ın köhnemiş monarşilerinin hareketsizliğine ve Avrupalı güçlerin giderek artan müdahalelerine karşı uğraş verir. Ona göre İslam dini, Osmanlı Halife-Sultanının bayrağı altında bu yenileşmede ateşleyici hizmeti görmelidir. Ne var ki El Afgani için İslam, bir ideal olmaktan çok bağımsızlık savaşları için bir araçtı. (H. Pakdaman, *Cemaleddin Assadabadi dit al Afgani*, Paris, G.-P., Maisonneuve et Larose, 1969, s. 194)

100. Abdullayev, K., a.g.e., s. 92.

Türkiye'den gelen diplomat ve işadamları, Taşkent'te kültürel araçlara gereksinme duydular: Taşkent'te, Mayakovski sokağındaki Türk Kültür Enstitüsü'nün müdürü, Transkafkasya'daki Türkdilli azınlığın bir üyesi olan ve 1944'te Stalin tarafından Orta Asya'ya sürgün edilen bir Ahıska Türkü'dür.¹⁰¹ İstanbul Türkçesi'yle seslendirilmiş Amerikan dizilerinin Özbek televizyonunca yayımlanması ve yine Türk televizyonundaki haber bültenlerinin aynen verilmesi, yerli halk tarafından hiç de hoş karşılanmadı ve yadırgandı. Gerçi Özbekler simgesel bir Türkseverlik geliştirmektedirler, ancak bu sevgi ve dostluk duyguları Doğu Türkleri ile kimlik yakınlaşması çabalarının başarılı olamaması olgusuna belirlenmektedir: Sovyet sonrası Özbekistan'a gelen ender yabancı yatırımcılardan biri olan Çin ile olan dostluk ilişkileri gereği, gerçek anlamda ortak bir dili ve ortak bir tarihi paylaştıkları Doğu Türkleri, yani Uygurlar ile bu tür bir kimlik yakınlaşması kesinlikle yasaklanmıştır. Böylece Ankara'ya yönelmiş olan bu Türkseverlik, ayrıca genel bir dışı açılma yaklaşımının bir ögesidir: Anadolu'ya bin Özbek öğrenci gönderilmesi işinin eşgüdümünü üstlenmiş bir Yüksek Öğretim yetkilisi, 1992 Haziranı'nda bize bu öğrencileri Türkiye yerine doğrudan Amerika Birleşik Devletleri'ne göndermeyi tercih edeceğini açıkça itiraf ediyordu.

Tacikistan'da İran Usulü Yeniden Yapılanma

Pantürkizm konusunda neler olup bittiğini gördük. Peki, Orta Asya'ya ilişkin olarak geliştirilmiş Batı fantazilerinin tamamlayıcı kanadı olan Paniranizm ile ilgili gelişmeler nelerdir? Duşanbe'de görkemli bir İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği açılmasından beri ve geçen kış ortaya çıkan muhafazakâr tepkiye kadar, pek çok İranlı diplomat, cumhuriyetin özerk basınında sık ve düzenli olarak tesettür ya da İslam'ın şartları konularında öğretici nitelikli yazılar yazıyorlardı.¹⁰² Yine Tacikler, geçen yaz, televizyonlarının düğmesini çevirdiklerinde, İran televizyonu haber bülteni'ni kendi ülkelerinde canlı olarak sunmak üzere çarşafı bir bayan sunucunun ekranda boy göstermesine tanık olabiliyorlardı. Ne var ki, deney fazla uzun sürmedi: Tacik kamuoyu, köktendincilerin çarşafının böyle birdenbire zuhur etmesini görmeye pek hazırlıklı değildi,

101. *Pravda Vostoka*, 28 Ocak 1992.

102. Örneğin: Askari Rad, H., İran İslam Cumhuriyetinin Duşanbe'deki Kültür Ataşesi: "Hicob yo barahnagi – kudom?", *Sâman*, 10 Haziran 1992, s. 3.

dolayısıyla Tahranlı bayan sunucunun sadece sesi ile yetinilmeye başlandı ve çarşafın yerini de sabit bir kır görüntüsü aldı. Bu deney bile kamuoyunun baskısı sonucunda birkaç ay sonra Özbek ve Kırgız tanklarının gelmesinden önce sona erdirilecektir. Tacikistan'daki muhalefetin başarısızlığında bu tür değerlendirme yanlışlarının payı büyük olmuştur: Bu yanlışlar, Taşkent'te ve Moskova'da bir huzursuzluk yaratmadan da önce, bizzat Duşanbe'nin yerli halkının önemli bir bölümünden, üstelik komünistlere karşı oldukları halde, büyük tepki almış, onları yabancılaştırmıştır.

Bu durumda, Tacikler ve İranlılar hangi tema üzerinde bir ortak dil yakalayabilirlerdi? Daha iyisi bulunamadıkça, ortak düşmanlar tanımlanması genellikle bir yakınlaştırma etkenidir. Tahran ulemasının lideri Ayetullah Moşkeni, 1992 yazında, Tacik İslamcılar'dan ve Tacikistan Müslümanları Ruhani İdaresi temsilcilerinden oluşan bir heyete bu ılımlı izlenecek yollara ilişkin olarak bazı ipuçları vermiştir. Bu ulu kişi, konuklarına, İran'ın Vehhabiler'e (Suudiler kastediliyor) karşı olduğunu, çünkü onların Amerikan yanlısı bir çizgi izlediklerini söylemekte, bu nedenle de Tacik öğrencileri yüksek öğrenim görmek üzere Türkiye'ye göndermek yerine, Tahran'a göndermek gerektiğini vurgulamaktaydı.¹⁰³ Ne var ki, bu argüman karşısında Tacikler'in gösterdiği duyarlılık sınırlı kalmıştır. Gerçekten de, Ayetullah Moşkeni'nin pek önem verdiği İslami dayanışma düşüncesinin gelişmesi, İslam Cumhuriyeti'nin Türkdilli Azerbaycan'a yönelik olarak yoğun biçimde kullandığı Şiiliğin değerleri kanalı ile gerçekleşemezdi, çünkü Tacikler Sünni'dirler. Dikkate değer bir gözlemdir ki, Duşanbe'deki İran Kitabevi, Şii felsefesi ve hukuku konularında, Bakü'dekinden daha az uzmanlaşmıştır: Anlaşılan Tacikistan'a sadece Humeyni ihraç edilebilmektedir. İranlı ideologlar bu nedenle, Duşanbe entelijensiyasını cezbedebilmek amacıyla, Tacikler'in Fars milliyetçiliğine oynamışlardır. (Komünistlerin iktidarı geri almalarının ardından pek çok liberal lider Tahran'a göçmüştür.) Bununla birlikte, İslam Cumhuriyeti makamları, Orta Asya'ya yönelik olarak bir İranlılık retoriği geliştirmede hâlâ tereddüt içindedirler; çünkü Türkdilli Özbekistan ve Türkmenistan İran'ın gözünde daha da büyük bir önem taşımakta, bu iki ülkeye nüfuz edilmesi ise daha büyük zorluklar sunmaktadır. Bu durumda, İran'ın iyi bir görüntüsü olmasına karşın, Ayetullah Moşkeni'nin mesajı köktendinci çevreler dışında çok az kabul görmektedir; kaldı ki, İran bu iyi izlenimi de öncelikle, bi-

103. Görüşleri derleyen Maksud Hüseyin, *Sâmdân*, 6 Mart 1992, s. 3.

raz şişirilmiş bir tüketim malları imalatçısı görüntüsüne borçludur.

İran devriminin prestijine gelince; bu devrim, Duşanbe'de, sömürgecilik karşıtı bir mücadele bağlamında yeniden yorumlanmakta gecikmemiştir. Bu bağlamda, kurumların sürekliliği içinde etik ve entelektüel bir yenilenme hareketinin sözcüsü olan Profesör Ekber Dursunzade, "aynı manevi bütünün iki üyesi"¹⁰⁴ olan Tacikler'le "İranlı aydınlar" arasındaki bir "manevi köprü"den bahsederken, aslında geçmişte kalmış gelenekleri ve yitirilmiş bir mirası, (Batı'lı bir anlayışa göre biçimlenmiş totaliter ideolojilerden türeyen) İslamcı köktendinciliğin yenilerde ortaya çıkmasından çok daha eskilere uzanan bir Farsî edebi ve felsefi geçmişi düşlemektedir. Ve eğer ille de bir manevi savaş (*ceng-i manevi*) verilecek ise, bu savaş, Rus kültürel hegemonyacılığına karşı verilmelidir. Bu da demektir ki, Profesör Dursunzade'nin söylemi bir Orta Asya gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Gerçi direniş mutlaka İran, Afganistan ve Tacikistan için ortak bir modern Fars dilinin yeniden kurulmasından geçmektedir,¹⁰⁵ ancak asıl görev, Devrim'den sonra Avrupa'ya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne göçen büyük İranlı aydınlar kitlesine düşmektedir. Bu aydınlar komşu cumhuriyetlerde Türkler'in yaptığı işi yapmaya, üstlendikleri misyonu yerine getirmeye çağırılmaktadırlar.

Moğollar'da olduğu gibi¹⁰⁶ Tacikler'de de aynı kökenden (Farsça: *aryâyi*) gelen ve aynı dili (yani Farsça'yı) konuşan bütün halkların "merkezileştirilmiş ve demokratik bir devlet çatısı altında" siyasal birlik kurmalarından yana olduklarını söyleyen hayalciler vardır.¹⁰⁷ Ne var ki bu durum, kamuoyunun Stalin'li yıllarda kullanılmış ulusal bir mitin yeniden kullanılmasına katılmaya hazır olduğu anlamına gelmediği gibi, bu görüşü ileri sürenlerin kendilerinin bile buna ölçsüz bir inançla bağlandıkları, harfiyen inandıkları anlamına gelmez. Tacik milliyetçilerin gönlünde özel bir değeri olan Büyük Horasan, her şeyden önce Samanoğulları mülküne dair mitin (X. yüzyıl) yeniden dirilişidir. Bu ise, coğrafi boyutları olan bir projeden çok, ruslaştırılmış bir Doğu'nun etik ve manevi bir kaynak arayışının tarihsel mekânını çağırıştırılmaktadır.

104. Tursunzad, A., "Maktubi sarkuşoda ba ruşanfikroni eroni", *Sâmân*, 22 Mayıs 1992, ss. 1 ve 6.

105. A.g.y., s. 6.

106. Bkz. Françoise Aubin'in bu kitapta yer alan makalesi.

107. "Büyük Cyrus" ve "Aryânâ" derneklerinin programları için *Sâmân*, 18 Ekim 1991, ss. 1-2 ve 1 Mayıs 1992, s. 6'ya bakılabilir.

Günümüz İçin Dersler

Orta Asya'da tarihin ve insan bilimlerinin politikadan özerkleştirilmelerinin, ideolojisileştirilmelerinin arefesinde olmadığımız kesin. Gerçekten de Taşkent'te ve Duşanbe'de tarihi siyasal kurumların etkisinden kurtarma çağrısı yapanların bizzat kendileri de, sosyal bilimlerin "toplumun üyelerinin bilinçlerini değiştirmeye, toplumun gelişiminin belli bir aşamasına tekabül edecek insan tipinin yetiştirilmesine ve geliştirilmesine yönelik" olması gerektiğini öne sürmektedirler.¹⁰⁹ "Homo Tacikus" ve "Homo Özbekus", ağır bir miras olarak taşıdıkları "Homo Sovyetikus"un yerini almaya davet edilmektedirler.

Daha kısa erimde ise, sosyal bilimler şimdiki bunalımın derinlemesine çözümlenmesine hizmet etmeli, "bunalımdan mümkün olan en kısa zamanda çıkılabilmesi için bilimsel dayanakları olan pratik öneriler getirmelidir".¹¹⁰ Nitekim, Özbek ve Tacik tarihçilerin, Orta Asya'nın yeni bağımsızlık kazanmış devletlerinin yaşamakta olduğu geçiş sürecine yeni bir bakış getirecek geçmiş bunalımların üzerine eğildikten sonra, ülkelerinin yöneticilerine görüş ve uyarılar ilettiklerine sıkça tanık olunacaktır.

Orta Asya'daki NEP deneyiminden çıkarılacak dersler konusunda, örneğin, liberaller ile muhafazakârların görüşleri çatışacaktır. Birincilerin gözünde, iç savaş ve Basmacı direnişi şeklindeki siyasal felaketi doğuran şey, Orta Asya'nın hammaddelerinin işletilmesi temeli üzerine kurulu bütünleşmiş sömürgeci ekonomi sistemindeki ani kopuştur. Basmacılar'ın direnişi de esasen Bolşevikler'in "hatalarından" kaynaklanan ekonomik nedenlere dayanıyordu.¹¹¹ Aynı zamanda, komünistlerin yönetsel merkezileştirmede ve bürokratikleşmedeki aşırılığı, bunalımdan sağlıklı biçimde çıkılmasını tehlikeye sokuyordu; ancak sonuçta, yerli sivil toplumun dinamizmi, Turar Ruskulov, Sultanbek Hocanov ve bir uç durum olarak, Sosyal Demokrat Parti'ye dışarıdan katılan Genç Buharalılar'ın lideri Feyzullah Hocayev gibi ulusal komünistlerin

108. Şermuhammedov, S., "Novoe političeskoe mişlenie i obşçestvenniye nauki", *Obşçestvenniye nauki v Uzbekistane*, 1991, no: 3, s. 15.

109. A.g.y., s. 16. 110. A.g.y., s. 16.

111. Semenyuta, V., "Golod v Turkestane v 1917-20 godah", *Çelovek i politika*, Taşkent, 1991, no: 12, ss. 72-73.

gözüpekliği sayesinde bunalım aşılmış oldu. Bunlar, her ne pahasına olursa olsun kamulaştırma isteyenlerin "hakkından" gelmişlerdi; Moskova'nın körlüğünün önüne geçebilen onların gerçekçiliği olmuştu. Çünkü Orta Asya'nın kendine özgü somut yerel koşulları, köylülükle ve küçük burjuvaziyle özel uzlaşma ve pazarlıkların yapılmasını dayatmaktaydı. Ayrıca, Hocanov toprakta çalışan köylülere, çalıştıkları toprak üzerinde işleme hakkı tanımakta "haklıydı"; üstelik devrimin kendisi de tarım sorununa hiçbir düzenleme getirmemişti. Gerçekten de, "reform sadece siyasal sonuçlar ortaya koymuş, hiçbir ekonomik yansıması olmamıştı", bir başka deyişle, topraklar Ruslar'ın eline geçmişti.¹¹² Ayrıca NEP, yerli halk nezdinde yeni rejimin meşruluğunu sağlam bir temele oturtmuştu. Devrimin ilk başta yasakladığı İslami kurumlar yasallaştırılmıştı. Şeriat mahkemeleri yeniden faaliyete geçmiş, vakıflar "meşru sahipleri" olan mollalara geri verilmiş,¹¹³ dinsel pratikler serbest bırakılmıştı. Tarihçilerin gözlemlerine göre bu önlemler yerli halk yığınları üzerinde derhal çok büyük bir olumlu etki yapmış, komünist iktidarın daha iyi kabul edilmesine katkıda bulunmuştu. Aynı tarihçilerin işaret ettikleri bir başka nokta da, bu önlemlerin Gorbaçovcu "yeni düşünce"ye uygunluğuydu; geçerken vurgulanan bu noktada, ayrıca, 1990'da 1918'in "hataları"nın tekrarlanmaması dileği ve çağrısı da dile getirilmekteydi.

Muhafazakâr saflarda da geçmişin okunması, bugünün acil güncelliğine sıkı sıkıya bağımlıdır: Basmacılar'ın bugünün terimleriyle "Müslüman köktendinciler" diye adlandırılması bu durumun göstergesidir.¹¹⁴ Kokand'ın özerkliğinden (Ekim 1917-Şubat 1918) çıkan dersler, bugün için de çok güncel uyarılar olarak algılanmaktadır: O zaman da, yasal makamlar (Rus yanlısı ya da komünist), "milliyetçiler" ve "dinciler" tarafından aşılmışlardı. Ne var ki, bu özerkliği bastırmada sadece ve sadece kaba kuvvet ve şiddetin kullanılmış olması, halkta hiç silinmeyecek izler bırakmıştı: "İslamcı çeteler"i yoketmede yeterince etkili de olmayan bu baskı, sivil halktan pek çok masum insanın da kurban edilmesine yol açmıştı.¹¹⁵ Komünizmin propagandacılarının kültürsüzlüğü de bu sorumluluktan payına düşeni almaktadır. Örneğin, Rus gemicilerin uyguladığı yöntemler belki Volga üzerinde geçerliydi, ancak Türkistan'da hiç de uygulanabilir değildi. Taktik yanlışların siyasal değerlendirme

112. Bkz. Buttino, M., "Turkestan, 1917, la révolution des Russes", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, cilt XXXII, 1991, no: 1, ss. 61-78.

113. Recebova, R. Ya., *a.g.e.*, s. 20.

114. Hasanov, M. K., *a.g.e.*, s. 43.

115. *A.g.y.*, s. 46.

hatalarına eklenmesiyle, Kolesov'un Kızıl birliğinin Ekim 1918'de Buhara'ya yaptığı, üstelik kötü hazırlanmış müdahalenin başarısızlığı, Sovyet iktidarının prestijine ve onun Orta Asya'daki misyonunu gerçekleştirmeye yeteneğine olan inancına çok vahim bir darbe vurmuştu. Yetmiş dört yıl sonra bugün, komşu Tacikistan'ın İslami Yeniden Doğuş Partisi'nin "Basmacıları"na teslim edilmesi karşısında, nasıl bir tepki göstermeli? KGB'nin anası olan Çeka'nın Türkistan'daki namusunun kurtarılmış olduğu düşünülerek her zaman bir rahatlama yolu bulunabilir: Gerçekten de Taşkent'teki Çekacılar, siyasal bunalıma uygun cevabı getirenlerin ilki olmuşlardır.¹¹⁶ Tacik liberallerin, heykelini yıkmak için onca enerji harcadıkları Polonyalı Çekacı Ceslav Putovski, acaba Orta Asya'daki siyasal bunalımları çözme yöntemleri konusunda bugünkü Özbek makamlarına hâlâ ilham vermeye devam etmekte midir?

*

Ancak, Orta Asya'nın devrimci döneminin tarihinin revizyonu ile beslenen bu liberal ya da muhafazakâr görüş ve değerlendirmeler, elbette ki günümüz Tacik ve Özbek hükümetlerinin alacakları kararları doğrudan dikte ettirmeyecektir. Hükümetler ekonomik reformlar konusunda, daha çok, Rusya'nın ve komünizm sonrası Doğu Avrupa'nın karşılaştığı sıkıntılardan ya da Deng Siaoping'den beri yaşanan Çin deneyiminden esinlenme eğilimindedirler. Bununla birlikte, tarihin Taşkent'te ve Duşanbe'de uygulandığı biçimiyle yeniden yazımı, geçmişe ilişkin sorgulamaların, günümüz sorunlarının ağırlığını taşımakta olduğunu göstermektedir. Oysa bugünün sorunları, perestroikanın ortaya çıkarmış olduğu iktidarlara ideolojik anlamda, susturulmuş muhalefetlerin dümen suyundan giderek belirli bir yenilenme biçimi saptamaya zorlamaktadır.

Gorbaçov rejimi imparatorluğun çevre bölgelerinde sabırla milliyetçi hareketlenmeler kartını oynamış, böylece de "siyasal muhalefetin siyasal terimlerle dile getirilmesi"nin ortaya çıkmasını önlemeyi başarmıştı.¹¹⁷ Ne var ki, SSCB'nin mirasçısı olan rejimler bugün artık bu milliyetçi birikimlerin terim ve simgeleri yeniden biçimlendirip kullanma gücüne sahiptirler ve toplum da bu çabada onlarla ancak dayanışma

116. İşanov, A. I., "K 70-letiyu sozdaniya Buharskoy Kommunističeskoy Partii", *Obşçestvenniye nauki v Uzbekistane*, 1988, no: 12, s. 10.

117. Thom. François, *Le moment Gorbatchev*, Paris, Hachette, 1989, s. 160.

içinde olabilir. Siyasal taleplerinin kimlik alanına kanalize edilmesine ses çıkarmayan dünün muhalifleri de artık bu yeni duruma ayak uydurmaktan başka bir şey yapamazlar. Sonuç olarak, Krusçevli yıllarda geçerliğini göstermiş bulunan bir aygıt mantığı ile karşı karşıya bulunuyoruz: Söz konusu olan, ekonominin süregiden tıkanıklığının ve herkes tarafından terk edilmiş olma duygusunun gittikçe büyümesinin umutsuzluğa sürüklediği yığınların "yeniden harekete geçirilmesi"¹¹⁸ idi. Bunca fetişe, "ulusal" bir geçmişten ödünç alınan ve siyasal yaşamda hiçbir yansıması ve etkisi olmayacak bunca simgeye başvurulmuş olması ancak bu çerçeve içinde anlaşılabilirlik kazanmaktadır: Bu siyasal yaşamda artık çoğulculuğun en küçük bir varoluş nedeni kalmamıştır, *hiçbir zaman da olmamıştır*. Yeni yasaklamalar sonucu 1992 Sonbaharında kapanan *Birlik* ve *Erk* dergilerinin ideolojik programları tek kurşun sıkmaksızın iktidar partisince ele geçirilmiş, bunların bazı yöneticileri de daha sonra Başkan Kerimov'un politikasının mümkün olan en iyisi olduğunu açıkça ifade etmişlerdir. Komşu Tacikistan'da da, Lenin'den arınma söz konusuken muhalefetin gönülden arzu ettiği Firdavsi heykeli, bugün artık herkesin katıldığı, eski rejime yaraşır kutlamaların vesilesi haline gelmiştir.

Bütün bunlar olurken, Tacik ve Özbek tarihçiler akademilerine ve kürsülerine dönmeye, devrim öncesi siyasal partilerin tarihi üzerinde çalışmalar yapmaya ve Orta Asya'nın modern toplumlarında İslam'ın yerini incelemeye dave edilmektedirler.¹¹⁹ Bir zamanlar farklı görüşümler almış olan tarihsel odaklar siyaset kurumunun vesayetinden kurtulmayı bir türlü başaramamakta, ortaya çıkan yeni idoller yaratma eğilimine bir karşı ağırlık sunmaktan aciz kalmaktadır. Ceditçiliğin bugünden bakılarak yorumlanması ise, sonuç olarak Özbekistan Demokrat Halk Partisi için kolay ve rahatlatıcı bir soyağacı olmaktan başka bir şeye yaramamaktadır: "Ceditçiliğin fikirleri, denetimli bir piyasa ekonomisine geçişte, bugün bütün boyutları ile gerçekleşmektedir,"¹²⁰ iddiası da bu rahatlığın ifadesidir.

118. Rakowska-Harmtone, T., "Patterns of Political Change", *The Communist States in Disarray* içinde, 1965-71, der. A. Bromke ve T. Rakowska-Harmstone, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1972, ss. 323-47.

119. Tranis, L. M., *a.g.e.*, s. 61.

120. Isfendiyar, Vidrin, A., "Kakoe proşloe mi imeem?", *Pravda Vostoka*, 14 Mayıs 1992.

Başvuru Yapıtları ve Makaleler

- Bennigsen, A., "Panturkism and Panislamism in History and Today", *Central Asian Survey*, cilt III, no: 3, 1984, ss. 39-49.
- Braginskiy, I. S., "Ob obşçestvennoy prirode ceditizma pri svete literaturnoy deyatel'nosti ceditov", *Istoriya SSSR*, 1965, no: 6, ss. 26-38.
- Calalov, A., *XIX asr ahiri XX asr boşlaridagi Özbek adabiyoti*, Taşkent, Fan, 1991, 154 s.
- Ferro, Marc, *L'histoire sous surveillance. Science et conscience de l'histoire*, Paris, Calmann-Lévy, 1985, 254 s.
- Gafurov, B. G., *Istoriya tacikskogo naroda v kratkom izloženii*, 1. Bölüm, *S drevneyşi vremen do Velikoy Oktyabr'skoy Revolyusii 1917 g.*, Moskova, 1949; üçüncü baskı, 1955, 544 s.
- Gureviç, A. J., "O krizise sovremennoy istoričeskoy nauki", *Voprosi istorii*, 1991, no: 2-3, ss. 21-36.
- Hadi-Zade, R., "Progressivnie tendensii v tacikskoy literature vtoroy polovini XIX veka", *Literaturniy Tacikistan*, cilt 7, 1955, ss. 250-79.
- Hadi-Zade, R. (der.), *Adabiyoti tocik dar nimai duyumi asri XVIII va avvali asri XIX*, Duşanbe, Doniş, 1989, 242 s.
- Hotamov, N. B., *Rol' bankovskogo kapitala v ekonomičeskom razvitii Sredney Asii (90-e godi XIX v.-1917 g.)*, Duşanbe, Doniş, 1991, 320 s.
- Lazzerini, E. J., "Tatarovedenie and the 'New Historiography' in the Soviet Union: Revising the Interpretation of the Tatar-Russian Relationship", *Slavic Review*, cilt XL, no: 4, Aralık 1981, ss. 625-35.
- Masov, R., *Istoriya topornogo razdeleniya*, Duşanbe, İrfon, 1991, 190 s.
- Mirza Ahmedova, P. M., Raşidova, D. A., "K isuçeniyu cadiskogo dvijeniya", *Obşçestvenniye nauki v Uzbekistane*, 1990, no: 7, ss. 30-40.
- Müminov, I. M. (der.), *Istoriya Uzbeksoy SSR, s drevneyşi vremen do naşih dney*, Taşkent, Fan, 1974, 583 s.
- Odinaev, G., *Gusaşti ayyom*, önce *Sadoi Şark*'ta tefrika edilen roman (1976, no: 8-12), daha sonra kitap olarak yayımlandı: Duşanbe, Edip, 1977; yeni baskı, 1989, 389 s.
- Rahmatullayev, A., Muhtarov, S., *Oşerkoy ta'rihi Tacikistani soveti*, Duşanbe, Maorif, 1989, 320 s.
- Şükürov, M., "Az payi daryofti fahmişi nav", *Sadoi Şark*, 1990, no: 7, ss. 105-13.
- Thom, F., *Le moment Gorbatchev*, Paris, Hachette, 1989, 282 s.
- Vahabov, M. G., "Ob obşçestvennoy prirode ceditizma Sredney Asii i ego revolyusii vo vremya Velikoy Oktyabr'skoy sosialističeskoy revolyusii", *Istoriya SSSR*, 1965, no: 2, ss. 35-56.
- Venturi, F., *Les intellectuels, le peuple et la révolution. Histoire du populisme russe au XIXe siècle*, cilt I, İtalyanca'dan çev. Viviana Pâques, Paris, Gallimard, 1972, 667 s.

Moğolistan ve Çin

Komünizm Sonrası Moğolistan'da Milliyetçilik ve Cengiz Hancı Yenilenme*

Françoise Aubin

Okuyucu, esas olarak Türk alanına ayrılmış bir derlemede Moğolistan'ın ne işi olduğunu sorabilir. Zaten, Fransız üniversite geleneğinde de "Orta Asya" deyimi sadece Rus ve Çin Orta Asyaları'na indirgenmemiş midir?¹ Yoksa burada istenen, Altay kuramı ve Panturanizm umutları üzerinde bir tartışma başlatarak uyuyan iblisleri uyandırmak mı? Yoksa, daha da ileri giderek, VIII. yüzyılın ilk Türk imparatorluklarından birinin büyük savaşçıları olan Kültigin ve Tonyukuk'un bugünkü Moğolistan'ın tam ortasında bulunan mezarlarına sahip çıkmak ve böylece Moğollar'ın Türkler'den geldiğini mi ileri sürmek istiyoruz? Böyle bir görüşe Moğollar, asıl günümüz Türkleri'nin ilkel Moğollar'dan geldiği savı ile yanıt vereceklerdir.

Gerçekte, Cengiz Han'ın başkenti Karakurum'u çevreleyen ovada bulunan Kültigin'in mezarı ile, eski Halk Cumhuriyeti'nin başkenti Ulan-Batur yakınlarında bulunan Tonyukuk mezarı, Moğolistan'da, ülkenin tarihsel büyüklüğünün simgesi olarak değerlendirilmekte ve kulanılmaktadır.² Yalnızca birer simge olan bu mezarların özel önemi,

* Bu katkının ilk versiyonunu dikkatle okudukları ve aydınlatıcı önerilerde bulundukları için, burada Moğol incelemeleri uzmanı meslektaşlarım Roberte Hamayon, Marie-Lise Beffa ve Marie-Dominique Even'a teşekkür ediyorum. Burada dile getirilen görüş ve düşüncelerin ancak yazarı bağladığı ise açıktır.

1. Nitekim, *Des ethnies aux nations en Asie centrale* (*Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* - REMMM, 59-60, 1991, no: 1-2) adlı mükemmel çalışmanın yazarları gibi yayıncısı Olivier Roy da, Fransızca'daki "Orta Asya" kavramının İslam'ı benimsememiş halkları olduğu kadar, küçük adacıklar dışında anadilleri Türkçe ya da Farsça olmayan kavimleri de içerebileceğini düşünmemektedirler.

2. Türkiye'de de, ortaokul ve lise öğrencileri, milli gurur listesinin yıldızları sa-

hem birkaç onyıldır (eski SSCB'nin öteki özerk cumhuriyetlerinden farklı olarak) uluslararası düzeyde tanınan politik bir alan, hem de (Yukarı Asya'ya aidiyeti ve istemi hilafına bağımsız bir birim oluşturamayan Tibet'ten farkı dolayısıyla) Türk ve İran alanlarının ve İslam dünyasının tümüyle dışındaki yegâne önemli alan olan kültürel bir alana hâkim olmalarından gelmektedir. Bu olgu Moğolistan'ın yaşadığı deneyin kendine özgü niteliğini oluşturmakta, ona, karşılaştırmalı bir bakış açısından paha biçilmez bir değer vermektedir.

Elinizdeki bu çalışma, komünizm sonrası Moğolistan'daki ortak temsil biçimlerini ve bunların kökenlerini işlemeye yöneliktir: Bu-dizm'le göçebeliliğin "Cengiz Hancılık"la taçlandırıldığı ve yeniden canlandırılan halk gelenekleri ağıyla çevrelendiği bir ideolojik seçenekler üçlemesidir bu. Eğer bu üçleme, siyasal bilimlerden çok etnolojiye, hatta folklore yakın bir görünüm altında belirliyorsa, bu günümüz Moğol gerçekliğinin bir sonucudur: Duygusal özelliklerle yüklü bir imgelem, 1991-92'de Moğolistan'da toplumsal ve siyasal yaşamın önemli bir kesimini boydan boya kat etmiş ve yeniden yapılandırmıştır.

Komünizm Sonrasının Başlangıcı , 1990

Burada değindiğimiz olaylar, çok kısa bir zaman dilimi içinde yer alıyor. Çünkü her şey, gerçek anlamıyla 21 Şubat 1990'da başladı: O gün, gece saat 10'da, eksi 20 derecelik soğuk bir havada, sinema stüdyolarından çıkarılmış projektörlerin ışığı altında ve gazetecilerle gelip geçen kalabalığın keyifli bakışları önünde rejim karşıtı gençler, Sovyet blokunda hâlâ ayakta kalmış olan son dev Stalin heykelini yıkmaya koyuldular. Ve üç saatlik çaba sonunda, sekiz tonluk bronz, 39 yıl boyunca Moğol başkentinin en işlek yollarından birine tepeden baktığı devasa mermer kaidesinin üzerinden, Bilimler Akademisi'nin geniş avlusuna devrildi. İzleyen saatlerde medya, bu "karanlık surat"ın yıkılmasıyla, "kişiye tapınma"nın kesin olarak ortadan kaldırılışını kutladı.

Aslında, sansür 1 Ocak 1989'dan beri kaldırılmıştı. Gerçi Moğolca yayımlanan resmi basın birkaç ay daha, yaklaşık yetmiş yıldan bu yana tek parti olan Sovyet yanlısı bir komünist partinin görüşlerini yaymaya devam etti, ancak haftada iki kez ve Rusça olarak yayımlanan *Novosti Mongolii* hemen bağımsız bir çizgi benimsedi ve hükümetin bilinçli ve

tekdüze bir taklidi olmaktan vazgeçti. Bu gazete ayrıca, "Moğol Brej-nevi"nin yaptığı kanlı tasfiye girişimlerini ortaya çıkardı: 1954-58 arasındaki bir dönem dışında, 1984'te devrilmesine kadar 1952'den beri iktidara egemen olmuş bulunan Çedenbal'dı bu kişi. (1991 Nisanı'nda, sürgünde yaşadığı Rusya'da ölecektir.) Anıların ve dillerin çözülmesi ile "Moğol Stalini"nin kurbanları için trajik bir anma gerçekleştirildi (Moğolistan'ın, büyük Sovyet ağabeyde taklit etmediği hiçbir şey yoktu): Bu "Moğol Stalini" de, 1952'de ölmüş bulunan Mareşal Çoybalsan'dı. 21 Şubat 1990 tarihiyle birlikte ruhlardaki kurtuluş hareketi genişliyor ve kurumların liberalleştirilmesi hareketi haline geliyordu.³ Bu hareketin demokrasinin, siyasal çoğulculuğun, piyasa ekonomisinin, Sovyet vesayetini reddetmenin ve aslında her şeye kadir olan parti diktatörlüğünden başka bir şey demek olmayan "demokratik merkezîyetçilik" in terk edilmesinin ortaya çıkmasında elde ettiği beklenmedik ve kolay başarı, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ni uluslararası medyada hiç heklenmedik ve şaşırtıcı biçimde öne çıkarmıştı.

O zamana kadar dünyanın en kapalı ülkeleri arasında sayılan Moğolistan, bu yeni formül ile sınırlarını hemen açmış, hem Batı dünyasını tanımaya, hem de uluslararası ticaretten ve turizmden güçlü dövizler sağlamaya yönelmişti. Böylece, ilkel saflığın, dokunulmamış ve zamanandışı enginliklerin özlemine çekme lüksünü kendilerine ikram etme olanağına sahip olanlar, tıpkı Tibet gibi rüyalarla yüklü olan bu ülkeye

3. Kavramların simgeselliği üzerine çok ince ve derin, belgesel bir zenginliği olan, işbu makale ile aynı konuyu işleyen bir inceleme için, bkz. C. Humphrey, 1992. Ekonomik bir yaklaşımla, İngilizce kaynaklara dayanılarak yazılmış ve 1989 ile 1992 arasında Moğolistan'ın gelişimini geriye dönük olarak ele alan bir çalışma için bkz. V. Niquet, 1993, ss. 91-105. Elinizdeki çalışma ile diyalog içinde olan bu incelemenin yazımı aşamasında yazarlar görüş alışverişinde bulunmuşlardır. Ayrıca, olağanüstü zengin ve derinlikli görüşleri olan Amerikalı bir iktisat ve maliye uzmanı, 1990 reformu sırasında olay yerinde bulunmuş, daha sonra da kişisel kariyerini Moğolistan'ın ekonomik kalkınmasına adanmıştır. Bkz. A. J. Campi, 1992, ss. 3-16. 1990-92 yıllarının temel özelliklerinin hızlıca gözden geçirilmesi için, *FEER*, 16 Temmuz 1992, s. 13. 1990 demokratikleşmesinin arefesinde Moğolistan'ın genel olarak sunumu için S. Akıner, 1991; M. Milivojević, 1991; E. Milne vd., 1991; R. L. Worden vd., 1991.

Bir buçuk milyon km²'den geniş bir yüzölçümü üzerine yayılan ve eski SSCB'yle 3000 km, Çin'le de yaklaşık 4500 km uzunluğunda sınırı bulunan Moğolistan, ağaçlandırılmış bozkırlarla çöl-öncesi bozkırların egemen olduğu çok değişik ekolojik bölgelerden oluşur. Büyük bir tarımı ve gelişmekte olan bir endüstriyi de içeren ekonominin en karakteristik dalı, göçebe ve yarı-göçebe hayvan yetiştiriciliğidir. Ayrıca, jeologlara göre yeraltı kaynaklarının zenginliği göz kamaştırıcıdır.

bir hac ziyareti akını gerçekleştirebildiler. XIII. yüzyılın hristiyan misyonerlerinin ya da sözümona bir İpek Yolu üzerindeki kervancıların izinde at sırtında yapılan geziler (oysa ipek ticaretinin "tarihsel yolları", bundan iki-üç bin yıl kadar önce, bugünkü Moğolistan'ın güneyinden geçiyordu), dağ keçisi avı, sosyolojik, coğrafi ya da müzikolojik araştırmalara dayalı bilimsel turizm, "yarısı at-yarısı insan" efsane yaratıklar ülkesinde televizyon röportajları ya da "eski bir Sovyet sömürgesi" üzerine dizi yazılar, bu nostaljiklerin Moğolistan'ı tanımak ve gidip gördükten sonra gözlem ve izlenimlerini anlatmak için buldukları çeşitli vesile ve bahaneler oluyordu. Bu tanışma sonucu, paylaşılan, ortak bir coşku belirliyordu: şöyle böyle yetmiş yıldır komünizmin kestiği köklerine kavuşmaya susamış sıcak bir halkın cazibesi. Çekici bir ulusal giysi, dosdoğru ortaçağın derinliklerinden geldiği hayal edilebilen gelenekler, Tibet'in gizemleriyle yoğrulmuş bir Budizm, XIII. yüzyılda dünyanın fatihi olmuş büyük kahraman Cengiz Han'ın her yerde hazır ve nazır olan silueti gibi olgular, makale ve röportajların yapıldığı hamurun yoğrulmasında kullanılan abartılı öğeleri oluşturdular.

Komünizm Döneminde Moğollar'ın Özgüllüklerinin Ululanması

Moğolistan'ın, kendisine yaklaşanların gönlünü karşı konulmaz bir biçimde kazanmasını bildiği, artık kanıtlanmış bir gerçektir. 30'lu yılların sonlarında, bir Büyük Asya rüyası çerçevesinde İç Moğolistan'ı "uygarlaştırmak" için çok genç yaşta bu ülkeye giden, fakat büyük düş kırıklıklarıyla İkinci Dünya Savaşı sonunda ülkelerine dönen, ya da Sovyet-Moğol ordusuna esir düşüp uzun yıllar boyunca savaş tutsağı olarak Ulan-Batur'un merkezindeki en güzel anıtların yapımında çalıştırılan ve Moğolistan'ın henüz çekici bir pazar olmadığı bir dönemde hepsi de Moğol-Japon yakınlaşmasından yana çaba gösteren Japonlar'ın sadakatle anlattıkları şeyler, bu durumun en güzel göstergesidir. Bununla birlikte, Şubat 1990'da Stalin heykelinin yıkılışında ileri sürülen yargılarda olduğu üzere, Moğol geleneklerinin bugün yeniden dirilişini gökten zembille inmiş bir olgu diye görmek ve göstermek, bu durumun birdenbire yerden bittiğini sanmak, bir değerlendirme yanlışlığıdır. Çünkü bu despotizm imgesinin ısrarla ve kararlılıkla ayakta tutulması, asla Sovyet bloku içinde Moğol yöneticilere özgü bir karanlıkçılığın sonucu olmayıp, onların olabildiğince düşük bir maliyetle "büyük ağabey" in önerdiği modelden uzak durabilme arzusu idi.

Oysa, onyıllar süren komünizm döneminde, Sovyet blokunun tek-

düzeliği içinde, yerelliklerin özgüllüğü temasının akıllıca kullanılması daha sıradan ve masum bir bireyselleşme biçimi olmuştur. Yüzyıllık seküler geleneklerin sürdürülmesi, 30'lu yıllar ve sonrasında din üzerindeki baskılar ve sürülerin kolektifleştirilmesi şeklindeki başarısız girişimleri sırasında, kuşkusuz kendiliğinden bir gerçeklikti. Bilinçli bir siyasal strateji olarak ise 50'li yılların ortalarında ortaya çıktığı gözlemlenebilir: Göçerlerin örf ve âdetleri ve hayvan yetiştirme biçimleri hakkında yazdığı el kitapları sayesinde hayvan besleyicileri ve etnograflar nezdinde büyük prestiji olan bilge bir kişinin, Sambû'nun devlet başkanlığına getirilmesi bu sürecin başlamasına denk düşer. (Sambû, 1954'ten, ölüm yılı olan 1972'ye kadar Devlet Başkanlığı yaparken, Parti Birinci Sekreterliği'ni 1952'den beri, gelecekte "Moğolların Brejnevi" diye anılacak olan Çedenbal yürütmekteydi.) Bu sıralarda Sovyetler'in varlığı önce ekonomik, 1960'larda Çin ile olan ilişkilerinin kopma noktasına gelmesiyle de giderek siyasal ve stratejik nedenlerle kendisini daha ağır biçimde hissettirmeye başlamıştı.

Bu durumda, Avrasya'nın göbeğinde rakip iki dev arasında sıkışıp kalmış olan Moğolistan, kendisini SSCB'nin otoriterliği altında hissediyor, SSCB ve Doğu Avrupa ülkeleri teknisyenlerince işgal edildiğini ve aşağılandığını görüyor, işlenmemiş mallar dağıtıcısı rolünü oynamak durumunda kalıyordu. Bu tür yoksunluklardan kurtulmanın yollarını arayan ülke, hayvan yetiştirmeyi hemen hemen bütünü ile kapsayacak bir kırsal üretim kooperatifçiliğine yöneldiği 50'li yılların sonunda, önce rastlantısal, sonra da bilinçli ve yöntemli olarak düş kırıklıklarını telafi edecek bir çıkar yol buldu: Bu, kendi geleneklerinin bir bölümünün iyileştirilerek yeniden uygulamaya konmasıydı. Büyük Sovyet ağabeyin kendisi de, biraz folklorik bir yaklaşımla da olsa, Rus olmayan halkların etnik özelliklerine önem vermekle bir model önermiş oluyordu. Öteki halklara oranla arada şu fark vardı ki, hiç değilse kuramsal düzeyde, Moğollar kendi ülkelerinde egemendiler –Stalin heykelinin ayakta duruyor olması da bunun simgesel bir tanığı sayılıyordu– ve ayrıca, Sibiryâ sınırının ötesinde kalan yerli kavimlere göre çok daha esnek ve yumuşak bir ruslaştırma sürecine tabi tutulmuşlardı.

Geleneklerin ve tarihsel geçmişin resmi eğitim propagandasının çeşitli dallarınca ulusal yüceltme için kullanılması, izledikleri ekonomik ve toplumsal kalkınma programının çelişkili hedefleri dolayısıyla yetkili makamların çok mahir olmalarını gerektiriyordu. Gençleri devamlı kol emeği sıkıntısı çeken göçebe hayvan yetiştiriciliğine özendirmek için bozkır insanının bilgeliğini övmek mi gerekiyordu? Yoksa bugü-

nün, hatta asıl yarının ideal insanı olarak fabrika işçisini, kamyon ya da traktör sürücüsünü öne çıkarmak ve böylece sosyalist ödev ve yükümlülüklerinin bilincinde bir işçi sınıfının oluşmasını mı sağlamak gerekiyordu? Genç nüfusun çokluğu yüzünden az gelişmiş ülkeler arasında sayılma riskine karşın, ekonominin gereksinimlerinin çok altında bulunan nüfusu uzun erimde biraz şişirmek amacıyla bir doğum politikası benimsendi.⁴ Aynı zamanda, 60'lı yıllardaki ideolojik seçim bir yandan modernleşmeci, bir yandan gelenekselci yönleri ön plana çıkaran başarılı bir denge oyunu olarak gerçekleşiyordu; bu gelenekselci kutupta ince bir beceri yoluyla bir yandan sömürülen halkın koyu bir yoksulluk içinde tutulduğu bir feodal geçmiş mahkûm edilebiliyor, öte yandan da neşeli ve gönençli bir halkın folklorik bir yaşayış biçimini sürdürebildiği gösteriliyordu. Sonuç olarak, Sovyet usulü modernizm 80'li yılların başlarında, Çedenbal yönetiminin son yıllarında gelenekselciliğe karşı mücadeleyi kazanma eğilimi gösterdi; fakat 1987-88'lerde, Moğol perestrojkasının hemen başlarında, gelenekselcilik yitirilen mevzilerini geri almakta gecikmedi.

Geleneklerden yana propaganda çeşitli biçimler altında yürütülüyordu. Bunlardan biri de grafik ve sanatsal veçhe idi: Örneğin, Ulan-Batur'da binaların penceresiz cephelerini süsleyen mozaik panoları, kentlerde sergiler ve müzeler, kırsal kesimde konuk ağırlama evleri ve toplantı yerlerinde sergilenen tablolar ve heykelleri örnek gösterebiliriz. Bunlarda işlenen temalar halk tapınışlarındaki adak ve hayır ayinleri üzerine gelişir. Bugün artık laikleştirilmiş ve standartlaştırılmış bulunan bu temalar eskiden kalma ulusal giysiler içindeki genç kızlar tarafından temsil edilir (evli olmayan genç kız, baş örtüsünden belli olur); bazen bu işlevi, herkese sempatik gelecek efsanevi bir kişi yerine getirir: hayvanları koruyan bir tanrı, örneğin bir çeşit Noel Baba, ya da daha çok bir *Ded Moroz*'a dönüşmüş olan "Ak Koca", Moğollar'a zenginlik verdiği inanan, Ruslar'ın "Buz Dedesi" vb. gibi. Yönetenlerin ve yönetilenlerin paylaştıkları bu simgesel dilde, mesajın anlamı herkes için aşikârdı ve genellikle Moğollar'a özgü bir biçimde düşünülüyordu:

4. Moğolistan, Asya'da en yüksek doğal nüfus artış oranına sahip olmakla övünür: binde 25-27. Ne var ki, ülkenin toplam nüfusu, 1 Ocak 1994 itibariyle ancak 2 250 000'e ulaşıyordu, bu ise kilometrekareye 1,4 kişi düşüyor demektir. Çok yakın bir tarihe kadar uzun erimli hedef, binyılın sonunda 4 milyonluk bir nüfusa ulaşmaktı. Ancak, gebeliği önleyici ilaçların serbest bırakılması, özellikle de 1991 Ağustosundan itibaren çocuk aldırmanın yasallaşması sonucu, Moğol nüfusbilimcilerin en karamsar olanları 2010 yılından önce uluslarının tükeneceği kuşkusuna düşmüştür

"Biz Moğollar toprağın tuzuyuz, kendi türümüzde tekiz, yani bizim uygarlığımız tüm öteki uygarlıklardan üstündür." Moğollar'ın ve ülkelerinin biricikliğini ön plana çıkaran her şey, en eski ve şirin görünüşleri altında sunulan giysi, yiyecek, konut, müzik, manzara, vb. ülkenin amblemi olmaya adaydı; elbette, rejimin ateist niteliğine ve büyük Sovyet ağabeyin duyarlıklarına karşı olmamak, bu doğrultuda çizilen sınırların içinde kalmak koşuluyla.

Komünizm Döneminde Göçebelik, Budizm ve Cengiz Hancılık

Propagandanın görüntüde kalan mesajlarını uygulamaya koyma olanağı, yöneticilerin aklına hiç gelmemiş görünüyordu. Genel bir başıboşluk içinde, istenmedik bir ihmalin mi buna yol açtığını, yoksa planlı bir kasıt gereği mi böyle yapıldığını bilen kimse yok; her ne olursa olsun, geleneksel mal ve eşyaların teminindeki yetersizlik⁵ sonucu kalitesiz Rus malları satın almaya mecbur kalan tüketici bu durum karşısında öfkeleniyordu. Çadır ve boyalı sandık gibi göçebe yaşam biçimiyle ilgili olan pahalı eşyalardaki kıtlığa gelince, bu da hiç kuşkusuz, Rus teknokratlarının göçebeliğin geri ve bilim karşıtı yanı üzerindeki olumsuz yargılarını yansıtmaktaydı. Bununla birlikte, gelişmenin belli aşamalarında bazı Sovyet coğrafyacıları, Moğol göçebeliğinin son derece elverişsiz bir çevreye olağanüstü uyum sağladığını söyleyerek göçebeliği savunmuşlardı. Ne var ki bu araştırmacılar 30'lu yıllarda Stalin'in kısımlarının kurbanı olmuşlar, ardıllarının söyledikleri ise iktidar tarafından dikkate alınmamıştır. Moğollar'ın kendileri ise, kentte yaşamalarına ve kenti sevmelerine karşın, göçebe yaşam biçimlerini en çok sevdikleri ulusal özgüllükleri arasında sayıyorlardı. Bu göçebeliğin komünizmin vurduğu darbelere rağmen ayakta kalmış olması, Orta Asya Türkdillilerinin, özellikle de Rus ve Çin imparatorluklarında yaşayan Kazaklar'ın göçebelikleri karşısında belirgin bir üstünlüğünün bulunduğunu göstermekteydi.

5. Çin-Sovyet uyuşmazlığı, geleneksel olarak Çin'den ithal edilen bazı ürünlerin azalmasına neden olmuştur; bunların başında da, ulusal giysi olan *del'in* imalinde kullanılan ve geometrik-simgesel motiflerle işlenmiş ipek kumaş topları gelmekteydi. Buna karşılık, Moğol yaşam biçimine ve zevkine bağlı malların, örneğin eyer ve koşum takımlarının üretimi düzenli bir şekilde sürebiliyordu; zira çok eskiden gelip ülkeye yerleşmiş ve Moğol uyruğuna geçmeyi tercih etmiş olan Çinliler küçük el sanatları kooperatiflerinde çalışıyor ve bu malların üretimini sürdürüyorlardı. Komünizm öncesinin değişim aracı olan kurutulmuş ve toz halindeki çay paketleri bile bulunamıyordu, ki bunlar Moğolistan'ın Rus etki bölgesine girmesinden bu yana Gürcistan'da imal edilmekteydi.

Hükümet bu güçlüğün üstesinden gelmenin yolunu hayvan yetiştiriciliği mesleğini profesyonelleştirme politikasını benimsemekte bulmuş, bu amaçla sürüleri sadece hayvanların türlerine göre değil, aynı zamanda aynı cinsiyet, aynı yaş ve tek bir kullanım türü gibi ölçütlerle sınıflandırarak abartılı bir uzmanlaştırmaya tabi tutmuştu. Ayrıca 1959'dan itibaren kırsal kesimin tamamının kooperatifler altında toplanması yarı yerleşik yaşamı olanaklı kılıyor, bütünü ile yerleşik yaşama geçiş de böylelikle uzun vadede gerçekleşebilecek bir hedef haline gelmiş oluyordu. Artık modern dünyada, elverişli iklim koşullarında ve huzurlu bir toplumsal ortamda yaşayan ve gereksinimlerinin üzerinde yaşama araçlarına sahip olan bu saf ve mutlu göçebeye bir de maddi nimetlerin tadını göstermek gerektiğinden, tüm eşyalar içinde bir tanesi herkesin gıpta ettiği en değerli yatırım malı niteliği kazanmıştı: hızı ile ün salmış bir atın sırtına vurulacak, gümüş kabalarla süslü, işlemeli güzel bir eyer.⁶

Budizm, dış geçirilmesi daha zor olan bir çetin cevizdi. 30'lu yılların kısımları manastırların büyük çoğunluğunun yıkılması, hazinelerinin yok edilmesi anlamına gelmişti; sadece daha sonraları ateizmin müzeleri haline gelecek olan birkaç tapınak ayakta kalmıştı. İdam mangalarından kurtulabilen bir avuç çömez de manastırların dışında yaşamak zorunda bırakılmıştı. 1988'den beri, bu döneme damgasını vuran toplu kısımlar, olanca dehşetleri ve gerçek boyutları ile yavaş yavaş gün ışığına çıkarılmaktadır.⁷ İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, 1944'

6. 60'lı yıllar Moğolistanı'nın kırsal dünyası için bkz. F. Aubin, 1970, 1974, 1982. Eyerin ideolojik rolü için bkz. F. Aubin, 1986.

7. Baskının kurbanları için itibarların iadesi daha 1956'da başlamıştı, ne var ki bu hareket daha çok birkaç önemli siyasal kişilikle sınırlı kalmıştı. Ancak 1990 başında komünist sistem anı zayıflayışı sonucunda dinsel nedenli kısımların geniş boyutları resmen kabul edilecek ve büyük ölçekli iade-i itibarlara gidilecektir. Bu çerçevede, Parti'nin Merkez Komitesi Politbürosu, 1990 Şubatı'nın son günlerinde, o karanlık yıllar boyunca 30 806 yasadışı infazın gerçekleştirildiğini kabul etmiştir. Bu açıklamanın yapıldığı günlerde Ulan-Batur Devrim Müzesi'nde otuz bin rejim kurbanına ait belgeler sergisi, anlamlı biçimde "Tarih Onları Unutmadı" adı altında açılıyordu (NM, 4 Mart 1990, no: 10). 1992 baharında ise, ülkenin kuzeyindeki Hövsgöl ilinde Möron yakınlarında safran renkli manastır giysilerine sarılı olarak toplu mezarlarda kemikleri bulunan 2000 keşiş için görkemli bir Budist anma töreni düzenlenmiştir (bu olay, Batı'da 1991 sonunda BBC'de yayımlanan çok etkileyici bir belgesel sayesinde öğrenilmiştir); bu töreni yöneten başkana göre, olası kurban sayısı bir komisyonun tahminlerine göre 100 000 kadardı ki, bu 30'lu ve 40'lı yılların 750 000'i aşmayan nüfusuna oranla büyük bir rakamdı (MM, 30 Haziran 1992).

D. Daş adlı bir tarihçi (1928-Mart 1992) ise, 1991'de Moğolistan Bilimler Aka-

te, Halk Cumhuriyeti'nin Budist uluslar arasındaki yerini almasını sağlamak amacıyla, Ulan-Batur'da Gandan adlı manastır yeniden hizmete açılmıştı. Aynı yerde 1969'da "Asya Budistleri Barış Konferansı" kurulmuş, başkanlığını da kuruluşundan bu yana devamlı olarak adı geçen manastırın üst yöneticileri olan Kambo-lamalar yürütmüştür. 1971'de ise, çok küçük çapta olmakla birlikte bir din eğitimi enstitüsü kurulmuş, böylece manastırın 1809'daki kuruluşunun taşıdığı özgün dinbilim işlevi ile yeniden bağ kurulmak istenmişti. Böylece bir yandan, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Üçüncü Dünya ülkeleri nezdinde sahip olmak istediği özgür ve eşitlikçi ülke payesi bu ayrıcalıklı topraklar üzerinde bir halk kültürünün sürdürülmesini, çok güzel bir Moğol-Tibet kütüphanesinin işletilmesini ve küçük bir keşişler cemaatinin varlığını sürdürmesini sağlarken, öte yandan da, belli aralıklarla geçmişin yokolmaya mahkûm kalıntılarına karşı ateist kampanyalar başlatılıyor, böylece de bu kalıntıların varlığı bir anlamda kabul edilmiş oluyordu. Rus olmayan etnologlar da esasen hayvan yetiştiricilerinin, Moğol yetkililerinden gizli olarak, çadırlarının kuzeyindeki onur köşesini işgal eden sandıklarda Buda heykelticiklerini ve küçük sunakları özenle sakladıklarına tanıklık etmekteydiler.

Gördüğümüz gibi, 60'lı yıllarda, iç propagandadan sorumlu makamlar tarafından sonuçta bir üçüncü yol izlenmiştir: Dinsel temsiller ve manevi simgelerle en fazla yüklü olan ayinler laik ritüeller halinde standartlaştırılmış ve Moğol yüceliğine düzülen övgülerle bütünleştirilmişlerdir.⁸ Zaman zaman bu ayinlerin maddi olarak bir işe yaradığına inanan kadar saf olan bu halka karşı gerçekleri dobra dobra söylemek de göze alınmıştır. Yine de, bu ayinlere güven dolu bir inanç duyan halkın, gizliden gizliye ibadet etmeyi sürdürdüğü ortadadır.

Cengiz Han içinse, tersine, yaşam hakkı söz konusu olamazdı, çünkü o 1962'nin hızlı bir ideolojik kampanyası sırasında SSCB tarafından inahkûm edilmişti⁹: Çin-Sovyet anlaşmazlığına karışmış olması dolayı-

demisi'ne bağlı olarak çalışan Enstitüler ağı içinde bir "Siyasal Zulüm Kurbanları İnceleme Merkezi" kurma erdemini gösterecektir.

8. Örneğin, *kadag* adı verilen ve manastırda, kutsanmış mavi ipekten bir eşarp üzerine konmuş bir kâse süt ikramı; *obô* adı verilen ve dağ geçitlerinde, başka geçitlerde, sınırlarda vb. yerlerde biriktirilen taş yığınlarının korunması...

9. 1962-63 yıllarında Cengiz Han'ın tabi tutulduğu baskı ve tasfiye ile olaya ilişkin gelişmelerin anlatıldığı yer için bkz. Charles R. Bawden, *The Modern History of Mongolia*, 2. baskı, Londra: Kegan Paul, 1989, ss. 416-419; R. A. Rupen, 1964, I, ss. 320-323; J. J. Saunders, "Gengis-Khan and the Communists", *History To-day*, Haziran 1970, ss. 390-396.

sıyla... Akla hayale gelir bir şey miydi bu? Olay şuydu: Çin'de, Sarı Irmak'ın Ecin Gol'daki büyük kıvrımının biri içinde, Ordos yarı-çölünde bir yerlerde, Cengiz Han'a adanmış ve onun kalıntılarını barındırdığına inanılan bir tapınak yer alıyordu; taşıdığı büyük prestij nedeniyle, bu tapınak çok uzun zamandan beri nice heveslere konu olmaktaydı. Bu durum İkinci Dünya Savaşı sırasında da böyleydi; nitekim milliyetçi hükümet, Japonlar'dan korumak amacıyla bu kalıntıları ülkenin batısına kaçırmıştır; buna karşılık onlar da, bu yenilginin öcünü almak istercesine, bu ortaçağ fatihi için 11 Temmuz 1941'de resmi bir kutlama düzenlemişler, bir de 1942'de onun şerefine bir film yapmışlardır.

Kendisinden önce Kuomintang'ın ve Japon işgalcinin yaptığı üzere, Çin komünist rejimi de, (Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan) İç Moğolistan Moğolları'nı kendisine bağlama ve kim bilir, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ni (yani eski Dış Moğolistan'ı) Sovyet blokundan koparmak istiyorsa Cengiz Han'ı kendi saflarına almanın, ona sahip çıkmanın gerekli olduğunu anlamıştı. Bu nedenle de Cengiz Han'ı bir Çin kahramanı olarak ilan etmiş, onu bugünkü Çin'in bir "etnik azınlığının" egemeni kabul ederek, Çin'de bir fetih hanedanının kurucusunun atası kimliğiyle tanımış, onun adına, 1955-56'da, Moğollar için çok kutsal sayılan Ecin Gol'da 2 400 metre karelik bir alan üzerinde büyüleyici bir anıt-müze inşa ederek, 8 Nisan 1956'da geleneksel bir tören olarak beyaz bir atın kurban edildiği bir açılış yapmıştır.¹⁰ Güçlü kuzey komşusu ile uyuşmazlığın doruğa tırmandığı bir sırada 1962 yılını büyük fatihin "800. doğum yıldönümü" ilan etmiştir. Aslında bu yıldönümüne dayanak olan 1162 tarihi, uzmanların ileri sürdüğü tarihler içinde, gelecekte Cengiz Han olan Temuçin'in doğum yılı için en kuşku olanıydı. Ama Çin komünist rejimi, bu yıldönümünü büyük debdebe ile kutlamaktan geri kalmadı. Tayvan'a göç etmiş bulunan Moğollar da aynı şeyi yaptılar. Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde ise aydınlar kültürel etkinlikler düzenlediler, ülkenin kuzeyinde, "Moğol ulusunun kurucusu"nun mezarının olduğu varsayılan yerde görkemli bir anıtın açılışını gerçekleştirdiler: Bu yer Sovyet arkeologları tarafından bulunmuştu ve Çinliler'in seçtiği Ecin Gol'a göre tarihsel verilere çok daha uygun bir yerdi.

Fakat birdenbire SSCB'deki Moğol incelemeleri uzmanları hep bir

10. Ecin Gol Anıt-Müzesi'nin ve onun 30'lu yıllardaki modelinin bir tasviri için bkz. Walther Heissig, *Ein Volk sucht seine Geschichte*, Düsseldorf: Econ Verlag, 1964, ss. 10,

ağızdan Cengiz Han'a saldırmaya koyuldular (Gerçi daha sonra bunlara nasıl baskı yapıldığı ortaya çıkacaktır): Cengiz Han, Rus halkının kıyıcısı, tümüyle olumsuz, gerici ve haris bir kişi olmakla, üstelik şimdi de Çinlilerce Stalinizm'den kalma bir ruh ile desteklenmekle suçlanıyordu. Moğol araştırmacılar pek nazik olmayan bir biçimde, artık tehlikeli bir hale gelen bu kişilik kültüründen vazgeçip kendilerini Stalin'den arınma incelemelerine vermeye çağırılıyorlardı. Daha 1960'ta başına dertler açılmış bulunan Moğol Devrimci Halk Partisi Merkez Komitesi Sekreteri Tömör-Oçir, bu furyada görevinden alındı. Artık Cengiz Han'ın anısı yaşamsal önemdeki stratejik bir giz kadar özenle saklanıyordu ve ondan ancak çok üstü kapalı terimlerle bahsedilebiliyordu. Bu yıllarda, belli bir süre boyunca, Cengiz Han'a ilişkin bu olumsuzlama giderek komünizm öncesi Moğol geçmişinin öteki kahramanlarını da içine alacak biçimde genişledi. Öyle ki, klasik Moğol edebiyatı metinlerinin yarısını bile bu durumdan etkilendi.

Geçmişteki Moğol büyüklüğünü yüceltmek isteyenlerin sahip oldukları manevra olanaklarının ne kadar dar ve sınırlı, fakat yine de kullanılabilir olduğunu, aynı zamanda hükümetin Rus ideolojisinin kiskançlıkla gözetiminde tuttuğu bu hassas alandaki tavrının ne kadar kaypak ve keyfi olduğunu göstermek için çarpıcı bir örnek yeterli olacaktır. Bu örnek, XVII. yüzyıl başlarının bir savaş kahramanı olan *Tsogt-tayc* hakkında yapılan, heyecan uyandırıcı, tarihsel gerçeklik kaygısından uzak, gösterişli, sözümona tarihsel bir filmidir. Moğol stüdyolarından 1945'te çıkan ilk film olan bu yapıtın senaryosu, aşırı milliyetçi yazılarıyla ünlü Rinçen'e (1905-1977) aitti. Sivri görüşleri ve tavırları nedeniyle kendi yurttaşlarının hayranlığını kazanan Rinçen, aynı tavırlar yüzünden zamanın siyasal konjonktürüne göre sistemli olarak baskılara uğruyor ve kınanıyordu. *Tsogt-tayc* bazen övüldü, göklere çıkarıldı, bazen de yerildi ve yasaklandı; bununla birlikte, 1959'daki kesin ve geri alınamaz gibi görünen son yasaklamaya karşın film 60'lı ve 70'li yıllar boyunca taşradaki küçük sinemalarda gösterilmeye, coşkulu bir seyirci kitlesine şamatalı ve keyifli bir seyir sunmaya devam etti.

ğollar'ın "Jeanne d'Arc"ı diye adlandırılan— güçlü bir kadını anlatmaktadır.¹⁴ Filmin yapımcısı Balcinniyam, bu yapıtın hemen ardından beş yıl boyunca Cengiz Han'ın insani ve yanılabilir yanlarıyla anlatıldığı uzun bir film çalışmasına girişti: "Ebedi Göğün Gücü Altında" (*Mönk tengerin küçin dor*).¹⁵ Üç uzun bölümden oluşan bu film Mayıs 1992'de çıktı. Yine aynı sıralarda, bu kez simgesel yönü ağır basan bir Cengiz Han filmi daha gösterime giriyordu.¹⁶ Bunun gibi daha pek çok senaryo yazarı ve dramaturg, her geçen gün biraz daha büyüleyici bir ün kazanan Cengiz Han sayesinde medyatik bir ölümsüzlük kazanma rüyası görmeye devam ediyor.

Çünkü özgülleştirme şokunun ağır topu, sonuçta, Cengiz Han olmuştur. Adı ve ölümünden birkaç on yıl sonra yapılan bir XIII. yüzyıl Çin portresine göre yapılmış resmi yaşamın her alanında karşınızdadır: sokakta, mektup zarfları üzerinde, takvimlerde, göçebeler arası nezaket ziyaretlerinde çok önemli bir yeri olan özel kokulu şişelerde, hatta kâğıt paraların üzerinde. (Şimdiki kur üzerinden 7 Fransız Frangı eden 500 tugrig'lik banknot, 1993 Haziranı'ndan beri artık "Cengiz Han" portresiyle tedavüldedir.) Bu ad ve onun simgelediği her şey, çeşitli ürünlerin tanıtımında, votkadan¹⁷ bir türlü bitirilemeyen ve milyonlarca dolar yutmaya devam eden 5 yıldızlı bir otele varıncaya kadar,¹⁸ etkili bir reklam aracı olarak kullanılmaktadır. "Dahi ve Aziz Cengiz Han Hazretleri" (*Sût Bogd Ezen Cengiz*) sıfatı ile tanıtılan bu dünya fatihinin heykelinin, Bilimler Akademisi'nin büyük ve görkemli meydanaındaki Stalin yontusunun yerine dikilmesi önerilmiştir. Adının dile getirilmesi, senfonik, folklorik ya da rock müzik nağmelerinin esin kaynağıdır (1991 yılında bir rock grubu Ulan-Batur'da yapılan bir rock konserinde hançereleri yırtılırcasına şöyle haykırıyordu: "Bağışla bizi Cengiz, adını fısıldamaya bile cesaret edememiş olduğumuz için..."). Geleneksel ya da Batılı resimde, şiirde, romanda, dansta,¹⁹ operada, her

14. *NM*, 24 Mart 1987.

15. *Ünen*, 1 Şubat 1992, no: 12/18046; *MM*, 26 Mayıs 1992.

16. Senaryosu üç kişilik bir yazar komitesi tarafından yazılmıştır: S. Erdene, D. Mâm ve D. Batbayar (*AE*, 9 Haziran 1992, no: 81/385).

17. Cengiz Han marka votka, iki ülke arasındaki ticari anlaşmalar çerçevesinde 1993 Haziranı'ndan beri Tayvan'da pazarlanmaktadır. Sibirya'ya kadar uzanan bir Çin imparatorluğuna olan inancı sürdürmek isteyen ve eski Dış Moğolistan'ın bağımsızlığını hâlâ tanımayan Tayvan'ın bu yaklaşımında bazı siyasal art düşüncelerin bulunduğu söylenebilir.

18. *MM*, 3 Kasım 1992; *Ünen*, 8 Aralık 1992, no: 126/18159.

19. 90'lı yılların başlarında Cengiz Han'dan esinlenişteki çok yönlülüğe bir ör-

yerde ve her şeyde o ve ona ilişkin temalar işlenmektedir. Büyük bayram ve şenliklerde XIII. yüzyıl taklidi giysiler içinde savaşılar gösteri yapmaktadırlar (Bunlardan bazılarının baldırları resmen çıplaktır): Bu bir tarihsel saptırmadır, fakat tarihe sadık kalmaması önemsizdir, çünkü bugünün folklorik sefahati içinde etnik tarihsel "gerçekliğin" en küçük bir yeri yoktur. Yine, dalgalı "tünükleri" içindeki genç kızlar başlarında, Guillaume de Rubrouck ve benzeri ortaçağ gezginlerinin anlattıkları türden bir baş süslemesi olan *bogtag*'ı anımsatan bir sepet taşıymaktadırlar.

UNESCO'nun desteği ve "İpek Yolu" seferleri ile üst üste gelmesi sayesinde medyada geniş yankılar bulan bir olay 1990 Ağustosundaki, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*'nin 750. yıldönümü kutlamaları oldu; muhtemelen 1240 yılından kalma bir tarihsel anlatı olan bu *Tarih*'te dünya fatihinin ve savaş arkadaşlarının kökenleri ve parlak başarıları epik bir tarzda anlatılır; bu tarihsel anlatının İngilizce adı Moğollar için artık *The Secret History* (Gizli Tarih) değil, *The Sacred History* (Kutsal Tarih) olmuştur. Yine 1990'da kutlanan, hükümdarın 828. doğum gününe gelince; bu anma 800. yıldönümünden kalma düşkünlüklerini unutturmak için bir vesile olarak kullanılmıştır. Nitekim bu vesile ile, ruhu ve amacı itibarıyla birbirinin benzeri olan bir dizi dernek ve örgüt kurulmuş ve faaliyete geçirilmiştir. Adları da manidar olan bu derneklerden biri "Moğollar Ocağı"dır (*Mongolçüdin gal golomt*) ve amacı da, önceden beri varolan Cengiz Han sevenlerinin ve milliyetçilerin kurdukları dernekleri birleştirmek,²⁰ başta Karakorum'dakiler olmak üzere Cengiz Han döneminin tarihsel alanlarını yeniden inşa etmek ve dışarıda yaşayan Moğollar'ı bir araya toplamaktır.²¹ Bir başka dernek, "Cengiz Ocakları Forumu" (*Çingisîn golomt forum*) idi ve derneğe üye olan önde gelen aydınlar, hatta yüksek bir lama, Büyük Han'ın imajı ile birlikte Budizm'i de geliştirmeyi, bu amaçla da 1961'de kesin bir kararla 31

nek, 1992 ilkbaharında Ulan-Batur Operası'nda da sahneye konan *Güyük-Han* adlı üç perdelik çok hoş bir baledir: Konu, 1241'de babası Yögeday'ın ölümünü takip eden uzun bir entrikalar dönemi sonunda 1246'da büyük han ilan edilen, Cengiz Han'ın torunu Güyük'ün şanının kutlanmasıdır; balede, öteki başka sahneler yanında, Güyük ile annesinin ikili bir dans sahnesi vardır (*MM*, 1 Mayıs 1992).

20. Gerçekten de, 1990'dan bu yana dernekler mantar gibi bümektedir. "Moğol Ocakları" çeşitli dernekleri bir çatı altında toplamaya yönelmiştir: "Kültür Hazinesi" (*Soyolin san*), "Moğol Atı" (*Mongol adū*), "Cengiz Sarayı" (*Çingis örgöö*) ve "Moğol Ocağı Forumu"ndan farklı olduğunu özel olarak belirten "Moğol Ocağı" (*Mongol golomt*), *Ünen*, 15 Mayıs 1990, no: 115/17645.

21. *Ünen*, 15 Mayıs 1990, no: 115/176645.

nararak, açık açık savunulmakta ve (resmi olarak Temmuz 1990'dan beri) kendi siyasal partisini kurmuş bulunmaktadır.

Dinsel pratiğin önemli boyutlar kazandığı doğrudur, ancak ülkeyi komünizm döneminde tanımamış gazetecilerin sandığından farklı olarak, bu durum dipten gelen ve kasıp kavuran bir dalga biçimini almamıştır. Önceki yönetim döneminde hizmet veren tek manastır 60'lı yıllarda ve izleyen iki onyıll boyunca ıssız ve تنها değildi, ama yeni açılan tapınaklar da müminlerin istilasına pek uğramadı. Eğer pek çok Moğol kendisini Budist kabul ediyorsa, bu onların Budizm'i, ulusal kimlik ve özgürlüklerinin temel ölçütlerinden biri olarak görmelerinden ve onlara katılmanın bir simgesi olarak değerlendirmelerindenidir.³⁰ Nitekim, Başkan Oçirbat Moğollar'ın yetmiş yıldan beri ilk kez kutladıkları, Buda'nın doğumu şerefine düzenlenen 28 Mayıs 1991'deki Budacı bayrama katılacaktır; bayram öncesinde ise halkın alkol, et ve kötü alışkanlıklardan sakınması, ulusun istikrar ve birliği için dua etmesi istenecektir. Fakat Budizm'i devlet dini haline getirme önerisi, dinle siyasetin birbirinden ayrılması ilkesi adına, reddedilmiştir. Bazılarının ileri sürdüğü, VIII. Urgalı Yaşayan Buda'nın 1924'teki ölümü ile birlikte ortadan kalkan teokrasinin yeniden kurulması düşüncesine gelince, eskinin tek partisi olan Moğolistan Devrimci Halk Partisi'nin 1992 Haziran seçimlerinde meclisteki 76 sandalyeden 70'ini kazanmasından sonra böyle bir düşüncenin resmi olarak yeniden ortaya çıkma olasılığı pek kalmamıştır.

Bir halk inancı olmanın ötesinde, Tibet-Moğol Budizmi, çilecilik ve mistisizme yönelmiş bir kuruma özgü bir doktrin ve yüksek düzeyde farklılaşmış bir bilimdir. Dış Moğolistan'da komünizmin yıktığı yedi yüz elli manastır, manevi, edebi ve sanatsal açıdan yüksek bir kültürün, zanaata dayalı bir teknolojinin, bir tıp ve ecza, bir takvim ve astronomi

30. 80'li yılların sonlarından bu yana Moğolistan'da pek yaygın olan bir modaya uygun olarak 1992 Mayıs'ında yapılan bir kamuoyu anketine göre, sosyolojik yapısı ve örneklemi belirtilmemiş olsa da, deneklerin %48.3'ü kendilerini "inanan" olarak tanımlamaktadır; deneklerin üçte ikisi iki yıldan beri inandıklarını ifade etmektedirler ki, bu da kalan üçte birin, yani %16'sının, bir başka deyişle ankete katılanlar içinde her altı kişiden birinin daha öncesinden, yani komünist dönemde ibadetlerini gizli olarak yaptıklarını göstermektedir (MM, 4 Ağustos 1992, S. Tsedendamba, "Is religion reviving or ...?"). 1990-92 arasında Moğolistan'da dinin gelişimi ve bunun Çin üzerinde etkileri için bkz. FEER, 9 Nisan 1992, s. 20.

31. Ünen, 18 Şubat 1992, no: 17/18050: Laiklik yanlısı bu okur isyan etmekte ve kendi ulusal yazılarını bile bilmeyen bu küçük çocukların o anlaşılmaz metinleri anlamaya zorlanmalarının önüne geçmek için düzenlemeler yapılmasını istemektedir.

bilgisinin merkezi idi ve XVI. yüzyıldan beri Moğol yüksek kültürünün en önemli bölümünü oluşturunuyordu. Bu entelektüel mirasın bir araya getirilerek yeniden kurulması ve gelecek kuşaklara aktarılması, ulusal yeniden doğuşun en zor girişimlerinden birini oluşturunuyor. Ancak Moğollar böyle bir iddiayı gerçekleşmesi olanaksız bir şey gibi görmüyorlar. Baskı dönemi öncesinde bu işte ustalaşmış, fakat ondan beri de hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşan halkın içinde kaybolmuş seksenlik din adamları, artık yavaş yavaş ortaya çıkıyorlar, otuz ya da kırk yıldan beri müze olarak kullanılan eski binaların ortasında yeniden kurulan tapınaklarda, ya da bir çadır-manastırda, çocuk yaşta çömezleri yetiştirmeye koyuluyorlar. Moğol Müminler Derneği'nin öncülüğü altında 1990 Eylülünde başkentte din eğitimi veren bir ilkokul açıldı. Burada 7 ile 12 yaş arasında yüz kadar çocuk, tıraşlı kafaları ve küçük manastır entarileriyle Tibetçe ve klasik Moğolca, Buda'nın savunduğu felsefe ve insancılığı öğrenmeye çalışmakta, manastır disiplinine göre yetiştirilmektedir. Bu konuda herkes olumlu düşünmemektedir. Moğol Devrimci Halk Partisi'nin resmi yayın organı *Ünen*'in ("Gerçek", yani *Pravda*) keyifle yayımladığı, eski bir ilkokul öğretmeni tarafından yazılan şiddetli protesto mektubu buna bir göstergedir.³¹

Tibet-Buda incelemeleri alanında, orta ve yüksek düzeyde eğitim ve araştırma yapmak üzere özel (yani paralı) kurumlar birbiri ardından faaliyete geçmektedir. Bu kurumlardan bazıları dinle ilgili kişilerin girişimleriyle ve din uzmanları yetiştirmek amacıyla kurulmuş olsa da³² çoğunluğu, ulusal kültürü öğreten tam bir eğitim Moğolca'nın yanında Tibetçe'yi ve Budist felsefeyi de mutlaka içermelidir düşüncesiyle hareket eden aydınların eylemi sonucu ortaya çıkmıştır.³³ Özel kütüphane-

32. Örneğin, Ulan-Batur Merkez Kütüphanesi içinde etkinlik gösteren bir "Budist Okulu" (*Burhni şaşni sargûl*), 1992-1993 ders yılı için, sınavla 10 ile 15 yaşları arasında yirmi erkek çocuk alacağını ve bunlara Moğolistan'daki Hindistan Büyükelçisi Rinpoçe Bakula'nın koruyuculuğu altında Budizm'in temelleri ile Moğol ve Tibet dilleri eğitimi verileceğini duyuruyordu (*Ünen*, 1 Eylül 1992, no: 90/18123; *AE*, 1 Eylül 1992, no: 128/432). Ayrıca, Asya Budistleri Barış Konferansı Genel Sekreteri G. Luvsantseren'in yönetiminde "Budacı İncelemeler Enstitüsü" (*Mongolin buddin sudlalin hürelen*) açılmıştı (Bkz. *AE*, 11 Haziran 1992, no: 83/387; *MM*, 21 Temmuz 1992).

33. Özellikle de, öğretim görevlisi P. Nansal'ın yönettiği "Doğu Felsefesi Yüksek Okulu" (*Dorno dahini gün uhâni tüühin huvin ded sargûl*) zikredilebilir: İçinde yabancıların da bulunacağı 80 kişilik bir öğrenci kitlesi, burada dört yıl boyunca Tibet, Çin, Japon, Kore ve Moğolistan felsefeleri ile zorunlu olarak klasik Moğolca, Tibetçe ve İngilizce'yi, seçmeli olarak da Çince, Japonca ve Kore dillerini, 32 nolu hipnotta sözü edilen "Budacı İncelemeler Enstitüsü" Müdürü G. Luvsantseren'in yö-

Gurdavâ adındaki bu iyi kalpli keşiş, bin kadar heykelin Nepal'e sipariş edilmesi ve marangozluk ve boyama işlerinin parasal kaynağının sağlanması için 400 000 dolar harcama yapmıştır.⁴³

Hindistan'ın ustaca Ulan-Batur'a büyükelçi olarak yerleştirdiği ve hem eski SSCB'nin hem de Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Budist cemaatleri nezdinde Dalay-Lama'yı temsil eden Ladah'in Kutsal Yeniden Dirilişi, 1990 başından beri etkin biçimde merkez manastırı Gandan'ın eğitim hizmetlerine ve geçmiş dönemin büyük ayin törenlerinin yeniden başlatılması işlerine ışıklarını bahşetmektedir⁴⁴. 1992 ders yılında açtığı Buda Okulu (bkz. 30. dipnot) ya da 16 Mayıs 1992'de "Buda Cayantı" kutlamasının düzenlenişi, bunun somut kanıtlarıdır.⁴⁵ Doğrudan doğruya onun otoritesi altındaki manastırlarda, Dalay-Lama'nın keşfettiği, Moğolistan'ın kutsal soylarından gelen Yeniden Dirilişler'in yaşadığından ve hatta bir IX. Urga Yaşayan Budası'ndan bahsedilir, ancak bu noktada Moğollar, yüksek ruhban sınıf üyelerinin dıştan gelen bu katkısını kabul etmekte hiç de aceleci davranmamaktadırlar.⁴⁶ Da-

43. *MM*, 17 Kasım 1992; *Ünen*, 23 Haziran 1993, no: 82/18231; *AE*, 6 Haziran 1992, no: 80/384. Bu üç gazetenin verdiği bilgiler farklılıklar göstermektedir, o eli açık ve cömert keşişin adı konusunda birbirinden ayrılmaktadırlar: Gurudeva mı? Gürdivâ mı? Yoksa Gurdavâ mı? Ya o Amarbayasgalant'a konulan bin yeni Buda heykelinin yapıldığı yer: Yeni Delhi mi, Nepal mi? Burada isimler ve giderler konusunda *AE*'nin yorumuna uyulmuştur, zira bu haber Yüce Kişilik ile yapılmış çok ayrıntılı bir görüşmeye dayanmaktadır.

Dış Moğolistan'ın ilk Yaşayan Buda'sının (Yaşayan Buda'nın VIII. Yeniden Dirilişi, 1920-1924 arasında komünist iktidar ile bir arada yaşamak durumunda kalacak olan bir ilahiyatçı olacaktır) mezarını barındırmak üzere ülkenin kuzeyinde inşa edilmiş bulunan 1779 yapımı bir imparatorluk vakfı olan Amarbayasgalant'ın (eski adıyla Amur-Bayashulangu) görüntü, plan ve tarihçesi için bkz. Anne Chayet ve Corneille Jest, "Les Monastères de la Félicité Tranquille, fondation impériale en Mongolie", *Arts Asiatiques* içinde, XLVI, 1991, ss. 72-81.

44. Moğolistan'da Bakula Renbuçi (Rinpoçe Bakula) denen Kuşok Bakula, ulu bir ihtiyardır (d. 1917). Bkz. *Ünen*, 26 Ocak 1990, no: 22/17551.

45. *MM*, 16 Mayıs 1992.

46. 1975'te, daha üç yaşındayken Philadelphia'daki Moğol ve Tibet göçmenlerin Lama manastırına giren, daha sonra da Güney Hindistan'da, Karnataka Tibet göçmenleri manastırında yetiştirilen Amerikalı genç bir "Moğol" (gerçekte bir Kalmuk) olan Telo (veya Delo), Tibet yüksek keşişi tarafından, ulu bir ruh ve büyük bir yurtsever olan Dilova-hutuhtu'nun (1884-1964) dirilişi olarak tanınmıştır – ne var ki, olayın haberini Moğol basını değil, 1990-1991'de Moğolistan'daki durumu inceleyen ayrıntılı bir makale içinde *Asiaweek* (15 Kasım 1991, s. 34) vermiştir. Modern Moğolca'da Diluv Kutagt diye anılan ve Amerika Birleşik Devletleri'nde göçmen olarak ölen Dilova-hutuhtu, anılarını ve özyaşam öyküsünü Owen Lattimore'a teslim edecektir. Bkz. Owen Lattimore ve Fujiko Isono, *The Diluv Khutagt. Memoirs*

lay-Lama ile ilişkiler de zaten çok açık değildir. Çin makamlarının memnuniyetsizliğini ifade etmelerine karşın Dalay-Lama 1991 Eylül sonunda özel bir vize ile Moğolistan başkentine gelmiş, Ulan-Batur stadında da kalabalık bir cemaate seslenmiştir; onları coşturarak Moğolistan Budist kilisesinin Tibet'inkinden de daha fazla eziyet gördüğünü vurgulamış, geleceğe dönük olarak manevi bir işbirliğinin yolunu açmıştır.⁴⁷ Ancak, bunun ilerisine geçecek daha sıkı bir yakınlaşma henüz görünmemektedir; ister doğrudan doğruya Moğolistan'dan ister eski SSCB'den gelmiş olsun, Hindistan'daki Tibet manastırlarında öğrenim görmeye gidecek Moğollar'ın sayısı çok sınırlıdır.

Nihayet, Tibet kökenli tıp ve eczacılık önceleri manastırlarda uygulanmaktaydı. Kabul etmek gerekir ki bu yöntemler 80'li yıllarda giderek daha büyük takdir topluyordu; bugünkü psikolojik ortam içindeyse, dünya pazarlarını fethetme gücüne sahip ileri teknikler olarak görülmektedir. Normal tıp öğrenimi görmüş doktorların yanı sıra, buralarda, kamuoyunun büyük güvenini kazanmış, bir zamanlar dinsel kurumlarca aktarılan karizmatik yetenekler taşıdıklarına inanılan yaşlı keşişler de meslek icra etmektedir. Belirleyici yıl olan 1990 yılında Moğolistan'ın evrimini etkin biçimde yönlendirmiş olan bu ortaçağ idealizmi, bilimsellik ve ulusal tutuculuk karışımı ortamında, mayıs ayında, resmi olarak halka mutluluk getirmek ama pratikte geleneksel ay-güneş takvimini kullanarak hayvan yetiştiricileri için daha elverişli bir takvim düzenlemesi yapmak amacıyla bir "Moğol Astrolog-Medyumlar Derneği" (*Mongolin zurhayçdin holbô*) kuruldu.⁴⁸ (Bu, modernlik öncesi Çin'de

and Autobiography of a Mongol Buddhist Reincarnation in Religion and Revolution, Otto Harrassowitz (Asiatische Forschungen, Bd. 74), Wiesbaden, 281 s.

47. Dalay-Lama daha önce de, fakat daha mütevazı bir kimlikle, Asya Budistleri Konferansı'nın 1979 ve 1982'de Ulan-Batur'da yapılan toplantılarına katılmak üzere, MHC'ne gelmişti. O dönemde bu kuruluş da Moğolistan gibi, Çin'e karşı izlediği düşmanca tutumda SSCB'nin izinden gidiyordu.

İlk kez 1991'dedir ki, günün siyasal ortamı, Ulan-Batur'da bu büyük din görevlisinin kişiliği etrafında bir kitlesel hareketin doğmasına olanak verdi. Darımsala'da hülunan sürgündeki Tibet hükümetinin yarı-resmî basınına göre, Moğollar için unutulmaz bir tarih olan o 27 Eylül 1991 günü törenlere katılan müminlerin sayısı, 7000 ila 15 000'di (*Tibetan Review*, XXVI, no: 11, Kasım 1991, s. 5); belirtelim ki, Batılı basın, bu konuda da eski alışkanlıklarını sürdürecektir ve Dalay-Lama veya Moğolistan gündeme gelince her zaman başvurduğu abartmalara başvurarak, iddianın gölünçlüğüne aldurmaksızın 700 000 katılımcıdan bahsedecektir. Ülkenin toplam nüfusunun iki milyonu biraz geçtiği düşünülürse, bu ölçsüz abartmanın boyutları daha iyi görülür (*EDA*, no: 131, 16 Nisan 1992).

48. *Ünen*, 12 Mayıs 1990, no: 113/17643.

1991'de, milletvekillerinin gereksiz ve anlamsız tartışmalara girip işi sürüncemeye bırakmaları konusunda kuşkular vardı. Fakat korkulan gerçekleşmedi. Cengiz Han iyi ve akıllı bir prens olduğunu gösterdi ve her duruma, her öneriye uygun çözümler gösterdi. Hatta bizzat kendisi çok iyi satış yapan bir alamenti farika oluşturdu; onun sayesinde, *menecment* ve *biznes* büyük bir gelişme gösterdiler. Keşişler de, astrolojik öngörülerıyla 1992 Şubatı'nda bir Menkul Kıymetler Borsası'nın açılışının uygun gün ve saatlerini önceden kestirmek suretiyle özelleştirmenin hizmetinde görev almaya koştular. Çevreciler "dünya fatihinin" *Gizli Tarihi*'nin ve düzenlemelerinin aslında çevreyi korumayı amaç edinmiş olduğunu göstermeye çalışıyorlardı; yine onlara göre, Onon, Kerülen (şimdilerde Herlen deniyor), Orhon gibi tarihsel isimli büyük dağ ve nehirlerle bugüne uyarlanmış bir biçimde tapınılması, çevreyi kirleten atık sanayi sularının etkisini azaltmaya yarayacaktı.

Nüfusun hemen hemen yarısını oluşturan kırsal kesim insanı için en baş döndürücü ve en makbul resmi strateji değişikliği, işletmelerin özelleştirilmesi değildi. Bu kesim 1991 Nisanı'nda %87'lik bir çoğunlukla, adına *negdel* denen eski tarz kırsal üretim kooperatifleri sisteminin devamından yana oy kullanmıştı (kooperatiflerin sayısı 1990'da 255'ti); o günden bu yana, *negdel* sisteminden özelleştirme gereği ortaya çıkan pay senetlerine ya da küçük özel mülkiyete geçmiş olmaktan

yanında "Moğol Yazısı Halk Komitesi"nin çalışmalarına da katılmıştır. Bu komite, 1990 Martı'ndan itibaren kamusal ya da özel, bilimsel ya da siyasal tüm kurum ve kuruluşların temsilcilerini bir araya getirmektedir (*Ünen*, 20 Mart 1990, no: 67/17597). Yine aynı komite, 1992 baharından bu yana, Kiril alfabesini terk etmeyi kolaylaştırmak amacıyla ve komünizmin sona ermesinden beri yatay yazı ile ilk kez olmak üzere bir de İnsanın Yazısı (*Hümüün biçig*) adlı düzenli bir yayın çıkarmaktadır (*Ünen*, 22/23 Mayıs 1992, no: 57/18090); komite, nihayet 1992-1993 ders yılında bir "Moğol Dili ve Yazısı Ulusal Yüksek Okulu" (*Mongol hel biçgin ündesnî död surgül*) adlı bir okul kurmuştur: Ulan-Batur'daki bir ortaöğretim kurumu içinde etkinlik gösteren bu okulun başına da, bizzat kooperatifin kurucusu olan D. Övgön-hüü getirilmiştir (*Ünen*, 31 Ekim 1992, no: 113/18146).

Öte yandan, Kiril alfabesinin gerilemesine paralel olarak, Rusça da ikinci ulusal dil olma tekelini yitirmekteydi. Nitekim, Şubat 1989'da "Rusça Pedagoji Enstitüsü", "Yabancı Diller Enstitüsü" adını alarak statü değişikliğine uğruyordu (*Ünen*, 4 Nisan 1990, no: 80/17610); hemen ardından da ikinci dil olarak okutulan İngilizce, Almanca ve Fransızca yelpazesine İspanyolca, Çince ve Japonca katılıyordu. Onyıllardan beri Rusça'nın gördüğü işlevi ise İngilizce hemen yükleniyor, uluslararası iletişim dili haline geliyordu; yine, daha 1926'dan beri Moğolistan'a Türkiye yolu ile girmiş bulunan esperanto da yaygınlaşıyor, bu amaçla 1990 yılında bir "Esperanto İncelemeleri Merkezi" kuruluyordu (*MM*, 20 Ekim 1990).

kaynaklanan işlev bozukluklarına maruz kalmaktaydılar. Bu sorunların nedeni büyük ölçüde eski personelin görev başında tutulmasıydı.⁵⁴ Hayvan yetiştiricilerinin gözünde en baş döndürücü reform, hiç kuşkusuz hayvan yetiştiriciliğinde birden fazla hayvan türü yetiştirmenin yeniden benimsenmesi olmuştu. Yaklaşık otuz yıldan beri sürülerde uzmanlaşmaya gitmenin yoğun ve verimli hayvancılığın en ileri derecesi olarak kabul edilmesinden sonra, şimdi birdenbire, yerel ırklara, sürüdeki türlerin çeşitliliğine ve tamamlayıcı kullanımlara dayalı aile sürülerinin en verimli yetiştiricilik olduğu ilan ediliyordu.⁵⁵ 30'lu yıllardan beri yerine göre hızlı ve toptan biçimde terk edilmiş bulunan geleneksel yöntemlerin yeniden yürürlüğe konması ve benimsenmesi, Gobi'ye ilgi duyan Japon göçebelik uzmanlarının işbirliği sayesinde çölleşmeye yüz tutmuş bir bölgede deneysel olarak incelemeye alınmıştı. (Ortak deneylerin üçüncüsü, 1992 yazında gerçekleştirilmiştir.) UNESCO'nun öncülüğünde, 1993'te bir Uluslararası Göçebelik Enstitüsü kurulacaktır,⁵⁶ Enstitü'nün amacı, yaşam biçimini ve doğal ortamı işletme biçimini korumaktır. Kısa bir süre öncesine kadar resmi söylem, bu yaşam ve işletme biçimlerinin endüstrileşme ve modernleşme tarafından ortadan kaldırılacağını savunmaktaydı.

Ortaçağ'da yaşamış büyük hanların dinsel konulardaki hoşgörüsü, günümüzde Moğolistan'da yerli olmayan tüm inanışların serbestçe ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. İlk ortaya çıkan da, halk rejimi altında resmi dil haline gelmiş bir diyalekt olan Halha diline çevrilen İncil ile Protestanlar olmuştur: 1990'da hükümet, bundan 500 nüsha siparişte bulunmuştur (500 nüsha da Rusça sipariş verilmiştir); gerekçe olarak da, İncil'in "dünya edebiyatının klasikleri" arasında yer alması gösterilmiştir.⁵⁷ Daha sonra, Moskova'da Protestanlığı seçmiş olan ilk Moğol

54. Basın zaman zaman zaman eski yapıları ve onlara dayalı ayrıcalıkların ömrünü uzatmaya çalışan yerel düzeydeki sorumluların olumsuz tavırlarını kınayıp teşhir etmekten geri kalmaz: Gerçekten de, kooperatif içinde (daima yüksek tutulan) fiyatları olduğu gibi özelleştirme sırasında herkese dağıtılacak toprağın miktarını da belirleyen bu yerel yöneticilerdir. Örneğin, adından Kazak olduğu belli olan K. Aksoltan adlı bir iktisatçıya göre, pay senetli şirketler ve kırsal kesimdeki yeni tip kooperatifler kötü işletilmekte ve eski usul küçük mülkiyete yol açacak surette parçalanmaya doğru gitmektedir ("Is privatization through in the agriculture sector?", *MM*, 15 Eylül 1992).

55. Bu anlamda, örneğin, bkz. *MM*, 27 Ekim 1992.

56. *MM*, 11 Ağustos 1992.

57. İncil'in Halha diline çevirisi, "İncil Dernekleri Birliği"nin siparişi üzerine, John Gibbens adlı birisi ve onun Moğol olan eşi Altâ tarafından yapılmıştır. 1989'da

papaz Miyacavyn Bodbâtar, gençler arasında yandaşlar edinmeye başlamış ve bir çadırdaki bir Protestan kilisesi kurmayı tasarlamıştır.⁵⁸ 1992'de ise, *Isa* adlı film, başkent sinemalarında büyük bir ticari başarı kazanmıştır. İncil misyonerleri Amerika'dan Güney Kore'ye çok farklı ufuklardan gelmekteydiler (Pentecôte'çular ve 1993 ilkbaharında da Mormonlar); bunlar, 1992 sonu itibariyle başkent dışında sekiz ilde (*aymag*) etkinlik göstermekteydiler.

Katolikler açısından ise, ilk gelen grup 1865'te ülkeye yerleşmiş olan Belçika kökenli Scheut tarikatıdır. Bu tarikat İç Moğolistan'dan başlayarak Moğolları Hristiyanlaştırmaya çalışmış, 1922'de Dış Moğolistan'da *sui juris* (çok özel) bir misyonla donatılmış, fakat komünizmin yerleşmesi ile etkisini yitirmiştir; Vatikan'ın 4 Nisan 1992'de ülke ile diplomatik ilişkiler kurulmasından sonra, aynı tarikat tarafından Temmuz 1992'de Ulan-Batur'da üç üyeli bir *Missio sui juris* kurulmuş, resmi amaç olarak da eğitim ve sosyal işlerle uğraşılması benimsenmiştir.⁵⁹

tamamlanan bu çevirinin, bu günlerde Moğolistan'a sokulması yasaktı (EDA, 1 Eylül 1990, no: 94).

58. EDA, 16 Mayıs 1991, no: 111.

59. 1991 yılı başlarında Roma'yı ziyaret etmekte bulunan bir Moğol hükümet temsilcisi Vatikan'a resmen başvurarak iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını ve Ulan-Batur'a katolik din adamları ve rahibeler gönderilmesini istemişti. Vatikan'ın yanıtı, önce resmi olmayan inceleme gezileri düzenlenmesi biçiminde oldu: 1991 Eylülünde, Monsenyör Jean-Paul Gobel adlı Papalık temsilcisi Hong Kong'u ziyaret etmiştir; aynı yılın Ekim ayında, Scheut davasına ilgi gösteren Meryem Ana'nın Temiz Kalbi tarikatı temsilcisi ve kendi tarikatının "Çin Eyaleti" eski yöneticisi olan papaz Jeroom Heyndrickx bir ön gezi gerçekleştirmiştir. Bunun ardından da, 1991 Aralık ayında Tayvan'da toplanan "Çin Eyaleti" Scheut tarikatı üyeleri, demokratik çoğulculuğun ve din özgürlüğünün tüm ülkede güvence altında bulunduğu görüşünden hareketle Moğolistan'da bir temsilcilik açmak üzere görev almayı kabul edecektir (EDA, 16 Ocak 1992, no: 125). Moğolistan ile Papalık arasında diplomatik ilişkiler kurulmasından sonra yayımlanan bültende şöyle denilmektedir: "Vatikan ile Moğolistan arasında diplomatik ilişkiler kurulmasına, büyükelçilik düzeyinde temsilcilikler açılmasına karar verilmiştir" (EDA, 16 Nisan 1992, no: 131). Bu misyoner politikası çerçevesinde, Moğolistan da artık Scheut tarikatının "Çin Eyaleti" içine girmiş olmaktadır. Tarikatın bu kolunun başında bu eyaletin eski yöneticisi olan ve Moğolistan'a 43 yaşında gelmiş bulunan Wenceslao Padilla adlı Filipinli bir papaz bulunmaktadır; yardımcılıklarına ise, bir yandan hareketinden hemen önce papaz yapılan ve 1992'de 30 yaşında bulunan bir başka Filipinli Gilbert Sales ile Uzakdoğu misyonlarının gediklisi olan ve Ulan-Batur'a geldiğinde 64 yaşında bulunan Belçikalı Robert Goessens getirilmişlerdi: Bu sonuncusu, Japon eyaletinden Çin eyaletine aktarılmış oluyordu.

Uluslararası Bahai topluluğu da 1991'de Moğolistan'a gelip yerleşmiştir: Değiş tokuş yoluyla Gandan Manastırı'na bir araştırmacı göndermek suretiyle, dinsel düzlemde olduğu kadar, Gobi çölünün çevrebilimsel incelenmesi ve göçebelik konularında yardımcı olunması suretiyle teknolojik düzlemde de bir varlıktır bu. İslam'ın gelişimine gelince, Kazaklar vesilesiyle bu konuya daha ayrıntılı değineceğiz.

Kimlik İnşası Etrafında Siyasal Birleşme

Komünizm öncesinin uzak ve yakın geçmişlerine geri dönüş şeklindeki bütün bu eğilimler, çeşitli siyasal esinlenmeleri olan sözümona tutucu seçenekler içermektedir. Yeni ücretli tatil günleri buna güzel bir örnektir. Geleneksel ay takvimine göre kutlanan ve Çin yeni yılı ile aynı güne denk gelen yılbaşı,⁶⁰ manidar bir biçimde "Beyaz Ay", *tsagân sar* olarak adlandırılmıştır. Cengiz Han'ın 1206 tarihli bir kararı ile kış sonlarına alındığı söylenen bu günün kutlanması bir dönem kesinlikle yasaklanmıştı. Buna karşılık yeni yılı Gregoryen takvime göre kutlamak gerekmişti ve bu yeni takvim de ilk olarak 1 Ocak 1943'te yürürlüğe konmuştu. Batı-Rus modelinden hareketle bu yeni yılbaşı, tıpkı Batı'daki gibi süslenmiş çamlar, Noel Babalar (daha doğrusu "Buz Döders"), iyi dilek teatileri, işyerlerinden hediyeler, çocuklara oyuncaklar, yb. ile kutlanıyordu. Ne var ki *tsagân sar*, yani eski yılbaşı, kırsal kesim insanının, hatta kentlilerin kalbindeki değerini korumayı sürdürüyor, gizli gizli kutlanıyordu. 50'li yılların sonlarında, kooperatif hareketinin başarılı sonuçlar almasından cesaretlenen resmi makamlar, halktaki bu eğilimi değerlendirmek amacıyla *tsagân sar*'ı "Kooperatifçiler Bayramı" ilan etmişlerdi; öğretmenler, demiryolcular ya da postacılar gibi kooperatifçiler de böylece kendi özel bayramlarına kavuşmuş, onurlandırılmış oluyordu.⁶¹ Artık bu tarih ülke genelinde iki günlük resmi, ücretli tatil günü olmuştur. 1990 yılının Çin'deki gibi on iki hayvanlık bir çember ile beş renkli bir çemberden oluşan geleneksel takvime göre "kır at" yılı olması, demokratik hareketin geleceği bakımından olumlu bir koz olarak görülmüştür. 1990 yılında Cengiz Han hayranlığı ve coşkusu içinde o kadar ileri gidildi ki, Cengiz Han'ın bir "kır at" yılında doğ-

60. Bayram, 1993'te 23 Ocak'a denk düşmüştü; 1994'te ise 10 Şubat'ta kutlanacaktır.

61. Aubin, 1973.

duğu bile ileri sürüldü (oysa bu yanlış, çünkü resmi olarak kabul edilen 1162, bir "kır at" yılı değil bir "siyah at" yılıdır ve çok daha az görkemlidir); aynı çerçevede, Lenin'in de bir "kır at" yılında doğduğu benimsenmişti ki bu doğruydu, gerçekten de 1870 yılı bir "kır at" yılıdır; bu da gösteriyor ki, komünizmin kurucusu mahkûm edilişinden sonra da yaşamayı ve ayakta kalmayı başarıyordu. Gerçi, 1921 "devrimi"nin yıldönümleri daha baştan beri 11 Temmuz'daki geleneksel büyük *nâ-dam* olarak kutlanıyordu, ama artık iki yerine üç gün resmi tatil yapılmıyordu. Ayrıca 1990'dan beri, Cumhuriyet'in, daha doğru bir deyimle "Moğolistan Halk Cumhuriyeti"nin (*Bügd nayramdah Mongol ard uls*) 1924'te ilan edildiği gün olan 26 Kasım da resmi bayram olarak kutlanmaya başlamıştır. 1990'daki kutlamalar sırasında bazı konuşmacılar, Cumhuriyet'in adındaki "halk" sözcüğünü telaffuz etmeyerek sadece Çin'e ve eski rejime karşı kazanılan ulusal kurtuluş özelliğini vurgulamaya özen göstermişlerdi; buna karşılık, protestocu küçük partiler içinde epey kalabalık oldukları bilinen bazı göstericilerse kendilerini ilk Moğol devrimcilerin mirasçıları sayıyor, hayalini kurdukları fakat pek erken olarak vazgeçilen toplumsal adalet ülküsünün gerçekleşmesi için hazır olduklarını haykırıyorlardı.⁶²

Komünist rejimin eski yandaşları ile onların muhaliflerinin çatışan art düşüncelerle kendi amaçları için kullandıkları Cengiz Han adı ve geçmişe dönük aşırı milliyetçilik, Moğolistan'ın başat etnik grubu olan Halhalar arasında tam bir oydaşma sağlayan bir Moğolluk bilincinin simgeleridirler. Eski Sovyet blokunun her tarafında olduğu gibi Moğolistan'da da, demokrasinin ve piyasa ekonomisinin ilk adımları, üretimde ve yaşam düzeyinde baş döndürücü bir düşüşün işaretini oluşturdu. Dışsatımda olduğu gibi dışalımda da Moğolistan'ın Sovyet pazarı tarafından kuşatılmış olması, fabrika ve işyerlerinde Rus ve sosyalist blok teknisyenlerinin oynadığı belirleyici rol Doğu Avrupa'dakinden de va-

62. MHC'nin "cumhuriyet" olarak kullandığı isim, *Bügd nayramdah uls*, bütüncül (*bügd*) bir uyum (*nayramdah*) içindeki "halk-ulus (*uls*)" anlamına gelmektedir. 20'li yılların başında yeni rejimi kuranların 1789 Devrimi'nden kalan siyasal kavramları kendi gerçeklerine aktararak kullanmalarındaki idealizme hayranlık duymamak elde değildir. İşaret edelim ki, genç MHC'nin ilk yasal metinlerini yazan Çin-Mançu devlet dairelerinde yetişen kişiler, Sovyet hukuku aracılığı ile alınan Roma-Cermen hukuku kavramlarının ulusal dile aktarılmasında şaşırtıcı bir yaratıcılık ve orijinallik göstermişlerdir. Bu konu için bkz. F. Aubin, "Pensée romano-germanique et droit mongol contemporain. Le langage juridique en République populaire de Mongolie" (*Acta Orientaliae Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXVI, no: 3, 1983, ss. 17-27).

him olan bir liberal deneyim eksikliğine eklenince, sarsıntı, acıları da beraberinde getirdi. Boş mağazalar, karneye bağlanmış temel besin maddeleri, fiyatlardaki baş döndürücü yükseliş, karaborsa, çalışma çağındaki nüfusun %6 ila %7'sini bulan işsizlik, küçük suçlardaki artış, eksi 20 derece, eksi 30 derece, hatta daha da düşük ısılarda kentlerde yakıt bulunmaması, vb. sıkıntıların doğurduğu hoşnutsuzluk,⁶³ özellikle bozkır bölgelerinde kendini iyice ortaya koyan kırsal tutuculukla birleşince, eski Komünist Parti olan Moğolistan Devrimci Halk Partisi'nin şaşırtıcı başarısını kısmen açıklamaya yeter: Nitekim, Haziran 1992 seçimlerinde bu parti oyların %59.25'ini almayı başaracaktır (%48.9'unun 16 yaşın altında olduğu 2 150 000 nüfus içinden 1 056 700 seçmen

63. Moğol basını ve özellikle de İngilizce yayımlanan *Mongol Messenger*, umutsuzluk yayan felaket başlıkları ile dolup taşmaktadır: "Not everyone can buy bread" (MM, 27 Ekim 1992). 1992 Mayıs'ından beri başkentte karneye bağlanmasına (üç kişilik bir aile için iki günde 1 somun, 4 ila 6 kişilik bir aile için 2 somun, daha kalabalık aileler için ise 3 somun) karşın halk ekmek bulamamaktadır; zira her düzeyde kıtlık vardır: un ve fabrikadaki yedek parçadan, ekmek taşıyan kamyonun benzinine kadar her şeyde. Üstelik son derece aksak ve tutarsız bir dağıtım sistemi vardır; hatta fiyatı 2,4 tg olarak belirlenen ekmeğin bedelini ödemeye elverişli bozuk para bile bulunamamaktadır (Ünen, 22 Nisan 1992). Bunun sonucu olarak da pek çok müşteri ekmek alabilmek için karaborsaya yönelmekte, ekmeği 15-20 tg ödeyerek satın almaktadır. "Why is there no milk?" diye suçlayıcı bir başlık daha atıyor basın (MM, 26 Mayıs 1992). Başkentte süt bulunamamasının nedenleri de, kırsal kesimdeki küçük üreticilerin Ulan-Batur çevresinde yarıçapı 200 km olan bir daireye yayılmış bulunmasından kaynaklanan bir dizi etkene bağlanmaktadır; süt ağma makineleri gibi soğutma sistemlerinin de elektrik kesintileri yüzünden çalışmaması, süt kamyonlarının eskimiş ve kullanışsız hali (toplam 120 kamyonun 66'sı kullanım dışıdır), 1985'te işletmeye açıldığından beri bir türlü tam kapasite ile çalışmayan merkezi süt fabrikasının acıklı durumu, bu süreçte derece derece olumsuz etkileri olan etmenlerdir. Bütün bu gelişmeler karşısında süt fiyatları serbest bırakılınca litre fiyatı 15 tg'ye, ortalama tüketici için ödenmesi çok zor bir düzeye fırlamıştır. "Why is there no tea?" (MM, 30 Haziran 1992) bir başka isyan başlığıdır. Çay, Tibet'te olduğu gibi Moğolistan'da da günlük beslenmenin çok önemli bir öğesidir ve 50'li yıllarda yıllık tüketimi, kişi başına 4.5 kg'dır; ancak, döviz yokluğu nedeniyle hükümet Moğollar'ın pek sevdiği Gürcistan çayını ithal edemez olmuştur. "Terribly hard to believe" (MM, 7 Temmuz 1992): Gerçekten de adeta hayvan yetiştiriciliğine tahsis edilmiş bir ülkede, asgari 300 gram olan günlük etini tüketememekten daha büyük bir sıkıntı olamaz; ancak, devlet siparişlerini ne nakit, ne de birinci derece gereksinim maddeleri olarak ödeyemez duruma düşünce, sürü sahipleri mallarını sınırın ötesinde, yani Sibirya'da satmayı yeğlemektedirler. Yine İngilizce bir kötü haber başlığı: "No more coal" (MM, 14 Temmuz 1992). Akaryakıt yokluğu yüzünden kömür ocakları çalışamaz olmuştur. Bu yokluklar listesi sonsuza kadar uzatılabilir. Buna karşılık bir maddenin asla yokluğu duyulmuyor ki, o da *arhi* denilen yerli votkadır. Bundan önceki hükümet bunu dışarıya satılan mamül malların

oy kullanmıştır) ve 26 seçim çevresinin tümünde aday gösterebilecek donanımına ve yapıya sahip tek örgüt olan eski resmi parti, kendisinin lehine olan tek turlu nisbi temsil sisteminin mucizesi sayesinde parlamentodaki 76 sandalyeden 70'ini elde edebilmiştir. Büyük *Hural*'da geri kalan beş üyelik iki koalisyon içinde ittifak yapan on üç küçük parti arasında paylaşılacak, bir üyelik de, daha çok MDHP'ne eğilim gösteren bağımsızlar tarafından kazanılacaktır. Eski komünistlerin demokrasiye, siyasal çoğulculuğa ve piyasa ekonomisine olan sarsılmaz bağlılıklarını ve eski aygıtlarını liberal ve parlamenter bir hale getirme arzularını durmaksızın yinelemeleri ve bu söylemin Cengiz Hancı ve ulusal simgeler sistemiyle meşrulaştırılmış olması da başarıya katkıda bulu-

başta gelenlerinden biri haline getirmeyi düşünüyordu (4 Ağustos 1992 tarihli *MM*'a göre, yılda 3 600 000 litrelik bir dışsattım vardı). Beslenme karneleri ile her aileye ayda bir ya da iki şişe alkol verilmektedir. Ocak-Ekim 1992 ayları arasında bu karnelerle halka 9 550 000 litre votka satılmıştır ki, bu, Moğolistan'ın bir sarhoşlar ülkesi haline gelmiş olması demektir (*MM*, 27 Ekim 1992). Yerel para birimi olan *tögrög* (kısaltması: tg), resmi kurdan 1 \$ = 40 *tögrög* olarak işlem görmektedir, ancak karborsada ulusal para battıkça batmaktadır: 1992 Martı'nda 1 dolar 170, aynı yılın eylülünde 250 ila 270, 1993 Temmuz'u'nda ise 400 *tögrög* üzerinden işlem görmektedir. Fiyatlar başını alıp gitmektedir: Ekim-Aralık 1992 arasında et fiyatları %130, un ve unlu mamül fiyatı %200, taşımacılık fiyatları ise %300 arttı (*MM*, 1 Aralık 1992). Ev işlerinde kullanılan elektrik bedelleri, bağlantı için 200 tg, 25 W'lık ampul başına 11.2 tg, 60 W'lık ampul için 28 tg, 100 W'lık ampul için ise 46 tg'lık bir ödeme ile vergilendiriliyordu (*MM*, 13 Ekim 1992). Ev kiralari artık eskisi gibi önemsiz rakamlar olmaktan çıkmıştır. Artık giyinmek ve başını bir eve sokabilmek için tg'leri binlerle telaffuz etmek lazımdır (bir çadır çatısı için ortalama 50 000 tg gerekmektedir); hatta şöyle adam gibi gömülmek için bile bir servet gerekmektedir, zira bir tabut artık binlerce tg'lık bir bedel karşılığıdır (*AE*, 26 Mart 1992, 12 ve 26 Şubat 1993; *Ünen*, 28 Temmuz 1993, vb.). Buna karşılık, ücretler ve emekli maaşları hep aynı kalmıştır ve çok az artırılmıştır. Mart 1992'de, asgari yaşam düzeyi 347 tg olarak belirlenmişti; bu eşik, Nisan'da kentliler için 532 tg, kırsal kesim için 360 tg olarak yeniden belirlenecektir. Ulan-Batur'lu ailelerin %40'ının bu düzeyin altında bir gelire sahip oldukları bilinen bir gerçektir (*MM*, 18 Ağustos 1992). 1992 baharında yapılan bir anketin sonuçlarına göre, denek ailelerin %68.2'sinin geliri kişi başına 100 ila 500 tg arasındaydı; ailelerin %26.7'sinin geliri ise kişi başına 500 ila 800 tg arasında oynamaktaydı. Ailelerin %58.6'sı 4-5 kişiden, %23.4'ü de 7-10 kişiden meydana gelmekteydi; 10 kişiden daha kalabalık ailelerin oranı da %1.8'i bulmaktaydı (*MM*, 26 Mayıs 1992). Bütün bu gelişmelere, bir de Moğolistan için yepyeni bir yük olarak gelir vergisi perspektifi ekleniyordu ki bu durum herkesin uykusunu kaçırmaya yeterdi: "We were, are poor and will we remain poor" (*MM*, 3 Kasım 1992) başlığı bu kaygıyı dile getiriyor. Şok tedavisi için düşünülen Mayıs 1990 tarihli özelleştirmeye gelince, (yukarıda 54 nolu notta da zikredilen) Kazak iktisatçı K. Aksoltan'a göre halk bu önleme psikolojik olarak hazırlanmamıştır; bu görüş başka iktisatçılar tarafından da paylaşılmaktadır.

nan bir etken olmuştu. Bir yıl sonra, Devlet Başkanlığı seçimleri vesilesiyle sandıkta ortaya çıkan halk iradesi, Moğolluk bilincinin medyatik değerinin ne kadar önemli olduğunu gösterecektir. Yarışan iki adaydan yenilgiye uğrayan, MDHP'nin bütün gücüyle desteklediği aday oldu: Bu, 1984'ten beri Moğol *Pravda*'sı olarak nitelenen *Ünen*'in ve parti merkez yayınlarının yöneticisi, iyi bir komünist ve Sovyetler'le iyi geçinmenin simgesi sayılabilecek her şeyi kişiliğinde toplamış bir yazar olan 1935 doğumlu Lodongin Tüdev'di. *Ünen*'in şiddet ve kin dolu karşı kampanyasına rağmen⁶⁴ kazanan ise, rejimin demokratikleştirilmesi sırasında, 1990 Martı'nda Millet Meclisi'nin Devlet Başkanı olarak seçtiği 1942 doğumlu P. Oçirbat oldu. Meslekten mühendis olan Oçirbat, 1990'a kadar Dış Ekonomik İlişkiler ve İlaşé Bakanı olarak görev yapmıştı ve partinin ılımlı kanadının bir üyesiydi. Oçirbat, seçmenlerine yakın, sade bir insandı, yakınındakilerin deyimiyle de karizması olmasa bile Moğol geleneklerine bağlılığını ve Moğolluk bilincine olan inancını her vesileyle göstermeyi seven biriydi. Gösterişli *dêl*'ler (geleneksel elbiseler) giymesi bunun en somut kanıtıdır.

Partiler arasındaki ve eski tek parti içindeki gerginlik ve gerilimler, ortak kimlik ideolojisi tarafından perdelenmektedir. Başkanlık seçim kampanyası dışında kamuoyuna yansıyan, sadece ve sadece esas olarak kıtlıklardan kaynaklanan günlük uyuşmazlıklar olmuştur. Bu ise, resmi basının, 80'li yılların sonundan bu yana okuyucu mektuplarına çok geniş yer vermesinin sonucudur. Sergilenen görüş ve düşüncelerdeki olağanüstü çeşitlilik, bu mektupların yayımlanmasında eski komünist partinin kendi gizli istekleri doğrultusunda bir sonuç elde etmek amacıyla seçmeci bir eleme yaptığı kuşkusunu mantiken bir kenara bırakmayı gerektirmektedir. Bu mektuplarda, özellikle demokratikleşme hareketinin başlangıç aşamasında, çok partili bir yaşam değil, ekmek ve et iste-

64. 22 Temmuz 1993 tarih ve 68/18237 nolu sayısında *Ünen*, soğuk savaşın en yoğun dönemlerini anımsatan bir şiddetle *Le Monde* yazarı Francis Deron'a kişisel olarak saldırmış, P. Oçirbat'ın 6 Haziran'da cumhurbaşkanlığına dört yıllık bir dönem için yeniden seçilişi konusundaki analizini kınamıştır (Bkz. *Le Monde*, 10 Haziran 1993, s. 8). Gerçi *Le Monde*'un keskin üslubu Moğolca çeviride pek etkili olmamaktadır (bkz. *AE*, 25 Haziran 1993), ve Fransız gazetecinin muhatabı, yerel dili bile bilmeyen biri tarafından gerçekleştirilen üç röportaj ile ilgili alaycı bir dil kullanılmaktadır; ne olursa olsun, ismini vermeyen Moğol gazetecinin eleştirilerinin kötü niyetten kaynaklandığı apaçık belli olmaktadır. (Kuşkusuz bu gazeteci L. Tüdev'dir. Başarısız olan cumhurbaşkanı adayı bu seçimden mutlaka zaferle çıkacağını düşünüyordu ve bundan dolayı da, kazanamamış olmaktan ötürü kendisini aşağılanmış hissediyordu.)

yen genel nitelikli protestolar yer almaktadır. Bazen daha özgün, daha dar istek ve eleştirilere de rastlanmakta, örneğin, eski yazıya dönüşün gerektirdiği yüksek maliyet kınanmaktadır: Çocukların karınlarının doyurulamadığı bir ortamda, başkent sokaklarındaki tabelaların değiştirilmesi, ilkokuldan yüksek ve teknik eğitime kadar ders kitaplarının tümüyle yeniden yazılıp basılmasındaki savurganlık eleştirilmektedir. Ne var ki, söylendiği gibi, yoksul olmak haysiyeti dışlamaz. Örneğin, ülkenin kuzeyinde Cengiz Han'ın gerçek mezarının bulunması amacıyla 1992'de başlatılan ve üç yıl sürecek olan "Üç.Nehir" (*gurban gol*) projesinde Japonlar'ın oynadığı başat rol yoğun eleştirilerle karşılaşmıştır; bu plan çerçevesinde Japonlar, gelişmiş ve ileri teknolojileri ve parasal kaynakları ile 450 km²'lik bir alanda jeoloji, jeofizik ve botanik araştırmaları da yapacaklardır.⁶⁵ Ancak büyük ecdadı yeniden bulma işini yerine getirmek, acaba yabancılara mı bırakılmalıydı? Kutsal mezar yerine petrol bulurlarsa ne olacaktı? (Çünkü Japonlar salt ticari amaçlarla hareket etme şaibesi altındadırlar.)

Bu noktada, Cengiz Hancılığın ve milliyetçiliğin ülke içinde aynı zamanda bir etnik toparlayıcılık rolü de oynayıp oynamadığı sorusu sorulabilir. Etnik sorun Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde her zaman SSCB ve Çin'de olduğundan daha küçük boyutlu olmuştur. Nüfus sayım sonuçları bunu göstermeye yeter. 1979 verilerine göre, 1 600 000 olan toplam nüfus içinde Halhalar, 1 236 000 kişi ile %77.5'luk bir orana sahipken (1963'te bu oran %76.2 idi), toplam nüfus içinde Batı Moğolları %8.3, Güney Moğolları (ya da Buryatlar) %3.4, Türkçe konuşan Kazaklar %5.3 (1963'te %6.1), esas olarak Rus ve Çinliler'den oluşan tam yerleşememiş göçmenler de %5.5 gibi yüzdelerle yer almaktaydı: Bu rakamların, iki komşu ülkede gözlemlenen patlamaya hazır o etnik mozaik ile hiçbir ilgisi yoktu. 1979'dan itibaren, etnik sorun yadsınmamışsa da sessizliğe terk edilmiştir. Sayımlar ve nüfus istatistikleri bu tarihten beri artık en küçük bir etnik aidiyete yer vermez olmuşlardır; tıpkı Batı Avrupa'da olduğu gibi, "milliyet" (Moğolca'da *castan* ya da *ündesten*) kavramı "uyrukluk" (*har'cât*) ile iç içe geçmektedir. Çin Halk Cumhuriyeti'nde ve çok kısa bir zaman öncesine kadar SSCB'de yapıldığından farklı bir uygulamadır bu.

Ancak yabancı gözlemcilerden çok ilgililer için çarpıcı olan bir gerçek şudur ki etnik farklılıklar vardır: sözdizimiyle değil, daha çok sesbilim ve sözcük dağarcığı ile birbirinden ayrılan diyalektler; binbir çe-

65. İlk araştırmaların sonuçları için bkz. *FEER*, 2 Eylül 1993, ss. 30-31.

şit süsleme ve parçaya sahip, ortak bir temel oluşturan giysiler, hatta yiyecekler; tek ve ortak bir folklor temelinin farklı ifade biçimleri; sayısız özgül geleneklere ayrılmış ortak bir tarihsel ve göreneksel miras. Halhalar'a özgü bu ortak kültürel bütünlük temeli üzerinde, 30'lu yıllardan beri, ulusun kültürünün, dilinin ve özellikle de ulusal giysisinin birleştirilmesi süreci gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede, öteki etnik gruplarla olan küçük farklılıklar, SSCB'de ve daha sonra da Çin Halk Cumhuriyeti'nde olduğu gibi, kimliksel bir yüceltme süreci içinde tektipleştirilmiş ve şematize edilmiştir.

Demek ki, ülke içinde bir ulusal birlik için olduğu kadar, komünizm sonrasına özgü gruba dayalı ayrımlar için de koşullar yeterince oluşmuştur. Basın Ulan-Batur'daki yaşamın zorluklarıyla ve ekonomideki tıkanmayla öylesine fazla meşguldür ki, ülkedeki küçük Moğol etnik gruplarının yakınmalarından tedirginlik duymaya vakit ayıramamaktadır. Bu etnik grupların, siyasal ortamın yeni durumu karşısında nasıl bir tepki göstermiş oldukları hakkında bir fikir edinmek şu an için oldukça güçtür. Nüfusunun büyük çoğunluğu Sibiry'a'da yerleşmiş olan Buryatlar açısından, birazdan göreceğimiz gibi, yeni düzene geçiş oldukça uyumlu bir gelişme göstermektedir. Bu bağlamda, 7 Şubat 1992'de Ulan-Batur'da, Buryatlar'a özgü olan kültürü korumak, yeniden etkinliğe kavuşturmak ve nihai olarak da ulusal birliği gerçekleştirmek amacıyla bir "Buryat Kültürel Mirası Derneği" kurulmuştur.⁶⁶ Batı Moğolları'nın ulusal duygularının incitilmiş olmasından yakındıkları bilinir: Bundan önceki iki Devlet Başkanı Brejnev-Çendebal ile, daha az bir derecede de olsa, Gorbaçov-Batmönh'ün her ikisi de Batı'nın Halha olmayan etnik gruplarına mensuptu; bir Dorbet (ya da Derbet) olan Çendebal ile bir Bayad (ya da Bayıt) olan Batmönh'e ve onların yöneticilerine yapılan şiddetli eleştiriler Batı Moğolları'nın onuruna dokunmuştu. Hatta Ulan-Batur'da, Batı Moğolları ile Halhalar arasında çatışmalar olduğundan bahsedilmiştir.

Moğolistan'ın batı ucunda, etnik rekabetler potansiyeli ülkenin öteki yerlerine oranla daha fazladır. Çünkü burada, Halhalar'la Halha olmayan Moğollar arasındaki çekişmeye bir de Türkdilli Moğollar'la olan sürtüşmeler eklenmektedir. Nitekim, bu bağlamda, Moğolistan'ın en batı ucunda, Rus ve Çin imparatorluk toprakları içinde yer alan Kazak bölgelerine çok yakın bir il olan Bayan-Ölgî bölgesinin Batı Moğolları (Dörbetler, vd.) kendilerini bölgenin en eski yerlileri olarak ilan etmek-

66. *Montsame* haber ajansı tarafından geçilen haber, 7 Şubat 1992.

te ve bu sıfatla da, Kazaklar lehine bir ayrımcılığın kurbanı olduklarını ileri sürmektedirler. Gerçekten de, Mayıs 1990'da bu ilde gayri resmi olarak kurulan "Taşra Ulusal Birliği" huzursuz Batı Moğol azınlık gruplarından esinlenmekte, kuruluş bildirisinde amaç olarak etnik ve sosyo-ekonomik konularda askıda kalmış sorunlara çözüm aramayı benimsemektedir. Ancak Kazaklar'ın bizzat kendilerine ilişkin olarak şu soruyu sormamaları olanaksızdır: Halhalar'ın bozkır üzerinde bir hegemonya kurma ya da Panmoğolizm'e yönelme eğilimleri var mıdır?

Moğolistan Kazakları'nın 90'lı yıllardaki davranışlarını anlayabilmek için geçmişe bir dönüş yapmak gerekiyor. Genel olarak, Kazaklar'ın ataları, Orta Orda'ya (*orta cüz*) bağlı olan ve XVII. yüzyılda gelip bugünkü Orta Kazakistan ve Güney Sibiry'a dediğimiz bölgeye yerleşmiş bulunan Kerait boyuna mensuptu. Güneyden Oyratlar ya da Batı Moğolları tarafından sıkıştırılınca, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Çar'ın koruyuculuğuna sığınmak istemişlerdi. Bu yüzyılın ikinci ve izleyen XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus sömürgeci varlığı giderek daha ağırlaşınca, Çin-Mançu imparatorluk ordularının kendilerinden önce oralara yerleşmiş bulunan Oyratlar'dan temizlemiş olduğu Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Çungarya bölgesine göç etmişlerdi. 1864'te Tarbagatay Anlaşması ile Rus ve Çin imparatorlukları arasında ilk kez sınır çizilince, Çin tarafında göçerlikle yaşayan Kerait Kazakları Çin uyruğu sayılmışlardı. Fakat tam bu sırada, Doğu Türkistan'da Çin egemenliğine karşı genel bir ayaklanma baş göstermişti. İsyanı izleyen şiddetli karışıklıklar sırasında ve daha da önemlisi, Doğu Türkistan'ın yeniden zaptı ve Sincan adıyla bir Çin eyaleti haline getirilişi sırasında, Kazaklar'ın ve sürülerinin yaşam biçimleri hep tehdit altında kalmıştır. Bunların bir bölümü, Altay Dağları'ndaki geçitleri aşarak, daha sakin ve kendi göçebe yaşamları için daha elverişli buldukları Dış Moğolistan'ın batısındaki yüksek bölgelere göç etmişlerdir. Daha sonraları, Kazakistan'la Sincan, Sincan'la Moğolistan arasında Altaylar'ın dar geçitleri üzerinden

67. Moğolistan Kazakları'na Batı'nın tarih ve etnografi yazımında seyrek rastlanır. Örnek olarak birkaç makale gösterilebilir: A. Kh. Toyçiev'in Rusça, Bayan-Ölgî'nin başarıları üzerine bir makalesi (*Narodi Azii i Afriki* içinde, 1973, no: 3, ss. 120-123); F. Aubin, "İslam et sinocentrisme: la Chine, terre d'İslam?" içinde (*L'İslam de la seconde expansion. Actes du Colloque tenu au Collège de France*, 1981, Paris, Association pour l'avancement des études islamiques, 1983), ss. 241-243; I. Svanberg, 1991, özellikle ss. 93-94. Öte yandan, Çin Kazakları üstüne I. Svanberg'in yönetiminde yapılan çalışmalar, etnolojik ve ekolojik gelişmeler üzerinden Moğol Kazakları'nın durumuna da ışık tutabilecek durumdadır: Linda Benson ve Ingvar Svanberg (der.), *The Kazakh of China. Essays on an ethnic minority*,

yapılan küçük çaplı göçler XX. yüzyıl ortalarına, hatta Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar aileleri ve aşiretleri bölüp parçalamaya devam etmiştir.⁶⁷

Kazaklar, 1937'deki nihai ateist baskıya kadar, Türkdilli, müslüman ve Hanefi kimlikleri ile, Moğolistan'ın Moğol olmayan tek önemli azınlığını oluşturmuşlardır. 1992 başlarında toplam 2 200 000'i ancak bulan bir nüfus içinde sayılarının en az 100 000 olduğu kesindir.⁶⁸ 1940'ta kendilerine bırakılan Bayan-Ölgî ilinde ise, değişik kaynaklara göre %85 ile %90 arasındaki bir oranla nüfusun büyük çoğunluğunu oluştururlar. Bu ilin nüfusu 1993'ün ilk çeyreği itibarıyla 93 000'di,⁶⁹ bu ise, 1992'nin yoğun göçlerine karşın 75 000 kişilik bir Kazak nüfusun varlığı demektir. (Bu noktaya ileride yeniden döneceğiz, ancak şimdiden belirtelim ki, başkent ve iki sanayi merkezi hariç, 46 000 km²'lik yüzölçümünde kilometrekareye 2 kişi ile Bayan-Ölgî bütün ülkenin en yoğun nüfuslu ilidir.)

50'li yılların sonları ile 60'lı yılların başlarında kırsal üretim kooperatifleri olan *negdel*'lerin kuruluşu sırasında, Kazak aydınlarının dinamizmi, zekâları ve zihinsel yetenelerinin üstünlüğü göze çarpmış ve

Uppsala: Center for Multiethnic Research, 1981; I. Svanberg, *Kazakh refugee in Turkey. A Study of cultural persistence and social change*, Uppsala: Center for Multiethnic Research, 1989. Ayrıca, Moğolistan'ın Kazaklar'a çok yakın bir küçük müslüman azınlığı için istisnai bir tarihsel ve etnografik nitelikte bir incelemeye bkz. Magdalena Tatar Fosse, "The Khotons of Western Mongolia", *Acta Orientaliae Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXIII, no: 1, 1979, ss. 1-37.

68. Moğolistan'ın bütününde ya da sadece Bayan-Ölgî'de yaşayan Kazaklar'ın tam sayısı iki nedenden dolayı tam olarak bilinmiyor: Nedenlerden biri, 1979'dan bu yana etnik nitelikli nüfus sayımlarının yapılmaması, öteki de 1990'dan bu yana giderek daha büyük önem kazanan göç hareketleridir. Gerçekten, 1990'da *Mongol Messenger* (29 Nisan, s. 2) 84 300 rakamını ileri sürmekteydi, ancak bu, gerçekte, MHC'nin toplam nüfusunun 1 600 000'e ulaştığı 1979 yılı rakamı idi. Nitekim, 1990 yazında Türkiye'den gelen Kazak ziyaretçi Halifa Altay, görüştüğü kimselerden aldığı bilgilerle 130 000 rakamını ileri sürecektir (Halifa Altay'a ileride yeniden döneceğiz). Fakat, dünyanın başka yerlerindeki başka azınlıklar gibi Kazaklar da kendi nüfuslarını kalabalık göstermek için abartmalara pek eğilimlidirler. Nitekim, ünlü bir Kazak tarihçisi olan Gabişulî İslam *Kereyler Kerveni* adlı kitabında (Ölgî, 1978, s. 115) o zamanki gerçek rakamın kuşkusuz bir kat fazlası olan 150 000 ile 160 000 tahminini ileri sürmektedir (Bu çalışmanın sert bir eleştirisi için bkz. *Acta Orientaliae Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXVIII, no: 3, 1984, ss. 411-412). 90'lı yıllarda Kazaklar nüfuslarını 150 000 olarak kabul ediyor olsalar da göç hareketlerinin önemi ve boyutları nedeniyle bu rakamın gerçek olması olasılığı pek uzaktır: Moğolistan'da nüfus kitleleri küçük rakamlarla belirtilir!

69. *Ünen*, 10 Nisan 1993, no: 35/18204, s. 2.

hayranlık uyandırmıştı. En az üç dili yetkince biliyorlardı: Kazak Türkçesi, Halha ve hatta bazen Derbed Moğolcası ve nihayet Rusça. Bunlar arasında en iyi yetişmiş olanlar geleneksel Moğolca, Arapça ve Kiril alfabeleri ile rahatlıkla yazabiliyordu; çünkü Arap alfabesi geleneksel olarak Türkçe yazmakta kullanılmaktaydı. Sahip oldukları beceri ve yetenekler, onlara başkentte oldukça yüksek sorumluluk taşıyan makamlara ulaşmanın yollarını açmıştı; nüfus içindeki sayısal azlıkları göz önüne alındığında, elde ettikleri kadroların oranı çok yüksekti. Neşe ve renk yumağı olan folklorlarındaki ve uygulamalı sanatlardaki parlak başarıları ile kentli yurttaşların sempatisini ve sevgisini kazanmışlardı: Ruslar'ın gibi folklor ve fantezi karışımı büyük "konser"lere susamış olan bu kentliler için, pek de şenlikli olmayan yaşamlarında bunlar belli başlı eğlenme araçları oluyordu. Ne var ki, 60'lı yılların sonunda, Kazaklar siyasal ve sanatsal yaşamdan neredeyse tümüyle silinmekteydiler. Yarı-göçebe hayvan yetiştiriciliği dışında başlıca uzmanlıkları olan madencilik ve duvarcılıkla uğraşmayanlar, uzak taşra illerinin derinliklerinde yaşamaya terk edilmişlerdi: sadece arada bir yapılan röportajlar onları ulusal çaptaki bu unutulmuşluktan kurtarıyordu. Yayımlanan fotoğraflar, ulusal giysilerin ana çizgilerine bağlı kalarak yaşadıklarını gösteriyordu: Bu fotoğraflarda erkeklerin başlarında takke vardı; kadınlar ise kaftanlarının içinde, sırtlarının aşağı bölgelerine ve göğüslerine kadar inen baş örtüleri kullanıyorlar ve hemen hepsi Türk kökenli adlar taşıyorlardı: Mizamhan, 1990-93 arası Bayan-Ölgi de yürütmenin başıdır (Halifa Altay ona "vali" der); Sultanbek 1990 yılında Parti Sekreteri, Aktışhan çok ünlü bir öğretmendir, vb.⁷⁰ Temizlikleri ve dürüstlükleri dillere destandı. En büyük yazarları, halk ozanı

70. Kazak adları, Kazakistan'da olduğu gibi Moğolistan'da da Kiril alfabesinin kullanılması nedeniyle bozulmuşlardır. Burada, üstelik kısmen de olsa Moğollaştırılmışlardır: Özel kişi adının önünde yer alan baba adı, örneğin Moğolca iyelik zamiri eki olan *-in* ile biter; örneğin, 1992'de milletvekili seçilen, Taukein Sultan. Bunun içindir ki, ileride adından söz edeceğimiz K. Seyran, yaşamının önemli bir bölümünü Türkiye'de geçirmiş bulunan Halifa Altay tarafından Sayran Kadiroğlu olarak isimlendirilir (H. Altay, 1991, s. 97). Buna karşılık, bazı Kazak isimleri buram buram Pankazakizm kokar: Bir sanatçının taşıdığı ve komşu Moğollar'a oranla belli bir üstünlük iddiası taşıyan Mongolhan adı bunlardan biridir ve kelime anlamı olarak "Moğol hükümdar" ya da "Moğollar'ın hükümdarı" demektir.

71. Ölümünden sonra 22 Kasım 1977 tarihli *NM*'de 80. doğum yılı dolayısıyla yayımlanan fotoğrafında coşkulu rejim propagandacısı, sayısız kez taltif edilmiş B. Ahtân, şişman, sarkık bıyıklı, çatık kaşlı, alaycı ve şaşkın ifadeli bir kişi olarak, başında müslüman Moğollar'ın giydiği siyah takke ile görülür.

Babîn Ahtân, 1897'de Sincan'da doğmuş fakat Bayan-Ölgî'ye yerleşmişti: Moğolca'ya çevrilen Babîn Ahtân, ulusun yetiştirdiği en büyük edebi şöhetler arasında sayılır.⁷¹ Kazaklar'ın yazlık çadırlarının da geleneksel inşa ve süslemelerini korudukları bilinmektedir. Kışın ise küçük evlerde yaşamaktadırlar. Bazı alışkanlıkları, gelenek ve göreneklere, yasaklamalar ağının gözeneklerinden geçmeyi başararak varlıklarını sürdürmüştür. Buna karşılık, resmi basının kırsal kesim hayvan yetiştiriciliğindeki verim düşüklüğünü ve başıbozukluğu hedef alan ahlak dersi yüklü yazılarında sıkça eleştiri konusu edilmekteydiler.

1990'daki dinsel özgürleşme, onlar için, her şeyden önce *navruz*'un resmi olarak kutlanması anlamına gelmişti: 22 Mart tarihi, bundan böyle ücretli resmi tatil günü olacaktır.⁷² Sıradan bir bakışla, haber pek çok dersle doludur. Çünkü nevrüz köken olarak ne müslüman ne Türk bayramıdır; daha sonra İslam'ın benimseyip özümsemediği, İslam öncesi İran uygarlığının bir kutlamasıdır. Hanefi mezhebinden Sünniler olan Kazaklar'ın bu bayrama yarım yüzyıllık bir yasaklamadan sonra sahip çıkması, onların İslam'larının, tıpkı Hanefi mezhebine bağlı Sincan ve Çin müslümanlarının İslam'ı gibi Buhara'ya yönelik olduğunu ve Farsça konuşan bir Orta Asya entelijensiyası tarafından biçimlendirildiğini gösterir.

Bir eski SSCB göçmeni olan ve kırk yıl kadar önce Türkiye'ye gelip yerleşmiş bulunan Halifa Altay'ın bir röportajı, kuşku ile karşılanan bir gerçeği doğrular niteliktedir: uzun baskı yıllarına rağmen İslami inancın yerleşikliği; 1990'da, dinsel özgürleşmeden yararlanarak doğru dürist bir ibadet ve tapınma pratiğini yeniden kurma arzusu; buna karşılık, elverişli kitapların ve uzman din adamlarının bulunmaması nedeniyle bu amaca ulaşmanın güçlüğü. Bu nedenledir ki Halifa Altay Arap ve Kiril harfleriyle gerçekleştirdiği Kuran'ın Kazakça çevirisinin geniş biçimde dağıtımını yapmakta, muhataplarını da Türkiye'nin yardımını istemeleri için özendirmektedir.⁷³ Başka müslüman ülkeler de Kazak İslamı'na ilgi duymaktadır: 1926'dan bu yana ilk kez olarak gerçekleştirilen Hac ziyareti nedeniyle, 1992'de Kâbe'ye giden 17 hacının her türlü masrafını Suudi Arabistan karşılamıştır.⁷⁴ Fakat camilerin yeniden in-

72. *NM*, 1 Nisan 1990.

73. Halifa Altay, 1991, ss. 95, 96, 98. 1992 ders yılı başında Moğol İslam Derneği bursu ile yüz kadar Moğolistan Kazağı öğrenci öğrenim görmek amacıyla Türkiye'ye gitmişlerdir. Orada, üç-dört yıl süreyle yabancı dil, tıp, işletme ya da başka meslekler, hatta ilahiyat öğreneceklerdi (*MM*, 1 Eylül 1992; aynı haber *İzvestiya* tarafından da doğrulanmıştır, 11 Kasım 1992).

74. *MM*, 2 Şubat 1992. Orta Asya içlerinde seyahat öylesine maceralı idi ki,

şası için gerekli kaynakların nerelerden geleceği henüz bilinmemektedir.⁷⁵

Moğolistan Kazakları için İslam, tıpkı Moğollar için Budizm'de olduğu gibi, bir etnik kimlik mesajı taşır; İslam'ın yeniden doğuşu, aynı zamanda yerli dil ve kültürün doğuşu ile iç içedir. İslam'ı ve müslümanları nitelemek üzere Tibet Budizmi'nin taşıyıp getirdiği *lal*⁷⁶ terimi terk edilmiş, bunun yerine *İslam*, *müslüman* deyimleri benimsenmiştir. Nitekim 1990'da, Bayan-Ölgî eyaletinin başkenti Ölgî'de kurulan "Moğol Müslümanlar Derneği" de (*Mongolin Musulmani nîgemleg*) bu kullanımın kanıtıdır.⁷⁷ Bu derneğin başında bulunan K. Sayran, Moskova Üniversitesi'nden Arapça diploması almış, Moğolistan'ın Kahire Büyükelçiliği'nde memur olarak çalışmış, Suudi Arabistan ve Türkiye'yi ziyaret etmiştir.⁷⁸ Tıpkı Moğollar'da olduğu gibi, kültürel kalkınma dernekleri birbiri ardından mantar gibi bitmekte, bunlardan kimini yıkılan rejimin yandaşları, kimini de muhalifler desteklemektedir. 1990'da Ölgî'de kurulan "Kazak Dili ve Kültürü Derneği'nin"⁷⁹ gerisinde eski düzenin adamları, yani yöneticiler, halk temsilcileri, emek kahramanı işçiler vardır ve bunlar kültürel hedeflerini iyice vurgulamak amacıyla bir dil bilimci olan K. Kabidaş'ı başkan olarak seçmişlerdir. Halifa Altay, ayrıca Bayan-Ölgî'de, başında İslam Kabişoğlu'nun (K. İslam) bulunduğu bir "Kazak ve Türk Çalışmaları Derneği'nin" kurulduğundan bahsetmektedir.⁸⁰ 1990'dan itibaren, Kazakça eğitimin ve Kazakça'nın iyileştirilmesi amacıyla Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu kararı ile bir düzenleme çıkarılmıştır.⁸¹ Yukarıdan aşağıya yazılan Uygur alfabesine dönmeyi isteyen Moğollar'dan geri kalmamak için, Kazak-

1926'da Hacc'a gitmek üzere yola çıkan yedi adaydan sadece biri sağ olarak geri dönmüştü.

75. Anlaşılan odur ki, 1937'de Moğolistan toprakları üzerinde dört cami vardı: İki tanesi, müslümanların çoğunluğu oluşturduğu eyaletin merkezi Ölgî'de, bir tanesi, müslümanların önemli bir azınlık oluşturduğu komşu il Kobdo'da, bir tane de, nihayet Ulan-Batur'da bulunuyordu. Günümüzde, Ölgî'de beş-altı tane cami yapılması planlanmıştır (*İzvestiya*, 11 Kasım 1992).

76. "İslam", Moğol konuşma dilinde *lal* terimi ile karşılanır; edebi Moğolca'da ise, Tibetçe *kla-klo*'dan gelen *lalu* deyimi kullanılır.

77. *AE*, 1 Ağustos 1992, no: 111/415.

78. Halifa Altay'a göre, 1991, s. 97. Halifa Altay bu kişi için Sayran Kadiroğlu adını veriyor.

79. *Ünen*, 29 Mart 1990, no: 75/17605 ve 21 Nisan 1990, no: 95/17623 (*sic!* 17625 olarak düzeltiliniz).

80. Halifa Altay, 1991, s. 96. Bkz. 68 no.lu dipnot.

81. *Ünen*, 4 Mart 1990, 54/17584.

lar da Kiril yazısını terk etmek ve Arap alfabesini benimsemek niyetindedirler; ne var ki bu niyetin gerçekleşmesinde karşılaşılan güçlükler Moğollar'ın karşılaştıklarından da büyüktür, çünkü bunun için gerekli destek ortada yoktur.

Halhalar'la düşünsel rekabetleri içinde Kazaklar da, tıpkı onlar gibi "Moğollar'ın Gizli Tarihi"ne sahip çıkmaktadırlar: Unutmayalım ki bu tarih, Cengiz Han'lı geçmiş gibi, tüm Türk dünyası için ortak bir miras olarak kabul edilmektedir.⁸² Bu "tarih", daha önce 1979'da Kazakça'ya çevrilmiş bulunuyordu⁸³; Eylül 1990'da ise, Ulan-Batur'da düzenlenen bir toplantıdan birkaç gün sonra Ölgî'de aynı konuda bir kolokyum düzenleniyordu.⁸⁴ Kazaklar'la Halhalar arasında 1990'dan beri kendini belli eden bu çekişme, düşünsel ve simgesel alandan çıkıp komünizm sonrasına özgü çatışmaların alanına sıçrama tehlikesi gösterir mi? Şu an için böyle bir şeyi düşünmek için ortada herhangi bir neden yok. Kuşkusuz bu izlenimin temelinde, merkezi basının olup bitenleri yeterince yansıtmaması yatıyor: 1990 yılındaki gezisi ile ilgili olarak Halifa Altay'ın işaretettiğine göre iki halk arasındaki ilişkiler iyidir, çünkü her ikisi de bilmektedir ki, "70 yıl boyunca her iki halk da aynı işkenceyi yaşamıştır".⁸⁵ İki yıl sonra, *İzvestiya*'nın bir gazetecisi de aynı gözlemi yapacaktır.⁸⁶

Komünizmin yarınlar için vadettiği cennetin yerini alacak bir yüzü cenneti ellerinin altındayken, Halhalar'ın egemenliğindeki merkezi iktidara karşı neden baş kaldırsınları ki? Halhalar'ın sunabilecekleri tek şey yitik bir cennettir: Cengiz Han zamanına dönüş. Kazaklar ise,

82. Orta Asya Türk halklarının uzak geçmişleri, Cengiz Han tarihi ile bağlantılıdır; üstelik, Cengiz Han, pek çok hanlıklarının hanedan soyağacında ecdad olarak yer alır ve modern folklorlarında da, biraz şekil değiştirmiş bir halde karşımıza çıkar. Örneğin, bir hastanın iyileşmesi için, "Mekke'nin ve Medine'nin ermiş uluları" yanında Cengiz Han'a da çağrıda bulunan bir Kırgız Şaman şarkısı, bunun canlı tanığıdır (W. Radloff, *Proben der Volksliteratur des türkischen Stämme Sibiriens*, C. III, 1870, s. 61); dünya fatihi üzerine 1975 gibi çok geç bir tarihte Kazakistan'da bir Sovyet etnografı tarafından bulunup not edilmiş bir destan ögesi de bu doğrultuda bir kanıttır (*Kratkoe sodercanie dokladov sredneçziatskogo-kavkazkih čteniy*, Leningrad: Miklukho-Maklay Etnografya Enstitüsü, Mayıs 1978, ss. 15-16, V. P. Kurylev raporu).

83. S. Magawiya, *Mongolding kupiya-şeceresi*, Ölgî, 1979.

84. Halifa Altay'a göre, 1991, s. 96. İşaret edelim ki, Kazaklar, demokratikleşme sırasında etnik adlarını değiştirmişlerdir: Eskiden Moğolistan'da *Kasag* olarak adlandırılırken, bugün artık kısaca, Kazakistan'da olduğu gibi, *Kazak* olarak adlan dırılmak istemektedirler.

85. Halifa Altay, 1991, s. 96.

86. *İzvestiya*, 11 Kasım 1991.

Moğolistan'ın batı sınırının uç noktasının ötesinde bir vadedilmiş top-rağa sahiptirler: Bu, bütün Kazaklar için anavatan olduğunu yüksek sesle ilan edip duran ve Pankazakizm'i dile getirmekten çekinmeyen Kazakistan'dır.⁸⁷ On binlerce kişi bu ülkeye göç etmektedir. 11 Kasım 1992 tarihli *Izvestiya*, sekiz sütuna şöyle manşet atar: "Kazaklar tarihsel anayurda geri dönüyorlar."⁸⁸ Son derece ciddi bir makalede Pekin'de görevli gazeteci Vladimir Skosirev, göç hareketini esas olarak ekonomik nedenlere bağlamaktadır.

Gitmeyip Bayan-Ölgî'de kalanlar için bu göç kötü bir felaket olarak algılandı. Aktörlerin, dansçıların, müzisyenlerin ve sahneye koyucuların yokluğu nedeniyle Ölgî tiyatro-operasının etkinliğinin durması zihinleri en çok etkileyen olaydı; ardından merkez hastanesinde ve kırsal kesimdeki küçük sağlık merkezlerinde doktor ve yardımcı sağlık personeli eksikliği ve öğretmen yokluğu kendini hissettirdi. Ne var ki, felaket kendini taşrada da gösterdi: Eğer basının abartması değilse,⁸⁹ göçenler adam başı 100 ila 400 baş hayvanı yanlarında götürmüştü ve 1990'da 1 320 000 olan hayvan sayısı oldukça azalmıştı. Kullanılmadıkları için kuyular ve su dağıtım şebekesi ortadan kalkmış, o zamana kadar verimli olan yaşam pek çok yerde sönüp gitmişti. Bölgede yaşayan Moğollar kendi kendilerine şu soruyu sormaktadırlar: Moğolistan yurttaşı olma şansı olan ve orada aradıkları her şeyi, temiz havayı ve toprağı bulabilecek olan bu insanların, ne kendilerinin ne de atalarının asla görmedikleri bir ülkeyi aramaya gitmelerinin nedeni neydi?⁹⁰

87. Konu ile ilgili olarak I. Svanberg'in verdiği bir tanıklığa başvurulabilir: Bkz. I. Svanberg, 1991, s. 85. Moğolistan, 24 Ocak 1992'de, yani Ukrayna ve Beyaz Rusya ile aşağı yukarı aynı zamanlarda Kazakistan ile büyükelçilik düzeyinde diplomatik ilişkiler kurmuştur. (Eski SSCB'den doğan bütün öteki bağımsız cumhuriyetleri ise daha önce, 25 Aralık 1991'de tanımıştı.)

88. Kendisine borçlu olduğum bu belge dolayısıyla CEDUCEE'den Alain Girox'ya burada teşekkür ediyorum.

89. 1992 yılı içinde Kazakistan'a yeniden yerleştirilen Moğolistan Kazakları'nın sayısının, hem Kazakistan hem Moğol makamlarının da dile getirdikleri üzere 40 000 rakamına ulaştığı kesinlik kazanmış bulunuyor (Kazakistan Cumhuriyeti Başbakanı S. A. Terenşçenko'nun ziyareti vesilesi ile aktaran *MM*, 3 Kasım 1992). Ne var ki, bu göçmenler yalnızca Bayan-Ölgî'den değil, Moğolistan'ın başka yerlerinden, Kobdo ilinden, Ulan-Batur'dan, Nalaik kömür madenlerinden vb. geliyor. Bayan-Ölgî'nin toplam nüfusunun 1993'ün ilk çeyreğinde 93 000 olduğunu belirten gazeteci (bkz. yukarıda dipnot 69), bu rakamın 1989 nüfus düzeyiyle hemen hemen aynı olduğunu da eklemekten geçemiyor.

90. Örnek olarak bkz. *Ünen*, 13 Ekim 1992, no: 105/18138; 10 Nisan 1993, no: 35/18204; *MM*, 18 Ağustos 1992.

Maddi olarak göçün önünü kesemeyen Moğol hükümeti, soruna hukuksal düzeyde çözüm bulma ya da bulur görünme yolunu seçti. Hükümetin bu yaklaşımı, demokrasinin gelişinden bu yana herkesçe kabul edilen olgunluğunun bir göstergesidir: Önce, 1992 yazında her iki ülkenin Çalışma Bakanlıkları arasında imzalanan bir "Emek Gücü Nakil Anlaşması" çerçevesinde, 3500 Kazak ailesinin yer değiştirmesi yoluna gidildi.⁹¹ Ardından, aynı yılın ekim ayında, başbakanlar düzeyinde bir dizi karşılıklı değişimi öngören bir anlaşma imzalandı.⁹² Resmi deyimle yetiştirici ve duvarcılardan oluşan, gerçekte ise çok daha değişik ve çeşitli mesleki kesimlerden gelen "40 000 Kazak işçisi"nin durumu uluslararası ilişkilerde yeni tip bir model olarak selamlanmış ve her iki ülkenin de yararına olacak yeni anlaşmalar için hareket noktası oluşturmuştur. Çünkü, her iki tarafın yöneticileri ortak bir tarihsel-toplumsal gelenekten geldiklerini ve piyasa ekonomisine geçiş sürecinde aynı sorunlarla karşılaştıklarını kabul etmektedirler.

Halha Moğolistanı'nın Türkdilli müslümanların yaşadıkları bozkırlar üzerinde herhangi bir hükümlanlık kurma niyeti beslediğinden kuşulanmak için hiçbir neden yoktur. Hatta Hint altkıtasından gelen ve açıkça Kazaklar arasında İslam'ın yayılmasını amaçlayan müslüman heyetlere cömertçe vize ve oturma hakkı verilmektedir. Bu "açık kapı" politikası çerçevesinde, müslüman olmayan ülkelerle olduğu gibi İslam ülkeleri ile de diplomatik ilişkiler kurulmakta, büyükelçiler gönderilip kabul edilmekte, böylece de her taraftan maddi, teknik ve mali yardımlar sağlamaya çalışılmaktadır. Nitekim, 1992 Mayıs sonunda Dışişleri Bakanı'nın Türkiye'ye yaptığı ziyaret, 26 tonluk bir gıda yardımı alınmasına yaramıştır. Bu vesileyle, her iki ülke arasındaki tarihsel, kültürel ve etnik bağlar ve ortak noktalar özellikle vurgulanmıştır.⁹³ Halha

91. *AE*, 11 Haziran 1992, no: 83/387; 18 Temmuz 1992, no: 103/407; 22 Ağustos 1992, no: 123/427. Bu anlaşmaya göre her aile yanında bir kısırak ve bir tay, her kişi de 8 koyun ve keçi götürme hakkına sahiptir.

92. *MM*, 27 Ekim 1992; 3 Kasım 1992; SWB-FE 1526, A2/4, 31 Ekim 1992. Bu anlaşmalar doğrultusunda Moğolistan, Kazakistan'dan başka bazı mallar yanında, tahıl, tütün, sınai donanımı için yedek parça ve petrol ithal edecek, buna karşılık komşusuna bakır ve tungsten türevi ürünler (bunlar ülkenin kuzeyinde bulunan büyük Erdenet sanayi merkezinde üretilen mallardır), kürk, deri ve halı satacaktır. Ürün fiyatları yerel para ile belirlenecek, ödemeler clearing yöntemi ile yapılacaktır. Ağustos 1992'de Almatı'da bir Moğol büyükelçiliği açılmış, Moğol kökenli E. Byambacav büyükelçi olarak atanmıştır (*MM*, 25 Ağustos 1992).

93. *AE*, 26 Haziran 1992, no: 93/396; *MM*, 9 Haziran 1992; 30 Haziran 1992. Bu vesile ile, yeni bulunan arşiv malzemeleri içinde yer alan ve çok az bilinen bir öykü

ve Kazak kamuoylarının İran ile yakınlaşmadan yana olmamalarına karşın, bu ülkenin büyükelçisinin Nisan 1992'de Ulan-Batur'a gelişi ve silesiyle İran'ın bir petrol yardımı yapmasının olanakları tartışılmıştır.⁹⁴

Komünizm sonrası Moğolistan'ın bu belirgin barışçılığı, toprakları üzerindeki etnik çatışma nüvelerine gösterdiği gerçekçi yaklaşım, her çeşit düşünce akımına kucak açan hoşgörülü ortam, yine de yabancı gözlemcileri bütün bunların gerisinde bir Panmoğolizm gölgesi aramaktan alıkoymamaktadır; gerçekten de, 1990'ın ilk yarısında kurulan çok sayıdaki milliyetçi dernek, bu alanda kaygı uyandıracak niteliktedir: "Cengiz Sarayı" (*Çingisin örgöö*), "Moğol Ocağı" (*Mongol golomt*), vb. bunların başında gelmektedir. Ulan-Batur'da etkinlik gösterdiği varsayılan bir Panmoğolizm'in yabancı basında (özellikle de Çin basınında) sadece dile getirilmesi bile Moğollar'ın tepkisine yol açmaktadır.⁹⁵ Şimdi bu milliyetçi dernekler içinde en iyi bilinen birinde durumun ne olduğunu görelim: "Moğolların Ocağı" (*Mongolçûdin gal golomt*) Stalin heykelinin yıkılmasının hemen ardından Şubat 1990'da kurulmuştur. Derneğin, *Ünen* ve *Hödölmör* (sendikaların yayın organı olan "Emek") gibi resmi basında çıkan açılış mesajı, dışarıda yaşayan "bütün Moğol kardeşlere" seslenmekte, onlardan Cengiz Han'dan kalma ata yadigârı toprağa bağlılık duygularının yaşadığı umudunu dile getirmektedir. Fakat gerçekte derneğin asıl muhatabı, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ni, İç Moğolistan'ı ya da Sovyet Kalmukistanı'nı terk ederek Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşen ve büyük servet yapan Moğol göçmenlerdir: Ata yadigârı anayurt topraklarını görmesi için kendisine seslenilen bu vatan evlatlarından beklenen, modern Moğolistan'ın inşasına katkıda bulunmaları, özellikle de derneğin birincil öncelikle-

gün ışığına çıkarılmıştır: 1932'de dönemin Dışişleri Bakanı olan (daha sonra, 1937 tasfiyeleri sırasında infaz edilecektir) P. Genden, gayet ciddi olarak Türkiye ile diplomatik bağlar kurulmasını düşünmüş, fakat SSCB buna karşı çıkmıştır (*AE*, 14 Ağustos 1992, no: 118/422).

94. *AE*, 16 Nisan 1992, no: 43/347; *FEER*, 16 Nisan 1992.

95. *MM*, 5 Mayıs 1992 günlü sayısında "A blatant intrigue" diye başlık atar. Çin'in ileri sürdüğü üstü kapalı iddialara cevap veren gazete, Moğolistan'ın bağımsız demokratik bir devlet olarak başka ulusların iç işlerine karışmama ilkesini uyguladığını belirtir. Ancak, propaganda, bununla yetinmeyip Hindistan'ın alt-Himalaya bölgesinde yaşayan otuz milyon kişinin "Moğol kökenli" olduğunu ileri sürünce, milliyetçiliğe kaçan saf bir simgecilik niteliğine bürünür. Yüzyılımızın ilk yarısında bir gerçek olan Panmoğolizm, bilimsel bir yaklaşımla ve ayrıntılarla hâlâ temel bir başvuru kaynağı olan bir yapıtta ele alınmıştır: R. A. Rupen, 1964, C. I.

rinden biri olan, artık bir tek taşı bile yerinde bulunmayan esrarengiz ortaçağ başkenti Karakurum'un yeniden kurulması davasına omuz vermeleridir. Ayrıca, nerede bulunursa bulunsun tüm Moğol etnik gruplarını kültürel bir federasyon çatısı altında birleştirme düşünce ve önerisi de bu idealist ortaçağ kaynaklarına dönüş yaklaşımının bir göstergesi sayılabilir.

Yukarıdakinden farklı bir dernek olan "Moğol Ocağı" (*Mongol gölomı*) ise 1992 Temmuz'unda, Cengiz Han'ın 830. doğum yılı dolayısıyla Ulan-Batur'da yurtdışından Moğollar'ın katıldığı bir "uluslararası buluşma" düzenlemiş, böylece burada yirmi kadar ülkeye dağılan yaklaşık 55 000 Moğol temsil edilmiştir. Bu ülkelerin başında ABD, Fransa, Almanya ve özellikle Tayvan gelmektedir. Ülkesinde sürgünde yaşayan 500 Moğol adına konuşan Tayvan heyeti başkanı şöyle haykırmaktadır: "Biz Moğollar ulusumuzu yeniden inşa etmeli, Moğol gelenek ve göreneklerini yaşatmalı ve geliştirmeliyiz." "Moğollar birleştiği ve birlikte çalıştığı takdirde hiçbir şey imkânsız değildir," şeklindeki formül ise, herhangi bir Panmoğolist çağrı olmaktan ziyade, komünizmden yeni kurtulmuş bir ülkenin politik ilişkiler dışında gereksinme duyduğu teknik ve insani yardım çağrısıdır.⁹⁶ Pratik açıdan, Mayıs 1992'de, başkentte bir "Mongol Business Center" açılmış, siyaset dışı ve hükümetten bağımsız olan bu derneğin başına Milli Kütüphane Müdürü R. Otgon getirilmiştir. Derneğin amacı dış Moğollar'ın ülkede ortak işletmeler kurmalarını özendirmek ve yatırımlarını kolaylaştırmaktır.⁹⁷

Aşırı milliyetçilerin arasında hayalcilerin, bütün Moğol halkları arasında siyasal bir birlik kurulması yanlılarının bulunması doğaldır; ancak bu, kamuoyunun onları bu tehlikeli zeminde izlemeye hazır olduğu anlamına gelmez. Basındaki okuyucu mektupları, serbest kürsüler, kamuoyu yoklamaları, Moğolca bilen yabancı gezginlerin gözlemleri... Her şey bu noktada kaygı verecek bir gelişmenin olmadığını kanıtlayıcı niteliktedir. Esasen hükümet de herhangi bir maceracı eğilim taşımamaktadır; çünkü 1992 Haziran seçimleri ile iş başına gelen Komünist Parti yeni politik ve ekonomik sorunlarla boğuşmakla öylesine meşguldür ki, maddi olanlar dışında herhangi bir rüya ile ilgilenmesi olanaksızdır.

Peki, eski Moğolistan Halk Cumhuriyeti içinde şimdi gerçekleştiği şekliyle geleneklerin canlandırılması ve geçmişin ululanması sonuçta komşu Moğol halkları cezbedebilir ve hükümetin bilgisi ya da isteği di-

96. *MM*, 14 Temmuz 1992.

97. *MM*, 12 Mayıs 1992.

şında, bu halklar kendilerini birdenbire Moğolistan'ın kollarına atarlar mı? Hemen söyleyelim ki, böyle bir şey pek olası gözükmemektedir.

Eski MHC Dışındaki Moğol Milliyetçiliği ve Gelenekleri: Çin Moğolları

Olası bir Panmoğolizm'in başlıca taraftarları, Çin egemenliğindeki Moğolistan olan İç Moğolistan'ın Moğolları olacaktır. 1990 sayımına göre 3 375 000 olan nüfusları ile bu Moğollar'ın sayısı, o zamanlar hâlâ MHC olarak anılan tüm Moğolistan'ın nüfusunun bir buçuk katıydı. Ancak bu nüfusları ile, "özerk" İç Moğolistan bölgesinde 17 300 000 Çin kökenli ya da "Han" nüfus karşısında toplam nüfusun sadece %15.7'sini oluşturmaktaydılar (1 200 000 kilometrekare yüzölçümü, toplam 21 457 000 nüfus):⁹⁸ Çin'de, nüfus rakamları Moğol sorununa ilişkin verileri değiştirmektedir.

Komünizmin ve komünizmi getiren Rus'un eşanlı olarak reddedilişinin açıklanması, 1990'da MHC'ye gelen demokrasi rüzgârıyla gerçekleşir: Tam bu sıralarda Çin'de, Tian'anmen olayları sonrasındaki baskılar içinde rejim muhalifleri bir ışık beklemekteydi (İkinci Pekin baharının Mayıs 1989, bastırılışının ise 3-4 Haziran gecesi tarihini taşıdığını anımsatalım). Komünist yönetimin gizli belgeleri konusunda genellikle iyi haber alan Hong Kong basınından öğrenildiğine göre, 1989'un Aralık ayı ile 1990'ın ilk dört-beş ayı boyunca, özerk bölgenin başkenti Hu Hi Hot'ta yoğun karışıklıklar meydana geldi; bozkırlardaki hayvan yetiştiricileri ile öğrenciler, aydınlar ve işçiler gibi bütün gayri memnunar bir araya geldiler. "İç Moğolistan Halkının Özerkliği Komitesi" ve "Asya Moğolları Kurtuluş Cephesi" adlı iki gizli örgütün çağrısı üzerine ateşli toplantılar, çeşitli gösteri ve yürüyüşler ve benzeri eylemler düzenlendi, polisle çatışmalarda ölenler ve yaralananlar oldu. Her iki gizli örgüt de dağıttıkları bildirilerde iki Moğolistan'ın birleşmesi çağrısında bulundular, bağımsızlık ve Çin'in Moğol bölgeleri için demokratik yönetim talep ettiler.⁹⁹

98. Burada yuvarlak olarak verilen rakamların ayrıntısı için bkz. "İç Moğolistan Halkın Günlüğü Gazetesi", 10 Kasım 1990, aktaran: *FBIS-CHI-90-249*, 27 Aralık 1990, s. 75. Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki toplam Moğol nüfus 4 807 000'dir ki bu, İç Moğolistan dışında, Çin'de bir buçuk milyona yakın Moğol'un yaşamakta olduğunu gösterir.

99. *Zengming*, 1990, no: 7, s. 20; pek doğru olmayan bir çeviri için bkz. *Bulletin de sinologie*, Hong Kong, no: 69, Temmuz 1990.

Ne var ki, yine Hong Kong üzerinden ulaşılabilen haberlere göre, yerel makamlar olayları inkâr etmektedirler. Özerk bölge valisi Böke'nin yaptığı da budur (Böke, Çince Pu-ho; *pinyin* usulünde ise Buhe olarak yazılıyor). Vali Böke, Ulanfu'nun (1905-1988) oğlu ve halefidir; Ulanfu ise tümüyle Çinileşmiş bir Moğol'dur. Ancak baskılar ve düşmanlıklar karşısında yiğit bir Moğol yurtseveri haline gelecek, portresi, 1990 yılının göstericilerinin elinde sokaklarda bayrak olarak dolaştırılacaktır. İşte bu Böke, 1990 Mart sonunda olayları örtbas etmeyi amaçlayan ancak yine de kimi kışkırtmaların olduğunu itiraf eden açıklamalar yapar: Sovyet blokunda komünizmin sonu anlamında "barışçıl geçiş" in komşu Moğolistan'da bazı ayrılıkçıları harekete geçirdiğini, beylik bir formül kullanarak yabancı kışkırtıcıların bu işte parmağı ve desteği bulunduğunu söyler ve ekler: Tibet'te olup bitenlerden farklı olarak, ne 1990'da, ne de daha önceki yıllar itibarıyla, 1957'den bu yana bağımsızlıkçı ya da milliyetçi hiçbir halk hareketi meydana gelmemiştir.¹⁰⁰

Pratikte de, Çin hükümeti iki Moğolistan arasındaki teması kesme gereğini duymamaktadır. Nitekim, iki başkent Ulan-Batur ve Hu Hi Hot'u birbirine doğrudan bağlayan bir demiryolu hattı 1990 Mayıs'ında hizmete açılmış, böylece İç Moğolistan ilk kez uluslararası demiryolu ağı içine alınmıştır. İç Moğolistan Özerk Bölgesi ile Moğolistan Cumhuriyeti, ayrıca SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan öteki Orta Asya cumhuriyetleri arasındaki ekonomik alışveriş hızlanmıştır: Moğolistan ile 1985'ten itibaren yeniden başlamış bulunan ve yıldan yıla gelişen sınır ticaretinin iyice canlanması, mal ve teknik olduğu kadar insan, yani düşünce mübadelesini de ilgilendiren kontratların imzalanması bu gelişimin belirtileridir.

1989 Martı'nda, yani Tibet'te yoğun baskılar yaşanırken ve MHC'de perestroyka büyük adımlarla ilerlerken, bozkırların geleneksel kültürünün gelişmesinde canlı bir merkez olan Hu Hi Hot Üniversitesi *Moğolistan Üzerine İncelemeler*¹⁰¹ adında, amacı iki ülke arasında dostluğu,

100. *Hong Kong Standard*, 23 Mart 1990, s. 1-8 (aktaran *FBIS-CHI-90-057*, 23 Mart 1990, ss. 1-2), *SWB. FE 0722*, B2/2-3, 26 Mart 1990. Bir bütün olarak 1989-92 döneminde iki Moğolistan arasındaki ilişkilerin ortaya çıkardığı sorunlar ve 1992'de sınırın iki yanındaki durum hakkında bkz. *FEER*, 9 Nisan 1990, ss. 16-20.

101. Daha önce, 1966'da üç cilt halinde, Kiril alfabesi ve Moğolca notlarla MHC Bilimler Akademisi tarafından Ulan-Batur'da yayımlanmış olan "MHC Tarihi", 1986'da Hu Hi Hot'ta, bu kez geleneksel yukarıdan aşağıya yazı ile yayımlanacaktır (6 cilt, 3353 ss., 1986). Anımsatalım ki, 60'lı yıllar boyunca Çin Halk Cumhuriyeti ile Moğolistan arasındaki diplomatik düşmanlık Çin-Sovyet çatışmasına paralel olarak cereyan etmiş, her iki taraf basınında çıkan çok sert makaleler ile de des-

birbirini tanımayı ve her türlü alışverişi geliştirmek ve pekiştirmek olan bir dergi yayımlamaya başladı. (İlginçtir, haberi 21 Mart 1989 günü duyuran Çin Haberler Ajansı *Xinhua*, bu derginin Çince mi, Moğolca mı, yoksa her iki dilde birden mi yayımlandığını belirtmemiştir.) Öte yandan, Hu Hi Hot'ta bir Moğol Konsolosluğu açılmış ve yeni konsolos ilk demecinde, ülkesindeki demokratik reformların tanıtımını yaparak işe başlamıştır.¹⁰² İki ülke arasında öğretmen, yani aydın değiş-tokuşu da hızla gelişmeye başlamıştır.

Görünen odur ki, Çin hükümeti Rus ve Moğol revizyonistlerine karşı verdiği kavgada olduğu kadar, Sincan'ı eski Sovyet Orta Asya'sından ayıran sınırdan da kendine güvenmektedir.¹⁰³ Orta Asya'nın eski komünist ülkelerine mal satışlarını geliştirmek için Çinli yetkililer sınır bölgelerde yaşayan yerli halkı kullanmakta, bu yeni devletlerin yöneticileriyle anlaşmalar yaparak, onların MHC'nin Türkdilli ve Moğoldilli bağımsızlıkçı ve milliyetçi hareketlerine destek vermelerinin önüne geçmektedir. Bir çeşit ambargo yoluyla karşı tarafta zihinleri kışkırtmaktansa, liberalizmin bir sonucu olarak ortaya çıkan ekonomik felaketin gözler önüne serilmesi yaklaşımını yeğlemektedir. Çünkü hiç kuşku yoktur ki, 90'lı yılların başlarında İç Moğolistan'ın yaşam düzeyi eski MHC'nde olduğundan çok daha yüksektir. Öte yandan, Çin'de yaşayan Moğollar'a, kendi kimliklerini inşa için gerekli kimi öğeler yeterince sağlanmıştır. Unutmamak gerekir ki bu Moğollar çok çeşitli sosyo-ekonomik konumlarda yaşamaktadırlar: Yarı-göçebe koyun ve at yetiştiriciliğinden tamamen yerleşik bir domuz yetiştiriciliğine kadar çok farklı ve çatışabilen özelemleri olan heterojen bir kitleye kimlik ka-

teklenmiştir. Bu düşmanlıklar, pek çoğu ta 50'li yılların başından, Çin'in Moğolistan'ın inşasına etkin biçimde katıldığı dönemden beri Ulan-Batur'da yaşamakta olan bir grup Çinli'nin 1982-83'te sınırışı edilmesi ya da taşraya sürülmesi ile iyice doruğa çıkacaktır. Çedenbal'ın görevden alınması iki ülke arasındaki ilişkilerin yumuşamasını kolaylaştırmış, Çin-Sovyet ilişkileri de, 1986 Temmuzunda Gorbaçov'un Vladivostok konuşmasıyla artık kesinlik kazanan bir normalleşme sürecine girecektir. (Bu olayları anlatan açıklayıcı özetler için bkz. Hollis S. Liao, "Outer Mongolia's expulsion of ethnic Chinese and its relation with Communist China", *Issues and Studies*, XIX. no: 10, Ekim 1983, ss. 67-81; Elisabeth E. Green, "China and Mongolia. Recurring trends and prospects for change", *Asian Survey*, XXVI, no: 12, Aralık 1986, ss. 1337-1363.

102. 8 Temmuz 1990 tarihli "İç Moğolistan Halkın Günlüğü Gazetesi", s. 1 (Aktaran *FBIS-CHI-90-147*, 31 Temmuz 1990).

103. Vali Böke (Buhe) ile yapılan bir görüşme için bkz. *Liaowang*, Pekin, no: 39, 24 Eylül 1990, ss. 11-13 (Bu görüşmenin çevirisi için *FBIS-CHI-90-195*, 9 Ekim 1990, ss. 47-49).

zandırmak zor olsa gerek. Nitekim bunlar içinde en gelenekçi olanlar, Moğolistan'daki komşularının aksine alışkanlıklarını yitirmemişlerdir. 1989 Ağustosunda Ulan-Batur'da düzenlenen bir kitap fuarında İç Moğolistan, tarih, gelenekler ve popüler bilim alanlarını ilgilendiren, klasik Moğolca ile yazılmış 2000 kadar değişik kitap sergileyebilmiştir. Komünist Çin rejimi, eski MHC Moğolları için ulaşılmaz bir rüya olan şeyi İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nde yaşama geçirmiştir: İlkokuldan üniversiteye, Moğol gençliğini geleneksel yazının kullanıldığı derli toplu bir ders kitapları ve gereçleri donanımına kavuşturmak.¹⁰⁴

Cengiz Han burada da unutulmuş değildir. Yaşamöyküsü 1987'de 1400 sayfa tutan iki cilt halinde yayımlanmıştır; hemen ardından da "Gizli Tarih" konulu bir uluslararası kolokyum düzenlenecekti. Olayın 750. yıldönümü de yine Ulan-Batur'daki gibi ve eşzamanlı olarak bir uluslararası kolokyum ile kutlanacaktır.¹⁰⁵ O kadar ki, Çin Sosyal Bilimler Akademisi'nin araştırmacıları, 1980'den bu yana, adı geçen *Gizli Tarih*'in pek çok versiyonunu bulup yayımlamış olmakla övünmekteydiler.

Esas olarak Sincan'da yerleşmiş bulunan Batı Moğolları'nın ulusal duygularını pohpohlamak amacıyla da pek çok şey yapılmaktadır. Bilindiği gibi bunlar Cengiz Han destanları ile pek ilgilenmezler, çünkü onların prensleri, İç Moğolistan ya da Halha ülkesi prensleri gibi doğrudan Dünya Fatih'i'nin soyundan gelmemektedir; onların gönlünde yatan destan kahramanı *Cangar* için 1988'de Sincan'ın başkenti Urumçi'de uluslararası bir kolokyum düzenlenmiştir. Ertesi yıl, on yıllık sözlü kültür derlemeleri çalışmasının ürünü olan bir toplu basım gerçekleştirilecektir.¹⁰⁶ Öte yandan, MHC'de 1921 "devrimi"nin yıldönümüyle de çakışan Moğollar'ın büyük halk bayramı *nâdam*, İç Moğolistan'da çok daha değişik bir görkemle ve çok daha büyük bir şenlik olarak kutlanır. 1991'den bu yana, geleneksel Moğol oyun ve gösterilerinin büyüğü ile at yarışları, güreş ve okçuluk gibi bozkır sporlarının ihtişamı bir arada gerçekleştirilmekte, bu şenlikler sırasında ayrıca bir de, 200'den fazla çadırdan meydana gelen büyük bir uluslararası ticaret fuarı düzenlen-

104. *Xinhua*, 22 Kasım 1991; *SWB. FE* 1238, B2/6, 25 Kasım 1991.

105. *Xinhua*, 15 Ağustos 1990; bu kolokyumun J. E. Krueger tarafından yapılmış kısa bir özeti için bkz. *The Mongolia Society Newsletter*, no: 9, Şubat 1991, s. 3. İç Moğolistan ve Moğolistan Cumhuriyeti akademik ve üniversiter kurumları arasında 1992'de varılan bir anlaşma gereğince, yedi cilt halinde ve her anlamda yorumlanmış biçimi ile bir *Gizli Tarih*'in 1995'e kadar yayımlanması öngörülmüştür; bunu ise Lamacılığın büyük kitapları olan *Tanjur*'un 225 cilt olarak yayımlanması izleyecektir (*Il tovçô*, Ulan-Batur, no: 13, 19 Mayıs 1992; *MM*, 26 Mayıs 1992).

mektedir.¹⁰⁷

Evet! Çin makamları, iki Moğolistan arasındaki ideolojik çatışmanın sonuçları konusunda kendilerinden emin görünmektedirler, çünkü otuz küsur yıldır uyguladıkları akıllıca düzenlemelerle, iç politik yaşamda sivri gelebilecek pürüzleri yumuşatmayı, göze batıcı ve sembolik olayları ise olumlu yönleriyle sunmayı başarmışlardır: Ecin Gol'da bir Cengiz Han anıtı inşa etmeleri¹⁰⁸ gibi, başka bazı açılımlar sayesinde, MHC iç politikasının olumsuz gelişmelerini olumluya ve mükemmeye çevirmesini bilmişlerdir. Ayrıca bilmektedirler ki, kendi ülkelinde yaşayan Moğollar, 70'li yıllardakinin aksine, komşularındaki demokrasi denemelerine bakarken birkaç yıldan beri bir gıpta değil daha çok paternalist izler taşıyan ve ruslaştırılmış azgelişmişleri aşağılayan bir tepki duymaktadırlar. Halhalar'ın gözünde İç Moğolistanlı akrabaları halen hakiki ve yaşanmış kimi geleneklerin sahipleridir¹⁰⁹; bunların ayakta kalmasındaki desteklerin başında ise Uygur yazısı ve türünde tek olan Ecin Gol tapınağı gelmektedir. Ayrıca milliyetçiliğin yeniden canlandırdığı ve Ulan-Batur'da pek revaçta olan görenekler kolayca tiyatro folkloruna dönüşebilecek özelliktedir.

Bununla birlikte, Çinliler gereksiz yere risk almayı sevmezler. Nitekim, 1991 Mayıs'ında "İh-cu Birliği Moğol Kültürünü İnceleme Derneği" adlı bir örgütü dağıtmışlardır. Bu dernek alenen etkinlik gösteriyor, ayrıca kırsal çevrenin korunmasını da amaçlıyordu. Kapatılan bu derneğin iki üyesi de tutuklanmıştı.¹¹⁰ Bilinmesi gerekir ki bu İh-cu ya da

106. *Xinhua*, 29 Ağustos 1989.

107. Bkz. *La Chine au présent*'in 1991 Aralık sayısında (ss. 8-11) yer alan ve Batı kamuoyuna yönelik olarak gerçekleştirilen bir propaganda röportajı.

108. Bkz. dipnot 10.

109. Beklenebileceğinin tersine, ÇHC dans ve şarkı kumpanyası yöneticilerinin, üst derecede folklorize edilmiş etnik bir tip tanımlama ve onu bu haliyle yarının üstün ve çok yönlü Çinli kişiliği ile bütünleştirme amacıyla gerçekleştirdikleri bütün yeniden biçimlendirme çaba ve girişimlerine karşın, Çin Moğolları'nın geleneksel halk çizgilerinin gerçekliği kaybolmamıştır (Bkz. G. Lavoie, 1986). Tanrılaştırılmış hükümdarın tapınağındaki ibadet biçimiyle Cengiz Han'a tapınma konusunda bkz. Elisabetta Chiodo, "The Book of Offerings to the Holy Cinggis Qagan. A Mongolian ritual text", *Zentral-asiatische Studien des Seminars für Sprach- und Kulturwissenschaft Zentralasiens der Universität Bonn (ZAS)*, Bölüm I: XXII, 1989-1991, ss. 190-220; Bölüm II: XXIII, 1992-93, ss. 84-144. Ayrıca, Klaus Sagaster, "Ein Ritual aus dem heutigen Cinggis-Heiligtum in Ordos", *ZAS*, XXIII, 1992-93, ss. 145-151.

110. *Ming-pao*, Hong Kong, 11 Haziran 1991 (aktaran: *SWB. FE* 1099, B2/1, 15 Haziran 1991).

"Büyük Tapınak" bölgesi Ordos'ta, Sarı Irmak'ın kıvrımı içinde ve Cengiz Han tapınağı çevresinde bir yöre olup, İç Moğolistan'ın en tutucu bölgesidir. 1992 ilkbaharında ise, *Asia Watch* Moğol aydınlarına yönelik yeni bir baskı dalgasını kınıyordu.

Kendi yerli etnik grupları kurtuluş doğrultusunda hareketlere kalkıştıkları zaman, Çinliler sayısal üstünlükleri ve polis gücü sayesinde kendilerini korumaktadırlar. Ayrıca, Moğolistan'a doğru açılmakla kendi mallarını dışarıda pazarlamanın da bir yolunu bulmuş olmaktadır; nitekim, Çin Moğolları'nın aracılık ettiği bu pazarlama sonucu ülke piyasası Çin fabrikalarında üretilmiş mallarla dolup taşmaktadır.

Sibiry Buryatları

Peki, böyle bir şeyi arzulaması durumunda eski MHC olası bir Panmoğolizm'i eski SSCB'nin Moğol halklarına ihraç etmeyi daha kolay başatabilir mi? Şu ana kadar bu anlamda hiçbir belirti yoktur. Burada da, önyargılar ve aşağılamalar ortak bir aidiyet bilincine göre daha güçlü görünmektedir. Nitekim Halhalar, kuzey komşuları olan Sibiry Buryatları'na (Kuzey Moğolları) karşı kin beslerler: Sovyet usulü modernleşmeyi yerleştirmek üzere ülkelerine gelip yerleştikleri ve onlara tepeden baktıkları için; ayrıca kendilerine, yani ırk kardeşlerine geri kalmış yerli muamelesini reva gördükleri içindir bu. Bu değerlendirmeler karşısında, Cengiz Han anma törenlerine çağrılan Buryat aydınlar başlarını önlerine eğmekte, artık Rusça konuşmaya cesaret bile edememektedirler. Çünkü bütün Moğolistan'da artık uluslararası iletişim dili İngilizce olmuştur. Ancak Buryatlar, kendi ülkelerinde de günlük yaşamlarında belli bir Budist ve kültürel yeniden doğuşa tanık olmaktadır. Şamanist öğeler de taşıyan bu yeniden doğuş, çok daha sakin ve yumuşak çizgilerle gerçekleşmekte, başta Yakutlar olmak üzere öteki Sibiry halklarında gözlemlenen, şamanizmle harmanlanmış güçlü bir milliyetçiliğin sert çizgilerine bürünmemektedir.

Buryatlar'ın durumu, komünizm sonrası dönemde işlevsel bir milliyetçiliğin doğuşu üzerinde, geçmişin efsanevi olduğu kadar tarihsel boyutu ile de nasıl yansıdığını göstermesi açısından çok öğreticidir. XIII. yüzyılda, taygada yaşayan Buryatlar, Cengiz Han menkıbesinin dışında kalmışlardı; onlar için Cengiz Han, rastlantısal bir kahramandan başka bir şey değildir. Yüzyıllar boyunca ne bir siyasal merkezileşme deneyimi ne de tek bir devlete etkin bir katılım yaşadılar; gerçek ya da hayali,

kimliksel bir ideoloji taşıyan hiçbir kahraman, hiçbir figür yaratmadılar. Eskiden Baykal'ın berisindeki ormanlarda yaşayan, politik olarak birbirinin dengi küçük aşiretlere bölünmüş avcılar için doğaüstü dünyada sadece avları koruyan ruhlar bulunuyordu. Gerçi Baykal ötesi bozkırlarında yaşayan yetiştiriciler kişileşmiş bir Gök olduğunu kabul ediyorlardı; ancak *Tengeri* adını verdikleri bu gök doksan dokuz parçaya ayrılıyor, sonra da iki uzlaşmaz tarafa bölünüyordu: Elli beş Beyaz, kırk dört Siyah'tan oluşan tarafların rekabetinden ise yeryüzünün kötülükleri doğmaktaydı. Gerçi Lama Budizmi'nin benimsenmesi, Orta Asya'nın hemen tüm öteki bölgelerinde olduğu gibi burada da belli bir ortak kimlik duygusu yaratmıştı, ancak Baykal'ın batısında fetihçi Rus Ortodoksluğu'nun ilerlemeleri, doğusunda da marjinalleşmiş ve gizli kalmış bir şamanizmin direnişleri, bu kimlik bulma girişimini yerle bir edecektir.¹¹¹

Demek ki, Buryat milliyetçiliğinin yenilenmesi kendisini Moğolistan'daki terimlerle ifade etmektedir. Edebiyat dili, okullarda eskiden olduğu gibi yukarıdan aşağıya yazılan Uygur yazısıyla okutulmaktadır.¹¹² Budizm, kendi küllerinden dirilmektedir: 1991'de, Baykal gölü yakınlarında eski bir Lama manastırının yıkıntıları üzerinde dinsel bir eğitim merkezi açılmış, açılır açılmaz başvuran 130 aday arasından sadece ellisi bu merkeze kabul edilmiştir.¹¹³ Darma ilkelerini uygulamaya koymak ve Buda düşüncesini yaymak amacıyla 1990 Eylülü'nde bir "Buryat Budistleri Derneği" kurulmuştur.¹¹⁴ Yeniden yaratılan din, böylece komünizmin ortadan kalkmasıyla boş kalan yeri doldurmaya çalışmaktadır: Erdem Sibikanov adlı bir Lama keşişi, 1990'da, Buryat özerk cumhuriyetinin temsilcisi olarak Rus Cumhuriyeti Duması'na se-

111. Buryat inançlarının içinde bulunduğu toplumsal ve psikolojik ortamın olağanüstü güzellikteki bir betimlemesi için bkz. R. Hamayon, 1991, ss. 73-148: Bu hacimli yapının tamamı, iki Buryat Şamanizmi'nin incelikli bir çözümlemesidir; bunlardan biri orman avcılarının, öteki ise bozkırdaki hayvan yetiştiricilerinin Şamanizmi'dir. Bu, hiç kuşkusuz, bir bütün olarak son ve kesin durumu veren bir görüştür.

112. Geleneksel Moğol yazısı 30'lu yıllardan beri yasaktı. Bu yazı 1989'dan itibaren yeniden kullanılmaya başlanmıştır.

113. EDA, no: 108, 1 Nisan 1991. Üç yıl boyunca burada yapılacak eğitimden sonra gençlerin dinsel bilgilerini derinleştirmek üzere Hindistan'a (büyük olasılıkla da Dalay-Lama'ya bağlı merkezlere), hatta gariptir, Çin'e, yani Çin egemenliği altındaki Tibet veya İç Moğolistan'a gitmeleri öngörülmüştür.

114. Buryatistan'ın başkenti Ulan-Ude Budabilim bölümünün girişimi ile ve Budabilimci N. V. Abayev'in başkanlığı altında toplanan Budist Dernekleri Kurucu Meclisi'nin bildirisi için bkz. *The Mongolia Society Newsletter*, no: 10, Temmuz 1991, ss. 56-57.

çilmiştir; yedi rakip arasından onun tercih edilmesinin nedeni, ulusal düzeyde insan hakları ve düşünce özgürlüğü için mücadele edeceğinin düşünülmektedir.¹¹⁵ Dış dünyaya sızabilen haberler burada bitiyor. Komünist dönemin manevi kısırlığı göz önüne alındığında, bu bile çok fazla. Ancak Moğolistan'ın yenileşme azmi ile karşılaştırıldığında çok az. Yine de Buryatlar'ın sakin ve ölçülü ekonomik kalkınma şeklindeki geleneksel ideallerine bel bağladıklarını düşünmek için her türlü neden var. Devletler arası düzeyde ise Moğolistan ile ekonomik işbirliği 1992 Ocak ayında başlatılmıştır.¹¹⁶

Sibirya'da, nüfusu oluşturan Urianghaylar köken olarak Türkdilli de olsa, psikolojik ve kültürel bakımdan Moğolistan'a yakın bir ülke daha vardır: Tuva. Dağlık, küçük bir ülke olan Tuva'nın başkenti Kizil Avrasya kıtasının gerçek coğrafi merkezi sayılır. Bu küçük ülke, Moğolistan'ın kuzeybatı sınırının çizdiği eğriler arasında bir yerlerde sıkışıp kalmıştır. Tuva, tarihinin belli dönemlerinde komşu Moğolistan ile birleşmeyi çok arzu etmiştir, çünkü dilinin ve geleneklerinin önemli bir bölümünü ondan almıştır; fakat her seferinde Çarlık hükümeti, son ve kesin olarak da Sovyet iktidarı bu birleşmeyi engellemiştir. Tuva'nın, SSCB'nin yönetsel ve siyasal ağının dağılması karşısında gösterdiği tepkinin ne olduğu ilgiye değer. Moğol kaynaklarına göre Moğolistan, tıpkı Buryatlar'da olduğu gibi, Tuva devlet başkanının 1991 Kasım'ındaki ziyaretinin ardından bu ülke ile de karşılıklı işbirliği anlaşmaları imzalamıştır; yine 1992 sonunda Ulan-Batur'da, "iki ülke arasındaki işbirliği geleneğini yeniden yaşama geçirmek" amacıyla ve bir hukukçunun başkanlığı altında, aydınların öncülük ettiği bir "Moğolistan-Tuva Derneği" kurulmuştur¹¹⁷; ancak bu, komünist dönemde örneklerine bol bol rastladığımız, şu ya da bu ülkeler arasındaki alışılmış dostluk derneklerinden biri midir yoksa? Bilinen bir şey daha var ki, Baykal gölü yakınlarında yeniden açılmış olan Lama okulu, hem Tuva'nın hem de Buryatlar'ın müstakbel din adamlarını yetiştirmektedir.¹¹⁸

115. *NM*, 3 Haziran 1990.

116. Buryatistan Bakanlar Kurulu Başkanı'nın iki ziyareti için bkz. *MM*, 14 Ocak 1992 ve 12 Ocak 1993.

117. Tuva başkanının ziyareti için, bkz. *MM*, 11 Kasım 1991; "Moğolistan-Tuva Derneği"nin kuruluşu için, bkz. *MM*, 1 Aralık 1992.

118. *EDA*, no: 108, 1 Nisan 1991.

Volga Kalmukları

Ulan-Batur'un kimlikssel yeni gelenekçiliğinin muhatabı olabilecek en son ve en uzak Moğol halkının trajik bir yazgısı oldu: Bunlar kendi kendilerini *Hal'mg* diye adlandıran, Moğolistan Halhaları'nın ise *Hali-mag* dedikleri Volga ve Don Kalmukları'dır. Batı Moğolları'nın bir kolundan olup XVII. yüzyılın ilk yarısında Çarlık sınırlarına kadar göç etmişler, burada ise Ruslar tarafından sömürgeleştirilmişlerdir. Bir bölümü Devrim sonrası 1918-19 iç savaşı sırasında Denikin'in beyaz kuvvetlerinde çarpışmış, yenilginin ardından göç etmek zorunda kalmıştır. Göçmeyip yerinde kalan Kalmuklar'a ise özerk bir toprak verilmiş, bu topraklar 1935'te sosyalist cumhuriyet statüsüne kavuşturulmuştur. Ne var ki, Alman işgalcilerinin 1943'te çekilmesinin hemen ardından Stalin bu cumhuriyeti ortadan kaldırmıştır; Sovyet yurttaşlıkları ellerinden alınan Kalmuklar Sibiryâ Altayları'na doğru ölümcül bir tehciye tabi tutulmuşlardır. Volga bölgesine dönme hakkını ancak 1957'de, kendi cumhuriyetlerine kavuşma hakkını ise 1958'de elde edeceklerdir. 1989 verilerine göre bölgede yaşayan Kalmuklar'ın sayısı 140 000 kadardı (Kalmuk olmayan nüfus ise 176 000 kişiydi); Sovyetler Birliği toprakları üzerinde dağınık olarak yaşamakta olan toplam Kalmuk nüfus ise 175 000'dir.¹¹⁹

Kalmuklar ve onların ırk kardeşleri için 1990'da gelen özgürleşme her şeyden önce Stalin tasfiyelerine kurban gitmiş aydınlarının itibarının iadesi, Moskova'dan bağımsız ekonomik etkinliklerin başlatılması,¹²⁰ geleneksel giysi ile birlikte onu tamamlayan saç biçiminin, ulusal dil, yazı ve edebiyatın büyük bir canlılıkla geri gelmesi anlamına gelmişti. Batı Moğolları'nın sözlü edebiyatının yarattığı, Çin Sincan Moğolları'nı olduğu kadar Kalmuklar'ı da hâlâ coşturabilen ünlü *Cangar* menkıbesi hiçbir zaman olmadığı kadar moda olmuştur.¹²¹ Menkıbenin

119. Bu bilgi ve bunu izleyenler, tersi açıkça belirtilmedikçe, halkının geçmişini ve bugününü çok iyi bilen ve tanıyan bir Amerikalı Kalmuk'un yayımladığı notlardan alınmıştır: Araş Bormanşinov, *The Mongolia Society Newsletter*, no: 7, 1989, ss. 15-18; no: 8, Ağustos 1990, ss. 29-36; no: 9, Şubat 1991, ss. 5-11; no: 11, Şubat 1992, ss. 4-11; no: 12, Eylül 1992, ss. 18-22; no: 13, Şubat 1993, ss. 7-10.

120. Örneğin, Kalmuk Cumhuriyeti, ülkesinde Orta Asya yerlilerinin pek rahat ettiği Çin lokantaları açmak üzere, Çin eyaletlerinden biri olan Mançurya'daki Kirin (ya da Çincesi ile Jirin) ile bir anlaşma imzalamıştır (*SWB. FE* 1062, A2/2, 3 Mayıs 1993).

121. Bkz. yukarıda, s. 178.

neye göre belirlendiği bilinmeyen 550. yıldönümü 1990 Ağustos ayında düzenlenen uluslararası bir kollokyum ile anılmış,¹²² bu anma Hallar'ın aynı anda düzenledikleri *Gizli Tarih*'i anma kutlamalarına denk düşürülmüştür.¹²³ Filolog ve halkbilimciler menkıbenin her biri diğerinden kusursuz çeşitli versiyonlarını art arda yayımlamak için seferber olmuşlar, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Batı Moğolları ile adeta menkıbeyi ulusallaştırma yarışına girmişlerdir; nihayet, Kalmukça ve Rusça çevirisiyle basılmak üzere 12 ciltlik dev bir sözlü edebiyat derlemesi hazırlamaktadırlar. Cengiz Han Kalmuklar'ın favori kahramanı olmasa da yaşamöyküsü her zaman revaçtadır, hele bu yaşamöyküsü, Kara-Davan¹²⁴ gibi sürgündeki büyük bir bilginin elinden çıkmışsa. 1929'da Belgrad'da yayımlanan bu yaşamöyküsü Kalmuklar'da ancak kulaktan kulağa geçerek öğrenilmiş, 1991 yaz ve güz ayları boyunca Kalmuk "Pravda"sı olan *Hal'mg ünn* ("Kalmuk Gerçeği") gazetesinde tefrika edilmiştir; daha sonra da kitap halinde yayımlanacaktır. Bunun gibi, aynı yazarın 30'lu yıllarda ve "Eurasie" (Avrasya) hareketi çizgisinde Paris'te ve Batı Avrupa'da yazdığı yazılar da okuyucuya iletilmiştir. ("Eurasie" bir Rus göçmen hareketidir ve Kara-Davan bu hareketin tek Kalmuk üyesidir.)

Yine 1990 yılında, yerel hükümetin desteği ile, önemli ulusal-dinsel hayramlar büyük bir tantana ile yeniden ihya edilmişlerdir: 25 Şubat, ay takviminin yılbaşısıdır ve adı *Tsagan sar*'dır; 3 Haziran, *ürüs-sar*, Kalmuklar'a özgü bir bahar bayramıdır (Buda'nın mayıs ayındaki doğum

122. 1990 Ağustosunda Elista'da yapılan *Cangar* kolokyumunu çözümleyen bir özet için bkz. D. Schorkowitz, *Central Asiatic Journal* içinde, XXXVI, no: 1-2, 1992, ss. 84-106.

123. Cangar kutlamaları ile *Gizli Tarih*'in çıkışması, anlatılanlara bakılırsa, ilgililerin bile bilmediği bir manipölasyon sonucu, keyfi olarak her iki halkın ulusal duyarlılıkları ile oynamaktan keyif alan Stalin tarafından tezgâhlanmıştır. Nitekim, 1940'ta, onun önerisi ile *Gizli Tarih*'in 700. yıldönümü büyük törenlerle kutlanacaktır. Bu dönemde, Kalmuklar'ın sadakatının birtakım övgülerle sağlanması ne kadar gerekli idiyse, *Cangar*'ın yıldönümünün kutlanması için de ne pahasına olursa olsun bir vesile yaratmak gerekiyordu: fakat hangi vesile? İşin uzmanlarının tek bildikleri, menkıbenin 1775'ten bu yana var olduğu idi. Bu tür ayrıntılarla ilgilenmeye gerek duymayan Stalin ise, keyfi bir kararla bu işin "500 yıllık" bir geçmişinin olduğunu ilan etmişti. Ve işte bundan dolayıdır ki, 1990'da *Cangar*'ın 550 yaşında olduğu söylenmektedir (Bkz. J. R. Krueger, *The Mongolia Society Newsletter*, no: 9, 1991, s. 30).

124. E. Kara-Davan (1883-1942), *Çingis-han kak polkovets i ego nasledie. Kulturno-istoričeskiy očerk Mongolskoy imperii XII-XIV vv.*, Belgrad, 1929, 231 s. Yeniden basım: Kalmuk Ulusal Yayınevi, 1991, Kalmuk tarihçisi L. S. Burçinova'nın son-sözü ile.

gününün uyarlanması). Bu sonuncu vesile ile başkent Elista'nın il yönetim kurulu tüm halka bir çağrı yapmış ve kutlamalar için gereken katkıyı yapmalarını istemiştir. Kutlama komitesinin hizmetine ve kullanımına verilmesi istenenler kutlamanın ideolojik anlamı konusunda da aydınlatıcıdır: yurtlar ve çadırlar, beyaz atlar ve develer, at sütünden kımız yapma ve damıtma donanımları, tören kımızı ve bozkırlarda çok beğenilen bir yiyecek olan geleneksel kurutulmuş beyaz peynir yapma tarifleri, bunun gibi Kalmuklar'ı ve oyunlarını ilgilendiren bütün bilgiler vb. Dindar Kalmuklar'ın hiç kaçırmadan ay takviminde her ayın 8, 15 ve 30. günü tuttıkları oruç da (*matçag*) yine aynı zamanda geri getirilmiş, hatta bunun ulusal bir kurum haline dönüştürülmesi yolunda bir öneri de ortaya konmuştur.

Birliklerini sağlayacak kadar güçlü bir geçmişe sahip olmayan ve XVII. yüzyıldan beri Avrasya içinde tarihin rüzgârı ile oradan oraya savrulan Kalmuklar için kimliğin mayası, bütün öteki Moğol halklardan da güçlü bir biçimde, ancak din olabilirdi. Onyıllar boyunca Kalmuk göçmenlerinde gözlemlendiği üzere, dinsel bayramlarda ulusal yemekler hazırlamak, başka tapınma olanağı bulunmadığı için her şey ve herkese rağmen Buda'nın öğretilerine bağlılık göstermektir.¹²⁵ 1989 Temmuzunda, Elista'nın sıradan bir binasındaki herhangi bir apartman dairesinde bir sözde "tapınak" (*hurul*) hizmete açılmış, çeşitli Moğol kökenli keşişler burada dinsel ibadet ve törenleri öğretmeye ve uygulamaya koyulmuşlardır; *hurul*'un pek sorunlu olan finansmanını ise "Budistler Din Derneği" adlı bir kuruluş sağlıyordu. Ardından, gerçek bir tapınak-manastır inşası için ayrılmış bir alan, usulüne uygun olarak, 1990 Ağustosunda Moğolistan'dan ve Buryatistan'dan gelen 14 kişilik bir keşişler topluluğu tarafından kutsanacaktır; ancak bu yerin pek uygun olmadığı görülünce, Elista'nın güney banliyösünde yeni bir yer bulunmuş, buranın kutsanması ise 1991 Temmuz sonunda bizzat Dalay-Lama'nın kendisi tarafından gerçekleştirilmiştir. Küçük ve mütevazı Kalmukistan'a Dalay-Lama'nın ilk ziyareti, bölgede 1991 yılının, hatta komünizm sonrasının en büyük olayı olmuştur.

Müstakbel yerli din adamlarının çekirdeğini yetiştirmek üzere 1989 ders yılında ilk kez bir grup okul çağında çocuk eğitim için Ulan-

125. 60'lı yıllardaki göçmen Kalmukları'nın kimliklerinin yeniden inşası için bkz. Paula G. Rubel, *The Kalmyk Mongols. A Study in continuity and change*, Bloomington: Indiana University (Uralic and Altaic Series, 64), 1967, xiv + 282 s.; Françoise Aubin, "Une société d'émigrés: la colonie des Kalmouks de France", *L'Année Sociologique*, 3. dizi, XVII/1966 (=1968), ss. 133-212.

Batur'daki Gandan'a gönderilmiştir; izleyen yıllarda da başka çocuk grupları, aynı amaçla, Hindistan'daki Daramsala'ya, bizzat Dalay-Lama'nın gözetimi altında ders almaya gönderileceklerdir.¹²⁶ Ve nihayet, nitelikli bir din adamları grubu olmadığı için, ivedilik gerektiren durum karşısında parlak bir çözüm bulunmuştur: Haziran 1992'de toplanan bir Kalmuk Budistler Meclisi, en son sahibinin 1931'de tutuklanmasından beri boş bulunan Kalmuklar'ın yüce Lama-şef makamı için seçim yapmış, bu göreve, daha önce sözü edilen¹²⁷ Rinpoçe Telo adlı genç bir Amerikalı Kalmuk getirilmiştir. Telo'nun Dilova-hutuhtu'nun dirilmiş hali olduğuna inanılmaktadır. Telo'nun Moğol halkları tarafından şimdilik kabul gören yegâne Kutsal Yeniden Diriliş olması da, Kalmuklar için ayry bir övünç konusudur.

Moğol Halklar Arasında Anlaşmalar ve Çekişmeler

Sonuç olarak Lama Budizmi, bütün Moğol halkların paylaştığı temel kimlik etkenini oluşturmaktadır. İbadet yerleri ve din adamları bulunmayan cemaatlerin içine düştüğü sıkıntılar karşısında her türlü dinsel eğitim ve kaynak sağlama olanaklarına başvurulmuştur. 1944'ten beri düzenli olarak hizmet veren, 1971'den itibaren ise geleneksel laik üniversite rolünü hiç değilse bir bölümüyle üstlenen Ulan-Batur'daki Gandan, 1990'daki özgürleşme ile hemen tüm cemaatlerin göz diktiği bir merkez haline gelmiştir. Ne var ki, o da tek başına tüm Moğolistan'ın bugünkü ve gelecekteki din adamı gereksinmesini karşılamaya yetmemektedir, çünkü yerleşik düzene geçişle birlikte her yerleşim birimi ya eski tapınağını restore ederek, ya da yeni tapınaklar kurarak din adamı talepleri ile buraya başvurmaktadır. İzleyen iki-üç yıl boyunca dinsel alanda alışveriş ve değiş tokuş vesileleri çok çeşitlendi: Örneğin Moğol Cumhuriyeti din adamları, özellikle manastır disiplini alanında, Çin Moğolistanı manastırlarına gidip öğrenim görebileceklerini fark ederken,¹²⁸ 1991'de yeniden kurulan Buryatistan manastırı Kalmukistan'a din görevlileri göndermeye başlamıştır.

Hindistan'da bulunan Dalay-Lama'nın yönettiği Tibetli cemaatler,

126. Örneğin, *Tibetan Review*, Aralık 1992, s. 8. Hindistan'a sürgüne giden Tibetli cemaatlerin etkinliklerine ilişkin kaynakça için bkz. Françoise Aubin, *Ecrits récents sur le Tibet et les Tibétains. Bibliographie commentée*, Paris, Fondation nationale des Sciences Politiques/CERI ("Cahiers du CERI", no: 6), 1993, 68 s.

127. Bkz. dipnot 46.

128. EDA, no: 131, 16 Nisan 1992.

her ne kadar bu alandaki en son umut değillerse de, dinsel eğitim sisteminde giderek daha önemli bir yer tutmaktadırlar. Çünkü Sarı Budizm'in başlıca bölgelerinin yönetimini bir zamanlar kendisiyle paylaşan en yüce üç Yeniden Diriliş'in¹²⁹ ortadan kalkması ile dünya Lama-cılığı'nın tek ve en ulu şefi konumuna gelen Dalay-Lama, Moğollar nezdinde, kendi halkı Tibetliler'in gözünde sahip olduğu dinsel yönetici kutsallığına sahip değildir. Örneğin, 1989-90 yıllarında başlatılan – yerli kiliseler kültürü olan– Tibet kültürü ile kitlesel özdeşleşme deneyimi, gerçekçi bulunmadığı için hemen terk edilmiştir: Tibet'inki gibi karmaşık bir dili ve yazıyı zaten kendi geleneksel yazısını öğrenmekle boğuşan bir halka öğretmek gerçekten zordu; kaldı ki, Moğollar'da bunca uzaklarda olan Tibetlilerce özümseme eğilimi de yoktu.

Yeni din adamlarını ve cemaatlerini yönetmeye ve yönlendirmeye yetkili dinsel düşünce merkezleri arayışında yeni bir yol açılmıştır: St. Petersburg'a, devrimden hemen önce Budist dünyasında sahip olduğu parlak itibarı geri vermek. Bu, çeşitli kökenlerden gelme Moğollar'ın Ruslar'a karşı seferber olma gereğini duydukları bir kavgadır: Panbudizm'in ateşli savunucusu, ileri görüşlü bir Buryat keşişi tarafından, 1905-15 arasında, St. Petersburg'da Blagoveşenski Sokağı (bugünkü Primorskii Bulvarı) üzerinde saf bir Tibet mimari stili ile inşa edilen ve Buryat keşişlerin hizmet verdiği Lama tapınağı *datsang*'ı olduğu gibi ele almak. 30'lu yıllarda kapatılmasının ardından bina spor merkezi, radyo istasyonu ve zooloji laboratuvarı olarak kullanılmıştır; tapınağın dinsel nitelikli eşyaları ve sanat yapıtları ise Doğu Sanatı Müzesi'ne ve manidar bir ad konmuş bulunan "Din ve Ateizm Müzesi"ne taşınmıştır. 1992'de yeniden ibadete açılan tapınağı Moğolistan istemekte, bunun için de bakım ve korumasını kendisine vermiş olan 1924 ve 1926 yetki belgelerini ileri sürmektedir; oysa aynı tapınakta gözü olan Dalay-Lama, 1926 belgesinin bu yetkinin ayrılmaz bir biçimde ortaklaşa kullanılması için Moğollar'a ve Tibetliler'e birlikte verildiğini, kendilerin-

129. Bu üç Yüce Yeniden Diriliş şunlardır: Tibet'te, normal olarak çocuk Dalay-Lama'nın vasisi ve taç giydircisi olan Pançen-Lama (Lamacı sistemde, diriliş yoluyla yönetim görev ve yetkilerin aktarılması, Kutsal Dirilişler, zorunlu olarak genç çocuklardır; bu nedenledir ki, Dalay-Lama ve Pançen-Lama birbirleri için sırasıyla vasi rolü oynarlar, zira birisi delikanlı yaşında iken öbürü kaçınılmaz olarak çocuk-tur); Çin Moğolları için, Pekinli Çangkia-hutuhtu (bilginlerin yazı dilinde, Çangskia, modern Çin transkripsiyonu ile Changyia); Dış Moğolistanlı Budistler ve Halhalar için ise, Urgalı Cebsundamba-hutuhtu. Komünist bir rejim altında hayatta kalabilen tek Yüce Diriliş olan Pançen-Lama, 1989 Ocağı'nda ölmüştür.

den bu hakkın asla alınamayacağını iddia etmektedir.¹³⁰

Öte yandan, Buryat, Kalmuk, Moğol, Tuvalı, Altaylı, din değiştirmiş Rus ve yörede rastlantısal olarak bulunan Sri Lankalılar'dan meydana gelen St. Petersburg'un yerel Budist cemaati de söz konusu anıtı restore etmek amacıyla yardım ve bağış toplama peşindedir. Bunu yaparken de, eski komünist Avrasya'daki dindaşları gibi davranmaktadırlar. Dinsel alanda çıkılan bu bağışçı ve sponsor avında hedef Moğol kökenli Batılılar'dır. Bu yarışta, SSCB sınırları dışında pratik olarak hiç göçmeni olmayan Buryatlar ve Tuvalılar peşinen kaybetmişlerdir. Çekişme sıkı bir şekilde Kalmuklar'la eski MHC Moğolları arasındadır. Moğol kökenli göçmenler Batı Avrupa'da daha kalabalıktırlar, Amerika Birleşik Devletleri'nde ise Kalmuklar daha fazla sayıdadır ve kültürel dernekler biçiminde örgütlenmiş tek göçmen kümesini oluştururlar.

Kalmukların gönüllerinde yatan vatan neresi olacaktır? Bilinmesi gerekir ki, bunların çoğunluğu, 1919'a doğru Wrangel ordusunun yıkıntıları ile birlikte Don bölgesinden gelen Buzava alt etnik grubuna mensuptur,¹³¹ oysa bugünkü Kalmukistan, Volga'ya komşu olan topraklardan Hazar Denizi'ne kadar olan bölgeyi kucaklamakta ve esas olarak Dörbed alt grubundan olan Volga ve Astrahan Kalmukları'nı bünyesinde toplamaktadır. Başka bölgelerde yaşamak, farklı diyalekt ve kültürlerle sahip olmak, bazı tarihsel rekabet ve çekişme gelenekleri, Buzavalar'la Dörbedler'i birbirinden ayırmaktadır. Fransa'da ya da Amerika'da yaşayan bir Kalmuk için Elista'yı ziyaret etmek, kuşkusuz turistik açıdan bir gerekliliktir. Ancak deneyimler gösteriyor ki, bunların yaptığı dinsel ya da insani nitelikli bağış ve yardımlar, derneklerine katılan eski Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin ya da Çin Moğolistanı'nın Kalmuk olmayan Moğol göçmenlerinin bağışlarıyla zenginleşerek, Moğolistan Cumhuriyeti'ne akmaktadır.¹³²

130. St. Petersburg *datsang*'ının yaratıcısı Agvan Dorçeyev'in Panbudist görüşleri için, bkz. R. A. Rupen, 1964, I, s. 38 ve 106.

Tapınağın bugünkü mülkiyeti konusunda, bkz. *Veçerni Leningrad*, 26 Ekim 1988, Bayan T. Yureva'nın makalesi; *NM*, 7 Ocak 1990; daha kısa olarak, *Ünen*, 10 ve 23 Mart 1992; *Tibetan Review*, Daramsala, Aralık 1990, ss. 10 ve 21.

131. Bkz. dipnot 125.

132. Örneğin, kalabalık ve yerleşik bir Kalmuk kolonisinin yaşadığı New Jersey'de 1984'te kurulan *Mongol-American Cultural Association* adlı derneğin yaptığı bağış-yardım konusunda, bkz. *MM*, 5 ve 19 Mayıs 1992; *AE*, 1 Ocak 1992 ve *Ünen*, 25 Temmuz 1992. "Biz Fransa doğumlu Moğollarız" diyen Fransa Kalmukları için, *Ünen*, 25 Temmuz 1992, no: 81/181 14, s. 4.

"Moğol Ocakları" ve Ulan-Batur'daki öteki milliyetçi derneklerin etkin propagandası meyvelerini veriyor; dışarıdaki Kalmuklar artık kesinlikle inanmaktadırlar ki, gerçek Moğol vatanı, her türlü alt etnik ya da bölgesel aidiyetlerin üzerinde bulunan Moğolistan Cumhuriyeti'dir. Bu noktaya gelinmesinin ve bu aidiyetin dile getirilmesinin altında, ulusal özgüllüğü yücelten simgelerin yarattığı heyecan yatmaktadır. Çünkü Kalmuklar'ın da XVII. yüzyıldaki bir göçle ayrılan bir dalı oldukları "Batı" Moğolları, XVIII. yüzyılda Çin-Mançular tarafından yıkılıncaya kadar, Halhalar'ın amansız düşmanları olmuşlardır; atalarının toprağı olarak, şimdiki Moğolistan'ın da ötesinde Batı'ya doğru uzanan Orta Asya bölgelerinde yaşamışlardır.

Eğer Moğol halklar arasında bir rekabetten söz edilecekse, bu, simgeler dünyası ile sınırlı bir rekabettir. Bu halklar arasındaki temaslar dostanedir, ancak dinsel konular dışındaki ilişkiler çoğu zaman düş kırıcıdır. Örneğin Ulan-Batur'da düzenlenen bir "Moğol ve Kalmuk Gençlik Sanat Festivali"nde,¹³³ genç Kalmuk sanatçılarla ev sahibi Moğollar arasında dil farkı bir engel olarak ortaya çıkmıştır.¹³⁴

Romantizm ve Kârlı İşler

Sonuç olarak her Moğol halkı 1989-90'dan beri kendi bireysel yenilenmesini yaşamakta, geleneksel çizgileri olduğu kadar laik ve dinsel öğeleriyle kültürel bir mirası da ön plana çıkarmaktadır. Bir halktan öteki-

133. Kalmuk heyeti yanında "Moğol Güzellik Kraliçesi"ni de getirmektedir (MM, 1 Aralık 1992). Moğolistan Moğolları'nın da kendi güzellik kraliçeleri vardır, hatta onların bir de güzellik kralları vardır ki ona *gentlemen* derler: Güzellik krallarından, Batılı modern erkeğin bütün yeteneklerini kendi fizik güzelliklerine katmaları istenir (düzgün yemek yeme adabı, salon dansları, smokin giyme, vb.); ayrıca, bozkr insanının bütün mükemmel yanlarına sahip olmaları da gerekir (geleneksel kültür, Moğol entarisi giyinme, vb.).

134. İşte, çok derinlemesine incelememiş olsalar bile Kalmukça'nın Halha diline göre daha açık-seçik ses verip daha kolay anlaşılır bir dil olduğunu düşünen Batılı Moğolca uzmanlarını şaşırtacak bir nokta. Ancak, Batılı uzmanlar klasik Moğolca bilmektedirler, oysa bu genç sanatçıların durumu farklıdır. Bu olgunun bir yan etkisi olarak, Türkiye Türkleri ile Çin Türkistanı'nın Türkdillileri arasında doğrudan, aracısız iletişim kurulması konusunu da tartışmalıdır (Bkz. Michel Jan'ın bu kitaptaki makalesi). Kalmukça ile Moğolca'nın, İstanbul Türkçesi ile Uygurca ya da Sincan Kazakçası'na oranla birbirine çok daha yakın iki dil olduğu bilindiğinde, Türkiye Türkleri'nin herhangi bir ön hazırlık yapmaksızın ÇHC'deki kuzenleri ile kendi dilleriyle anlaşabileceklerini ileri sürseler de, bu konuşma işaretlerle ifade edilen nezalet formüllerinin ötesine geçemeyecektir.

ne aslında çok küçük olan farklılıklar karikatürleştirilerek en aşırı uçlara kadar abartılmakta, bununla da, her birinin kendi geçmişinde bulunduğu ileri sürdüğü bir altın çağı başkaları ile paylaşmayacağı, her birinin ötekilerden ayrı, farklı olduğu, kısaca her halkın kendine özgü kimliği ile ötekilerle karıştırılamayacak kadar başka olduğu gerçeği dile getirilmek istenmektedir. Buda'ya tapınmanın yeniden başlatılmasının yanında, destansı bir yapıtın gösterişlice anılması da kendi kendini yüceltme gösterileri arasında yer almaktadır. Şaşırtıcı olan şudur ki, bu tür olaylar bile medya ile alabildiğine pompalanan bir uluslararası bilimsel toplantı çerçevesinde yapılmaktadır.

Geçmişten gelen geleneklerini folklorize ederek yeniden kullanmada en ileri giden, en ustaca ve en akılcıca davranan, eski MHC'nin Moğolları oldu. Ne var ki, 1991-1993 arasındaki süreç, onları sarsıntılarla dolu yarınlara sürükleyecektir. 29 Aralık 1992 tarihli İngilizce Moğol basını anlamlı bir başlık atmıştı: "The Dying Euphoria", yani "Çılgınca Bir Coşkunun Ölümü". Yine de bütün yabancı gezginlerin gözlemlerine bakılırsa, olan bitene hiç aldırmyıormuş gibi görünen Moğollar, nesheli ve iyimserdir. Sovyetler'in uydusu olarak geçen onyıllara dayanma olanağını veren o folklorik gelenekler, şimdi de, hem de daha güçlendirilmiş ve güzelleştirilmiş halleriyle yardımcı olmaktadır. Zaten, ülkedeki genel havaya bakılırsa, Moğollar'ın yaşayabilecekleri en iyi yer olan bu mekânda her şey daha da iyiye gitmektedir. İleri sürülenlere bakılırsa o ünlü "Gizli Tarih" de bir başka *İlyada*, *Chanson de Roland*, *Prens Igor*, *Mahabharata* değil midir? Bu öyle bir karşılaştırmadır ki, sadece yeni bulunmuş bir ulusal hazinenin yüksek değerini vurgulamakla kalmaz, aynı zamanda, kendi çözümlemelerine göre, karşılıklı etkileşimleri de gözler önüne serer. Bu bağlamda, Cengiz Han soyağacının kökeninde bulunan Alangua adlı az-çok mistik bir kadın, sadece bir güneş ışınının dokunmasıyla erkek evlatlar doğurur: Apaçıktır ki, bu durum tıpkı Hristiyanlar'daki Bakire Meryem'in benzeridir (Ancak Moğollar'ın bu temayı ödünç alma işlemini hangi yönde anladıklarını doğrusu bilemeyeceğim). Bronzdan küçük dinsel heykelcikler yapmada yetenekli bir sanatçı olan Urgalı ilk Yaşayan Buda, 1635-1724 yılları arasında yaşamış Zanabazar, 90'lı yıllardaki hayranlarının gözünde hem bir Mikelanjelo, hem bir Leonardo da Vinci, hem de bir Raffaello kimliği kazanmıştır. Buna 1993 Aralık ayında Musée Guimet'de sergilenecek olan yapıtlarını gören Parisliler karar vereceklerdir.

Moğolca öğrenen yabancıların sökmekte hayli zorlandıkları o yukarıdan aşağıya yazılan yazılar, taraftarlarının gözünde dünyanın en yet-

kin alfabelerinden biridir: Söylediklerine göre bu yazı, Avrupalılar'dan çok daha önce bütün yabancı dillerdeki ses tonlarını olduğu gibi verebilen bilimsel bir sistemi, XVI. yüzyıl kadar erken bir tarihte geliştirmişti; neredeyse steno kadar hızlı ve seri yazmaya da son derece elverişli bir yazıdır bu.¹³⁵

Otuz yıldır Moğollar Üçüncü Dünya'nın göçebe bölgeleri için bir model oluşturdıklarına inanıyorlardı, çünkü resmi propagandanın onları inandırdığına göre, "doğrudan feodalizmden sosyalizme" geçmişlerdi ve hayvan yetiştiriciliğinde kolektifleştirmeyi olağanüstü bir başarı ile gerçekleştirmişlerdi. Bu kesin inanış artık ölmüş bulunuyor gerçi, ama ulusal gurur hâlâ dimdik ayakta. Şimdi ise herkesi pek yakında kendini yenilemiş bir komünist partinin önderliğinde sosyalizmden liberalizme uyumlu bir biçimde geçerek eski Sovyet bloku ülkeleri için model oluşturacaklarına inandıracaklarını düşünüyorlar; biraz da dış yardım ile, ulusal zenginliklerin işletilmesinde modern bir kalkınma modeli oluşturacaklarını, böylece yeni bir "küçük Asya kaplanı" haline geleceklerini ileri sürüyorlar. Kararı elbette tarih verecek.

Hiç de yabana atılamayacak bir ülke, Moğol milliyetçi fantezilerinden etkilenmiştir: Japonlar'ın Moğolistan'a verdikleri karşılıksız yardım, bağış, kredi ve yaptıkları yatırımlara bu incelemenin daha önceki bölümlerinde değinilmişti¹³⁶; Gobi göçebeliğinin deneysel olarak incelenmesi projesinin başlatılması,¹³⁷ Japon oryantalizminin şanı-şerefi için *Yomiuri* gazetesi ve *Nihon terebi* televizyonu tarafından kotarılan büyük bir keşif ve inceleme gezisi vesilesiyle Cengiz Han'ın mezarının araştırılması projesindeki işbirliği¹³⁸ gibi girişimleri sayesinde Japonya, bu kök salma çabalarını sürdürürse, Moğolistan pazarını ele geçirmede Çin'in tek gerçek rakibi olabilecektir.

Bu elbette, Moğolistan'da ekonomik ve mali güç olarak sadece Çin ve Japonya'nın bulunduğu anlamına gelmiyor. Ne gezer! Bağışçı, kredici ve yatırımcı olarak karşımıza çıkan uluslararası kuruluşların, Batılı ve Asyalı devletlerin ve özel firmaların listesi etkileyici bir uzunlukta-

135. *Mongoliya* (Rusça), Ulan-Batur, 1989, no: 6, s. 32.

136. Komünizm sonrası Moğolistan'a Japonya'nın verdiği insani yardım, hibe ve bağışların toplamı, yıllara göre ve milyon Yen olarak şöyledir (Ulan-Batur'daki Japonya Büyükelçiliği'nin verdiği rakamlara dayanarak açıklayan, *MM*, 8 Eylül 1992): 1989, 47 milyon Yen (m. Y.); 1990, 494 m. Y.; 1991, 3 308 m. Y.; 1992, 3 848 m. Y. İki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasının 1972 yılına uzandığını anımsatalım.

137. Bkz. yukarıda, s. 156.

138. Bkz. yukarıda, s. 162.

dır. Uluslararası bütün büyük mali kuruluşlar ve yardım örgütleri, öz-
gürleşmesinin başlangıcından itibaren Moğolistan'a yardım etmişlerdir:
Uluslararası Para Fonu (IMF), Asya Kalkınma Bankası, Dünya Bankası,
Dünya Sağlık Fonu, vb. Kapitalist ülkelerin çoğu insani ve teknik
yardım göndermişlerdir,¹³⁹ özellikle Almanya bu alanda önde gelmektedir.¹⁴⁰ Ne var ki Moğolistan'ın gereksinimleri dipsiz bir kuyu gibidir.
Bu nedenle de, Moğolistan'a yardım elini uzatan çevreler, bu ülkenin
bir an önce IMF'nin tavsiyelerini yaşama geçirmesini istemekte, bu
alandaki yavaşlıktan ve neredeyse hareketsizlikten kurtulmasını istemekte-
dirlere;¹⁴¹ öte yandan, işbirliği yapmak ve bu ilişkileri kotarmak
zorunda kaldıkları ve yetenekli olmalarını bekledikleri ilgili Moğol ma-
kamları ile olan sağırlar diyalogu karşısında da sinirlenmektedirler. Yi-
ne, donanım, kaynak işletme ve uluslararası işbirliğine yönelik ticari
genişleme gibi kendi başlattıkları projeler, Moğollar'ın elinde çok ya-
vaş ilerlemektedir. Potansiyel kaynaklar çok büyüktür ancak, komünist
dönemden kalma bürokratik yavaşlık, kişisel sorumluluk yokluğu,
uluslararası kurallara aldırılmazlık ve yeterli bir ekonomik altyapının bu-

139. Bu minval üzere, 1992'nin ilk dört aylık döneminde, Japonya, Güney Kore, Çin ve Tayvan'ın yanında, Almanya, Fransa ve İtalya'dan toplam 3 300 000 dolarlık insani yardım gönderilirken, Amerika, Almanya, Danimarka, Hollanda, Avusturya ve yine Tayvan'dan gelen tıbbi malzeme, ilaç ve çeşitli makinelerin tutarı 4 300 000 doları bulmaktaydı (AE, 3 Temmuz 1992, no: 9/400). Almanya'nın ve Güney Kore'nin ulusal Kızılhaç örgütleri 1991'de de yine çok etkili çalışmalar yaptılar; 1992'de Japonya'dan 21 milyon yen, Almanya'dan 700 000 DM, Finlandiya'dan da 411 000 tg karşılığı yardımlar geldi (MM, 12 Mayıs 1992).

140. Bu çerçevede Almanya'nın sağladığı yardım ön plana çıkıyor: Yukarıda dipnot 139'da zikredilen ve 1992'de yılbaşı vesilesiyle verilmiş bulunan 700 000 DM'lık tıbbi araç-gereç dışında (MM, 7 Ocak 1992), 2 800 000 DM (1 700 000 dolar) karşılığı gıda yardımı da kayda değer: okullar ve sağlık merkezleri için 1000 ton şeker, 1200 ton bitkisel yağ (Ünen, 5 Haziran 1992, no: 62/18095); "Anne ve Çocuk Merkezi" gereksinimleri için "Tıbbi İşbirliği Hekimler Derneği" tarafından sağlanan 350 000 dolar tutarındaki tıbbi malzeme; "Alman-Moğol Dostluk Derneği" tarafından bir başka tıbbi malzeme ve ilaç paketi; birçok ekonomik projeye katkı - küçük sanayinin ve özel girişimin gereksinimi için toplam 10 milyon DM'lık ödeme kolaylığına sahip kredi, vb. Bu anlamda daha 1992'de dönemin Başbakanı D. Byambasüren, Almanya'yı ülkesinin başlıca Avrupalı partneri olarak kabul ediyordu (SWB. FE 1317, A1/1, 29 Şubat 1992).

141. IMF'nin ve öteki bağış ve kredi kuruluşlarının hoşnutsuzlukları hakkında, bkz. FEER, 9 Nisan 1992, ss. 60 ve 62; 29 Ekim 1992, ss. 71-72; SWB. FE 1548, B/5, 26 Kasım 1992. Bağış yapan ülkeler konferansları için, Tokyo'da yapılan bir toplantı vesilesi ile, bkz. SWB. FE 1393, A1/4, 29 Mayıs 1992; Ulan-Batur'da yapılan bir toplantı için bkz. MM, 20 ve 27 Ekim 1992.

lunmayışı gibi engeller nedeniyle, *joint venture* adaylarının cesareti kırılmaktadır.¹⁴²

Ayrıca, Uzakdoğu ülkelerinin Moğolistan'a, coğrafi ve psikolojik açılardan Amerika veya Avrupa'nın olamayacağı kadar yakın olduğunu anımsatmaya gerek var mı? Bununla birlikte ÇHC, Tayvan ve Güney Kore, Moğolistan'la çeşitli sıfatlarla ekonomik ilişkileri bulunmasına rağmen, pazarda mal satmanın ötesinde bu ülkeye daha büyük bir ilgi göstermemektedirler. Çinliler, Moğolistan'ın engin bozkırlarının romantizminin kendilerini hiçbir zaman çekmediğini, kendi şiir ve edebiyatlarında bu bozkırları bir güzellik değil bir hüznün, hatta bir bunalım ve trajedi teması olarak işlediklerini saklamıyorlar. Ulusal inanışlarında kök salmış duygusal bir açılım üzerinden Moğolistan'a özel bir ilgi duyan tek ülke Japonya'dır. Bu, Ulan-Batur'la kontratlar imzalayan Tokyo firmalarının patronlarının duygusal hayalciler olduğu anlamına gelmez. Fakat Moğolistan'a özel bir yakınlık duyan, ondan etkilenen belli bir kamuoyunun bu işadamlarını böyle bir yöne sürüklediği, onlara destek verdiği de bir gerçektir.

Bu duygusal yakınlığın birinci nedeni, Japonlar'ın sahip olmak istedikleri Orta Asya kökenli kimliktir: Kendi etnik tarih-öncelerinin pek aydınlatılmamış olması sonucu, kendi ataları olarak kabul etmeyi pek istedikleri ve Cengiz Hancılar'ın gizemli ecdadı olan "Mavi Kurt" için duydukları yakınlık, bu eğilimi yaratmakta ve beslemektedir. Japonya, neredeyse bir yüzyıldan beri Moğollar ile düzenli ilişkilere sahiptir. Onu, bu yüzyılın başından beri bazı İç Moğolistan veliahtları nezdinde eğitimci kimliği ile görev yaparken görüyoruz. 30'lu ve 40'lı yıllarda Çin dünyasının istila ve işgali sırasında Japon basınında bozkırları övüp yücelten yazılardan geçilmiyordu; bu çerçevede, bir yandan askeri vahşetler yaşanırken, bir yandan da Japonya önderliğinde barışçı ve mutlu bir Büyük Asya idealine bağlı çok sayıda kızlı-erkekli Japon genci, Moğolları eğitmek, tedavi etmek ve uygarlaştırmak amaçları ile Japon işgali altındaki İç Moğolistan'a doğru yola çıkıyordu.¹⁴³ Oysa, oraları fet-

142. Olası yatırımcıların Moğol pazarına girişini kolaylaştırmak amacıyla Ulan-Batur'da (Kore'de ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde zaten çalışmakta olan) bir danışmanlık ve hizmet bürosu açılmıştır: NACS - North Asia Consultancy and Services (Bu konuda bkz. *Anda. Bulletin trimestriel d'information et de liaison sur la Mongolie*, Université de Paris-X Nanterre, no: 9, Nisan 1993, ss. 11-12). Moğolistan'ın uluslararası ekonomi politikası ve bu alanda 1993 başlarında atılan adımlar hakkında bkz. V. Niquet, 1993, ss. 96-104. Yabancı yatırımların verimli işlememesinin tipik bir örneği için bkz. *FEER*, 17 Aralık 1992.

he giden bu gençler, çoğu zaman gittikleri bu yer tarafından Moğol kültürüne kazanılmışlardır. Aynı şey, dikkat çekicidir, Ruslar tarafından Doğan Güneş İmparatorluğu'nun 1945'te teslim oluşu sırasında Mançurya'da tutsak edilen ve Moğolistan'daki toplama kamplarına aktarıldıktan sonra, başka bazı işler yanında, Ulan-Batur'un yeniden inşasında çalıştırılan Japon savaş tutsakları için de yaşanmış bir gerçektir.¹⁴⁴

İç Moğolistan'daki Japon usulü medeni eğitim hareketinden hayatta kalanlar ve MHC'deki savaş tutsakları, çiçeklenmiş bozkırların, özgürce dağ-bayır dolaşan atların ve bembeyaz dişleriyle gülen göçebelerin uslanmaz hayranları olarak, savaştan sonra yavaş yavaş Japonya ile Moğolistan Halk Cumhuriyeti arasında bir yakınlaşma sağlamak üzere etkin biçimde çalışan bir lobi oluşturacaklardır. Onlar ve çok sayıdaki ardılları, 1990'dan itibaren ortaya çıkan fırsatı kullanmak için hazırıldılar: Yarı kutsallaştırılmış bir Moğolluk oyununa düşünmeksizin katıldılar ve Ulan-Batur'da geçerli simgesel söylemi yücelterek harekete geçtiler. Bu bağlamda, XVI. ve XVII. yüzyıllar Halha ve Batı Moğolları tarihinin büyükuzmanı Okada H., 260 sayfalık yapıtında, Cengiz Han imparatorluğunun, Akdeniz ya da Çin tarihindeki belirli çerçevelerden, önyargılardan, etnik merkezciliklerden arındırılmış niteliği ile gerçek bir dünya tarihi için hareket noktası olduğunu sergiler. Ona göre, Avrasya'nın modern uluslarının çoğunu –Rusya, Türkiye, İran, Hindistan, Tibet, Çin, Kore– Moğol İmparatorluğu biçimlendirmiştir; tarihin büyük denizyolu ulaşımını başlatan da, yazara göre, yine bu imparatorluktur.¹⁴⁵

Bu durum karşısında, Ulan-Batur'da kurulu bulunan "Klasik Moğol Yazısının Yeniden Doğuşu Vakfı"nın¹⁴⁶ çeşitli biçimler altında büyük

143. Daha 17 yaşında iken İç Moğolistan'da casusluk serüvenine atılan ve daha sonra da olağanüstü maceralar yaşayan idealist bir delikanlının anıları için, Hisao Kimura'nın anlattıklarına göre: Scott Berry, *Japanese Agent in Tibet. My Ten Years of Travel in Disguise*, Londra, Serindia Publications, 1990, 232 s.

144. MHC'deki Japon esirlerin toplandıkları kamplarda kayıplar yüksek olmuştur. Japon hükümeti bunların sayısını 14 000 olarak tahmin etmektedir; 1992'de, Moğol hükümetinin de yardımı ile bu savaş tutsaklarından bazılarının ölüm yerlerini ve tarihlerini bulma işine girilmiştir (*SWB. FE* 1346, A3/1 1, 3 Nisan 1992).

145. Okada Hidehiro (Çinliler'de olduğu gibi Japonlar'da da özel ad soyadından sonra gelir), *Sekaişi no tancô*, Tokyo, 1992, 263 s. Yapıtın aldığı ilk eleştiri, "tarih" kavramının kapsadığı iki anlam arasındaki karışıklıktır; bir yanda insanın toplumların geçmişi hakkındaki bilinçli bilgisi ve bundan çıkardığı yazılı betimleme, öte yanda bizzat olayların, olguların yaşanması söz konusudur.

146. Başkanlığını Dışişleri Bakanı Ts. Gombosüren'in yaptığı Moğol derneği. Yukarıdan aşağıya yazılan Uygur yazısının pratiğe geçirilişi konusunda bkz. dipnot 53.

bir Japon desteği almasına şaşmamak gerekir: Özellikle de gerekli kitap ve benzeri pedagojik malzemelerin basımı için günümüz Moğolistan'ında nadir bulunan kâğıt sağlanması önemli bir katkı olarak değerlendirilmektedir.¹⁴⁷ Bunun gibi, Ulan-Batur'da, "Moğol Atı" adlı milliyetçi bir dernekle işbirliği halinde, bir "Japon-Moğol Kültürel İlişkiler Derneği"nin ya da at yetiştiriciliği ve ata binme alanında eğitim vermek üzere bir okulun kurulması da şaşırtıcı değildir. Okulun adı "Moğol-Japon Dostluğu"dur: Komünist dönemde de, personel ve teknik yardım veren Sovyet blokunun şu ya da bu ülkesinin adını taşıyan çeşitli "dostluk" okulları, kooperatifleri, fabrikaları ülkenin her yanında boy veriyordu. Serüvenin romantizmi için ekonomi ve ticari boyutunu gözden kaçıramayacağına göre, bu at okulunda yabancı dil olarak Japonca ve Japon kültürü dersi okutulacak, eğitim ise Japonya'da gerçekleştirilecek bir yıllık bir staj ile tamamlanacaktır.¹⁴⁸

Ezeli bir tekerrürden başka bir şey olmamak, tarihin çok mu hoşuna gidiyor? Yine de komünizm sonrası durum o kadar yeni, o kadar beklenmediktir ki, yeniden yaratılan bütün bu geçmişlerin bir anda ortaya çıkmalarının ne gibi sonuçlar doğuracağını hiçbir kâhin kestiremez.

147. 1 Eylül 1992 tarihli *MM* yıllık yardımın beş yıl süreyle on milyon yen olacağını belirtirken, 4 Eylül 1992 tarihli nüshasında ise yüz milyon yenden bahsetmektedir.

148. *MM*, 18 Ağustos 1992.

Özet Kaynakça*

1. *Sürekli yayınlar* (Moğol gazete ve sürekli yayınları ikili bir numaralama ile donatılmışlardır. Biri içinde bulunulan bütün bir yıla yayılırken, öteki ise gazete ya da sürekli yayının kuruluş yılından bu yana devam eder):

AE	<i>Ardin Erh</i> (Moğolca "Halkın Hakkı". 1 Temmuz 1990'dan beri düzenli olarak çıkan komünizm-sonrası Moğol hükümeti yayın organı)
EDA	<i>Eglises d'Asie</i> (Paris Yabancı Misyonlar yayını)
FBIS-CHI	<i>Foreign Broadcast Information Service. Daily Report, China</i> (Amerikan yayını)
FEER	<i>Far Eastern Economic Review</i> (Hong Kong)
MM	<i>Mongol Messenger</i> (15 Temmuz 1991'den beri Ulan-Batur'da İngilizce olarak yayımlanan bağımsız yayın)
NM	<i>Novosti Mongolii</i> - Moğolistan Haberleri
SWB. FE	<i>Summary of World Broadcast. Far East</i> (BBC yayını)
Ünen	"Gerçek" = Moğol <i>Pravda'sı</i> . (1921'den bu yana Moğol devrimci Halk Partisi yayın organı. Gazetenin numaralandırılmasında bazı yanlışlar göze çarpmaktadır.)

2) Bazı makale ve kitaplar:

- Akner, Shirin (der.), 1991, *Mongolia Today*, Londra: Kegan Paul International & Central Asian Research Forum, xxvi + 237 s.
- Aubin, Françoise, 1970, "Traditions et mutations. Sociologie actuelle de la Mongolie", *Cahiers Internationaux de Sociologie*, XLIX, ss. 83-110.
- 1973, "Fêtes et commémorations en République Populaire de Mongolie. Apport à l'étude de la propagande éducative en pays socialiste", *Revue française de Science politique*, XXIII, no: 1, Şubat, ss. 33-58.
- 1974, "Anthropologie du nomadisme", *Cahiers Internationaux de Sociologie*, LVI, ss. 79-90.
- 1982, "Une communauté rurale en Mongolie?", *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire comparative des institutions*, XLII, Paris: Dessain & Tolra, ss. 339-358.
- 1986, "Le folklore comme mass media. L'exemple de la selle chez les Mongols", *L'Ethnographie*, CXXVII. yıl, C. LXXXII, no: 98-99, ss. 119-144.
- Campi, Alicia J., 1982, "An Insider's View of Recent Political and Economic

* 1990 öncesi olaylar ve açıkça kaynak belirtilmeden yapılan 1990 sonrasına ilişkin göndermeler için eldeki bu çalışma başlı başına bir referans rolü oynayacaktır, zira bu çalışma, tek tek ayrıntılarıyla verilemeyecek kadar karmaşık kaynaklara dayanmaktadır: 60'lı ve 70'li yıllarda yapılan alan çalışmaları, çok çeşitli ve değişik Moğol yayın organlarının taraması, Moğol dostlardan ve Moğoldilli meslektaşlardan edinilen kişisel izlenimler, vb.

- Changes in Mongolia", *The Mongolia Society Newsletter*, no: 12 (Eylül), ss. 3-16.
- Halifa Altay, 1991, "A Journey to Mongolia", *Journal, Institute of Muslim Minority Affairs*, XII, no: 1 (Ocak), ss. 91-103.
- Hamayon, Roberte, 1990, *La chasse à l'âme*, Nanterre: Société d'ethnologie, Université de Paris-X, 880 s.
- Humphrey, Caroline, 1992, "The Moral Authority of the Past in Post-Socialist Mongolia", *Religion, State and Society*, XX, no: 3-4, ss. 375-389.
- Lavoie, Gervais, 1986, "Identité ethnique et folklorisation: le cas des Mongols de Chine", *Anthropologies et Sociétés*, X, no: 2, ss. 57-74.
- Milivojevic, Marko, 1991, *The Mongolian Revolution of 1990. Stability or Conflict in Inner Asia?*, Londra: Research Institute for the Study of Conflict and Terrorism (Conflict Studies, 242), Haziran 1991, 33 s.
- Milne, Elisabeth; Leimone, John; Rozwadowski, Franek; Suka-Chevin, Padej, 1991, *The Mongolian People's Republic: Toward a Market Economy*, Washington (D.C.): International Monetary Fund, Nisan 1991, vii + 81 s.
- Niquet, Valérie, 1993, "La Mongolie: un nouvel avenir?", *Défense Nationale*, Ocak 1993, ss. 91-105.
- Rupen, Robert, A., 1964, *Mongols of the Twentieth Century*, Bloomington: Indiana University & Lahey: Mouton (Indiana University Publications, Uralic & Altaic Series, C. 37), 2 cilt, xxii + 510 s. ve xii + 167 s.
- Svanberg, Ingvar (der.), 1991, *Ethnicity, minorities and cultural encounters*, Uppsala: Centre for Multiethnic Research, Uppsala University (Uppsala Multiethnic Papers, 25), 143 s.
- Worden, Robert L.; Savada, Andrea Matles, 1991, *Mongolia. A Country Study*, Washington (D.C.): Federal Division, Library of Congress (Area Handbook Series), xi + 320 s.

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkdilli Rusya'da Panislamizm

Selim Deringil

XVIII. YÜZYILIN ikinci yarısı ile XIX. yüzyıl, Rus imparatorluğunun müslüman Kırım, Kafkasya ve Orta Asya topraklarında genişlemesine tanık olmuştur. Kırım Osmanlı dünyasından 1783'te koparılmıştır; Kafkasya ise, Rus orduları ile 1869'da teslim olan Dağıstanlı efsane kahramanı Şeyh Şamil arasında yirmi yıl süren kanlı savaşlar sonunda fethe edilmiştir.¹ Bu ilk fetihler Rus ordularının Kazan, Hive, Semerkant ve Taşkent'e doğru ilerleyişini hazırlamış ve İslam uygarlığının bu büyük merkezleri yüzyılın sonuna doğru Rus boyunduruğu altına girmişlerdir.

Bu gelişmeler karşısında Osmanlı İmparatorluğu, tarihsel düşmanının üstünlüğünü kabul etmek durumunda kalmıştır; öte yandan, 1877-78 savaşında uğranılan bozgun ile Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının çoğu kaybedilmiş,² 1885'te de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmişti. Bu felaket dolu savaşın ardından isé, iki imparatorluk arasında, II. Abdülhamid'in (1876-1909) istikrar politikası sayesinde görece bir sükûnet dönemi yaşanacaktır. Gerçekte, bu iki imparatorluk birbirine benzemektedir: Ne Çar III. Aleksandr ve II. Nikola, ne de Sultan II. Abdülhamid demokrasiyi seven hükümdarlardı; her iki ülkede de iyi yetişmiş bir seçkinler takımı cahil kitleleri yönetiyor, yıkık dökük bir politik-ekonomik sistemi yönlendiriyordu.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde, çok geniş topraklara yayılmış çokkavimli imparatorluklar, milliyetçi akımların çözücü ve parçalayıcı gücü karşısında bir savunma politikası geliştirme ve uygulama gereğini duymuşlar, bu mücadelede hasımlarının yöntemlerinden bazılarını kullanmışlardır. Benedict Anderson'un "resmi milliyetçilik" dediği yakla-

1. Lesley Blanch, *The Sabres of Paradise*, Londra, 1960.

2. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1965, ss. 161-6'.

şım, fethedilen halkların eğitim ve dünya görüşü aşılama yoluyla bütünleştirilmesini ve asimilasyonunu gerektiriyordu.³ "Ruslaştırma", "Osmanlıcılık" ya da Avusturya'da "Kaiserreicher Nationalismus" denen şey, Anderson'un benzetmesiyle, "ulus-devletin derisinin koskoca bir imparatorluk gövdesini örtecek biçimde gerilmesi"⁴ çabasıydı kaynaklanıyordu. Fransız Devrimi'nin (Eugen Weber'in formülü ile) "köylüleri Fransız yapma" sürecini başlatması gibi, imparatorluk iktidarları da kendi koşullarında bir "proto-yurttaş" ya da adı henüz konmamış bir yurttaş yaratmaya kalkışmışlardır.⁵

Bir Savunma Politikası Olarak Panislamizm

XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya kendisini Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hristiyanların koruyucusu ilan etmişti. Eçmiyadzin Ermeni Başpiskoposu Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan tüm Ermeniler'in ruhani lideri olduğunu ileri sürmüştü ve Moskova uzun süre "Üçüncü Roma" olduğunu iddia etmişti.⁶ Buna karşılık, Osmanlı Sultanı "Bütün Müslümanların Halifesi" sıfatı ile Rus, İngiliz, Hollanda ve Fransız imparatorluklarında yaşayan müslüman tebanın koruyucusu olduğunu ileri sürmeye başlamıştı;⁷ Osmanlı askeri iktidarının gücü yerindeyken pek öne çıkarılmayan bu sıfat, imparatorluğun zayıfladığı dönemlerde, diplomatik pazarlıklarda bir koz olarak yararlı sayılıyordu.⁸

Panislamizm, Abdülhamid'in 1878'den sonra ilişkilerini normalleştirmeye çalıştığı Rusya'ya karşı, gizliden gizliye Panslavizm'i dengeleyecek bir silah olarak kullanılıyordu. 30 Mayıs 1886 tarihli bir raporun-

3. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflexions on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra, 1983, ss. 80-103 (Türkçesi: *Hayali Cemaatler*, Metis Yayınları, İstanbul, 1995).

4. A.g.e., s. 82.

5. Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914*, Stanford, 1876.

6. Bernard Lewis, "The Middle-East in Mid-Nineteenth Century", *Middle-Eastern Studies*, I, no: 3, 1865, s. 291. Ayrıca bkz. Richard Wortman, "Moscow and Petersburg: The Problem of Political Center in Tsarist Russia, 1881-1914", Sean Wilentz (der.), *Rites of Power: Symbolism, Ritual and Politics since the Middle Age* içinde, Philadelphia, 1965, ss. 244-75.

7. Bkz. Bernard Lewis, *a.g.e.*

8. Unvanın meşruluğu zaten herhangi bir biçimde tartışılmamıştı: Osmanlı Halifesi'nin meşruluğuna dayanak oluşturan, I. Selim'e 1516'da son Abbasi Halifesi tarafından taç giydirilmesi menkıbesi, günümüzde bile hâlâ sürmekte olan tartışmalara konu olmuştur. Bkz. T.-W. Arnold, *The Caliphate*, Londra, 1965, ss. 129-58.

da Petersburg'daki Osmanlı elçisi, Panslavistler'le karşıtları arasındaki tartışmaların yeniden canlandığına işaret ediyordu. Gerçi Çar barıştan yanaydı, ama Panslavist çevreler yayılmacı düşüncelerinin propagandasını yapıyorlardı. Elçi Rus Dışişleri Bakanı ile görüşmeler yapmış, ona "Sultan Hazretleri'nin son savaşın halkta bıraktığı olumsuz izlenimleri unutturmayı arzuladığını, birbirinin doğal müttefiki olan Osmanlı ve Rus İmparatorlukları arasındaki dostluğu pekiştirmek istediğini" iletmişti.⁹ Bu "doğal müttefik" teması, Abdülhamid hükümetlerince sık sık kullanılacaktı: Örneğin, Çar ailesi her yaz Kırım'daki Livadiya Sarayı'na tatile çıkarken, Babıâli ona "hoş geldiniz" demek üzere bir elçi göndermeye özen gösteriyordu, zira Osmanlı İmparatorluğu Kırım vilayetinin Rusya tarafından ilhak edilmesini resmi olarak hiçbir zaman tanımamıştı.¹⁰

Sultan'ın İslam ve Panislamizm politikası ikili bir görünüm altında ortaya çıkmaktaydı. Bir yandan Osmanlı gizli görevlileri ve konsoloslukları Kırım ve Orta Asya halkları ile kültürel ve manevi bağların korunmasına, onların Türk topraklarına göç etmelerinin özendirilmesine çalışıyor, onları ruslaştırma politikasına karşı korumaya çabalıyordu. Öte yandan, Britanya imparatorluğunun Hintli tebalarının İngiliz, Cezayirli'lerin Fransız olarak görülmeleri gibi, Rus imparatorluğunun müslüman toplulukları da Osmanlılar tarafından giderek "asimile edilmiş Ruslar" olarak kabul ediliyorlardı. Bunlar önce Rus, İngiliz, Fransız, ancak bundan sonra müslümandılar.

Osmanlı İmparatorluğu ve Ruslaştırma

Osmanlı konsoloslukları, ruslaştırma politikasındaki gelişmeleri çok yakından izlemekteydiler. 18 Mart 1887'de Tiflis konsolosu Hasan Hasib Efendi, Petersburg'daki elçiye gönderdiği bir raporda şöyle demekteydi: "Rus hükümeti, çok kararlı bir ruslaştırma politikası uyguluyor; müslümanların kafasından Halife fikrini uzaklaştırmaya ve gönüllerini kazanarak binbir entrika çevirmeye çalışıyor."¹¹ Konsolosun belirttiğine göre, Kafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayabov da bu politikanın

9. Başbakanlık Arşivi (BBA), Yıldız Hususi Maruzat (Y.-A. Hus.), 191/147, Babıâli, Hariciye Nezareti, Petersburg Büyükelçiliği'nden İstanbul'a, telgraf no: 96.

10. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Hil Yay., 1983.

11. BBA, Y.-A. Hus., 203/20, Petersburg Osmanlı Elçiliği Dışişleri Bakanlığı'na bildiriyor, Babıâli, 18 Mart 1887, Tiflis Osmanlı Konsolosu Hasan Hasib Efendi'nin raporu.

uygulanmasına alet oluyordu ve bu yardımından dolayı da "St. Vladimir Nişanı" ile ödüllendirilmişti. Rus makamları müslüman eşrafın gönlünü kazanmak için "hiçbir değeri olmayan nişan ve pâyeler" dağıtmakta, çocuklarını Rus okullarına göndermelerini sağlamaya çalışmaktaydı; bu okullarda ise "çocuklar, isimleri dışında her şeyleri ile tıpkı Rus çocukları gibi eğitilmektedirler".¹² Geriye kalan müslüman nüfusun çocukları ise yerel cemaat okullarına terk edilmişti ki bunlar hem daha düşük nitelikte okullardı, hem de Osmanlı İmparatorluğu ile her savaş çıktığında kapatılıyorlardı. Ulema, kendisinden söz edilen müftü gibi, işbirlikçi idi. Ortodoks misyonerler müslüman halk arasında çalışıyor, onları hıristiyan yapmaya uğraşıyordu. Bütün bu gelişmeler karşısında konsolos, Tiflis'te yayımlanan ve Osmanlı çıkarlarından yana yayınlar yapan Türk gazetesi *Keşkül*'ün "ele alınması" gibi önlemleri gerekli görüyordu.¹³

Petersburg'daki Osmanlı Büyükelçiliği'nin 15 Nisan 1877 tarihli bir raporu, Rus alanlarında yapılacak camilere ilişkin olarak çıkarılan yeni düzenlemeler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.¹⁴ Burada açıklandığına göre, Hüseyin Efendi Gayabov Rus makamlarının koyduğu kısıtlamaların daha da etkin biçimde uygulanması için Rus yetkili makamlarına hizmetten geri kalmamıştı. Rus Devlet Şurası'nın bir kararı na göre müslümanlar "Ortodoks kilisesine zarar vermemek kaydıyla dinsel ibadetlerini yapmakta serbesttiler". Ancak sadece nüfusu en az üç yüz olan ve düzenli vergi ödeyen cemaatler kendi camilerini yapabilecekler, bu camilerin bakımını da yine kendileri üstleneceklerdi. Bir kilisenin bulunduğu bir yerleşim yerinin müslümanları ise, ibadethanelerini inşa etmeden önce o yerin Ortodoks piskoposundan izin almak zorundaydılar. Osmanlı Elçiliği bu politika konusunda en küçük bir hayale kapılmıyor ve şu değerlendirmeyi yapıyordu: "Rus hükümeti, boyunduruğu altında bulunan halkı asimile etmek için her türlü imkânı kullanmaya kararlıdır."¹⁵

Durumun cilvesine bakın ki, Müftü Efendi Gayabov'un dayandığı ve dünyevi iktidara kayıtsız itaati emreden Kuran suresi, Arap ülkelelerinde Osmanlı iktidarının meşruluğunun temelini oluşturmaktaydı.¹⁶

Müslümanların Rus topraklarından Osmanlı İmparatorluğu'na gö-

12. A.g.y. 13. A.g.y.

14. Y.-A. Hus, 203/29, 15 Nisan 1887, no: 1628.

15. A.g.y. Burada belirtilmelidir ki, hıristiyan cemaatlere yönelik Osmanlı politikası da daha hoşgörülü değildi.

16. A.g.y. Gayabov'un açıklamasının metni.

çü, hem gizlice hem de Çarlık hükümetinin onayı ve işbirliği ile gerçekleşiyordu. Osmanlı Tehcir Komisyonu'nun 7 Şubat 1899'da belirttiğine göre Kubanlı Kazaklar'dan oluşan yaklaşık yüz yirmi bin kişilik bir grup, Çar'dan kendi arazilerini terk edip Osmanlı topraklarına göç etme izni almıştı; Rus makamları "bu yer değiştirmenin en elverişli koşullarda gerçekleşmesi için" ellerinden gelen çabayı esirgemiyor, hatta "göçmen sayısının yüksekliği göz önünde bulundurularak" onlara bir de refakatçi güç veriliyordu.¹⁷

Petersburg'daki Osmanlı Elçiliği'nden ulaşan haberlerde zaman zaman bir telaş havası vardır. 28 Aralık 1890 tarihli bir habere göre Rus hükümeti Kuran'ın bazı surelerini sansür etmiş, bu ise Rus imparatorluğunda yaşayan müslüman halk arasında büyük bir tepki doğmasına yol açmıştı. Buhara Emiri ve Hive Hanı Çar'a bir dilekçe ile başvurmuşlar ve bu sansürden sorumlu Rus görevlinin cezalandırılmasını istemişlerdi.¹⁸ Ruslaştırma politikasının gelişimi İstanbul'da dikkatle izlenmekteydi. 3 Şubat 1894 tarihli elçilik haberleri de telaş ve heyecan yaratacak nitelikteydi. Buna göre, Rus makamlar Hive ve Buhara'daki medreselerde Rus dilinin öğretilmesine başlanması kararını uygulamaya koymuşlardı.¹⁹

Ne var ki, müslümanların eğitimine ilişkin Rus politikası, 1905'te Duma'nın açılmasından sonra daha ılımlı bir biçimde uygulanacaktır. Bu dönemde, Tatar aydınların ve diğer eğitimcilerin yönetimi altında "tarz-ı cedid", ya da Batılılar'ın deyimiyle *jadid* pek çok özel okul açılmış, bu yolla müslüman seçkinler yetiştirilmesi hedef alınmıştır. Ünlü gazeteci ve biliminsanı Abdürreşid İbrahim (Rusça deyişle İbragimov, bir başka söyleyişle ise İbrahim Oğlu) ve meslektaşı Gaspıralı (Gasprinski) bu programı başlatan kişilerdi.²⁰

17. BBA, Y. Mtv 42/14, 25 Kanun-u Sani 1305/7 Şubat 1899. İmparatorluk Tehcir Komisyonu'ndan Mâbeyn'e, Komisyon Başkanı Rıza Paşa

18. BBA, Y.-A. Hus, 243/61, Babıâli, Hariciye Nezareti, no: 520, 15 Kanun-u Sani 1306/28 Aralık 1890.

19. BBA, Y.-A. Hus, 290/83, Babıâli, Hariciye Nezareti, no: 57.

20. 1912 yılında Kazan ilindeki 1088 müslüman okulundan %90'ı tarz-ı cedid okullardı; bkz. Azade Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars. A Profile in National Resilience*, Stanford, 1986, s. 93. Bununla birlikte, Ağaoğlu Ahmet Bey ve Yusuf Akçura gibi Türkdilli aydınlar sağlam bir eğitim kazanmada Rus eğitim sisteminden yararlanmışlardır. Bu aydınlar "Jön Türk" hareketi sırasında ve Cumhuriyet'in kuruluşunda çok önemli görevler üstleneceklerdir; bkz. François Georgeon, *Aux origines du nationalisme turc. Yusuf Akçura (1876-1935)*, Recherches sur les Grandes Civilisations. Synthèse no: 2, ADPF Yayınları, Paris, 1980; ve aynı yazar, "Ahmet Ağaoğlu,

Duma'nın 1905'te feshedilmesinden sonra, Abdürreşid İbrahim 1908'de Japonya'ya bir geziye çıktı. Dikkat çekici bir sima olarak orada Japon siyasal çevrelerinin en ileri gelenleri ile temas kurdu, Kont Matsuura ve Prens İto Hirobumi gibi devlet adamlarıyla görüşmeler yaptı. Bu görüşmeler sırasında onlara Rus boyunduruğu altındaki Tatarlar sorununu anlattı. Prens İto Hirobumi'ye verdiği bilgilere göre, "Türk-Tatar dünyası geniş bir bölgede yaşayan büyük bir halktan oluşmaktaydı. Türk-Tatar halkların hepsini gösterecek bir coğrafya haritası, Batı Çin'den Orta Asya'ya, Azerbaycan'a ve Anadolu'ya kadar uzanabilirdi. Bir kez birleşebilse, bu halklar yenilmez bir güç oluşturabilirdi". Rus sansüründen de yakından Abdürreşid İbrahim, bu makamların izni olmaksızın Kuran'ın yayımlanamamasından duyduğu kaygıları dile getirdi.²¹

Dile getirilen bir başka sorun da, Rus imparatorluğunun Türk dilleri konuşulan bölgelerine yönelik olarak Türkçe'yi Arap alfabesiyle yazmaya yarayacak olan matbaa harflerinin ilke olarak yasaklanmış bulunan ihracatı sorunu olmuştur.²² Yeni açılan okulların sorumlularından olan Muhammed Zahir Şamil adında birinin Türkçe öğretiminde kullanılmak üzere bu harflerden külliyetli miktarda satın alma izni istemesi üzerine, 16 Ağustos 1906'da İstanbul'da Dahiliye Nezareti bu matbaa harflerinin ihracatı sorununu görüşmüştü. Muhammed Zahir Şamil dilekçesinde, Moskova Doğu Dilleri Okulu olan Lazarev Enstitüsü hesabına Türkçe kitaplar yayımlama işinde uzmanlaşmış bir yayınevinin temsilcisi olduğunu belirtiyordu. Ona göre halihazırda kullanılan kitaplar Osmanlı İmparatorluğu'nda basılmaktaydı ve yetersizdi. İçişleri Bakanlığı, matbaa harfleri ihracatına getirilen yasaklamaya karşı şöyle bir sav ileri sürdü: Bunları Bulgaristan'da ve Mısır'da edinmek mümkündü, böylece, Osmanlı çıkarlarına zarar vermek isteyecek kötü niyetli kimseler bu ülkelere başvurmak zorunda kalacaktı.²³

Un intellectuel turc admirateur des Lumières et de la Révolution", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 52/53, 1989, ss. 187-97.

21. Bkz. Abdürreşid İbrahim'in gezi kitabı, *Âlem-i İslam veya Japonya'da İntisar-ı İslamiyet*, İstanbul, 1911, s. 265. Japonya gezisi hakkında bkz. *Oriente Moderno*, XXI., no: 5, Mayıs 1942, s. 181-86. Hirobumi ve Matsuura hakkında bkz. Carol Gluck, *Japan's Modern Myth: Ideology in the Late Meiji Period*, Princeton, 1985.

22. BBA, İrade Hususi 95, 25 Rebiyülahir 1315/24 Eylül 1897, Yıldız Sarayı Mâbeyn Dairesi, no: 4740.

23. BBA, Y.-A. Res, 138/27, Babıâli, Dahiliye Nezareti, Muhammed Zahir Şamil'in dilekçesi ve Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın muhtırası, 24 Cemaziyelahir 1324/16 Ağustos 1896.

Rusya'nın müslüman tebasının üniversite öğrenimi alanında İstanbul'un tavrı pek belirsizdi. 21 Şubat 1906'da, Kazanlı Mehmed Vaiz Nevruzi adında biri, İstanbul Darülfünunu'na kabul edilmesi için dilekçe ile Babiâli'ye başvurdu.²⁴ "Yabancıların üniversiteye kayıtlarını düzenleyen mevzuatın açık olmadığı" gerekçesiyle iş Saray'a aksettirildi. Maarif Vekili'nin belirttiğine göre, geçmişte Kafkasya bölgesinden gelen öğrenciler kabul edilmiş bulunduğundan, Mehmed Vaiz Nevruzi'nin kabul edilmesinde herhangi bir engel olmaması gerekirdi; üstelik bu zat, kendisini ülkesindeki yeni tarz okullarda öğretmen olarak takdim etmekteydi. Sonuçta, adı geçenin normal kayıtlı öğrenci olarak değil, "ders dinleyici" (müstemi) olarak üniversiteye kaydının yapılması çözümü benimsendi.²⁵

"Yabancı" Olarak Kabul Edilen Rus Müslümanlar

Zaman içinde Rusya Kırım, Orta Asya ve Kafkasya'nın müslüman topraklarına kesin olarak yerleştikçe, Osmanlı İmparatorluğu da bu bölgelere müdahale etmeye kalkmanın artık kendi gücünün sınırlarının çok ötesine geçtiği gerçeğini kabul etmeye başlamıştı. Buna karşılık da Çar hem ruslaştırmayı kararlılıkla sürdürüyor, hem de müslümanlara karşı bir yatıştırma politikasını uygulamaya koyuyor, onların gönüllerini kazanmak için de, karşılarına müstakbel koruyucuları kimliği ile, "Ak Pa-dişah" kimliği ile çıkmaya karar veriyordu. Bu noktadan sonra Osmanlılar Rusya müslümanlarına yabancı muamelesi yapmaya başladılar; onları Fransız, İngiliz, Hollanda tebası müslümanlarla aynı statüye yerleştirdiler.

Bu ilke, Rus tebasının Kuran'ı yayımlamasının yasaklanması kararı ile çok belirgin biçimde gözler önüne serilir. 21 Ocak 1897'de Kazanlı bir Rus teba, Kuran'ın İstanbul'da yayımlanması için dilekçe ile başvurur. Başvuru, Şurayı Devlet'te tartışılır ve şu gerekçe ile reddedilir: "Eğer biz, Kuran'ın Kazanlı, Hindistanlı ya da Cezayirli herhangi bir müslüman tarafından basılmasına izin verirsek, bu Devlet-i Âli için son derece kötü sonuçlar doğurur... bhusus, yabancıların Mushaf-ı Şerif hakkında binbir tezvîrat ve iftira yürüttüğü böylesine karışık bir zamanda bu çok mahzurdur." Bu durumda, "Tedkik-i Mushaf-ı Şerif Komis-

24. BBA, Y.-A. Res, 1345/13, Maarif Nezareti, no: 75752, 25 Zilhicce 1324/21 Şubat 1906, Maarif Nazırın Haşim Paşa.

25. A.g.y.

yonu" adı ile bir kurul oluşturulması ve doğru versiyonun hangisi olduğuna bu kurulun karar vermesi gibi bir çözüm bulunur.²⁶ "Yabancıların tezvirat ve iftira kampanyaları"ndan söz edilmesi de gösteriyor ki, Çar'ın ileri sürdüğü iddialar İstanbul'da kafaları epey karıştırmaktaydı. Yine bu çerçevede unutulmaması gerekir ki, İslam dünyası bu sıralarda bir "Arap Halife" söylentisi ile çalkalanmaktaydı; zira İngilizler, Türk sultanlarının "bütün müslümanların Halifesi" sıfatıyla sahip bulunduğu meşruluğu sarsıp zayıflatmaya çalışıyor, bu amaçla da halifenin mutlaka Kureyş hanedanından, yani bir Arap olması ilkesini anımsatıyorlardı.²⁷

Osmanlılar'ın duyarlılığını harekete geçiren bir başka konu da, Hicaz'daki taşınmaz malların Osmanlı olmayan müslümanlar tarafından mülk edinilmesi işi olmuştur. Gerçekten de konu, Ocak 1882'de Yakub Bey'in eski bir tebasının başvurusu üzerine gündeme gelmiştir.²⁸ Bu Yakub Bey 1867'de Kaşgar'da Çinliler'e karşı ayaklanarak kendisini Doğu Türkistan (1884'ten itibaren bir Çin vilayeti olan müstakbel Sincan) Hanı ilan etmiş ve 1877'deki ölümüne kadar burada Çin imparatorluğuna karşı bağımsızlığını korumuştur. Mekke ve Medine'nin Haremeyn-i Şerifeyn'in koruyucuları sıfatıyla Osmanlılar İslam dünyası içindeki bu ayrıcalıklı konumlarını kıskançlıkla korumaya büyük özen gösterdiler. Şurayı Devlet de özetle şu konumu benimsedi: "Eğer biz, Haremeyn-i Şerifeyn'deki bu taşınmaz malların satın alınıp yabancı elerde toplanmasına kayıtsız kalacak olursak, onlar her zaman olduğu gibi en küçük bir bahane ile üzerimize çullanacak ve en akıl almaz talepleri ileri sürmekten çekinmeyeceklerdir."²⁹ Bu da göstermektedir ki, Osmanlı yöneticileri Osmanlı olmayan müslümanları kendi çıkarları için büyük bir potansiyel tehlike, bir "beşinci kol" olarak görmekteydiler.

İngilizler ve Hollandalılar gibi Ruslar da "kendini" müslümanlarının Haremeyn-i Şerifeyn'deki çıkarlarının koruyucusu rolünü oynamak istemekteydi. 18 Mayıs 1894'te Hacı Mirza Mehmed adında biri, Buhara Emiri'nden gelen ve Hicaz'a gidecek büyük paketlerle İstanbul'a geldi.

26. BBA, Y.-A. Res, 98/38, Şurayı Devlet Görüşmeleri Tutanağı, 16 Şaban 1314/21 Ocak 1897.

27. Kureyş hanedanından gelmeyen bir Halife'nin meşruluğu hakkında, bkz. Ann K.-S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Oxford, 1981, ss. 178-200.

28. BBA, Y.-A. Res, 15/38, Hicaz Vilayet İdare Meclisi'nce kaleme alınan muhtıra, 24 Sefer 1299/16 Ocak 1882.

29. BBA, Y.-A. Res, 15/38, 17 Cemaziyelevvel 1299/7 Nisan 1882, Şurayı Devlet Görüşmeleri Tutanağı, no: 2317.

Osmanlı gümrük memurları paketin içinde ne olduğunu görmek istediler. Olay diplomatik bir boyut kazandı ve İstanbul'daki Rus Elçiliği "böyle bir denetlemenin Buharalı müslümanların kalbini kıracağını" ileri sürerek protesto etti. Olay Osmanlılar için acıklı bir sonla noktalandı; paketin sadece değerli kumaşlar içerdiğine dair yemin eden Rus elçiliği tercümanı Maksimov'un bu beyanını doğru kabul etmek zorunda kaldılar.³⁰

Rus müslümanlarının yabancı olarak kabul edildiği gerçeği, ayrıca Hicaz'da görevli Osmanlı memurlarının çeşitli raporlarında da ortaya çıkmaktadır. Ünlü Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa, Hicaz'daki eğitim kurumlarının acıklı durumunu dile getirirken şöyle yakınır: "Gördüğümüz odur ki, Hicaz Devlet-i Âli'nin sırtından geçinen ve tek kuruş vergi vermeyen yabancılarla doludur. Bunlar Java'nın, Hindistan'ın tebasıdır ve aralarında bazı Türkler de vardır. Bu ülkenin medreseleri, mal-mülk yığınağı yapan bu kişileri barındırmaktan başka hiçbir işe yaramamaktadır. Gözlemlediğimiz odur ki, taşınmaz malların çoğu yabancıların elinde toplanmakta, birikmektedir."³¹

Sonuç

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu ve Rus imparatorluğu, az çok paralel siyasal yörüngeler izlemekteydiler. Dağınık halklara bir çeşit "imparatorluk yurttaşlığı bilinci" aşılama çabışan her iki imparatorluk da, ulus-devlet temelinde yapılandırılmış ülkelerin nitelikleri olan dünya görüşü aşılama ve eğitim yöntemleri tarafından cezbediliyordu; ne var ki, her ikisi de bu kendine özgü yapıya kendi meşruluklarını dayandıracakları dinsel simgeler eklemekteydiler. Ruslaştırma politikası karşısında Osmanlı İmparatorluğu, pratikte buna karşı çıkabilecek güce sahip olmadığını çok çabuk anlayacaktır. Öte yandan, Kafkasya'nın ve Orta Asya'nın müslüman ve Türkdilli bölgelerinde kalıcı bir Rus varlığının bulunması ve Çar'ın kendisini müslümanların koruyucusu ilan etme iddiaları karşısında, bu bölgelerde yaşayan Türkler Babıâli'nin gözünde "yabancı" kabul edilmişlerdi. Dolayısıyla bunların Osmanlı ülkesinde bir yerden bir yere gidip gelmeleri sınırlandırılmalıydı, hatta "Dar ül-İslam"a sığınan göçmenler bile belli sınırlar

30. BBA, Y.-A. Hus, 295/108, 10 Zilkade 1311/16 Mayıs 1894, Babıâli, 2968.

31. BBA, Yıldız Esas Evrakı, 14/292/126/8, Osman Nuri Paşa'nın muhturası. Osman Nuri Paşa'nın muhtıraları toplamı, ölümünden sonra meçhul bir memur tarafından derlenmiştir. Derlenme tarihi 8 Temmuz 1885.

içinde belli yerlere yerleştirilmekteydi. Kuran'ın yayımlanması, Hicaz'da taşınmaz mal edinilmesi ya da Kutsal Topraklar'a hediye gönderilmesi gibi ideolojik meşruluk bakımından son derece kritik alanlarda, Osmanlı yetkilileri öncelikle "kendi" müslümanlarının çıkarlarını koruma çabasına düşmüşlerdir. Zira eski dünyanın dinsel ölçütleri, artık geleceği belirleyecek olan proto-yurttaşlık ölçütleri karşısında gölgede kalmıştı.

Siyasal İfadelerin Belirliş

Türkdilli Dünyada Demokrasi Sorunu

Semih Vaner

SOVYETLER'İN dağılmasının sonuçlarından biri de, hiç kuşkusuz, Güney Kafkasya'da ve İç Asya'da bir Türk-İran dünyasının yeniden doğması olmuştur. Önce Rus, ardından Sovyet egemenliği altına giren bu bölge, büyük çoğunluğu ile Türkdilli ve Sünni'dir; bununla birlikte, burada bir İran ögesini hesaba katmamak yanlış olur, zira Türk ve İran kültürleri çok fazla iç içe geçmiştir. Ayrıca Rusya Federasyonu içinde yaşayan Türkdilli halkları saymasak bile, Kazakistan ve Kırgızistan başta olmak üzere buralarda Rus ögesinin de çok belirgin bir varlığı söz konusudur. Yine aynı bağlamda, taşıdıkları siyasal ve ekonomik belirsizliklerle uluslararası sahneye çıkan bu yeni aktörlerin göreceli özerkliklerini göz önünde bulundurmamak da yanlış olur; bunlar için tek referans elbette ki Türkiye ve/veya İran değildir. Bu iki ülke, bölgedeki ülkelerden hiçbiri için söz konusu olmadığı kadar müdahale etmek ve işe karışmak durumunda kalacaklardır. Her iki ülkenin de belirli kozları ve belirli zayıflıkları vardır.

Ortaya çıkan bu yeni çekişme ortamında ekonomi elbette ki çok büyük bir önem taşımaktadır, fakat büyük bir olasılıkla siyasal öge birinci planda yer alacaktır. Türkiye'nin bölgeye siyasal bir demokrasi modeli sunduğu, buna karşılık ise İran'ın, başarısızlığına karşın bir kurtuluş mesajı iletmeye öncelik verdiği görüşünü ileri sürmek belki fazla basit ve kolaycı bir yaklaşım olacaktır. Bununla birlikte, 1993 verileri ışığında, böyle bir çözümlemede büyük bir gerçek payı vardır. Biz bu makalede, İran'ın siyasal rejiminin niteliğini ve onun söz konusu bölge ile ilişkilerini ele almaksızın, Türkiye'de ve "Türk dünyası"nın iki ülkesi olan Azerbaycan ve Türkmenistan'da ortaya çıktığı biçimi ile siyasal demokrasi sorununu inceleyeceğiz. Bunu yaparken de, en azından demokrasi sorununda birbirinden çok farklı olan durumlar arasında karşılaştırmalı bir çözümleme yapmak yerine her durumun kendine özgü olan niteliklerini ortaya çıkarmaya, Türk modelinin etkisi ve ağırlığı kadar olası karşılıklı etkileşimler üzerine de sorular sormaya çalışacağız.

Modernite ve Demokrasi

Demokrasi kavramı, modernite kavramından ayrılamaz. Batı'da Aydınlanma felsefesinin ana teması, inançlar ve geleneksel toplumsal örgütlenme biçimleri aleyhine Aklın kademeli zaferi olmuştur. Bu hareket kurumların laikleşmesi biçiminde olduğu kadar, toplumsal yaşamın bütünleşmesi ve denetimine ilişkin her türlü aşkın ilkenin kademe kademe reddi olarak da karşımıza çıkacaktır. Bu Batılı modelin temel ilkesi modernleşmenin içsel olduğu, toplumun herhangi bir dış kaynaklı baskı ya da müdahale olmadan, kendi iç dinamikleriyle kendi dönüşümünü içeriden üretme yeteneğine sahip bulunduğudur.¹

Bireyci olarak da nitelenen bu modernleşme biçimi geniş bir yayılma ve pek çok çeşitlilik göstermiştir. Japonya, Kemalist Türkiye ve belli bir ölçüde de Pehleviler İranı, Batı'dakinin tersine çok zayıf olan bu iç modernleşmenin yerini almak üzere çeşitli biçimler altında devlet müdahalelerine maruz kalmışlardır; ticaret ve sanayinin görece yetersizliği ve farklı bir siyasal kültürün varlığı sonucunda, devletin kendisi modernleşmenin ve eski toplumsal ve kültürel yapıların yıkılmasının ya da içlerinden bazılarının toplumun hızlı biçimde dönüştürülmesi amacıyla kullanılmasının başlıca taşıyıcısı haline gelmiştir.² Batılı olmayan modellerin uygulamaya konması, çoğunlukla başarısızlıkla sonuçlanmıştır; zira bu modellerde yalnızca irade gücüyle, bir veya birkaç kuşağı feda ederek modernitenin yaratılabileceği varsayımından hareket edilmiştir.

Alain Touraine'den esinlenen bu çözümleme, belli bir ölçüde, kapitalist ve liberal dünyaya varmada üç siyasal geçiş yolunu birbirinden ayıran Barrington Moore'un çözümlemesiyle³ birleşmektedir. Bu geçiş yollarından birincisi, kapitalist seçkinlerin devlet karşısında özerkleşmesi ile kendini ortaya koyan "demokrasi" ya da "burjuva devrimi"dir ve çabucak parlamentarizme ulaşır. İkinci yol, "gerici kapitalist yol",

1. Alain Touraine, "Modernité et spécificités culturelles", *Revue internationale des sciences sociales*, no: 118, Kasım 1988, ss. 497-511.

2. Bu vesile ile okuyucuya aşağıdaki ortak yapıtı salık veriyoruz: Semih Vaner (der.), *Modernisation autoritaire en Turquie et en Iran*, Paris, L'Harmattan, 1991.

3. Barrington Moore, *Les origines sociales de la dictature et de la démocratie*, Paris, Maspéro, 1969. Moore'un tezlerinin bir özeti için bkz. Guy Hermet, *Sociologie de la construction démocratique*, Paris, Economica, 1986, ss. 104-11.

"yukarıdan devrim" yoludur; burada ekonomik seçkinler, maddi kalınma sürecine egemen olmak amacıyla otoriter kurumlarını modernleştirme kaygısı güden bir devlete bağımlıdırlar. İmparatorluk Almanyası ile Meiji Japonyası'nın sergilediği bu yol, bir yandan burjuvazi ve aristokrasinin modernleşmeci dinamikleri harekete geçirmekteki aczi, öte yandan da güdümcü ve iradeci bir strateji izleyen bir devletin varlığı ile kendini gösterir. Nihayet, sonuncu yol, köylü devrimi –ya da komünist yol– ise, geniş bir halk ayaklanmasının ilk iki yolun başarısız olduğu yerlerde gerçekleşir.

Demokrasi çözümlemeleri, bugüne dek, hep Batı dünyası üzerinde yapıldı. Gerçi bunun esas nedeni Batılı ülkelerin geçtikleri özgün tarihsel yörüngelerdir, ancak İslam toprağında demokratik sisteme pek nadir rastlanması da bu duruma neden olmuştur. Evrensel bir çözümleme içinde ele almadıkça, "Türk dünyası"nda demokrasi sorununa eğilmek olanaksızdır. Burada ayrıca, demokrasiyi, Ghassan Salamé'yi izleyerek modern bir kabul içinde yeniden tanımlamak gerekir⁴: "Kurulu iktidara karşı eleştiri ve itirazların kurumlaşması ve meşrulaşması, iktidarın seçmenlerin hakemliğinde ve barışçı biçimde değiştirilebilmesi." Bu tanıma, "biçimsel" olduğu, demokrasinin toplumsal ve ekonomik boyutlarını ihmal ettiği eleştirisi yöneltilebilir,⁵ ancak günümüzde, hele "halk demokrasilerinin" pek de başarılı sayılamayacak deneyimlerinden sonra, demokrasinin bu vazgeçilmez ve belirleyici "biçimsel" yönlerinin taşıdığı önemi kimse yadsıyamaz.

Her şeyden önce demokrasinin doğuş ve gelişmesinin önkoşullarının belirlenmesine ve çerçevelenmesine çalışmak gerekir. Hemen her-

4. Ghassan Salamé, "Sur la causalité d'un manque: pourquoi le monde arabe n'est-t-il donc pas démocratique?", *Revue française de science politique*, c. 41, no: 3, Haziran 1991, s. 307. Juan Linz'e borçlu olduğumuz bir başka demokrasi tanımı şöyledir: "the freedom to create political parties and to conduct free and honest elections at regular intervals without excluding any effective political office from direct or indirect electoral accountability" (siyasal partiler kurma ve her siyasal merciyi doğrudan ya da dolaylı olarak seçime tabi kılarak belirli aralıklarla serbest ve dürüst seçimler düzenleme özgürlüğü), *The Breakdown of Democratic Regimes*, Baltimore/Londra, 1978, s. 5.

5. Bu konu üzerindeki bir tartışma için bkz. Henri Weber'in bir makalesi, "Vous avez dit formelle?", *Pouvoirs* dergisi demokrasi özel sayısı, no: 52, 1990, ss. 23-34. Yazar burada, kendi açısından ve haklı olarak Marksizm'i bazı gerçekleri göremediği için eleştirmektedir: "Demokratik gelişme yavaş, çatışmalı ve çelişkili bir tarihsel süreçtir; söz konusu olan efsanevi ve olanaksız bir 'mükemmel demokrasi' kurulması değil, belli bir konjonktürdeki toplumun gelişme durumu ile bağdaşabilecek bir azami demokrasinin gerçekleştirilmesidir" (s. 31-32).

keşçe kabul edilmektedir ki, anayasal ve demokratik rejimlerin kurumlaşması bir sivil toplumun varlığına ve gelişmesine bağlıdır. Yeni çıkan bir yapıtında S. H. Eisenstadt daha da ileri giderek, demokratik bir rejimin yaşayabilirliği için, bir sivil toplumun varlığının da ötesinde, toplumun hiçbir grup, kategori ya da kurumunun iktidarın hareket ve kaynaklarını tekel altına alamamasının, böylece başka grupların iktidara gelme olasılığının önünü kesememesinin esas olduğunu vurgular.⁶ Yazarın anımsattığı bir başka nokta da, toplumsal aktörlerin devlet karşısında sahip olması gereken özerklik bir yana, bunlar arasında kurumsal ve ideolojik bağların örülmesi gerektiğidir: siyasal temsilin anayasal dayanakları, belli başlı hukuksal kurumlar, siyasal haberleşmenin özgürce gerçekleşmesi için elverişli iletişim araçları ve biçimleri. Bunlardan hiçbirinin toplumun belli kesimleri arasındaki korporatist pazarlıklarla devre dışı bırakılmasına izin verilmemelidir.⁷

Bu yaklaşım, 1950 ile 60 yılları arasında çok revaçta olan ve kişi başına ulusal gelirin artması, kentleşme, okur-yazar oranı vb. gibi kimi değişkenlerle tanımlanan ekonomik kalkınma ile siyasal modernleşme arasında doğrudan bir bağlantı kuran fakat çok sert eleştirilere hedef olan kalkınmacı paradigmadan⁸ belirgin bir biçimde ayrılmaktadır. Bu, aynı zamanda, bizim "yeni-kalkınmacılık" diye niteleyeceğimiz bir başka yaklaşımdan da ayrılmaktadır: Bu yaklaşım, demokrasiyi *yalnızca* ekonomik kalkınmanın bir ürünü olarak değerlendirmemekle, tarihsel olayların etkisi gibi kültürel etkenleri, komşu ülkelerin gelişimini, yabancı ülkelerden gelen düşünce akımlarının yaygınlığını, yöneticilerin ya da militanların davranışı gibi bir dizi etkeni göz önüne almakla birlikte, son kertede yine de kalkınmacı çözümlemeyi esas almaktadır.⁹

6. "Introduction", S. E. Eisenstadt (der.), *Democracy and Modernity* içinde, Leyden/New York, vb., E. J. Brill, 1992, s. ix.

7. A.g.y., s. ix-x.

8. Bkz. Bertrand Badie, *Le développement politique*, Paris, Economica, 1984.

9. Örnek olarak bkz. Seymour Martin Lipset, Kyoung-Ryung Seong, John Charles Torres, "Une analyse comparative des prérequis sociaux de la démocratie", *Revue internationale des sciences sociales*, no: 136, Mayıs 1993, ss. 181-205.

10. İslam ile demokrasi arasındaki ilişkilere gelince, adını andığımız yazarların değerlendirmeleri yeni bir yaklaşım getirmemektedir, zira onlar, P. J. Vatikiotis'in yaptığı çözümlemeyi olduğu gibi benimsemiş benzerler (Bkz. *Islam and State*, Bekham, Croom Helm, 1984, ss. 114-18). Buna göre, İslam dünyası ile Batı dünyası, "kültürel gelenekleri ve entelektüel tavırları açısından birbirlerinden belirgin biçimde farklıdır"; bu özellikle onların "ortak siyasal özgürlük ilkelerine sahip olmamaları" olgusu olarak kendini gösterir... zira bu ilkeler İslam'a tamamen yabancıdır", a.g.e., s. 199.

Bu yaklaşımın bizim burada ele aldığımız konu bakımından önem taşıyan bir yanı da, İslam toplumlarının otoritarizme yatkın olduklarını varsaymasıdır.¹⁰ Bu görüş, Batı'da gerçekleştirilen siyaset bilimi çalışmalarında çok yaygın olarak işlenmektedir, ancak bu tez ayrıntılı bir tanıtlamadan uzaktır.

İzleyen sayfalarda bizim üzerinde duracağımız noktalar elbette ki bir demokrasinin tüm kurucu öğelerini içermemektedir; esasen, kuramsal düzeyde ele alınırsa, böyle bütünlüklü bir listenin oluşturulması da olanaksızdır. Biz burada seçtiğimiz somut durumları ele alırken, kendimizi, son yıllarda "Türk modeli" diye adlandırılan şeyin dayanıklılığını ve bunun "ihraç edilebilirliğini" ("tekrar-ihraç edilebilirlik" de denebilir) sorgulamakla, İslam'ın siyasetle kurduğu ilişkileri kavramaya çalışmakla, siyasal rekabette parti oluşumlarının yeri (ya da yokluğu) üzerine düşünmekle, Türkiye bakımından toplumsal aktörlerin devlet karşısındaki özerkliğini ya da bağımlılığını, Azerbaycan ve Türkmenistan bakımından ise devletin inşası sürecinde bu özerkliğin ya da bağımlılığın geleceğini irdelemekle yetineceğiz. Son olarak, Rusya'yı iblis gibi göstermeksizin ve komplo tezlerine itibar etmeden, uzun süre Moskova'nın boyunduruğu altında yaşamış bu iki cumhuriyetin, her zaman bölgesel üstünlüğünü göstermeye hazır bu eski sömürgeci güç ile olan ilişkileri üzerinde fikir yürütmeye çalışacağız.

Türkiye: Devlet, Laiklik ve Demokrasi

Türkiye için, görece olarak uzun bir süre (yani 1908'den, hatta 1865'ten günümüze kadar olan dönem) göz önüne alındığında, demokratik gelişim açısından üç özellik gözlemlenebilir: çelişkili, hatta iki yönlü bir sosyolojik (fakat aynı zamanda hukuksal ve kurumsal) zemin, görece zayıf bir tarihsel yerleşiklik ve zihinsel dayanak, elverişsiz bir bölgesel ortam.

Demokrasinin Gelişimi Açısından Olumlu ve Olumsuz Etkenler Barındıran İki Yönlü Bir Sosyolojik Zemin

Weberci sosyologlar Osmanlı-Türk sistemini, Osmanlı dönemi için sultanı ya da patrimonyal, cumhuriyet dönemi için neo-patrimonyal gibi kavramlarla nitelerler. Esas olarak İslam dünyası bakımından S. Eisens-

tadt¹¹ "neo-patrimonyal" bir paradigma geliştirir: Burada "özerklikten yoksun toplumlar üzerinde siyasal merkezlerin üstünlüğü ile sağlanan otoriter bir egemenlik biçimi" söz konusudur. "Otoriteyi ellerinde bulunduranlar, herhangi bir direnişle karşılaşmaksızın, maddi malları, statü konumlarını ve simgesel değerleri dağıtma yetkisini kendileri için bir hak olarak görürler." Geniş ölçüde Türkiye için de geçerli olan bu paradigma, somut olarak güçlü bir devletin varlığı ve bunun karşısında bir sivil toplumun bulunmaması ile kendini gösterir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi iktidarın hep güçlü kaldığı bilinmektedir. Bu gücü dengeleyici öğeler gerçi eksik değildi, ancak bunlar "dış" değil, "iç" öğelerdi, yani onlar da merkezle bütünleşmişlerdi. Öyle ki, XVIII. yüzyıl sonunda, özellikle toprak sisteminin çökmesi sonucu ve yabancı güçlerin etkisi altında merkez zayıfladığında bile, çevrede gücü elinde bulunduranlar (âyan) Babîâli'ye kafa tutmaktan ve onu iktidar' paylaşmaya zorlamaktan acizdir. A. Kazancıgil'in de değindiği üzere, "çözücü eğilimler *Ständestaat*'ların (mutlakiyetçi Avrupa devletleri ya da düzenlerinin) oluşmasına, pazarın ve kapitalizmin gelişmesine, burjuvazinin serpilip gelişmesine, bir sivil toplumun meydana gelmesine ve böylece de 'aşağıdan yukarıya' bir demokratik yönelimin doğmasına yol açmayacaktır".¹²

Gerçi devlet kadir-i mutlaktır, ama yine de cismani olan, ruhani olana göre oldukça geniş bir özerklikten yararlanır. Kutsal Topraklar'ın fethinden sonra Halifeliği Kahire'den İstanbul'a nakleden Osmanlı Sultanı müslümanların ruhani lideri de olacak, bu sıfatla dinsel olanın dünyevi politikaların hizmetine gireceği bir iktidar stratejisini uygulamaya koyacaktır. Bununla birlikte, "bu iki alanın üst üste gelmesi Sezar'la Papalık ilişkilerine benzer bir biçim alacak, Osmanlı hükümdarı tıpkı Rus Çarları gibi dinsel iktidarı egemenliği altına alacaktır".¹³

İmparatorluk Kuran yasalarına paralel bir mevzuat da geliştirmiş, hatta onlardan bağımsız yasalar çıkarmıştır. Her ne kadar müslümanın kimliğinin temeli din olsa ve onun gözünde uygar dünya İslam toprak-

11. S. Eisenstadt, *Traditional patrimonialism and modern patrimonialism*, Beverly Hills, Sage Publications, 1973, s. 60.

12. Ali Kazancıgil, "La démocratie en terre musulmane: La Turquie dans une perspective comparative", *Revue internationale des sciences sociales*, no: 128, Mayıs 1991, s. 370. Aynı doğrultuda bkz. Metin Heper, "The 'Strong State' and Democracy: The Turkish Case in Comparative and Historical Perspective", Eisenstadt (der.), *Democracy and Modernity* içinde, a.g.e., s. 145.

13. Kazancıgil, "a.g.m.," s. 369.

larının sınırlarında bitse de, dini cemaatler, yani milletler halinde örgütlenmiş bulunan gayri müslimler de belirli bir özerklikten yararlanıyor, bu özerklik uluslarüstü bir noktaya kadar uzanabiliyordu. Geçerli olan yasa yalnızca İslami yasa değildir, aynı zamanda Kanun'dur; bu, şeriata karşı bir ağırlık oluştursun diye Padişah'ın getirdiği yasadır. Nitekim Batı'da "Muhteşem Süleyman" olarak tanınan Sultan Süleyman, Türkçe'de "Kanuni" olarak bilinir. Daha sonraları ise Aydınlanma çağıının ve Fransız Devrimi'nin yaydığı düşünceler ve özellikle de laiklik ilkesi, Osmanlı ve Türk aydınları üzerinde büyük bir çekim yaratacaktır. Cumhuriyet'in seçkinleri, İslam dünyasında ilk kez olmak üzere devletin laikliğini bir ilke olarak anayasaya koyma noktasına kadar gideceklerdir. Oysa, Batı dünyasında laiklik genel olarak devletle toplum arasındaki bir diyalog sonucu benimsenmişken ve buna bağlı olarak da toplumda belli bir yerleşikliğe sahipken, Türkiye'de bu tıpkı demokrasinin kuruluşunda olduğu gibi yukarıdan aşağı dayatılmış bir ilke olarak uygulanmış ve devletin denetimi altına konulmuştur; bu denetim işi ise esas olarak Başbakanlığa bağlı bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na bırakılmıştır. Bu anlamda, Türkiye'de dinin devletleştirildiğini ileri sürmek pek de abartılı olmayacaktır,¹⁴ bu da, Kemalizm'in bir ideoloğu olan Ziya Gökalp'in esasen arzuladığı bir gelişmeydi.

*Tarihsel Yerleşikliğin ve Düşünsel Dayanakların
(Özellikle Batı Demokrasileri ile Karşılaştırıldığında)
Görelî Zayıflığı*

Varlıklarının bir demokrasi için vazgeçilmez olduğu bilinen siyasal partilerle başlayalım. En çarpıcı ve en uygun betimlemeyi, Türkiye'yi "gelişmekte olan ülkelerde demokrasi için bir deneme tahtası" olarak gören D. Rustow'da buluyoruz. Yazar Türk siyasal partileri tarihinde, XIX. yüzyılın son çeyreğinden beri birbiri ardından gelen iki dönemi, "diastol" ve "sistol" dediği gevşeme ve kasılma dönemlerini ayırt etmektedir. Her dönemin ilk aşamasında, daha önceki dönemle karşılaştırıldığında, büyük bir örgütlenme özgürlüğü vardır.

Nitekim, yeni doğmakta olan kamuoyunun ve siyasal örgütlenmenin görece özgür bir biçimde geliştiği ve birinci dönemin genişleme

14. Bkz. Semih Vaner, "Laïcité et monde musulman", *Encyclopaedia Universalis* 1991, s. 107.

aşaması olarak kabul edilebilecek olan 1865-78 yıllarının ardından, II. Abdülhamid'in (1876-1908) otokratik rejimi gelmiştir. 1908'deki Jön Türk devrimi ile partiler için sayıca çoğalma dönemi açılacak, bunu ise İttihat ve Terakki'nin 1913-18 arası diktatörlüğü izleyecektir. Bunun ardından ise, görece ifade özgürlüğü ile tek parti iktidarının dikta yönetiminin birbirini izleyeceği bir dönem gelecektir (1923-45). Bu aynı özgürlük-otorite sarkacını, savaş sonrası dönem ile Demokrat Parti'nin ilk yılları ve bu partinin yönetiminin sonlarına doğru otoriter yöntemlere dönüşü arasında da gözlemlemek mümkündür. 1960-61 yıllarının askeri ara rejimi, siyasal partiler açısından daha özgür ve daha yoğun etkinlikler döneminin yolunu açmıştır. D. Rustow'un¹⁵ çözümlemesinin yakın dönemlerdeki ve kitabının yayımlanmasından sonraki gelişmelere nasıl uygulanacağı da böylece gözler önüne gelebilmektedir: 1971-73 ve 1980-83 ara dönemleri "sistol" (kasılma), 1973-80 ve 1983 sonrası dönemler de "diastol" (gevşeme) olarak değerlendirilecektir.

Ne var ki, siyasal partilerin gelişimi hakkında genel olarak oldukça doğru bir fikir veren bu şema, değişimler ve bunalımların kökeni konusunda sessiz kalmaktadır. Oysa, bu dönüşümler ve bunalımlar siyasal sistemi etkilemekte, partilerin çıkarlarına hizmet ettikleri toplumsal güçlerle ve iç çatışmalarını yansıttıkları seçkinlerle kurdukları ve geliştirdikleri ilişkileri belirlemektedir.¹⁶

Görece uzun vade içinde bakıldığında, demokrasinin kök salmasının çok taze olduğu, bir süreksizlikten söz edilebileceği, 1865'i hareket noktası alırsak dikta ve otoriter rejim dönemleriyle (otuz yıllık Abdülhamid, beş yıllık İttihat ve Terakki ve yirmi üç yıllık tek parti dönemleri [1923-46]) kesintilere uğramış bir yörünge çizebiliriz. Hatta 1946'da çok partili yaşama geçildikten sonra bile demokratik sürecin 1960'ta, 1971'de ve 1980'de olduğu gibi kesintiye uğraması sık rastlanan bir olaydır. Esasen, demokratik fikirlerin zayıf biçimde kök saldığıının kabul edilmesi de bir gerekliliktir.

"Bizde demokrat bir partiye gereksinim yoktur," diyordu İttihatçı

15. Dankwart Rustow, "The Development of Parties in Turkey", J. L. Palombara ve M. Veiner (derl.), *Political Parties and Political Development*, Princeton, Princeton University Press, 1966, s. 112.

16. Semih Vaner, "Etat, société et partis politiques en Turquie depuis 1902", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, no: 50, 1988, s. 91.

17. Ubeydullah Efendi'nin Aydın nutku, aktaran T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay., 1984, cilt 1, s. 173; buradan aktaran Hamit Bozarslan, *Les courants de pensée dans l'Empire ottoman, 1908-18*, doktora tezi, Paris, EHESS, 1992, s. 197.

bir yönetici, "öyleyse demokratlar ne işe yarayacaktır?"¹⁷ Bu safsata kuvveden fiile geçirilecektir: 1910'da kurulan Osmanlı Demokrat Fırkası, gerçekten de hiçbir anlamı olmadığı gerekçesiyle ağır baskılara uğramıştır. Bununla birlikte, İttihat ve Terakki içinde, azınlıkta da olsa liberal bir kanat vardı ve başını da Maliye Nazırı, bireycilik ve serbest ekonomi yanlısı Cavit Bey çekmekteydi. Ona göre "Hasılı, hiç kuşku yoktur ki serbest rekabete karşı kullanılmak üzere benimsenecek yöntem ne olursa olsun bunun olumsuz sonuçları kendini toplumda mutlaka hissettirecektir".¹⁸ Modern Türkiye'nin doğuşu konusunda referans olarak kabul edilen yapıtında Bernard Lewis aşağıdaki satırları yazarken, kuşkusuz 1876 ve 1908'deki Birinci ve İkinci Meşrutiyet rejimleriyle birlikte bu son düşünce akımını da düşünür görmektedir: "Özgürlüğün bağımsızlıkla eşanlamı olduğu nice Doğu ülkesinin tersine, Türkiye yalnızca ulusun başka uluslar karşısındaki haklarının değil, aynı zamanda ulus içinde yaşayan bireyin haklarının da savunulmasına özen gösteren gerçek anlamda bir demokratik harekete sahne olmuştu."¹⁹

Jön Türkler'in liberal kanadını temsil eden Prens Sabahattin ise, en demokratik model olduğu düşünülen bir cumhuriyetin ilan edilmesi fikri konusunda kuşkularını saklamıyordu. Onun düşüncesine göre bu, çoğulculuğa dayalı bir siyasal yaşama geçiş için yeterli olmayabilecekti.²⁰ Bir başka düşünce akımı da, kayıtsız koşulsuz İslam'a dönüşmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. Dönemin İslamcı fikirlerinin temsilcilerinden olan Sait Halim Paşa'ya göre, aristokrasi ile özgürlük yanlıları arasındaki savaşım sonunda ortaya çıkan Batı demokrasisi çok yakın bir zamandan beri vardı, oysa "tarihi bir Osmanlı demokrasisi" geçmişten beri yaşamaktaydı.²¹

Daha sonra, Türk ulusu etrafında yeni bir devletin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında siyasal demokrasi düzen, ilerleme ve Batılılaşma gibi kavramlar karşısında hep ikinci planda kalacak ve her seferinde ertelenecektir. Siyasal yaşamı boyunca hep bir *outsider* kalmış olan A. Hamdi Başar gibi bu sorun üzerine düşünmüş olanlar için bile "özgürlüğün yerleşmesi ancak ve ancak devletçilik yoluyla mümkün-

18. Cavid Bey, "Mesail-i İktisadiye'de Hayalperverlik", *Toplum ve Bilim*, no: 17, s. 149, aktaran Bozarslan, *a.g.e.*, s. 205.

19. *Islam et laïcité*, Paris, Fayard, 1988, s. 266. *The Emergence of Modern Turkey* adıyla ilk kez 1961'de yayımlanan yapıtın Fransızca çevirisi.

20. Bozarslan, *a.g.e.*, s. 215.

21. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, İstanbul, Tercüman Yay., tarihsiz, s. 90; aktaran Bozarslan, *a.g.e.*, s. 237.

dür".²² İttihatçı düşünceleri sürdüren, güçlü ve toplumdan ayrı bir devlet kurmayı ön planda tutan Kemalist ideologlar ise seçkin ve iradeci bir yaklaşımı benimsiyor, toplumu "imtiyazsız sınıfsız kaynaşmış bir kitle" olarak görüyorlardı; bu yaklaşım en belirgin uygulamasını, tek parti döneminde uzun yıllar Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği ve Başbakanlık yapan ve "Devlet insanlığın yarattığı en büyük eserdir," diyen Recep Peker'in otoriter ve merkezi yönetimi altında tanıyacaktır.²³ Bu durumun ve bu bakış açılarının demokrasinin bireyci ve eşitlikçi değerleri ile bağdaşamayacağı açıktır. Bununla birlikte, bu devlet hayranlığının yanında, seçkinlerde demokrasinin yokluğu konusunda bir vicdan azabı bulunduğunu da eklemek gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Cumhuriyet Türkiye'si'nin miras olarak devraldığı bir devlet geleneğinin bulunduğunu daha önce belirtmiştik. M. Heper'in savunduğu bu teze göre, Türkiye ile yeni kurulan devletler arasında ikili bir farklılık vardır: Türkiye'de güçlü bir devlet varken ikincilerde zayıf, hatta yok mertebesinde devletlerle karşılaşmakta, öte yandan Türkiye'de devletin siyasette oynadığı önemli rol, bu ülkeyi kıta Avrupası'nın devlet geleneği olan ülkeleri ile aynı küme içine sokmaktadır.²⁴ Dolayısıyla, Cumhuriyet döneminin ilk onyılları için toplumsal aktörlerin devlet karşısında özerkliklerinden söz edilemez. Hatta daha sonra, yani çok partili sistemin benimsenmesinden sonra bile toplumsal gruplar kendi aralarında sağlam yatay bağlar kurmamışlar, ortak taleplerini çıkar grupları aracılığıyla biçimlendirerek ileri sürmemişlerdir. Dolayısıyla, siyasal partilerle toplumsal gruplar arasındaki bağlar hep zayıf olmuştur ve bu da Türkiye'de meşruiyet bunalımlarının ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.²⁵ Son olarak zikretmek gerekir ki Türkiye'de devlet, sanayileşme sürecine etkin biçimde katılmıştır. ²⁶

22. A. Hamdi Başar, *Demokrasi Buhranları*, İstanbul, İstanbul Yay., 1956, s. 68

23. Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi, 1930-45*, İstanbul, Altın Kitaplar Yay., 1983, s. 129.

24. Heper, "a.g.m.", s. 144-45.

25. "A.g.m.," ss. 158-160.

26. Shlomo Avineri, "It is consequently true that late industrialization (which then occurs with greater intensity) poses greater challenges to the development of democracy. But the question is not only one of early vs. late industrialization. The examples of pre-war Germany and Japan suggest another variable: the degree of state involvement in the process of industrialization" (sonradan sanayileşmenin –ki bu durumda sanayileşme daha da yoğun bir biçimde gerçekleşecektir– demokrasinin gelişimi açısından büyük engeller yarattığı açıktır. Ancak mesele sanayileşmenin erken ya da geç olması değildir. Savaş öncesinde Almanya ve Japonya'nın durumu bir başka değişkeni gündeme getirir: sanayileşme sürecindeki devlet müdahalesinin bo-

*Özellikle 1920-40 Yıllarında
Olumsuz Bir Bölgesel, Hatta Uluslararası Ortam*

Kemalist otoriter modernleşmenin Rıza Şah'ın İran'ında ve Amanullah'ın Afganistan'ında belli bir etkisinin olduğu bilinmektedir. Arap dünyası söz konusu olduğunda bu etkinin daha zayıf olduğu söylenebilir; nedeni de, Türk ve Arap toplumları arasındaki zaman boyutu farklılığıdır. Gerçekten de, bu sonuncular çok uzun süre Batı'nın egemenliği altında yaşamışlardır. Toplumlar arası ilişkilerin zayıflığı ve İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası ilişkileri belirleyen iki kutuplulukta, bu ülkelerin içinde bulunduğu farklı konumlardan kaynaklanan ve çoğu zaman çatışmalı olan ilişkiler de bu etkinin zayıf kalmasında rol oynamıştır. Bu konuda söylenebilecek olan şudur ki, Türkiye, kültürel planda çok yakın olsalar da, Ortadoğu'da herhangi bir Arap ya da Arap olmayan ülkeyi model almayı düşünemezdi.²⁷

Öte yandan, Kemalizm'i, Nazizm ile İtalyan faşizminden ayıran açık farklara rağmen, bu iki ideolojinin 1930'lu yıllarda demokrasiye geçme şansını kaçıran Türkiye üzerinde son derece olumsuz etkiler yaptıkları yadsınamaz bir gerçektir; hatta bu ideolojilerin, sınırlı olarak kalmış olsa da, bazı siyaset adamları ve aydınlar üzerinde önemli bir etkiye bulundukları ortadadır. Son olarak belirtmek gerekir ki bu ülke "büyük Kuzeyli Komşu"nun sürekli baskısı altındaydı ve komünizm propagandası ile Sovyet yayılmacılığını özdeşleştirme, Kemalist ideolojinin değişmez temalarından biriydi. Bu özdeşleştirme Kemalizm sonrası seçkinleri de yoğun biçimde etkilemiş ve sol partilerin kurulmasının ve ilerlemesinin önündeki başlıca engellerden biri olmuştur. Buna

yutu), değerlendirmesini yapar. "Comments on the presentations of Dahrendorf and Lipset", Eisenstadt içinde, s. 20.

27. Arap dünyasında demokrasi sorunu konusunda bkz. Saadeddin İbrahim, "Crises, elites and democratization in the Arab World", *The Middle East Journal*, Bahar 1993, ss. 292-305 (Bu inceleme, özellikle 1970-90 arası iki onyıllık üzerinde durmaktadır); daha tartışmacı ve derinlikli bir yaklaşım için, G. Salamé ("a.g.m.") ve Jean Leca, "Democratization in the Arab World: Uncertainty, vulnerability and legitimacy, a tentative conceptualization and some hypotheses", Madras Üniversitesi ve Hindistan Siyaset Bilimi Derneği'nce düzenlenen kolokyuma sunulan rapor, Madras, 27-31 Ocak 1992, 48 s. Leca, başka noktalar yanında "demokratik rejim" ile "demokratik toplum" ayrımı yapılması gereğini vurgulamaktadır (s. 21); ona göre demokrat teriminin farklı anlamları vardır ve "demokratlar" bundan "anayasacılığı" anlarken, "İslamcı demokratlar" için bu deyim "popülizm" anlamına gelmektedir (s. 13).

karşılık, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Avrupa Konseyi ve AET gibi kurumlar aracılığı ile Avrupa bağlantılarının kurulması sonucu konjonktür olumlu hale geldi; dış dinamiklerin bir rejimin demokratikleşmesi üzerinde etkili olabilmesi ölçüsünde, bu gelişme Türkiye'nin de gelişimini olumlu yönde etkiledi.

Bir "Türk demokratik modeli"nden bahsedilebilir mi? Kemalizm belirsiz bir niteliğe sahiptir: Aynı zamanda hem bir otoriter reformculuk, hem de Batı tipi bir liberal demokrasiye duyulan bir özlemdir. CHP, bu iç çelişkileri yansıtır. "Parti-devlet" kimliği ile CHP, önce reformcu yaptırımların uygulama aracı, sonra da belli bir siyasal liberalleşmenin hem ifadesi hem de gerçekleşme yeri olmuştur.²⁸ Belli bir demokrasi biçimi, seçkinler tarafından bahşedilmiştir. Bu demokrasi, 1950'den beri oluşum halinde bulunan bir sivil toplum tarafından benimsenecektir, zira bu sivil toplum ekonomik anlamıyla bir pazarın yavaş yavaş doğuşuna tanıklık etmektedir. Bu iki olgu, büyük olasılıkla birbirinden kopuk gelişmeler değildir. Bu gelişmede Şerif Mardin'le birlikte "belirsiz bir toplumsal kıpırdanış" ya da doğmakta olan bir "sivil toplum" görmekte tereddüt edilebilir,²⁹ ancak sivil bürokrasinin gerilemesi ne kadar gerçekse, toplumsal alanın ortaya çıkışı da o kadar gerçektir.

Sınırlı da olsa, bazı darbelerle kesilmiş bulunsa da³⁰ kırk yıllık par-

28. Burada, "liberalleşme" ile "demokratikleşme"yi birbirinden ayırmak uygun olacaktır. Bu ayrımda gözlemlenmesi gereken olgu ise, "liberalleşme"nin esas olarak yukarıdan aşağıya gelen bir işlem olması, daima egemen seçkinlerin güçlendirilmesi amacı ile toplumsal ve siyasal haklar tanımayı göze alarak kimi "yıkıcı" baskıların denetlenmesine ve sonuç olarak da sistemin daha iyi işletilmesine ve bazen de iktidar koalisyonunun genişletilmesine yönelik olmasıdır; buna karşılık "demokratikleşme" çoğunlukla toplumdaki muhalif güçlerin eseridir ve bütün hakların kullanılması yoluyla başka sınıfların ve başka taleplerin siyasal mücadeleye katılmasını sağlamayı amaçlar (Pek çok Üçüncü Dünya ülkesinde ve Latin Amerika'da gözleendiği gibi, belli bir "değişme süreci"nin ortasında girilen ve gerçekçi olma ya da dönüşümcülük gerekçeleriyle açıklanan bir kendi içine kapanma, elbette bir demokratikleşme sayılmamalıdır). Giampaolo Calchi Novati, "Démocratie et transformation sociale dans les pays du tiers-monde", *Cosmopolitiques*, Nisan 1989, s. 80'de şu makaleyi zikreder: L. Morlino, "Un modello a più variabili", *Politica internazionale*, 1983, no: 6, ss. 53-54.

29. Şerif Mardin, "Le concept de société civile en tant qu'élément d'approche de la société turque", *Les Temps Modernes*, Temmuz-Ağustos 1984, s. 65.

30. Bu kesintiler konusunda G. Hermet şu noktayı belirtiyor: "Bu otoritarizm ve demokrasi aşamaları Batılı çevrede bile birbirini o kadar yakından izlemektedir ki, bir siyasal serbestlik ve siyasal sertlik dönüşümü varsayımı ileri sürülebilir", *a.g.e.*, s. 160.

lamente deneyim ve siyasal çoğulculuk temsile dayalı bir meşruluğu sistemin içine sokmuştur; bu da, devlet değil toplumsal kesimler ya da marjinal gruplar tarafından siyasal iktidarın yasadışı yollarla ve şiddet kullanılarak ele geçirilmesi stratejisini siyasal alanın dışına itmiştir. Belli kurumsal kısıtlamalarla da olsa partilerin rekabet içinde bulunmaları ve bu rekabette İslamcı eğilimdeki partilerin de yer alması, Türkiye'de köktenci müslüman hareketlerin etkisini ve meşruluğunu sınırlamaktadır; bunlar, verili yapıyla bütünleşme, içeriden ele geçirme ve "kemirme" stratejileri ile kendilerini parti rekabeti alanının dışına atma stratejisi arasında bir seçme yapma durumunda bulmaktadırlar. Hatta, demokratik oyun kurallarına uymaya kararlı bir İslamcı kesimin bir ölçüde kendi dini kurallarını gündelik gerçekliğe uyarladığı bile gözlemlenebilir.

Gerçi hâlâ pek çok eksiklik ve yetersizlik varlığını sürdürmektedir: 1950'den beri canlılığını koruyan bir sorun olarak ordunun sivil iktidara ve parlamenter denetime tabi kılınması, bazı Avrupalı çevrelerin göstermek istediği kadar vahim olmasa bile gerçek bir sorun olarak karşımıza çıkan insan hakları, şendikalar ve dernekler üzerinde kendisini duyuran kısıtlamalar, çözümü sabırlı bir diyalog gerektiren Kürt sorunu, vb...

Burada, Türkiye'de demokrasi için hem bir test hem de bir ayna işlevi görecektir olan Kürt sorununa özel olarak değinilmesi gerekiyor. Bu sorunun 1984'ten beri, yani Stalinist eğilimdeki PKK'nın silahlı mücadeleye geçişinden bu yana nasıl kanlı bir dönemeç aldığı herkesçe bilinmektedir. Türkiye ile çıkar çatışmaları bulunan bazı yabancı ülkeler ile bazı durumlarda onun siyasal rejimine karşı olan kimi çevrelerin desteklediği besbelli olan bu arkaik hareketin gerçek ağırlığıyla ters orantılı olarak Kürt dünyasında işgal ettiği yerin büyüklüğü, bu dünyanın siyasal hamlılığını ve zayıflığını akla getirmektedir. Öte yandan, bir Kürt nüfusun yaşadığı İran, Irak, Suriye'de değil de, buralarda hiç bulunmayan bir demokratik platformun iyi kötü işlediği Türkiye'de etnik çatışmaların en kanlı boyutlara ulaşması olgusu, bizzat demokratik sistemin kendisinin zaafını ortaya koymaktadır. Fakat aynı zamanda Türkiye'deki Kürt ulusçu hareketi içinde PKK'nın ağırlığı, demokratik alanın sınırlılığını da göstermektedir; demokratik alan bu özgül sorun çerçevesinde ülkede son derece etkisiz kalmıştır. Bu durum ayrıca Doğu'ya ilişkin siyasal bir projesi olmayan ve Anadolu gibi bir kültür ve insan mozaiğinde yeni bir yurttaşlık biçimi yaratamayan cumhuriyet seçkinlerinin vahim ihmallerini gözler önüne sermektedir. Burada Mustafa Ke-

mal'in bir ulusal kurtuluş bağlamı içinde Anadolu'yu yalnızca Türklüğe indirmek istemiş olduğunu da belirtmeliyiz.

Bir Türk demokrasi modelinden, ancak onun kozlarını olduğu kadar zaafalarını ve sınırlarını da vurgulayarak bahsedilebilir: lutfedilmiş bir demokrasi, belirlenmiş tarihlerde her kademe için seçim yapılması, hareketlerinde görece özgür çok sayıda siyasal parti, normal zamanlarda hiçbir sansüre tabi olmayan çoğulcu basın, görevlerini görece bir bağımsızlık içinde yerine getiren yargıçlar, İslam'ın demokratik oyun kuralları ile bütünleşmesi (Türk demokrasisi kendi müslümanları ile iyi geçinemediği için, bazen onu sistemin dışına itebilir), askeri kurumun sivil yapı üzerinde vesayeti, kollamacılık, vb. Şöyle rasgele sıraladığımız bütün bu nitelikler, kendine özgü yanları da olan bir siyasal sistemin kurucu öğelerini oluşturur. Bu yapıda gerçi "ithalat" öğeleri de vardır, ancak onu bütünü ile bir "ithal malı" olarak görmek ve göstermek olanaksızdır. Peki, bu "model" bölgede etkili olabilir, uygulanma şansı bulabilir mi?

İlk elde, siyasal modellerin çok zor ihraç edildiklerini söylemeliyiz. Öte yandan, Türkiye de kendi demokrasisini "ihraç etmeye" öyle pek hevesli değildir: O, olsa olsa, Türkdilli yeni cumhuriyetlerde kendisinininkiyle benzer bir laiklik biçiminin kurulup yerleşmesini arzu edebilir, ki bu da İran'ın etkisinin önünü kesme işlevini yerine getirirse yeterli sayılacaktır. Bunun yararı azımsanmamalıdır, zira laiklik demokrasi için yeterli koşul değilse bile onun vazgeçilmez ve ayrılmaz parçasıdır. Ve tarihinde ilk defa olarak, Türkiye Rusya'nın Türkdilli halkları karşısında "ihracatçı" konumunda bulunmaktadır. Oysa, geleneksel olarak daha çok Rusya'nın Türkdilli seçkinleri Osmanlı İmparatorluğu'na (ve Türkiye'ye) düşünce ihracatı yapmaktaydı. Bu olgu üzerinde düşünmek, ilginç noktaları ortaya çıkarabilecektir. Son olarak, bu toplumlardaki yerli dinamiklerin hesaba katılması gerekir: devlet kuruluşu süreci, gerçek ya da gizil toprak uyuşmazlıkları, demokratik düşüncelerin zayıflığı, ekonomik sorun, vb.

İç ve Dış Dinamikleriyle Türkdilli Dünya

Parti kadrolarına yönelik olarak 1987 Ocağı'nda toplanan merkez komitesi plenumunda Gorbaçov tarafından başlatılan ve parti içinde demokratikleşmeyi hedef alan *demokratizatsiya* hareketi, çok kısa bir süre içinde tüm toplumun demokratikleştirilmesi projesine dönüştü ve

1989 sonunda çoğulcu bir demokrasinin kurulmasına ilişkin açık bir kamuoyu tartışması haline geldi.³¹ Bir yazarın "donup kalmış bir sistemden, sınırları henüz belirsiz bir yeni demokrasi biçimine kontrollü geçiş"³² olarak nitelediği bir hareketin, eski SSCB içinde daha çok merkezi (Rusya)³³ ve yakın çevreyi (Ukrayna, Beyaz Rusya, Baltık Cumhuriyetleri) etkileyeceği, uzak çevre olan Kafkasya ve Orta Asya'da ise etkisinin zayıf ve gecikmeli olacağı düşünülebilir.

Rus sömürgeciliğinin boyunduruğunda yaşamış bulunan ülkelerdeki demokratikleşme sorunsalı, bu ülkelerin Moskova karşısındaki bağımlılıkları/bağımsızlıkları sorusunu gündeme getirir. Herkesçe bilinmektedir ki Sovyet sisteminde *Rus halkı* yönetici ulus olarak kabul edilmekte, "yerel" düzeydeki yöneticilerse Kremlin'e bağlılıkları ile tanınmaktaydılar. Örneğin, Beria'nın güvenilir adamı ve 1936'dan itibaren Güney Kafkasya'nın mutlak hâkimi olan Azerbaycanlı komünist lider Bağirof, 1952'de şunları yazmakta duraksamayacaktır: "Çar'ın sö-

31. Bununla birlikte, demokrasi ve demokratikleşme terimlerinin kullanılmasında belli bir özenin gösterilmesi gerekmektedir. Gorbacov'un niyeti partiyi ve toplumu daha etkin ve dinamik kılmayı amaçlayan bir düşünce çoğulculuğunu sağlamaktı. Yine, siyasal durumun gelişiminde son derecede önemli bir rol oynamış bulunan *glasnost*, Gorbacov'un gözünde ulaşılacak bir hedef değil, ülkenin gecikmişliğini ve ülkeyi değiştirmek için işe koyulmak gerektiğini topluma anlatmanın bir aracı idi... Gorbacov ancak 1988 Haziranı'ndaki 19. Parti Konferansı'ndan itibaren siyasal reformlar yapılması gereğinden ciddi olarak bahsetmeye başladı. Onun için bu reformlar sistemin içinde yapılacak değişikliklerdi ve bu sistem içinde Parti, "toplumun yönetici gücü olmayı sürdürmekteydi". (Bu noktaya dikkatimi çeken Anne de Tinguy'ye teşekkür ediyorum.)

32. Irène Commeau-Rufin, "URSS: quelle démocratie?", *Pouvoirs*, no: 52, 1990, s. 97. Yazara göre, "Sovyet toplumu içindeki bölünme, türdeş toplumsal grupların ve yeterince güçlü ortak çıkarların temsilcisi siyasal partilerin doğuşuna elverişli bir yapı görünümünde değildir" (ss. 93-94).

33. Bu konuya ilişkin olarak bkz. Anne Gazier, *Les pouvoirs locaux dans les régions russes du Centre-Terres Noires. Transition ou opposition?* Cahiers du CER-I, 1993, 46 s. Yazar burada, *İzvestiya*'dan gazetecilerin, başarısız Ağustos 1991 darbe girişiminden bir ay sonra Kabarovk "bölgesinde" yerel iktidarın özellikleri üzerine yaptıkları bir araştırmadan söz etmektedir. Gazetecilerin değerlendirmesine göre, "darbenin başarısızlığını izleyen 'devrim'in yarattığı umutların ve hayallerin tersine, iktidar ne 'yeni' idi, ne de 'demokrat'lar tarafından yürütülüyordu" (s. 5). Yazarın kendisi de, araştırma yaptığı bölgedeki beş *oblast*'ın durumunu çözümlerken 1990 baharında yerel Sovyetler için yapılan seçimlerin SBKP yerel organlarının yakın denetimi altında cereyan ettiğini gözlemlemektedir (s. 10). Hatta yine aynı yerde ileri sürdüğüne göre, "eski nomenklaturanın yönetimin çoğu kadrolarında iş başında kalması, Brejnev dönemi yıllarında özellikle gelişmiş olan kayırmacılık ya da yolsuzluk gibi belli pratiklerin varlığını sürdürmesini kolaylaştırmaktadır" (s. 40).

mürge politikasının gerici niteliği bir yana, unutulmamalıdır ki bu halkların Rusya tarafından ilhakı onlar açısından tek çıkış yoluydu ve bu onların yazgıları üzerinde sadece olumlu etkiler yapmıştır.³⁴ Stalin politikasından ayrılan Kruşçev'in 20. Kongre'de gerçekleştirdiği değişiklik, Rus ulusunun merkezi konumunu temel olarak etkilemeyecektir.

Sovyetler'in dağılmasının ardından –Azerbaycan'ın ilk adımda katılmayı reddettiği– BDT'nin kurulması, eski sömürgeci güç bakımından bölgede belli bir egemenliğin sağlanması, ya da en azından belli bir ağırlığın ve etkinin elden çıkarılmaması hedefine yönelik bir girişimdi. Yeni "Rus askeri doktrini", biri eski Sovyet cumhuriyetlerinde bulunan Rus azınlıkları korumak, öbürü BDT'nin sınır güvenliğini sağlamak olmak üzere kendisine tanıdığı iki temel "hak" aracılığı ile böylesi bir çerçeveyi haklı göstermeyi amaçlar.³⁵ İmparatorluk özlemleri, ortodoks dayanışması, silah piyasası, petrol çıkarları gibi benzer diğer etkenler de bu stratejik oyunun içine girmektedirler. Bütün bölgesel güçler arasında, gerek yöreyi çok iyi tanınması sayesinde, gerekse nüfussal, askeri ve ekonomik ağırlığı ile Rusya hiç kuşkusuz açık farkla en güçlü konumda olan ülkedir; bu nedenle, her ne kadar hassas olsa da yeni bölgesel düzeni tanımlamak için kullanılan "Pax russica" deyimini uygun düşmektedir.³⁶ Janri Kachia'ya göre Kafkasya için söz konusu olan "Ruslar'ın kontrol altında gerçekleştirdikleri bir istikrarsızlaştırma stratejisidir ve bu sadece içerideki 'tutucular'ın işi olmayıp, Moskova'nın izlediği tutarlı bir çizginin uygulamasıdır".³⁷

34. Aktaran Hélène Carrère-d'Encausse, *L'Empire Eclaté*, Paris, Flammarion, 1978, s. 32.

35. Bkz. Jan Krauze, "La Russie et ses marches", *Le Monde*, 1 Temmuz 1993.

36. Bu, Sophie Shibab'ın bir makalesinin adidir ve Ermenistan'ın Moskova ile nasıl ayrıcalıklı bağlar kurmayı başardığını belirterek durumu çok güzel özetlemektedir: "Ermenistan ayrıca Moskova'da Yeltsin yanlısı demokratların iktidara gelmesini rahat bir nefes alarak karşılamış, BDT içinde Rusya ile bir askeri ittifak yapılmasının en sıcak yandaşlarından biri olmuştur. Bu bölgelerde Rusya'nın rakibi ve eski düşmanı olan Türkiye'nin sınırlarını gözetlemek amacıyla topraklarında Rus birlikleri bulunduruyordu. Bu durumda ise Moskova'nın izleyeceği çizgi, kendiliğinden belli oluyordu: Gürcistan'a karşı Abhazlar'ı, Azerbaycan'a karşı Ermeniler'i destekleyerek, Ruslar bu iki devlet üzerinde kendi etki alanlarına girmeleri doğrultusunda baskı yapmış oluyordular" (*Le Monde*, "Pax russica" en Transcaucasie", 10 Ağustos 1993).

37. "L'écheveau caucasien", *Politique internationale*, no: 60, Yaz 1993, s. 26-27.

38. Alexandre Adler, "L'URSS est morte, Vive la Russie!", *Politique internationale*, no: 55, Bahar 1992, s. 134.

Ruslar'ın yeni devletlerdeki varlığı ve yerel halkla olan ilişkileri göz önüne alınması gereken bir etkidir. Yakınlarda yayımlanan bir makalesinde A. Adler³⁸ Sovyet müslümanları arasında üç grup ayırt eder. Birinci grup, Rusya'daki müslümanlardan oluşur; ikinci grup ise onun "Kazak grubu" –Türk terminolojisi bu gruba Kıpçaklar demektir– dediği kesimden ibarettir, ayrıca o bu gruba Kırgızlar'ı da katmaktadır; bir üçüncü grup ise, öncelikle Türk ve Şii olan Azeriler'den, Türkmenler'den ve Özbekler'den oluşmaktadır. Adler, ikinci ve üçüncü grup arasındaki ayrımı haklı göstermek için Ruslar'ın Kazakistan'da olduğu gibi Kırgızistan'da da nüfusun %55 ile %40'ı³⁹ arasında bir oranı temsil ettiğini öne sürerek, "haklı olarak bu yeni devletlerin çiftuluslu niteliklerini korumaya çalıştıklarını" eklemektedir.

Birinci grubu oluşturan Rusya müslümanlarının hemen tümü, Dağıstan'daki bazı topluluklar dışarıda bırakılacak olursa, Türkdillidirler: Tatarlar, Başkırtlar, Yakutlar ve Karaçaylar için durum budur. Bunların yazgıları, orta erimde Rusya'nın kendi demokratikleşme sürecine bağlıdır. Bütün bu halklar içinde en yoğun demokratik istemler, büyük olasılıkla Tatarlar'dan geleceğe benzemektedir.

Adler'in ikinci ve üçüncü gruplar arasında yaptığı ve –Türkçeciler'in Kıpçaklar'la Oğuzlar arasında yaptıklarına denk düşen– ayırım, Kazaklar'la Kırgızlar'ın uzlaşma yolu aradıkları Ruslar'ın varlığını vurgulaması ölçüsünde çarpıcıdır. Buna karşılık, Adler'e göre,⁴⁰ üçüncü grup "eski SSCB alanını iyiden iyiye terk etmiş bulunmaktadır. Her ne kadar ekonomik nedenler Rusya ile yakın ilişkilerin korunması gerektiği yönünde ise de (...), kültür ve politika, gündelik yaşamda diğer doğrultuda etkilerini sürdürmektedir". Hesaba katılması gereken bu Rus varlığı etkeni dışında, siyasal geçiş süreçlerinde ortak nitelikler taşımakla birlikte kendilerine özgü yanları da bulunan bu beş Türkdilli cumhuriyetin gelişme çizgilerini izlemek uygun olacaktır. Bu bağlamda biz, Azerbaycan ve Türkmenistan üzerinde özellikle durmak istiyoruz.

39. "A.g.m.", s. 129. A. Giroux'nun tahminlerine göre, Kırgızistan'da yaşayan Ruslar'ın bu ülke nüfusuna oranı %20'dir (2-3 Kasım 1992'de Ankara'da yapılan kollokyuma sunulan rapor, s. 43). 1989 sayımı verilerine dayanan J. Radvanyi ise, Ruslar'ın oranını Türkmenistan için %15, Kırgızistan için de %24 olarak belirtmektedir. Bkz. "Cœur dérivant d'un continent", *Autrement* içinde, Orta Asya özel sayısı (der. C. Poujol), 1992, s. 28, no. 1. 1989 sayımı verilerine göre, Kazakistan'ın toplam 16.46 milyonluk nüfusu içinde Kazaklar 6.53, Ruslar 6.22 milyondur. Bu son rakamlar bana Anne de Tinguy tarafından verilmiştir.

40. Adler, "a.g.m.", s. 134.

İçeride, görünürdeki *status quo*'ya rağmen, bölgenin siyasal denetimi elde tutmak isteyen belli başlı üç odak arasında çekişme vardır: eski komünist nomenklatura, demokratik ve laik hareketler ve İslamcı gruplar.⁴¹ Bununla birlikte, ister Azerbaycan ister Türkmenistan söz konusu olsun, durumun gelişimi daha şimdiden bir ülkeden diğerine farklılıklar göstermektedir.

Beş yıldan beri Azerbaycan siyasal yaşamı üç ana öncelik çevresinde yapılmaktadır: Ermenistan'la olan kanlı çatışma; bağımsızlığını elde etmeye çalışan "Res Publica" ile Moskova arasındaki ilişkiler, ki bu da devletin kuruluşu sorunu ile doğrudan bağlantılıdır; ve yeniden doğmakta olan iç siyaset. Bu da, çok yakın zamana kadar, müstafi Başkan Muttalibov'u destekleyen eski nomenklatura egemenliğindeki Parlamento ile Azerbaycan Halk Cephesi'ni karşı karşıya getirmekteydi.⁴²

Sovyet totalitarizminden kurtulur kurtulmaz, Azerbaycan kendini Ermenistan'la savaşın kısılcında bulmuştu. Nitekim, ülkenin istikrarsızlığa sürüklenmesinde baş etken, nüfusunun çoğunluğu Ermeni olan ve Moskova'nın 1923'te özerklik statüsü vererek Azerbaycan'a bağladığı Yukarı Karabağ anlaşmazlığıydı. Silahlı çatışma Yukarı Karabağ sınırlarını aşmış, 1993'ün ilk aylarında Ermeniler Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'sini işgal etmişlerdir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin kınamalarına rağmen gerçekleşen bu işgal karşısında Batı kamuoyu kayıtsız kalmış ve bir milyondan fazla Azerbaycanlı göç etmek zorunda bırakılmıştır. Azerbaycan'ın Ermenistan'ın saldırısı karşısında aciz kalması, bu Güney Kafkasya Cumhuriyeti'nin içinde bulunduğu çaresizliği de gözler önüne sermişti. Askeri durumun arzettiği vahamet karşısında ise, demokrasi sorunu zorunlu olarak ertelenecekti.

Sovyet ordusunun, yüzlerce kurban verilmesine yol açan ve halk tarafından "Ocak faciası" (*janvar faciası*) denilen 1990'daki Bakü müdahalesi ile de beslenen yenilgi, Azerbaycan'ın Rusya ile olan ilişkilerinin yeniden gündeme gelmesine yol açacaktır. Uzun süre komünizmin "müslüman vitrini" olarak kabul edilen Azerbaycan, Sovyet iktidarının stratejisinde son derece önemli bir yere sahipti ve bu nedenle de 1940'tan itibaren çok yoğun bir ruslaştırma propagandasına tabi tutulmuştu.⁴³ Günümüzde bu küçük ülke, Güney Kafkasya açısından⁴⁴ etnik bi-

41. Alexandrine Reille, "La formation d'un sous-ensemble régional en Asie centrale", *Ramses* 93, Paris, 1992, IFRI/Dunod, ss. 112-11.

42. Semih Vaner, "Les ambitions de l'Azerbaïdjan", *Politique internationale*, no: 57, 1992, ss. 353-63.

leşimi son derece karmaşık olduğu ve bu yüzden de gerçek ya da potansiyel çatışmaların kaynağı olduğu için, nüfusunun dörtte biri Azeriler'den oluşan İran açısından Rusya ile İran arasında bir köprü oluşturduğu ve Bakü'de olup biten her şey İran'ın istikrarını etkilediği için, son olarak da, özellikle Rusya ile ilişkileri açısından Rusya Federasyonu'ndaki Türkdilli ve müslüman topluluklarla olan yakın komşuluğu nedeniyle önemli bir stratejik konum işgal etmektedir. Bu federasyonun olası bir dağılma sürecinde, Azerbaycan'ın komşularının yanında yer almaması çok zor olacaktır.

"Rus hegemonyacılığı" konusundaki kuşkular, yakın zamandaki bazı gelişmelerle daha da artmıştır: Azerbaycan'a karşı savaşta Rus malzemelerinin ve gönüllü yardımlarının Ermeniler'e ulaşması, Rus birliklerinin terk ettiği ve Elçibey'in Şubat 1993'te "askeri başarısızlık" nedeniyle görevden aldığı albay Suret Hüseyinov'a Bakü üzerine yürüyüşünü gerçekleştirme olanağını veren silahlar, Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreteri ve SBKP Merkez Komitesi üyesi olup Yeltsin'in yakınlarından birisinin, kendisi hakkında "Rus siyasal kültürünü sindirmiş olduğunu" söylediği Haydar Aliyev'in iktidara gelişi, vb. bu ipuçları arasındadır.⁴³ Türkiye'de ve Azerbaycan'da, Elçibey'in Moskova ile araya mesafe koymakla ve aralarında Rusya ve Ermenistan'ın da yer aldığı altı eski Sovyet cumhuriyetinin oluşturduğu ortak güvenlik anlaşmasına katılmayı reddetmekle aceleci davrandığını düşünenlerin sayısı hayli kabarıktır. Zira Ermenistan, Amerika'da, Fransa'da ve Lübnan'da bulunan önemli bir Ermeni diasporasının, hatta Amerika ve Fransa hükümetlerinin ve diğer başka Batılı ülkelerin az çok gizli biçimde desteğini almaktaydı.

Demokratik bir oylama sonucunda Ebulfeyz Elçibey'in Haziran 1992'de Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı'na seçilmesi, siyasal oyunun verilerine yeni bir öge katmaktaydı: Bu, durumun yeniden ele alınması anlamında ağırlık merkezinde bir değişiklik meydana getirmekteydi. Bu süreçte Elçibey, dar anlamda bir parti olmaktan çok bir hareket olarak karşımıza çıkan Azerbaycan Halk Cephesi'ne dayanıyordu ve AHC

43. Bkz. Charles Urjewicz, "L'identité azérie à l'épreuve de l'indépendance", *R.E.M.M.*, 59-60, 1991/1-2, s. 118.

44. Janri Kachia'nın düşüncesine göre "Kafkasya kavimler arası savaşların, hatta din savaşlarının arenası değildir; söz konusu olan daha çok ortaya çıkmakta olan ulusal stratejilerin karşılaşmalarını ve çatışmalarını yansıtan jeopolitik uyumsuzluklardır", "a.g.m.", s. 19.

45. Krauze, "a.g.m."

ülkenin kuşkusuz en iyi örgütlenmiş gücüydü. Özellikle aydınlarca desteklenen Cephe, sosyal demokratları, "liberal demokratları", bazı "müslümanları" ve özellikle de "milli demokratları" bir araya getirmekteydi.⁴⁶ Söylemi ise laik, milliyetçi ve modernistti. Hareket Türk siyasal partileriyle, bu arada öncelikle de M. Yılmaz'ın liberal Anavatan Partisi ile bağlar kurmuştu. Cephe, hayli tartışılan 1990 Eylül seçimlerinde Parlamento'nun önemli yetkilerini büyük ölçüde ele geçiren Milli Şûra'yı da hemen tamamıyla egemenliği altına almıştı.

Ne var ki hareket askeri başarısızlıklar kadar kişisel uyuşmazlıklar ve hırslar nedeniyle de erimekteydi: Bu iç çatışmalar bir yandan bölünmeleri getiriyor, öte yandan da Nimet Penah ve İtibar Memedov gibi kurucuların hareketi terk etmeleri sonucunu doğuruyordu.⁴⁷ Memedov Azerbaycan Milli İstiklâl Partisi'ni kuracak ve biraz abartılı bir vurgulama ile genel seçimlere gidilmesini ve ekonominin hızla özelleştirilmesini isteyecektir.⁴⁸

Çıkış arayışı içindeki Azeri toplumunda göze çarpan "güçlü adam"a tapınma eğilimine rağmen, Aliyev'in iktidara gelişi Ağustos 1993'te düzenlenen ve Başkan Elçibey'i görevden uzaklaştırmayı hedefleyen referandum ile daha da belirginleşme riski taşıyan bir meşruiyet sorunu ile karşılaşacaktır.⁴⁹ Gerçi kısa vadede uzak bir olasılıktır ama, Aliyev somut zeminde durumu düzeltse bile sorun gündemde kalmayı hiç kuşkusuz sürdürecektir. Her durumda, Mayıs 1992 ile Hazi-

46. Bu konu için bkz. Ramiz Abutalibov ve Aydın Balayev'in "görüş"leri, "La République d'Azerbaïdjan sur le chemin de la démocratie. Chronique (1988-1991)", *CEMOTI*, no: 14, 1992, ss. 63-75. Yazarlar, AHC içinde birbirinden ayrı üç hareket gözlemlemektedirler: Batı usulü bir demokrasi modelini destekleyen Müsavat hareketi, Azerbaycan Sosyal Demokrat Partisi ve "Müminler".

47. Bu sonuncusunun rolü hakkında bkz. Thomas Goltz, "Özgür Azerbaycan'ın Tükenişi", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1993.

48. Bu konuda bkz. Nur Dolay, "Instable indépendance de l'Azerbaïdjan", *Le Monde Diplomatique*, Ağustos 1993. Bakü'de görevli bir Amerikalı diplomatın ifadesine dayanan yazar, Azerbaycan petrol rezervlerinin Kuveyt'inkilere oranla çok daha önemli olduğunu ileri sürmektedir.

49. Soru, en azından yadırgatıcı idi: "Başkana hâlâ güveniniz var mı?" Buradaki başkan, Hüseyinov-Aliyev ikilisinin darbe zorlaması sonucu doğduğu köye sığınmak zorunda kalan bir başkandı. *Cumhuriyet*'in Bakü muhabiri Hicran Öge Goltz'a göre, oylama pek çok kuraldışı uygulama ile lekelenmiştir: Vekâletnamesi hatta eşinin kimlik kartı bile olmaksızın karısının yerine oy kullanan bir koca bunun örneklerinden biridir. Yine aynı muhabire göre, 1992 Haziran seçimleri de aynı tür kuraldışı uygulamalarla lekelenmiştir (30 Ağustos 1993). Öte yandan, Elçibey'e "hayır" oylarının oranı da (%95) bir hayli kuşku uyandırıcı niteliktedir.

ran 1993 arasında yaşanan kısa ve tamamlanmamış deneyim toplumu derinden etkileyecektir. Bunalım karşısında Türkiye'nin takındığı tavra gelince, denebilir ki, Türk hükümeti Türk yanlısı yaklaşımları nedeniyle, ayrıca demokratik bir meşruluğu temsil ettiği için Elçibey'i desteklemiştir. Başlarda Elçibey'le Aliyev arasında bir ittifak öngören Türkiye'de, Elçibey'in iktidara yeniden dönüşü en azından kısa vadede giderek daha zayıf bir olasılık haline geldikçe, "hikmeti hükümet" in ağır bastığı gözlemlenmektedir.

Türkiye'nin siyasal eylemi konusunda, gerek Azerbaycan'da, gerekse Orta Asya'nın Türkdilli cumhuriyetlerinde iki noktanın göz önünde bulundurulması gerekir. Bir kez, ülkeyi yalnızca devlet düzeyinde ele alıp "biricik aktör" olarak kabul etmek olanaksızdır. Bu makale yayımlanmadan önce yaptıkları çalışmalarda E. Copeaux ve F. Bilici, Türk-İslam sentezi ideologlarının ve vakıfların toplumsal düzlemdeki rollerini incelemişlerdir. Bu rol, en azından deyimim Kemalist anlamı ile, ille de laiklik doğrultusunda değildir. İkinci nokta ise, Türkdilli dünya karşısında belli başlı siyasal partilerin kayıtsız kaldığı bir ortamda eski albay Alpaslan Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi'nin işgal ettiği siyasal alanla ilgilidir ve bu da tümüyle demokrasi doğrultusunda bir gelişme değildir.

Orta Asya'nın en az bilinen cumhuriyeti olan Türkmenistan'ın durumu, temelde Azerbaycan'inkinden farklılık gösterir. Ekonomik potansiyelinin büyüklüğü ve coğrafi olarak da Rusya'dan uzak olması nedeniyle, Türkmenistan eski sömürgecisinin etkisinden Azerbaycan'a oranla daha kolay kurtulacaktır.⁵⁰ Bununla birlikte toplumsal farklılaşmanın zayıflığı, kabile yapısı, büyük ölçüde kırsal kesimde ya da kentlerin dışında yerleşmiş olan nüfus, kendine özgü eğilimler ve karmaşık yöresel bağlılıklar⁵¹ temsil sisteminin yerleşmesinin öyle pek de kolay olmayacağını düşündürmektedir.

Eski nomenklaturadan çıkma lider Saparmurad Niyazov Ekim 1990'

50. Türkmenistan, başta Güvenlik Anlaşması ve Topluluk Tüzüğü olmak üzere, BDT'nin birçok sözleşmesini imzalamayı reddetmiştir. Bununla birlikte, BDT'nin ekonomik birliğinin kurulduğu zirvede o da, tıpkı Ukrayna gibi, Birliğin ortak üyesi olma talebinde bulunmuştur.

51. Bouchet, "Tribus d'autrefois, kolkhozes d'aujourd'hui", *R.E.M.M.M.*, no: 59-60, 1991, s. 57 ve 67. Esas olarak Türkmenistan'ı ilgilendiren bu çalışmasında Bouchet, kolhoz sisteminin "sorunların bireysel olmaktan çok kolektif olduğu bir toplum ürettiği"ni belirtmekte (s. 66) ve "ortak bir amaç doğrultusundaki çabadan kolayca karşılıklı bir hizmet alışverişine kayılabildiğine ve buradan da, eğer değişim eşitlikçi değilse kollamacılığa sürüklenildiğine" işaret etmektedir (s. 65).

da oyların %98.3'ünü, Haziran 1992'de ise %99.5'ini alarak Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Seçim Kurulu kendisi dışında hiç kimsenin adaylığına onay vermediği için Niyazov tek adaydı. Türkmenistan'da patrimonyol bir sistem güçlenir gibidir ve güçlendirilmiş bir polis aygıtı, *Ağızbirlik* örgütü örneğinde olduğu üzere daha gelişme halindeki demokratik bir muhalefetten de, İslami ruhban sınıfından da yükselse, başkanın iktidarına yönelik her itirazı anında sindirmektedir.

Türkiye ile bu "Türk cumhuriyetleri" arasında karşılaştırılabilecek olan nokta, yöntemler ve yoğunluk dereceleri farklı olmakla birlikte, her ikisinin de yukarıdan aşağıya bir laikleşmeyi yaşamış olmalarıdır. İslam kültürel kimliği belirlemede bir referans olsa da, Orta Asya toplumları laik modelden kalıcı biçimde etkilenmişe benzemektedirler. Ancak, komünizmin çöküşü ile doğan ideolojik boşlukta ve yeni kimlik sürecinde, İslam'ın daha büyük bir yer tutacağı düşünülebilir. Yine de, Şii Azerbaycan'da din önemli bir siyasal güç oluşturmamaktadır: Uzak bir olasılıkla Tahran'la baş başa kalmaz, Batı tarafından sistematik olarak reddedilmezse, Azerbaycan'ın İslami bir radikalizme sürüklenme riski hayli zayıf görünmektedir. İran yanlısı İslam Partisi ve milliyetçi İslam Terakki Partisi marjinal bir konumdadırlar. Daha da derine inildiğinde, geçmişte özellikle Bakü'de güçlü bir hristiyan cemaatinin ve entelijensiyasının bulunması, özellikle de Azerbaycan Şii ruhban sınıfının türdeş olmayan yapısı,⁵² İslam'ın Azerbaycan laikliğini tehdit edebilecek boyutlarda bir siyasal güç olarak ortaya çıkma şansını zayıflatmaktadır;⁵³ zira laiklik Azerbaycan'da örneğin Türkiye'dekine oranla daha fazla içselleştirilmiştir. Bu belirli laikleşme biçiminin köklerini Kemalizm'in ve Sovyet komünizminin iradeci deneyimlerinin ötesinde, Türkiye'de ve Türkdilli dünyada karşılaşılan ve Şamanizm'le Budizm'in etkileriyle izlerini taşıyan bir Türk İslamlığı'nın kendine özgü çizgilerinde aramak gerekiyor. Bunun sonucu olarak, bu toplumlarda, din ile politik alan arasında, daha doğrusu din ile demokrasi arasında farklı bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Ancak açıktır ki, uluslararası arenaya yeni çıkan ve özerklik iddiası taşıyan Orta Asya'daki bu ülkeler

52. Audrey Altstadt-Mirhadi, "The Forgotten Factor: The Shi'i Mullahs of Pre-revolutionary Baku", Ch. Lemerrier-Quelquejay vd. içinde, *Passé turco-tatar, Présent soviétique*, Paris/Louvain, Peeters/Editions de l'EHESS, 1986, ss. 359-61.

53. Bu anlamda Urjewicz, "Entelijensiyanın ve demokratik muhalefetin önemli bir kesimi, hemen her yerde düzensiz ve kuruculuk konumundaki bir dinsel uyanışla baş etmek zorunda kalan SSCB'de nadir ve şaşırtıcı bir laiklik anlayışı ile ortaya çıkmaktadır," görüşündedir, "a.g.m.", s. 119.

için, bu alanda kat edilecek yol hayli uzun ve engebeli görünmektedir. Ayrıca belirtilmesi gerekir ki, İran'ın devrim sonrası deneyiminin hemen yanbaşındaki Azerbaycan, politika ile Şiilik ilişkisi bakımından bir sınav oluşturmaktadır: Bu deneyimin başarılı olduğu pek söylene-
mez, ancak sadece Şiilik'le devlet ilişkisine indirgenemediğini de anımsatmak gerekir.

Sovyet döneminin son onyılları boyunca Alexandre Bennigsen'le birlikte Orta Asya müslümanlığının nadir gözlemcilerinden biri olan Chantal Lemerrier-Quelquejay'e göre, "Orta Asya cumhuriyetleri içinde sufi tarikatların en etkin olduğu, halkın dinsel duygularının korunmasında kutsal yerlerin en büyük rol oynadığı ülke Türkmenistan'dır; fakat bilimsel otoritelerin resmi İslam *establishment*'ını en fazla zayıflatmayı başardıkları yer de Türkmenistan'dır".⁵⁴ Daha yakınlarda S. Niyazov, bir çeşit siyasal sözleşme karşılığında mollalarına siyasal İslam'ı mahkûm ettirmeye niyetli olduğunu açıklıyordu.⁵⁵ Örneğin, Özbekistan'da etkili olan İslami Yeniden Doğuş Partisi, burada son derece sınırlı bir etkiye sahiptir. İslam'a ilişkin olarak ayrıca belirtelim ki, gerçek ya da kurgusal olsun, "İslam'ın yükselişi", toplum ve seçim dayanağından yoksun otoriter iktidarların meşrulaştırılması amacı ve bahanesi ile kullanılabilir.

*

İslam kültürünün derin damgasını taşısa da, Türk toplumu ve onun siyasal sistemi Mağrib'in ya da Körfez'in değil, daha çok Güney Avrupa'nın siyasal sistemlerine ait olarak karşımıza çıkar. Onun demokrasi alanındaki deneyimi bu bakış açısı altında yeterince incelenmemiştir. Ne kadar eksik olsa da, Türk demokrasisi yine de bir gerçekliktir. Yarıym yüzyıllık parlamento ve temsil sistemi deneyimi sonunda, istisnaları artık otoriter dönemlerin oluşturduğu söylenebilir.

Geçen yüzyılın sonu ile bu yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nda yer alan meşrutiyet hareketleri, İran üzerinde belirgin bir etki meydana getirmişlerdi. Günümüzde de, Türk demokrasisinin, bağım-

54. "Les lieux saints de l'Islam", *Autrement*, s. 181. Yazar ayrıca şunları söylemektedir: "1984'te, yani Gorbacov'un gelişinden önce, Türkmen cumhuriyetinin tüm toprakları üzerinde ibadete açık sadece dört cami kalmıştı ve Aşkabat'ta bir tek cami bile yoktu. Bu duruma rağmen dinsel duygular burada SSCB'deki öteki müslüman topluluklarındakinden daha yoğun biçimde kendini göstermiştir."

55. Bkz. Patrick Sabatier, "Les Turkmènes entre Téhéran et Ankara", *Libération*, 20 Mart 1992.

sızlığını yeni kazanan Güney Kafkasya ve Orta Asya'nın Türkdilli cumhuriyetlerinin seçkinleri üzerinde belli bir çekiminin olup olmayacağı sorusu haklı olarak sorulabilir. Açıktır ki, bu yeni ülkeler için sorunu "demokrasiye geçiş" terimleriyle ortaya koyamayız. 1970'lerin Güney Avrupa ülkelerinden ya da Güney Amerika'dan farklı olarak bu toplumlar demokrasi diye sadece "demokratik merkezîyetçiliği" tanımışlardır. Bunlar öncelikle bir devlet kurma sürecine girmişlerdir ki bu da uzun bir zaman alacaktır. Bu cumhuriyetlerin siyasal gelişimi, çok yakın bile olsa şu ya da bu ülkenin "demokratik müdahale"si tarafından değil, daha çok iç etkenlerce belirlenecektir. Demokrasi gerçekleşmesi olanaksız bir düş olmayabilir; ne var ki, hep ulaşılması zor bir hedef olarak kalacaktır.

Transkafkasya ve Orta Asya'daki Gelişmeler Karşısında İran

Muhammed-Rıza Celili

BİRKAÇ YILDAN beri İran, Orta Asya'daki ve Kafkas bölgesindeki gelişmeleri dikkatle izlemektedir. Eski Sovyetler Birliği'nin güney cumhuriyetlerinde aşağı yukarı yetmiş yıl süren görünürdeki hareketsizliğin ardından ortaya çıkan ve baş döndürücü bir hızla birbirini izleyen değişimler, tıpkı Türkiye ve Afganistan gibi İran'ı da birinci planda ilgili bir ülke haline getirmiştir: Gerçekten bu ülke, coğrafi olduğu kadar kültürel ve tarihsel olarak da kendisine yakın olan topraklarda cereyan eden olaylara ilgisiz kalamaz.

İran'ı çevreleyen jeopolitik yapılarıdaki çözülme, bu ülkeyi, ana özelliği iki olgunun bir araya gelmesinde yatan yeni ve karmaşık bir sorunsal ile karşı karşıya bırakmıştır: bir yandan Sovyet imparatorluğunun çökmesi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan toptan altüst oluşlar; öte yandan, beşi Türkdilli olmak üzere sekiz yeni devletin bölgesel sahne- de kendini göstermesi.

SSCB'nin dağılması karşısında, ilginçtir ki, jeopolitik planda Türkiye ve İran genel olarak hemen hemen aynı biçimde etkilenmişlerdir. Nitekim, her iki ülke için en önemli genel sonuç hiç kuşkusuz, sınırdaş kuzey komşularının sakıncalarının yanında belli ayrıcalıklar da doğuran süper-güç statüsünü yitirmesi olmuştur. Durumun sakıncaları, hegomonyacı ve yeri geldiğinde tehlikeli olabilen ve kolayca kuşkuya kapılan bir devle komşuluk etmenin rahatsızlıklarıydı. Avantajlar ise, doğrudan doğruya, bu kendine özgü durumun iki büyük güç arasında yarattığı rekabet çerçevesinde Türkiye'ye ve İran'a sağladığı önemli stratejik ağırlıktan kaynaklanıyordu. Sovyetler Birliği'nin ortadan kalkması, bu iki ülke için ayrıca bir başka sonuç daha ortaya çıkarmıştır: Tüm Türk ve İranlı yöneticilerin, eğilimleri ne olursa olsun, 1917 Ekim Devrimi'nden beri taşıdıkları ortak bir endişenin, yani olası bir komünist ya-

yılma tehdidinin ortadan kalkması. Nihayet, üçüncü ve son sonuç, İran'ın ve Türkiye'nin savunmaları ile ilgilidir. Bu iki ülke sınırlarında daha mütevazı boyutlarda yeni komşu güçlerin ortaya çıkmasından hiç korkmamaktadırlar, çünkü bu yeni güçler, karşılıklı güç ilişkilerine bakıldığında, bu iki ülke üzerinde kaydadeğer bir baskı yapamayacaklardır. Ayrıca bu yeni bağımsız birimler gerektiğinde tampon devletler oluşturabilir ve böylece Rusya'nın yayılmacı emellerinin uyanması halinde kalkan işlevi görebilirler. Ne var ki, Kafkasya'daki, özellikle de Transkafkasya'daki etnik gruplar ve devletler arası uyumsuzluk ve çatışmaların sürmesinin ve ağırlaşmasının, güvenlik açısından İran ve Türkiye için olumsuz etkiler ve sonuçlar doğurabileceğinin de vurgulanması gerekir. Açıktır ki, karışıklıkların Orta Asya'da bir istikrarsızlaşma yaratması durumunda da aynı olumsuz gelişmeler beklenmelidir.

Yeni devletlerin sahneye çıkışı konusunda ise her iki ülkenin perspektiflerinin çok farklı olduğu açıktır. Nitekim, Transkafkasya'da ve Orta Asya'da beş Türkdilli ülkenin doğuşu Türkiye için bir bütün olarak olumlu ve yeni umutların taşıyıcısı bir gelişme iken, İran için bambaşka bir anlam taşımaktadır. Gerçekten de, Türk ağırlıklı olarak çizilmekte olan yeni bir bölgesel harita, İran'ın çıkarlarına hem ulusal hem de uluslararası düzlemde zarar verebilecek bir gelişmedir.

İçerideki en kaygı verici sorunun, İran Azerbaycanı'nda cereyan eden altüst oluşların boyutları ve etkileri olduğu açıktır. Nitekim Kafkasya bölgesinde, bir zamanlar İran ve Sovyetler Birliği'ni birbirinden ayıran sınırın her iki yanında aynı Türkdilli etnik gruba ait halklar yaşamaktadır. Bugün, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni oluşturan topraklar, 19. yüzyılın başındaki Rus-İran savaşları sonunda, 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay Anlaşmaları'yla "İran'ın Hâkimi ve Padişah Hazretleri tarafından", "Bütün Rusya İmparatoru, Ulu ve Kudretli Prens Hazretleri'ne" terk edilmiştir.

Şu ya da bu biçimde Azerbaycan'ı ilgilendiren en küçük bir ayrıntı, İran'da çok büyük bir önem kazanır; bu yüzden de Kafkasya bölgesinde cereyan eden uyarılma ve düzenlemeler konusunda bu ülkede aşırı bir duyarlılık vardır.

İran'ın Azerbaycan'ı algılayışı, Sovyetler Birliği'nin benimsemiş olduğu ve bugün Bakü'deki yöneticilerde devam eden algılayıştan belirgin biçimde farklıdır.¹ İran açısından, ülkenin kuzeybatısında yer alan

1. Bu konuda bkz. David B. Nissman, *The Soviet Union and Iranian Azerbaijan. The Use of Nationalism for Political Penetration*, Boulder ve Londra, Westview Press, 1987.

ve Aras'ın kuzey bölümüne düşen topraklar, iki vilayeti kapsar: Doğu Azerbaycan (merkezi Tebriz) ve Batı Azerbaycan (merkezi Urumiye; Pehlevi döneminde Rızaiye).² Kafkasya'nın Türkdilli kesimine "Azerbaycan" denmesi yeni bir olaydır. Nuri Paşa komutasındaki Türk birlikleri 15 Eylül 1918'de Bakü'yü işgal etmiş, Osmanlı'nın o zamanki hedefleri doğrultusunda bölgedeki eski illeri Azerbaycan adı altında yeniden düzenlemiş, İran Azerbaycanı'nı ve Kafkasya'yı Osmanlı İmparatorluğu'na katmak istemiştir.³ Daha önceleri bu topraklar ya genel bir ad olan Aran adıyla, ya da her bölgenin kendine özgü adları ile, örneğin Taliş, Şirvan, Bakü, Gence, Nahçıvan illeri ya da hanlıkları olarak anılıyordu.

Görülüyor ki İranlılar, kuzeyde Aras'la sınırlandırılmış bir tarihsel Azerbaycan kavramını tercih etmekte, "Büyük Azerbaycan" fikrini ise reddetmektedirler. Ne var ki, sınırın her iki yanında yaşayan halklar arasında derin yakınlıkların varlığını da yok saymamaktadırlar. Tam tersine, onların gözünde, İran Azerileri gibi Kafkasya'da yaşayan kardeşleri de İran kimliğinin içinde yer almaktadır.⁴ Bir Türk dili konuşuyor olsalar da, bu halklar kültürel, tarihsel, toplumsal ve siyasal açıdan İran dünyasının bir parçasıdır. Bunlar da, İran'ın bütününde yaşayan halkla aynı gelenekleri paylaşmakta, aynı bayramları kutlamakta, aynı tarihsel deneyimleri yaşamış bulunmakta ve aynı kurucu mitlere gönderme yapmaktadırlar.⁵ Bütün bu görüşlere İslami rejim bir de dinsel boyut eklemekte, bazen etnik bölümlenmeyi aşan ümmet kavramını ön plana çıkarmakta, bazen de İran ve Transkafkasya müslümanlarının ortak bir biçimde Şii İslam'a bağlı olduklarını vurgulamaktadır.⁶

2. 12 Ocak 1993'te İran Parlamentosu, Doğu Azerbaycan vilayetini ikiye ayıran bir yasayı kabul etmiştir. Bugün artık, ülkenin kuzeybatısında üç vilayet vardır: Batı Azerbaycan, Orta Azerbaycan ve Doğu Azerbaycan (merkezi Erdebil).

3. V. Minorsky, "Adharbaydjan", *Encyclopédie de l'Islam*, Fransızca yeni baskı, cilt I (1960), s. 197.

4. Sovyet Azerbaycanı'nın kimliği konusunda, bu bölgenin 19. yüzyıldan beri sistematik bir "iranlılıktan arındırma" ve yoğun bir ruslaştırma politikasına tâbi tutulduğunu asla gözden uzak tutmamak gerekir. Bkz. Tadeuz Swietochowski, "The politic of a literary language and the rise of national identity in Russian Azerbaijan before 1920", *Ethnic and Racial Studies*, Ocak 1991, ss. 55-63.

5. Nasseh Nategh, *Zabane Azerbaycan va vahdat melli İran*, Tahrân, 1358 (1980).

6. Azeriler İran'da aydınlar, siyasal seçkinler ve ruhban sınıfının üst katmanları içinde nüfuslarına oranla hep çok sayıda temsil edilmişlerdir. Bugün durum, en azından ruhban sınıfı ve onların iktidardaki müttelikleri için böyle değildir. Olivier Roy bu konuda şöyle diyor: "... 1989'da Başkan Rafsancani'nin kurduğu birinci kabi-

Bununla birlikte, olaylara bu açıdan baksalar da, bugün Tahran'daki yöneticiler, tıpkı monarşi döneminde olduğu gibi, etnik kartı ve "dış İran"la ayrıcalıklı ilişkiler kartını ihtiyatla kullanmaktadırlar. Bu ihtiyatlı tavrın ardında ülkenin etnik bileşiminin karmaşık niteliği ve bu silahın her an İran'ın çıkarlarına karşı da kullanılabileceği riski yatmaktadır. Kuşkusuz bu nedenledir ki, Panarabizm'in ve Pantürkizm'in tersine Paniranizm her zaman son derece cılız bir siyasal akım olarak kalmış, Pehleviler döneminde bile hükümet politikalarını etkileme gücü bulamamıştır. Ancak, Azerbaycan söz konusu olunca İran hem ihtiyatlı hem kararlı bir tavır takınmakta, bu tavrı ise geçmişte yaşanan ve ortak bellekte yer eden acı bir olayın anısı belirlemektedir: Sovyet işgali sırasında komünistler, Tebriz'de (1945-46) ayrılıkçı bir cumhuriyet kurma girişiminde bulunmuşlardı. Demek ki İran açısından birincil öncelik, zamanla ülkenin toprak bütünlüğüne zararı dokunabilecek bir özerkleşme hareketinin doğmasını her ne pahasına olursa olsun engellemektir. Günümüz ortamında bu çizgiyi sürdürmek özellikle zorlaşmıştır çünkü ülke içindeki ekonomik ve toplumsal durumun sürekli kötüleşmesine paralel olarak, Bakü'de, bütün öteki milliyetçilikler gibi bir gün irrédantist bir boyut kazanabilecek olan bir Azerbaycan milliyetçiliğinin yeniden doğuşuna tanık olunmaktadır.

Bölgesel ve uluslararası düzeyde, İran, Ankara'nın Türk dünyası politikasındaki gelişmeleri de dikkatli bir biçimde izlemektedir. Türkiye ile Azerbaycan arasında yapılan karşılıklı resmi ziyaretler, kültürel ve ekonomik bağların kurulması gibi, Ankara'nın Orta Asya cumhuriyetleri ile ilişkilerinin gelişimi de Tahran basınında geniş biçimde işlenmekte, yorumlanmaktadır. İran basını, giderek daha yoğun biçimde, İranlı yetkililerin, BDT'nin müslüman cumhuriyetlerinin Türkiye aracılığı ile Avrupa, ABD ve NATO'yla yakınlaşma olanakları konusundaki endişelerini dile getirmektedir.⁷ İslam Cumhuriyeti hükümeti, bir yandan Ankara'nın oyununu kınarken, öte yandan da bu yeni devletlerle

ne kadar az Türkdilli bakan içeren bir hükümet şimdiye kadar görülmemiştir. Humeyni'nin düşmanları olan iki büyük Ayetullah, Huy ve Şeriat-Madari, Türkdilli'dirler. Siyasal ve dinsel seçkinler içindeki etki bakımından İran'da Türkler gerileme içindedirler." "Géopolitique de l'Asie centrale", *Cahiers du monde russe et soviétique*, Ocak-Mart 1991, ss. 147-148. Yine de doğrulanması gereken bu durum, Azerbaycan hakkında etkili bir politika belirlenmesini kolaylaştırıcı nitelikte değildir. Daha genel bir açıdan, İran'daki Türk olgusu için Xavier de Planhol'un çalışmalarına ve onun son yapıtına bakılmalıdır: *Les nations du Prophète. Manuel géographique de politique musulmane*, Paris, Fayard, 1993.

7. *Comhuri İslami*, 6 Eylül 1991.

ilişkilerini güçlendirecek geniş kapsamlı bir politikayı uygulamaya koymaktadır. İran'ın Transkafkasya'ya ve Orta Asya'ya yönelik stratejisinin iki boyutu vardır. Bunlardan birincisi pragmatik niteliklidir ve diplomatik ilişkiler kurulmasını, alışverişin yoğunlaştırılmasını, bu yeni devletlerin, İslam Konferansı Örgütü, başlangıçta İran, Pakistan ve Türkiye'yi içine alan Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlara katılma başvurularını desteklemeyi öngörür; örneğin Bölgesel Ekonomik İşbirliği örgütünün genişletilmesi suretiyle eski SSCB'nin müslüman cumhuriyetlerinin katılacağı bir "İslam Ortak Pazarı" kurulması önerisinin desteklenmesi de bu stratejinin gereklerindendir.⁸ Öteki boyut ise daha çok siyasal-ideolojik bir nitelik taşır. Burada söz konusu olan, tanım gereği Tahran'a yakın görünen tüm İslamcı eğilimlerin özendirilmesi ve etkin biçimde desteklenmesi, Suudi Arabistan gibi diğer ülkelerin aynı zemin üzerindeki çabalarının önünün kesilmesidir.

Görüldüğü üzere, Ruslar'ın Kafkasya ve Orta Asya'dan çekilmesiyle doğan boşluğu doldurmak ve ortaya çıkan yeni durumdan mümkün olan en büyük yararı sağlamak amacıyla bu iki ülke yoğun bir hareketlilik içine girmişler ve kendileri ne derlerse desinler, iki bölgesel gücün iki taraflı işbirliği kaygılarının dayattığı bir politikanın değil, bir rekabet politikasının uygulayıcıları olmuşlardır. Türkiye ile İran arasında, Hazar Denizi'nin gerek batısında gerek doğusunda, bütün sonuçları ve etkileri şu anda kestirilemeyecek olan bir bilek güreşi şimdiden başlamıştır. Bu oyunda, iki ülkeden her birinin, yolun başında, belli avantajları ve belli handikapları vardır.

İran, coğrafi ve tarihsel kozlara sahiptir. Türkiye'nin aksine, İran'ın eski SSCB'nin müslüman cumhuriyetleri ile sınır komşuluğu vardır. Bu gözardı edilemeyecek bir gerçekliktir ve bu ülkelerin dışarıya çıkış yollarının bulunmaması, durumun önemini daha da artırmaktadır. Bu cumhuriyetlerin doğrudan ulaşabildikleri tek deniz, kapalı bir deniz olan Hazar Denizi'dir ve İran'ın bu denize de kıyısı vardır. Basra Körfezi'ndeki İran limanlarına ulaşmada bu ülke topraklarından geçilmesi bazı Orta Asya cumhuriyetlerine uygun düşecek bir çözüm sunmaktadır. Tarihsel açıdan bakıldığında, bu ülkelerin hiçbiri doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinde yaşamamıştır; buna karşılık içlerinden bazıları Pers İmparatorluğu'nun bir parçası olmuş, bazıları da İran'ın si-

8. Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) hakkındaki İran politikası için bkz. Feridun Hâvend'in bu kitaptaki makalesi.

yasal etkisi altında kalmıştır. Türk dilleri Kafkasya'da ve Orta Asya'da bugün her ne kadar yaygın ise de, bu ülkelerin kültürel mirası üzerinde Fars dilinin ve İran sanat, mimarlık ve edebiyat geleneklerinin büyük etkileri vardır. Ancak, bazı bölgelerde İslam'ın yeniden canlanmasına ve dinsel açıdan bakıldığında bu cumhuriyetlerden biri olan Azerbaycan nüfusunun %70'inin Şii mezhebinden olmasına rağmen, İran köktendinciliğinin, hiç değilse şu an için BDT'nin müslüman cumhuriyetleri için çekici bir model oluşturmaması çelişkili bir gerçektir. Hatta bir noktada İran rejiminin İslamcılığının, güçlü bir laiklik etkisinin yaşandığı ve komünizmi terk ettikten sonra yeni bir devrimci projeye katılmaya pek az eğilimli olan bu ülkelerde Tahran'ın etkisinin gelişmesine bir engel oluşturduğu bile düşünülebilir.

Türkiye ise, görünürde kendisini İran karşısında önemli ölçüde avantajlı kılan kozlara sahiptir. Yukarıda da değindiğimiz üzere, Türkiye ile bu sekiz cumhuriyetin beşi arasında varolan karşılıklı çekim ve dil yakınlığı dışında, Türkiye'nin siyasal ve ekonomik modeli de bu ülkelerin yerel seçkinlerinin tercihleri ile uyusur görünmektedir. Buna ek olarak, Türkiye, Azeri ayrılıkçılığı gibi keskin bir sorunla karşı karşıya değildir. Son olarak, dinsel açıdan bakılacak olursa, Türkler de tıpkı Orta Asya halklarının büyük çoğunluğu gibi mezhep olarak Sünni'dirler. 1501 yılında İran'da bir Şii devletin kurulması, daha 16. yüzyıldan itibaren İran dünyasında kendini gösteren ve Orta Asya prensliklerini ve Afganistan'ı yavaş yavaş bu ülkeden uzaklaştıran bir kopuşun kökeninde yer alan bir olaydır.

Her ne olursa olsun, Türkiye ile İran arasında, eski SSCB'nin dağılması sonucu ortaya çıkan güney devletleri üzerindeki etkilerini pekiştirme mücadelesi alttan alta çoktan başlamıştır. Etkileme kapasitelerini artırma arayışının ötesinde, bu iki bölgesel gücün başka bir hedef peşinde oldukları da açıkça bellidir: Kendi sistemlerinin istikrarına zarar dokunabilecek her türlü dış baskı girişimine karşı çıkmak. Bir başka deyişle, Türkiye için İslamcı akımın güçlenmesini önlemek, İran içinse, tam tersine, devrimci İslamcılığın yükselişini özendirmek amacıyla eski Sovyetler Birliği'nin müslüman cumhuriyetlerinde meydana gelen değişikliklerden olabildiğince yararlanmak söz konusudur. İki ülkeyi karşı karşıya getiren ve şu aşamada biraz üstü kapalı olarak sürdürülen bu mücadelede Türk politikası, Amerika'nın, Avrupa'nın ve "ılımlı" Arap ülkelerinin değerli desteğinden yararlanmaktadır. Hatta gelecekte, sınırlarında İslam köktendinciliğinin yükselişini izlemekten memnun olmak için hiçbir gerekçesi bulunmayan Rusya'nın bile bu gruba katıl-

ma olasılığı vardır. Bu çerçevede İran, köktendinci hareketler nezdinde bazı sempatilerle karşılaşsa da, uluslararası planda özellikle yalnız ve yalıtılmış bir konumdadır. Bu yalnızlık çemberini kırmak, daha doğrusu bunun doğurduğu etki ve sonuçları hafifletmek için bu ülke anti-Amerikan politikalar izledikleri için kendisine yakın bulunduğu Küba, Kuzey Kore, Libya, Sudan ve bir ölçüye kadar da Çin gibi devletlerle yakınlaşma yoluna gitmeye zorlanmaktadır. Çin bir yana bırakılacak olursa, İslam Cumhuriyeti'ne dost olan bu devletlerden herhangi birinin, İran'ın Kafkasya ve Orta Asya politikasının uygulanmasında bir yararlarının olamayacağı ortadadır. İslamcı yöneticiler de her geçen gün ideolojik söylemlerinin olumsuz etkisinin daha çok bilincine varmaktadırlar. Bu nedenledir ki, artık bu yeni devletlerin Tahran'la yakınlaşma sonucunda elde edebilecekleri ekonomik avantajlar üzerinde durmaya başlamışlardır. Ne var ki, salt ekonomik planda bile, İran'ın kapasitesi son derece sınırlıdır.

Güncel durumda görünen odur ki, yaşımsal çıkarlarının korunması koşulu ile İran'ın, istese de istemese de, Türkiye ile eski SSCB'nin Türkdilli cumhuriyetleri arasında ayrıcalıklı işbirliği bağlarının yavaş yavaş kurulmasına rıza göstermesi olasılığı vardır. Ancak, eğer Türk topluluk bilinci, Ankara'nın zımni de olsa oluru ve güvencesiyle, yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıktığı gibi ve Birinci Dünya Savaşı'nda yol açtığı büyük yıkımları çağrıştıracak biçimde bir Pantürkizm'i de beraberinde getirirse, o zaman bugünkü rekabet çabucak iki komşu ülke arasında uyuşmazlıklara, sürtüşmelere ve çatışmalara dönüşecektir.⁹ Yenilenmiş, genişlemeci ve irredantist bir Türk milliyetçiliği kuşkusuz Tahran'da olumsuz ve kötü algılanacaktır; nedeni de öncelikle ülke içindeki Türkdilli İranlılar üzerinde uyandıracağı etkiler, fakat aynı zamanda bu politikaların, Tacikler başta olmak üzere Farsdilli toplulukların yaşadığı Orta Asya'daki yansımaları olacaktır. Nitekim, Stalin döneminin keyfi sınır belirlemelerinden zaten büyük kayıplarla çıkmış bulunan Tacikler, kendilerinden dört kât daha kalabalık olan Özbekler'ce yutulmaktan çekinmektedirler; zaten Özbek yöneticiler de devletlerinin gücünü "dışarıya vurma" niyetlerini pek gizlememektedirler.¹⁰

*

9. SSCB'de Pantürkizm'in gelişimi konusunda bkz. Ercan Eyüboğlu, "Le panturquisme à l'épreuve de la perestroïka", *Cosmopolitiques*, Mayıs 1990, ss. 54-61.

10. Olivier Roy, "URSS, islam et Asie centrale: les stratégies d'Elsine et de Gorbatchev", *Esprit*, Haziran 1991, ss. 280-293.

Güneyde bunca başarısızlıktan sonra bile hâlâ birlik söyleminden vazgeçmeyen bir Arap dünyası ile kuzeyde örgütlenme yolundaki bir Türk dünyası arasına sıkışan ve uyanan bir Pantürkizm'in tehdidi altında olan İran'ın göstereceği tepkiler değişik biçimler alabilir. Bu tepki, muzaffer Humeyniciliğin ilk saatlerindeki gibi saldırgan bir Panislamizm çevresinde odaklanabileceği gibi, İran, Afganistan ve Tacikistan gibi Farsdilli Asya halklarını birleştirmeyi hedef alan uluslarüstü bir ütopya çevresinde de biçimlenebilir. Savunma amaçlı bu stratejiye, daha şimdiden Türkiye içinde gözlemlenebildiği üzere, İslamcı köktendinci hareketlere ve ayrılıkçı Kürt örgütlerine destek verilmesi başta olmak üzere her türlü araca başvurarak Ankara üzerine baskı yapılmasına dayanan bir saldırı stratejisi de eklenebilecektir. Olası bir Pantürkizm yükselişi karşısında İran'ın geliştireceği böylesi bir stratejinin etkisi ve başarı şansı elbette tartışılabilir, ancak bunun hemen herkese çeşitli zararlar vereceği kesindir. Görüldüğü gibi, eğer Kafkasya ve Orta Asya'daki durumun gelişimi ile doğrudan ilgili olan tüm taraflar basiret ve olgunluk göstermezlerse, Asya'nın Türk ve İran dünyalarının karşılaştığı bu bölgesinde çeşitli çatışmalar çıkması riski hayli yüksektir. Kemalizm'i mahkûm etmeye o kadar yatkın olan İslam cumhuriyetinin açmazı, uzlaşabileceği, razı olabileceği tek Türk milliyetçiliğinin, kendisini bilinçli olarak Türkiye Cumhuriyeti toprakları ile sınırlayan, Pantürkizm maceracılığını kesin olarak reddetmiş bulunan, Mustafa Kemal Atatürk'ün tanımladığı milliyetçiliktir.

Çin'de Yaşayan Türkdilli Nüfusa Uygulanan Pekin Politikası

Michel Jan

KOMÜNİST Çin'in milliyetler politikası Sovyet modelinden esinlenmiştir. Ancak Pekin'in uygulamaları daha ihtiyatlı, daha kısıtlayıcı olmuş ve sık sık ertelenmiştir. Bu tutum, imparatorluğun Halk Cumhuriyeti kurumları içine yerleşmiş olan merkezîyetçi geleneğinin devamıdır. Siyasal gelenekle söylemin modernliğinin bu karşımında iki ilke egemendir:

– İki bin yıla yayılan bir Çin bütünlüğü içinde milliyetlerin tarihsel birliğinin (ve bağıllığının) dile getirilmesi;

– Çin sosyalist sisteminin üstünlüğü ile sağlanan ekonomik kalkınma ve refah sayesinde, farklı halkların süreç içinde yavaş yavaş bütünlüşeceği güvencesi.

Bu ilkelerin uygulanmasında SSCB'nin yürüttüğü ve gerçekleştirdiği politika bir dereceye kadar Çin politikasını güçlendirici olmuştur. Değişik halkların Sovyetler'de veya Halk Cumhuriyeti'nde bir araya gelmiş olması her iki imparatorluğa komşu güvencesi getiriyor, merkezileştirici devletin üstünlüğünü ve milliyetçiliklerin mahkûm edilmesini haklı kılıyordu. Bu çerçevede, Çin-Sovyet rekabetinin milliyetler sorununun istismarına yol açması kaçınılmazdı. Ancak kararlar her iki durumda da merkezi iktidarlara aitti ve ilgili halkların yazgısı Moskova ya da Pekin'in çıkar ve istemine göre belirleniyordu. Bu durumda, Sovyetler Birliği'nin parçalanması ve ortaya yeni bir komşuluk ilişkisinin çıkması Çin tarafında da sonuçlarını gösterecekti; zira Çin'in batı bölgeleri coğrafi, etnik ve kültürel bakımdan Orta Asya'nın bir parçasıdır.

1991'den beri Orta Asya'da karşılaşılan yeni durumda, daha karmaşık gerçekler ortaya çıkmaktadır; nitekim, ÇHC'nin özerk bölgesi olan Sincan, kendisini yeniden tanımaya başlayan bir Türk kültür alanı ile bütünleşmektedir. SSCB'den kopan yeni bağımsız cumhuriyetler, böy-

lece, Çin'deki Türk milliyetlerinin etnik kimlik arayışlarını güçlendirebilecek referanslar olmaktadır. Ne var ki, böylesi geniş bir Türk topluluğuna ait olma duygusu kendini öyle pek de kolay kabul ettirememektedir. Açılım, sadece alttan alta yaşanan Han karşıtı duyguların serpilip gelişmesini sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda geleneksel bölünmelerin olduğu kadar etnik çoğunluk olan Uygur topluluğu içindeki merkezkaç güçlerin de yeniden ortaya çıkmalarına yol açmaktadır.

İdeolojik ve politik ilkelerini terk etmeden ve Sincan'da "istikrarı ve birliği" sağlamaya yönelik önlemleri güçlendirerek, Çin makamları daha dinamik bir açılım ve ekonomik değişim politikası uygulamaya koymuşlardır. İstikrarsız komşularına dinamik bir ekonomik model sunan Çinliler, çok kısa bir süreden beri bağımsız olan cumhuriyetler üzerindeki siyasal ve ekonomik nüfuzlarını yaygınlaştırmaya, kalkınma ve yerel ekonomik rekabetler aracılığıyla milliyetçilik etkenini zayıflatmaya çalışmaktadırlar.

1. Çinli komünistler Leninist milliyetler politikasının sadece dış görünümünü benimsemişler, birlik ve merkezîyetçilik ilkelerini hep ön planda tutmuşlardır. Ülkenin yönetim yapısı bu temel üzerine kurulmuş ve özerk cumhuriyetler kurulması yolu benimsenmemiştir. O kadar ki, 50'li yıllarda, Sovyet örneğinden esinlenmek isteyen ve "Uyguristan" adı altında özerk bir cumhuriyet kurma isteğiyle ortaya çıkan Sincanlı Uygur ya da Kazak yerel politik sorumlular, "dar milliyetçilik" suçlaması ile mahkûm edilmişler ve yurt dışına kaçmak zorunda bırakılmışlardır.

Yönetim, kültür, sağlık gibi alanlarda kuramsal olarak tanınan bölgesel özerklik de, onu güvence altına aldığını iddia eden resmi metinlerin varlığına rağmen son derece geniş ve esnek bir kavramdır. Gerçi, daha 1952'de "Ulusal Azınlıkların Bölgesel Özerkliği Sağlama Genel Programı" adıyla bir metin yayımlanmıştır. 1984'te bir "Bölgesel Özerklik Yasası" kabul edilmiştir. Ne var ki milliyetlerin çeşitli temsilcileri Ulusal Halk Meclisi toplantılarında hâlâ düzenli olarak bu metinlerin uygulanmasına artık başlanmasını talep edip durmaktadırlar.

Özerk bölgelerin ya da illerin varlığı her milliyete bir toprak parçası verilmesi anlamına gelmemektedir, çünkü böyle bir durum milliyetçiliği körükleyen bir öge olacaktır. Bu anlamda Çinliler Sovyetler'e oranla daha tedbirli davranmışlar, özerkliğe toprak zemini tanımamışlardır. Sovyetler Birliği'nde aynı cumhuriyetin toprakları üzerinde başka milliyetlerle bir arada yaşamanın olayın siyasal boyutunu azaltacağı düşü-

nülmüştü; ancak Türkmenler'in, Özbekler'in, Kırgızlar'ın, Tacikler'in ve Kazaklar'ın kendi kimliklerini kazanmalarının altında bu toprak ögesi yatmaktadır.

Pekin'den bağımsız olarak tarihsel varlıklara, krallık ya da hanlıklara referansta bulunulması Çin iktidarı tarafından daima bir yabancı müdahalesi olarak algılanmış, kınanmış ve mahkûm edilmiştir. Bunun en canlı örneği, 1990'daki Baren ayaklanmasında görüldüğü üzere 1944-49 yıllarının "Doğu Türkistan Cumhuriyeti" olayıdır. Sincan milliyetlerinin, öncelikle de Türk topluluklarının resmi tarihine bakılacak olursa, bunun korunma ve ittifak peşindeki göçebe halkların imparatorluk topraklarına yerleşmelerinin tarihi olduğu görülür. "Doğu Türkistan" ya da "Çin Türkistanı" gibi deyimlerin Çinlilerce reddedilmesi, bu bakımdan son derece mantıklıdır. Çünkü bu deyim Çin dışında bir bütüne toprak ve kültür olarak bağlanmayı getirir ve Çin egemenliğini tartışma konusu yapmaya kadar uzanabilecek dış tarihsel bağlar anlamına gelir.

Orta Asya'daki son gelişmeleri yorumlayan ve eski Sovyet Orta Asyası ile Çin'in Türk ulusları arasındaki temel farklılıkları sergileyen Prof. Muhammed Hu Zhenhua,¹ Orta Asya'nın yeni cumhuriyetleri ile Türkiye arasında özel nitelikte bağlar bulunduğunu kabul etmekte, ancak Sincan Türk milliyetlerinin tarihlerinin kendine özgü niteliğini belirterek, onların "Çin'in iç bölgeleriyle daima çok yakın ilişkiler içinde bulunduklarını, bu ilişkinin eski Rus ya da Sovyet Orta Asyası halklarıyla olan ilişkiye oranla daha yakın ve sıkı olduğunu" vurgulamaya özen göstermektedir. Prof. Hu'nun ayrıca üzerinde durarak belirttiğine göre "Doğu Türkistan"² deyimini modern, coğrafi içerikli ve yabancı kökenli bir deyimdir ve eskiden bu bölgeler, buraları aralarında paylaşan hanlıkların adlarıyla anılmıştır. Profesör böylece Sincan'ın Türk nüfusunun, herhangi bir Türk kültür topluluğuna bağlanabileceğinden de fazlasıyla Çin'e bağlı olduğunu göstermek istemektedir.

Bu halkların sadece Çin'le bağlarının bulunduğu ilkesi, bugüne dek yalnızca aralarında Türkdilli halkların da bulunduğu Çin müslümanları ile dış dünyadaki başka müslüman topluluklar arasında ilişkiler kurul-

1. Pekin Azınlıklar Merkez Enstitüsü'nde profesör olan Hu, Çin Türk-Dilleri Araştırmaları Derneği'nin de başkan yardımcısıdır ve bu sözler, Haziran 1992'de Pekin'de yapılan bir görüşmeden alınmıştır. Profesör Hu, Hui etnik grubundandır (yani Türk milliyetinden değildir).

2. Bu görüşün tersine olarak, milliyetçiler, bu bölgeye "yeni sınır bölgesi" anlamına gelen "Sincan" adının verilmesi kararının 1884'te alındığını, dolayısıyla bu toprağın daha önceleri gerçek bir Çin toprağı olmadığını özenle vurgularlar.

ması olgusunda ihlal edilmiştir. Ortadoğu ülkelerine yönelik olarak Çin dış politikasına hizmet etmek³ amacıyla ümmete bağlılığa karşı gösterilen hoşgörü, merkezi iktidarın bu noktadaki uyanıklığını ve dikkatini hiç azaltmamıştır. Kendileri de resmi makamlara bağımlı İslami dernekler aracılığı ile yakın denetim ve gözetim altında tutulan bu olgu, asla belli bir milliyete de tahsis edilmemiştir. İslam, Çin'de birleştirici bir kimlik etkeni olarak ortaya çıkmamıştır. Merkezi hükümet, Çin'deki müslüman milliyetlerin çoklu yapısı etkenini geniş biçimde kullanagelmiş, çeşitli rolleri Uygurlar ve Kazaklar gibi Türk milliyetlerinden müslümanlarla Huiler gibi Çin dili ve kültüründen müslümanlar arasında paylaştırmıştır. Huiler'le Han olmayan milliyetler arasındaki yüzlerce yıllık zıtlasmlar ortadan kalkmış değildir. Ne var ki burada, herhangi bir milliyetçi talebi bulunmayan Hui milliyetini ilgilendiren ve Çin makamlarını kaygılandıran bir dinsel köktencilik tehlikesi ile, gerçekleşmesi pek de mümkün görünmemekle birlikte, Çin'deki müslüman milliyetlerin birleşmesi riskini birbirine karıştırmamak gerekir. Burada, sufi tarikatlar da dahil olmak üzere bazı dinsel akımların şu an taşıdıkları öneme ilişkin bilgilerimizin yetersiz kaldığını da kabul etmeliyiz.

Görüldüğü üzere Çin makamları, milliyetler politikasının temeli olarak birlik ilkesini kesin bir kararlılıkla uygulamışlardır. Gerçi açılım dönemleri bir müslüman cemaati fikrinin ayakta kalmasına yardım etmiş, böylece de bu cemaat belli bir dinsel özgürlüğü korumuş ya da yeneden ele geçirmiştir; fakat Türk cemaati kavramı, bölünmez birlik ilkesi ile bağdaşır nitelikte değildi. Bunun tersi de görülmüş, İleriye Doğru Büyük Atılım ya da Kültür Devrimi gibi devrimci dönemlerde bir bütünleştirme, hatta zorla asimilasyon politikası uygulanmış, en keskin grupların sabırsızlığını ve radikalizmini yansıtan bir yaklaşımla, her türlü etnik kimliğin izleri yadsınmaya çalışılmıştır.

Sadece Çin'in Türkdilli müslümanlarının yaşadığı bölgelere özgü olmayan, Moğolistan ve Tibet gibi başka bölgelerde de karşılaşılan bu tarihsel yaklaşım Pekin'in milliyetler politikasının başlıca ögesidir. Uzun vadede gerçek bir bütünleşmeyle sonuçlanacak olan bu süreç, bir başka temel öge ile, daha somut ama onun kadar belirleyici olan ekonomik kalkınma ögesi ile tamamlanmaktadır.

2. Ekonomik kalkınma bir ulusal birlik etkeni olmalıdır. 1949'dan beri komünist rejimin Sincan'da gerçekleştirdiği ekonomik gelişmeler gözle görülür niteliktedir. Bununla birlikte, iktidarın el değiştirmesinden bu yana kırk yılı aşkın zaman geçmesine karşın elde edilen bilanço hiç de olumlu görünmemektedir; nitekim geleneksel Çin'in doğu illeri ile, Han olmayan milliyetlerin çoğunluk olarak yaşadığı batı bölgeleri arasındaki yaşam düzeyi farkı çarpıcı biçimde artmıştır.

1976'ya dek uzanan Maocu dönem kolektifleştirme önlemleri ve devrimci hareketleri ile Batı Çin'de yaşayan halklar için özellikle sıkıntılı olmuş, toplumsal altüst oluşlar, dinsel horlanma ve aşağılanmalar, kıtlık dönemleri de içinde olmak üzere ekonomik zorluklar getirmiştir. 1978'den beri izlenen ve kıyı şeridi başta olmak üzere varlıklı illeri kayıran ekonomi politikası da, büyük ticaret akımlarının ve yatırım hareketlerinin uzağında bırakılan batı bölgeleri üzerinde olumsuz etkiler yapmıştır. Bu nedenle de Doğu Çin ile Sincan'ın ekonomik düzeyleri arasındaki fark artmaya devam etmiştir.

Bu durum Çin-Sovyet ilişkilerinin 1986'dan itibaren düzelmesiyle yavaş yavaş değişmiş, Sincan ile Orta Asya Sovyet cumhuriyetleri arasında temasların adım adım yeniden başlaması belli bir iyileşmeye yol açmıştır. Bu süreç içinde, çeyrek yüzyıldır komşuları ile hiçbir bağlantısı olmayan bu özerk bölge 80'li yılların sonunda nihayet dışarıyla temas kurabilir hale gelmiştir.

Sincan bugün paradoksal bir durumda bulunmaktadır:

– Gelişmişlik düzeyi Doğu Çin'e göre belli bir gecikmeyi yansıtırken, kendi içinde de Urumçi, Korla, Aksu, Şihezi, vb. gibi başlıca kent- sel ve endüstriyel merkezler ile kırsal bölgeler arasında çok büyük farklılıklar vardır. Bunlar arasında Taklamakan çölü boyunca Uygurlar'ın yaşadığı vahalar yüzyıllardan beri hiç değişmeyen bir güvencesizlik içindedir ve burada yaşayanlar ülkenin en yoksulları arasında sayılmaktadır. Yeni ilerlemelerse, bu farklılıkları çoğunluğu Han olan kentsel nüfus lehine daha da keskinleştirme riskini taşımaktadır. Bu durum karşısında, burada yaşayan yerel nüfusta gözlemlenen dışlanma ve zenginliklerden yoksun bırakılma duygusu daha da artacaktır.

– Oysa Orta Asya cumhuriyetlerinin ve Rusya'nın ekonomik güçlükleri, günlük tüketim mallarında karşılaştıkları kıtlıklar Sincan'ın geri kalmışlığını göreceleştirmektedir; o kadar ki, bu özerk bölgenin ekonomisi son derece müreffeh, Çin ekonomik modeli ise hayranlıkla izlenecek bir örnek gibi görünmektedir!

Profesör Hu Zhenhua'nın, "Pek çok Üçüncü Dünya ülkesinde oldu-

ğu gibi bu bölgelerde de esas sorun, ekonomik kalkınma sorunudur. Öteki sorunlar, örneğin demokratik haklar, milliyetlerin hakları daha sonra gelir ve hepsi ilk soruna bağlıdır" deyişi Çin makamlarının önceliklerini özetlemekte, Sincan da dahil olmak üzere Orta Asya'daki durum tahlillerinin temel öğelerini içermektedir.

Sincan'ın 1991 resmi ekonomik bilançosunda,⁴ bölgenin karşılaştığı pek çok güçlük açık ve belirgin biçimde sayılmaktadır: "Tarımın temelleri zayıf kalmaya devam etmiştir, yeniden yapılanmadaki ilerlemeler çok yavaş olmuştur, ekonomik sonuçlar düşük bir düzeyde gerçekleşmiştir, mali güçlükler daha da kötüleşmiştir." Bir bütün olarak tahıl rekoltesi hafifçe azalmış, buna karşılık sınai ekimler belirgin bir biçimde artmış ve endüstriyel üretim çeşitli derecelerde ilerlemiştir. İletişim ve ulaşım araçları, enerji, ekonominin dar boğazlarını oluşturmaya devam etmektedir.

1992'de Pekin, Orta Asya'nın bağımsız cumhuriyetleri ile ilişkilerinin geliştirilmesinde ikinci bir hızlandırıcı adım atmıştır. Karşılıklı olarak gidip gelen heyetlerin ve birkaç ay içinde imzalanan anlaşmaların ayrıntısına girmeksizin, bu bölgedeki Çin politikası açısından kökten yeni ve anlamlı görünen iki noktayı burada vurgulamak gerekir:

– Bu girişimlerin çoğu, ihtiyatlı bir yaklaşım döneminin (1986-89) ardından, özellikle Kazakistan doğrultusunda açılma girişimlerini kısa bir süreden beri iyice artıran Pekin'den gelmiştir.

– Merkezi hükümet Batı Çin'in ekonomik etkinliğini yeniden canlandırma programını yürürlüğe koymuş ve ona hedef olarak "hemen burnunun dibinde yer alan ve çok büyük gereksinimleri bulunan Orta Asya pazarlarını" göstermiştir.⁵

Görüldüğü üzere, milliyetler politikası ekonomik kalkınmaya her zaman olduğundan da fazla bağlı olmaya devam etmektedir.

Bu doğrultuda pek çok önlem alınmıştır. Bunlar arasında petrol endüstrisinin gelişmesi ve komşu cumhuriyetlerle ticari değişimin artırılması ön plandadır:

– Bölgede petrol yataklarının bulunduğu yıllardan beri bilinmektedir. Tarım Havzası'nın kuzeyinde petrol çıkarılmasına 1990'da başlanmıştır. Sincan'ın öteki havzalarının pek çoğunda, Hami bölgesinde, Çungarya havzasında ve Taklamakan'ın güneyinde yeni yatakların bulunduğu da doğrulanmıştır. Bugün artık Korla'dan Luntay'a yeni ve ge-

4. *Sinkiang ribao*, 23 Nisan 1992.

5. Başbakan Li Peng'in Kuzeybatı Çin bölgesel sorumluları ile yaptığı görüşme, 6 Haziran 1992.

niş bir petrokimya kompleksi uzanmaktadır. Sincan'ın 1991 petrol üretimi, 1990'a göre %9.6'lık bir artışla 7.6 milyon tona yükselmiştir. Her yıl bu alana çok büyük yatırımlar yapılmaktadır (1990'da 1.8 milyar, 1991'de yaklaşık 2.5 milyar dolar karşılığı). Bu petrol zenginliklerinin keşfi ve işletmeye açılması, Çin'in bu bölgede her türlü ayrılıkçılık ya da milliyetçilik iddialarını ortadan kaldırmada zaten var olan kararlılığını bir kat daha artırmıştır. Fakat, petrol endüstrisindeki bu gelişme, ileride de belirtileceği gibi, bir başka sonuç daha ortaya koymaktadır: Bölgede Han varlığının artması ve özerk bölgenin Çin ile bütünleştirilmesi politikasının bir aracı olan "Sincan üretim ve inşaa birimi" gibi birimlerin güçlenmesi.

– Orta Asya cumhuriyetleri ile alışverişin açılması ve gelişmesi 1992'de iyice yoğunlaşmıştır. Otuz yıllık uzun dönem boyunca Sovyetler Birliği ile sınırların kapalı kalmasının olumsuz etkilerini taşıyan bölgesel altyapı, yavaş yavaş iyileşmeye başlamıştır: 1990'da Urumçi-Alma-Ata demiryolunun tamamlanması ve 1992'de yolcu taşımacılığına geçilmesi, bazı yeni cumhuriyet başkentleriyle havayolu bağlantılarının kurulması, daha önceleri kavimler arası gerginlik ve çatışma olaylarının sık sık yaşandığı bazı kentlerde (Bole, Taçeng, Yining gibi) geçiş ve değişim noktalarının kurulması, Sincan'ın başkenti Urumçi'de bir "bölge ve sınır" fuarının açılması...⁶ Bütün bu gelişmeler Çin'in komşu Kazakistan ve ondan da öte Orta Asya'nın diğer bölgeleriyle temas kurma isteğini açığa vurmaktadır. Burada ortaya çıkan bir sonuç da, Çin makamlarının bütün bu ticaret akımlarını kendi lehlerine çevirebilme gücünü kendilerinde görmüş olduklarıdır; bu durum Çin'deki Türk milliyetler, Kazaklar ile bağımsız cumhuriyetler arasındaki alışverişler için de geçerlidir.

Özerk bölge Sincan'ın 1991 dış ticaret verileri, bu açılma politikasının sonuçlarını göstermektedir. Dış ülkeler ile olan alışverişin hacmi toplam 459 milyon dolardır ve bunun 363 milyon doları ihracattır; komşu cumhuriyetlerle olan alışveriş bir yılda %42 artmış, bu rakam çok önemli olmamakla birlikte 94 milyon dolara varmıştır. Bu artışın önünde birçok engel vardır: altyapının yetersizliği, her iki tarafta da paraların konvertibl olmaması, bağımsız cumhuriyetlerde arzın yetersiz kalması.

Özerk bölge Sincan'ın ekonomik performansının ve rejimin burada

6. Kuzeydoğuda bulunan Harbin'de olduğu gibi, burada hem Doğu Sibirya hem de Rus Uzakdoğusu ile alışveriş ve değişim eşzamanlı olarak gelişmektedir.

kalkınma hedeflerini gerçekleştirme kapasitelerinin zayıflığının bilincinde olan merkezi makamlar, bölgeyi denetimleri altında tutmak ve onu olabildiğince Çin alanı ile bütünleştirmek amacıyla uzun süreden beri daha başka tamamlayıcı önlemler almışlardır.

3. Batı sınır bölgelerinde uygulanan milliyetler politikası, paralel olarak, doğudan gelen Han nüfusun buralara yerleştirilmesini kolaylaştıran bir politikayı da beraberinde getirmekte, bunu sağlamak üzere de polis ve askeri güvenlik önlemleri yürürlüğe konmaktadır.

Bu bağlamda, Pekin Nüfus Etüdleri Enstitüsü Müdürü Sun Jinghzi, 1981'de şöyle diyordu: "Han'ların planlı biçimde bu sınır bölgelerine getirilip yerleştirilmesi, gelecekte zorlayıcı bir önlem olacaktır... Bu nüfus burada üretici güçlerin gelişmesine daha akılcı biçimde katkıda bulunacak, ulusal savunmanın güçlenmesine yardım edecektir." Gerçekten, Sincan'da 1949'da 500 000'den az olan Han nüfusu (toplaman yaklaşık onda biri), resmi rakamlara göre günümüzde altı milyona yani nüfusun yaklaşık onda dördüne ulaşmıştır. Bu nüfusun yaklaşık yarısı ise, 1954'te kuruluşundan bu yana bölgeyi Çin'le bütünleştirme politikasının önemli bir ögesini oluşturan ve kurulduğu günden beri politik, ekonomik, toplumsal ve askeri alanlarda çok büyük bir rol oynamış bulunan ünlü "Sincan üretim ve inşaa birimi"ne aittir. "Birim" yapısının ekonomik ve (iç/dış) ticari etkinliklerin artırılması yoluyla yeni duruma uygun hale getirilmesine karşın, bu rol geçerliliğini korumaktadır.

Özerk bölgede petrol etkinliklerinin genişlemesi Han'lardan oluşan yeni bir teknisyen ve kadro akımının gelmesi sonucunu doğurmakta, bu ise örgütün personel sayısının daha da artırılmasına yol açmaktadır. Unutmamak gerekir ki örgütün amaçlarından biri de, ekili alanların ve sınai etkinliklerin genişletilmesi suretiyle yerel halkın ekonomik olarak desteklenmesidir. Böylece, ekonomik kalkınma aynı zamanda ülkenin doğusundan gelen Han nüfusun da artış nedeni olmaktadır.

Bu konuya ilişkin olarak görüşü sorulan Prof. Hu Zhenghua, gelecekte Han olmayan milliyetlerin yaşadığı bu bölgede Han nüfusun çoğalmasını ekonomik kalkınmanın gereksinimleri ile aklamakta, özellikle azınlıktaki etnik grupların uzman kadrolar sağlayamadığını öne sürmektedir. Profesöre göre bu yerel halk ve esas olarak da Uygurlar tarım havzasındaki yeni işletme bölgelerine gitmeyi ve tarıma yeni açılacak topraklarda yerleşmeyi reddetmekte, bu nedenle de buralara gerekli nüfus aktarılması işini ilgili birim aracılığı ile sadece devlet yapmaktaydı.

Bu sürekli akış merkezi iktidarın bölge üzerindeki egemenliğini pekiştirmiştir, ancak aynı zamanda etnik rekabeti ve çekişmeleri keskinleştirmekten de geri kalmamıştır. Resmi verilere göre Sincan'da Han nüfusun genel nüfus içindeki payı yaklaşık on yıldan beri değişmemekte, istikrarlı bir oranı korumaktadır. Hatta daha liberal yeni ekonomik önlemler sonucu gerçekleşen doğu bölgelerine dönüş nedeniyle ve aynı zamanda nüfus artış hızının öteki etnik gruplara göre daha düşük olmasının bir sonucu olarak, Han'ların sayısında 80'li yıllarda bir azalma bile olmuştur; öteki etnik gruplar nüfus artışının önlenmesi politikasının uygulanması bakımından daha gevşek bir denetim altındadırlar. Oysa, geçmişte istatistiklerin güvenilirliğinden kuşku duymaya alışmış bulunan Sincanlı Türk nüfus, Han nüfusun giderek daha etkin biçimde kendi varlığını ortaya koyduğunu gözlemlemektedir. Bu olgu özellikle Tarım Havzası'nın kuzeyinde çok belirgindir. Yalnızca Han'lardan oluşan ünlü "üretim ve inşa birimi"nin sorumluları da esasen çalışan personel sayısında önemli artışlar olduğunu ve bunun özellikle güney bölgesi için geçerli olduğunu kabul etmektedirler. Nitekim, Hong Kong basını 1991 yılında, içinde bulunulan onyılin sonundan önce Sincan'a en az 5 milyon Han'ın yerleştirilmesini öngören bir planın benimsendiğini haber veriyordu.⁷

Bu çerçevede ortaya çıkan ve esas olarak da Han nüfusa karşı bir hoşnutsuzluk olarak beliren kavimler arası gerilimler ve milliyetçi gösteriler ise önemli bir polis ve asker baskısı ile denetim altında tutulmaktadır.

Bu baskı aygıtının güçlendirilmesi 1989'da, Mayıs-Haziran olaylarından önce başladı. Topyekûn savaş temalarını bir yana bırakan Çin yöneticileri, 80'li yılların sonundan itibaren kara ve deniz sınırlarında güvenliği sağlamaya öncelik vermeye başladılar. Sincan, bu bağlamda en duyarlı, en nazik bölgelerden biri sayılıyordu. Kolluk gücü, silahlı polis birlikleri ve Halk Kurtuluş Ordusu birimleri bölgeyi tarama altında tutmakta, bunların sayıları da uzmanlarca 200 000'in üzerinde tahmin edilmektedir. Askeri bir yapıya sahip "üretim ve inşa birimi"nin kendisinin de özel bir kolluk gücü, önemli sayıda da yedekleri vardır.

İdeolojik bir çerçevede ekonomik, demografik, polisiye ve askeri önlemleri devreye sokan, ancak devrimci dönemlerde başarısızlıkla karşılaşan bu politika yine de Batı bölgelerinin Çin'le bütünleşmesini mümkün kılmıştır. Gerçekten de, Sincan'da 1950'ye kadar yokluğu ve

zayıflığı ile kendini gösteren Çin varlığının ve merkezi otoritenin güçlenmesi karşısında, milliyetler cephesinde, kimlik duygularında buna paralel bir güçlenme göze çarpmamaktadır.

4. Çin'de yaşayan Türkdilli halklar hangi ulusal yenilenmeye doğru gitmektedirler?

Sincan'da Türkdilliler bugün hâlâ özerk bölge nüfusunun çoğunluğunu oluşturmaktadır. 1991'de toplam 15.5 milyon olan nüfusun 8.7 milyonu, yani %56'sı etnik olarak Türk'tü; buna karşılık Han'lar nüfusun %37.5'ini oluşturuyordu. Geriye kalan %6'nın içinde ise Hui ve Moğollar başta olmak üzere Türk olmayan azınlıklar yer almaktaydı.

	Çin Genelinde		Sincan Özerk Bölgesinde
	1982	1990	1990
Uygur	5 963 000	7 210 000	7 195 000
Kazak	975 000	1 190 000	1 106 000
Kırgız	113 000	140 000	139 000
Salar	69 000	80 000	
Özbek	12 000	15 600	14 450
Tatar	4 000	5 000	4 820
Toplam	7 134 000	8 636 000	8 460 000

Resmi sayımlar Türk etnik ya da dil gruplaşmalarına yer vermemekte, sadece Han'lar ve Han olmayanlar arasındaki ayrımı belirtmekle yetinmektedirler.

Bu veriler durumu Han'lar ve Han olmayanlar arasındaki bir karşıtlık gibi yüzeysel bir görüntüye indirgeyebilirler. Propagandanın kötü bir sonucu olan bu olgudan büyük ölçüde Pekin'in uyguladığı milliyetler politikası sorumludur.

Oysa, 1 650 000 km²'lik yüzölçümü ile Fransa'nın üç katı büyüklükte olan bu geniş topraklarda, coğrafya tarihinde hep çok büyük bir rol oynamıştır. Owen Lattimore'un çalışmaları hâlâ geçerliliğini korumaktadır, uzun vadeli bir düşüncenin ürünü olarak kendini kabul ettirmektedir. Onyıllarca süren bir yalnızlığın ardından karşılaşılan siyasal çalkantılar ve ekonomik açılma, Sincan'ın ve onun halkını yeniden, "kendilerini daha geniş bir devlet içinde birleştirecek bağlayıcı nitelikte güçlü bir üstyapıları olamadığı için mikrokozmoslar geliştiren" merkezkaç güçlerin eline teslim etmektedir. Bu merkezkaç güçler yarım

yüzyıldır değişik biçimlerde ve geniş olarak evrilmişlerdir; ne var ki, siyasal gerilimlerin getirdiği kısa süreli, geçici zorlanma dışında bölgenin coğrafyasına doğal olarak boyun eğmektedirler.

Geçmişte Çin ile ilişkilerden en çok etkilenmiş bulunan Hami, Turfan ve başkent Urumçi gibi doğu vahalarının Çin'le bağları, 1960'lı yıllar boyunca özellikle Lanzu-Urumçi demiryolunun inşası ve batı sınırlarının çeyrek yüzyıl kapalı tutulması sayesinde daha da güçlenmiştir. Nitekim, Batı Çungarya ve İli bölgesi, Sibiryա Altayları'na ve Kazakistan'a olan kapılarına yeniden kavuştular. Biraz daha güneyde Aksu ve Kaşgar yeniden eski Kokand hanlıkları halkı ile, Fergana ve daha da ileride Semerkand ve Buhara ile, yani bugünkü Kırgızistan ve Özbekistan ile iletişim ve ulaşım kurdular. Tarım Havzası'nın güneyindeki Kotan ise içinde bulunduğu yalnızlığı sürdürmekte, Hindistan'ın etkisi altında çok eskilerde oluşmuş bir kültürel özgünlüğü korumaktadır.

Sincan'ın iki büyük doğal bölgesi olan Çungarya ve Tarım Havzaları, belirgin bir etnik dağılım ile de kendini gösterir. Tanrı Dağları'nın kuzeyinde yerleşik ve tarımcı Han'lar, daha az olmak üzere Hui'ler ve Kazak ve Moğol hayvan yetiştiricileri büyük çoğunluğu oluşturur. Tersine, güneyde sadece birkaç "yurdundan koparılmış" Kazak vardır ve özerk bölgede yaşayan Uygur nüfusunun %80'i Tarım Havzası'nı çevreleyen vaha içinde toplanmıştır. Yine Tanrı Dağları'nın güneyinde, Korla bölgesinde, petrol etkinliklerinin ve "üretim ve inşa birimi"nin gelişimi sonucu Han nüfusun yaygın olduğu gözlenmektedir.

Bu gerçekler, kimlik duygusu arayışı içindeki milliyetler arasında birlik eğilimlerini geliştirici nitelikte değildir. Bu açıdan, Sincan'da hâlâ nüfusun çoğunluğunu oluşturan Uygurlar'ın durumu anlamlıdır.

Sincan'ın müslüman Türkleri'ne, 1921'de Taşkent'te yapılan bir sürgünler toplantısı sırasında, XV. yüzyılda yiten Budist Uygurlar'ın ismi ve mirası verildi. Bu adlandırma ve tarihsel çarpıtma, Çin'de 1935'te Sincan'ın milliyetçi valisi Şeng Şikai tarafından benimsendi. 1949'dan sonra da bu tarihsel miras ve ulusal birlik, daha önce değinilmiş bulunan bazı ufak tefek değişikliklerle ve Çin'le birlik ve sadakat bağları ön plana çıkarılarak, Çin komünistlerinin milliyetler politikasına yön verecektir. Bu yaklaşımı benimsemedikleri ve kabul etmedikleri için, milliyetçi ve çoğunlukla "Doğu Türkistan Cumhuriyeti" (1944-49) yöneticileri olan Uygur ve Kazak siyasi şeflerinin ileri gelenleri yurtdışına kaçmak zorunda kalmışlar ya da tasfiye edilmişlerdir. Kırk yıl süren ve merkezi bir politik ve askeri devlet aygıtı tarafından yürütülen bir denetim ve azınlıklaştırma politikası sonunda Uygurlar, Sincan üzerindeki

Çin egemenliğinin artık geri dönülmez bir noktada bulunduğunu kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu kabulden sonra ise, önemli vahalardan, geleneksel siyasal ve kültürel ocaklardan yola çıkan dağınık stratejiler geliştirilmeye başlanmış, ulusal kahramanlar ve yerel gelenekler gibi hem yerli nüfusun hem de resmi makamların kabul edeceği tarihsel değerlerin yaratılıp işlenmesine ve korunmasına girişilmiştir. Komünist rejim uzun zamandan beri bu yerel kahramanların pek çoğunu taşıdıkları milliyetçi, Han karşıtı duygulardan arındırmak suretiyle benimsemiş, kendisine mal etmiştir. Bununla birlikte, bugünkü açılma, resmi görüşlerin tartışma konusu yapılmasına ve Uygur milliyetçiliği lehindeki açıklamaların ortaya çıkmasına uygundur. Bu olgu, aşağıdaki durumlarda kendisini göstermektedir:

– İli bölgesinde Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin eski yöneticilerinden, Çin makamlarının gözünde bir Kuomintang muhalifi, fakat aslında Uygurlar için Han karşıtı bir milliyetçi olan Ahmetcan Kasımı konusunda;

– Kaşgar'da ve Alma-Ata başta olmak üzere yurtdışına sığınan Uygur topluluğu içinde, XI. yüzyıl tarihçisi Kaşgarlı Mahmut konusunda;

– Urumçi'de, Sosyal Bilimler Akademisi Urumçi Dalı araştırmacısı Turgun Almas'ın (Turrun Almas ya da Pinyin alfabesiyle Tuercong Alemasi) tezleri konusunda (Uygurlar üzerine yazdığı birçok tarih kitabı 1990'da yayımlanmış, fakat tarihe milliyetçi bir yorum getirdiği suçlaması ile kitapları derhal piyasadan kaldırılmıştır);

– Hami'de, kimi Uygurlar tarafından milliyetçi edebiyatın sığınağı sayılan tarih romanlarının yazarı Abdurayım Otkur'un yapıtları konusunda;

– Turfan'da, ozan Abdulhalik "Uygur"un (1901-33) anısı konusunda. Çin makamları ozanı bir Çin kahramanı mı yoksa bir Uygur milliyetçisi mi saymak gerektiği konusunda tereddüt etmektedirler.⁸

Bütün bu değişik referanslar, yerel özelliklerin zenginliğini vurgulayan dağınık çabalar olarak ortaya çıkmaktadır. Bunlar, birleştirici bir ulusal kimliğin oluşup gelişmesine katkıda bulunmaz. Çeşitli vahaların dışa açılması ve ekonomik çıkarlarının gelişmesi, bu dağınıklığı sürdürecektir, hatta geliştirebilecek, dahası Uygur milliyetçilik duygusunu zayıflatabilecektir. Bu, kavimler arası gerilimin sürüp gitmesini ve yeni

8. Bu konuda Justin Jon Rudelson'un mükemmel çalışmasına bkz. "Uighur Historiography and Uighur Ethnic Nationalism", *Ethnicity, Minorities and Cultural Encounters* içinde, der. Ingvar Svanberg, Uppsala Multiethnic Papers 25, 1991, ss. 63-82. •

olayların meydana gelmesini elbette dışlamaz, ancak Çin yönetiminin yakın denetimi ve sürgündeki üyeleri yabancıların ancak çok sınırlı bir desteğini kazanabilen milliyetçi muhalefetin zayıflığı, herhangi bir istikrarsızlık riskini çok azaltmaktadır.

Sincan'ın öteki önemli ulusal azınlığı olan Kazaklar ise, komşu Kazakistan'ın siyasal gelişimini yakından izlemektedirler. İlili olsun, Çungaryalı olsun, hatta birkaç bin kişi de olsa Gansulu ya da Kingaylı olsun pek çok kimse, Rusya'dan ya da Çin'den gelerek Orta Asya'nın bu bölgesini kasıp kavurmuş sayısız "devrimler"den kaçmak durumunda kalmıştır. Sincanlı Kazaklar'ın pek çoğunun 1962'de SSCB'ye sığınmış akrabaları vardır. Kopuş uzun sürmüştür, zira 1962 ile 1986 arasında her türlü temas kesilmiştir. Birkaç yıldan beri ise eski SSCB Kazakları Çin tarafında yaşayan ailelerini ziyaret edebilmektedirler. Ters yönde hareketler ise daha seyrek. 1991'e gelinceye kadar Çin makamları sadece ticari görüşmeler amacıyla ya da bir ekonomik anlaşma çerçevesinde heyetler arası gidiş gelişlere izin vermektedir. Kazaklar'ın Kazakistan'daki enstitülerde staj yapması örneğinde olduğu gibi, hele hele bu stajlar beşeri bilimler alanındaysa, kültürel değişim sorunları çok büyük bir özen ve ihtiyat ile ele alınıyordu. Başkan Nazarbayev'in kişiliği, Çinli Kazaklar'da ilgi ve umut uyandırmaktadır. Gerçekçiler, 1991'de Moğolistan Kazakları'nın başından geçenleri dile getirmekle birlikte, Kazakistan'a kitlesel bir nüfus akışı olasılığı görmemektedirler. Buna karşılık, iyimserler komşu cumhuriyetin de desteği sayesinde yazgılarının iyileşeceğini ve içinde bulundukları kültürel yalnızlığın sonunun geleceğini ummaktadırlar. Kazakistan Dışişleri Bakanı Süleymanov'un Ağustos 1992'de Çin'e yaptığı ziyaret sırasında başta kültürel alan olmak üzere bir dizi işbirliği anlaşmasının imzalanması, Çin tarafı özellikle politik ve ekonomik değişimin gelişmesini vurgulamış olsa da, bu yönde atılmış bir adımdır.

Kazaklar için yukarıda değinilen dağınıklık olgusu, onların sayısal ağırlıklarını daha da azaltmaktadır. Daha iyi yetişmiş ve genellikle ateist olan kentliler, kendilerini göçebe kalmış kardeşlerinden uzak hissetmektedirler. Sınır bölgelerine yakın yerlerde otlakları bulunan çok sayıda göçebe, 1962'de meydana gelen ve başka sonuçları yanında özellikle 120 000 Kazak'ın Sovyetler Birliği'ne kaçmasına yol açan olayların ardından doğuya kaydırılmıştır.

Açıktır ki, Çin makamları bir yandan ekonomik değişimi geliştirmeyi öngörürken, aynı zamanda da Kazakistan'ın politik ve ekonomik güçlüklerini medya aracılığı ile tanıtmaya çaba göstermektedir. Ne var

ki, Urumçili genç bir Kazak aydınının da Kasım 1991'de belirttiği gibi, bu bağımsız cumhuriyetin varlığı bir yandan yeni bir kimlik referansı oluştururken, öte yandan da, "Çinli" Kazaklar'a ait oldukları Türk kültür ve uygarlığını daha iyi tanıma umudunu açmaktadır.

Buna karşılık, politik ve ekonomik nedenleri ön plana çıkaran Alma-Ata makamları da komşu Çin ile barışmaya çalışmakta ve Çin toprakları üzerinde Kazak muhalefet hareketlerini cesaretlendirmemeye özen göstermektedir. Tıpkı Uygurlar'ın durumunda olduğu gibi dağınıklık, nüfusça Han'lar tarafından boğulma ve Çin makamlarının uyanıklığı gibi etkenler, Sincan'da bir Kazak ulusal kimliğinin gelişme olanaklarını özellikle sınırlamaktadır.

5. Çin-Sovyet kopuşunun tamamladığı ya da uzattığı Maocu dönemin siyasal köktencililiği, Çin'deki Türk nüfusu uzun bir yalnızlaşma aşaması içinde bırakmıştır. Orta Asya'da meydana gelen son değişiklikler ve giderek daha yoğun biçimde Sincanlılar aracılığıyla gerçekleşen ÇHC'nin bugünkü ekonomik ve politik açılması, milliyetçiler yararına olması da, durumu kökten biçimde değiştirmektedir.

Bunlar, geçmişte Sincan halklarının tarihine damgasını vurmuş olan merkezkaç güçlerin yeniden ortaya çıkmasına yol açmaktadırlar. Coğrafi veriler de kendilerini yeniden kabul ettirmekte ve Çin'deki merkezi iktidarının işini kolaylaştırmaktadır.

Daha kalabalık olan Uygurlar'da kimlik duygusu Uygur ulusal birliğinin serpilip gelişmesine pek az elverişli olan yerel temeller üzerinde sürmektedir. Sayıca önemli bir başka kavim olan Kazaklar için de, bağımsız bir Kazakistan'ın ortaya çıkması, yeni bir kimlik referansı umudunu sunmaktadır.

Gelecek yıllarda Sincan'ın Türkdilli halkları açısından iki öge belirleyici nitelikte olacaktır:

– Bölge ekonomisi. Ancak hızlı bir kalkınma Han'ların buralara taşmasına yol açacak, kavimler arası yeni gerilimlerin ortaya çıkması durumunda da merkezi iktidar baskı araçlarını daha da güçlendirecektir.

– Bir bütün olarak Çin'in birliği ve istikrarı. Ne var ki, olası güçlükler ve bölgelere "bölünme" varsayımı, Sincan'da Han'ların iktidarını tehlikeye atmayacaktır.

Rusya'nın Bir Güney Politikası Var mı?

Anne de Tinguy

RUSYA'NIN. güney sınırlarında bağımsız devletlerin ortaya çıkışı SSCB' nin çöküşünün pek çok sonucundan biridir. Bu gelişme Rusya için, bugün karşılaştığı birçok yeni meydan okumadan birisini oluşturmaktadır. Eski SSCB'nin en yoksul ülkeleri olmaları, Rusya ile Yakın Doğu arasında "sıkışıp kalmaları" ve sekiz devletten altısının müslüman kimliği taşımaları gibi ortak özellikler gösteren bu yeni devletlere karşı Rusya'nın tutumu, ve bu durumun Rusya'nın güneyinin güneyiyle, yani Yakın Doğu ile olan bağları üzerindeki etkileri ne olacaktır? Uluslararası sahnede ortaya çıktığı şu sıralarda Rusya, özellikle Ukrayna başta olmak üzere Avrupalı yakın komşularına ve Batı dünyasına büyük bir önem vermektedir. Bundan, iki kıta üzerinde yer alan toprakları ile Avrupa, Yakın Doğu ve Uzak Doğu dünyasına bağlı olan Rusya'nın bu son ikisi aleyhine Avrupa'yı tercih edeceği sonucunu çıkarabilir miyiz? Yani Rusya, kendi vücudunun bir parçasından koparak ve geçmişte SSCB' nin dış politikasında geleneksel olarak çok önemli bir yer tutan bir bölgeyi kesip atarak Avrupa'ya yaslanmayı mı seçecektir?

1. Yeni Durum

Yapılacak bir ilk çözümleme bizi, temel değişikliklerin söz konusu olduğu vargısına götürmektedir. SSCB'nin çıktığı bir dönemde, Rusya kararlı olarak Batı'ya dönmekte, Avrupalı özelliği ağır basacak olan bir Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulmasını öngörmektedir. Bitişindeki İslam dünyasına kendiliğinden yönelen güney bölgesi ile araya mesafe koymak ister gibidir.

Batı'ya Yönelen Yeni Bir Rusya

SSCB'nin küllerinden doğan Rusya kararlı bir biçimde yeni olmak istemektedir. Doğu ile Batı arasındaki çatışma sona ermiş, soğuk savaş bitmiştir. Bugünün Rusyası iki rakip sistem arasındaki her türlü yarışma düşüncesini ya da dünya üzerinde bir misyonu yerine getirme iddiasını terk etmiştir. Bundan böyle partnerlerini karşılıklı çıkarlara göre seçmekte ve "gerçek dostlarının" "piyasa ekonomisini uygulayan Batı demokrasileri" olduğunu düşünmektedir.¹ Hedefi artık, "diktatörlükten demokrasiye" geçmek ve "Japonya ve Almanya kadar katılma hakkına" sahip olduğunu düşündüğü "Batılı ortak refah bölgesine" katılmak için ekonomisini kalkındırmaktır. Bu irade, kendisi için hem bir model, hem ekonomik yardım kaynağı ve hem de doğal müttefik olan Batı'yı merkez alan yeni dış politikasını da belirlemektedir.

Rusya'nın, gerek SSCB'nin yıkılmasından önce, gerek daha sonra yaptığı girişimler önceliklerini açığa vurucu niteliktedir. 1990-91'de Rus yetkililerin en çok ziyaret ettikleri ülkeler ileri düzeyde sanayileşmiş ülkelerdir. Nitekim, Boris Yeltsin bu yıllarda Japonya, Fransa, ABD, Almanya ve İtalya'ya gitmiştir. Yine, 1992'nin Ocak ayında İngiltere, ABD ve Kanada'ya, Temmuz ayında da Münih'te yapılan G7 zirvesine gitmek için yola çıkmıştır. Rus yetkililer bunları yaparken, Batı dünyasıyla bütünleşmek istemekte, ülkelerinin kendi gözlerinde tek ve bütün olması gereken bir Avrupa'nın ayrılmaz bir parçası olduğunu dile getirmektedirler. Eski Kıta'nın tüm ülkelerinin bulunduğu forumlarda yer almayı tercih etmektedirler: Rusya'nın BDT'nin diğer devletleri ile birlikte Ocak 1992'de kabul edildiği AGİK² ve 7 Mayıs 1992'de katılmak için başvurduğu Avrupa Konseyi³ bu tür yapılarıdır. Bu doğrultuda, Atlantik Paketi çerçevesinde, 1991 Aralık ayında Doğu ülkeleriyle bir danışma ve işbirliği organı (COCONA) kurulmasını da sevinçle karşılayan Rus yöneticiler, daha da ileri giderek ülkeleri için Atlantik Paketi ile bütünleşmeyi bir "uzun vadeli siyasi hedef" sorunu olarak ortaya atacaklardır.⁴

Batı'ya verilen bu öncelik, Rusya'yı Batı'nın kendi politikası üzerinde denetleme hakkına sahip olmasını bile kabul etmeye götürecektir.

1. Rus Dışişleri Bakanı Andrey Kozirev'le görüşme, *Komsomolskaya Pravda*, 28 Ağustos 1991.

2. *Izvestiya*, 29 Ocak 1992.

3. *Nezavisimaya Gazeta*, 8 Mayıs 1992.

4. *Izvestiya*, 23 Aralık 1991. Bu konuda bkz. *Izvestiya*, 22 Ocak ve 10 Mart 1992.

SSCB'nin aksine, Rusya iç işlerine karışılmasından çekinmez. Başlıca derdi eski rakiplerine ve hasımlarına dayanmak ve zorluklarını onlarla paylaşmaktır. Onlardan ısrarla piyasa ekonomisini kurmada kendisine yardımcı olmalarını, eski SSCB'nin birçok üyesini karşı karşıya getiren çatışmalarda arabulucu olarak hareket etmelerini ister.

Bu politikanın, Rusya'nın Üçüncü Dünya'daki varlığıyla bağdaşması ille de gerekli görünmemektedir. Eskiden Batı-Doğu ve Çin-Sovyet rekabetinin ana konusu olan bu Üçüncü Dünya, bugün Rus yetkililerin söyleminde de, başlattıkları son girişimlerde de artık hiç yer almamaktadır. Ulusal kurtuluş savaşı veren ve kendilerini sosyalist olarak tanımlayan ülkelerin yanında yer almak, onlarla dayanışma içinde olmak artık geçmişte kalmıştır. 1991'de Boris Yeltsin ve Dışişleri Bakanı Andrey Kozirev'in Küba'dan geri çekilmeyi ve Afganistan gibi bir yükten kurtulmayı kabul etmesi için Gorbaçov üzerinde uyguladıkları baskılar anlamlıdır. İstedikleri, SSCB'ye diplomatik ve ekonomik açıdan çok pahalıya mal olan maceraların bütün kalıntılarıyla birlikte sona erdirilmesidir. Bu politika ve Üçüncü Dünya Moskova'yı artık ilgilendirmemektedir.

İmparatorluğun parçalanmasının bu gelişim üzerindeki etkisi ne olmuştur? Böyle bir durum B. Yeltsin'in Batı yanlısı politikasını kolaylaştırır mı yoksa frenler mi? Rusya Avrupa'ya daha çabuk dönmek için güneyindeki bölgelerden kurtulmak mı, yoksa SSCB'nin eski güney cumhuriyetlerindeki sağlam konumunu koruyarak politikasını dengelemek mi istemektedir?

Rusya ve Yeni Bağımsız Devletler: Yeni Bir Topluluk Mümkün mü?

1991 Aralık ayında, SSCB yerini görünürde, Baltık ülkeleri ve Gürcistan hariç olmak üzere eski SSCB'nin tüm cumhuriyetlerini bir araya getiren yeni bir topluluğa, BDT'ye (Bağımsız Devletler Topluluğu) bıraktı.

Bu topluluk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden temelde tümüyle farklıdır. Bir defa artık sosyalist değildir. Ne merkezi vardır, ne merkezi bir organı; en fazla bir eşgüdüm aracı olan Devlet Başkanları Konseyi'nin aldığı kararları uygulayacak bir mekanizmaya da sahip değildir. Bağımsız Devletler Topluluğu eski SSCB gibi bir Rus imparatorluğu da değildir. Yeni bağımsız devletler artık Rusya'nın egemenliğini istemiyorlar. Onların gözünde, yeni bir topluluk ancak üyeler ara-

sında eşitliğin yeniden temellendirilmesi üzerine kurulmuşsa mümkündür. Rusya, insan, toprak, doğal kaynaklar açısından diğer yeni bağımsız devletlerin tümünün toplamından zengin olsa bile, "eşitler arasında birinci - *primus inter pares*" olması söz konusu değildir. Nitekim, Ukrayna başta olmak üzere yeni bağımsız devletler kimi kez Rusya'ya karşı ani ve sert tavırlar almakta, kendilerini ortaya koymaktadırlar ki, bu da pek çok kez keskin gerilimlere yol açmaktadır.

Tümüyle yeni ve pek çok açıdan beklenmedik olan bu durum, Rusya için önemli bir kargaşa ve tedirginlik kaynağıdır. Topluluk kavramının ne olduğu konusunda bir uzlaşma sağlanamaması nedeniyle bu kargaşa ve tedirginlik daha da büyümektedir. Bu bağlamda, özellikle Ukrayna başta olmak üzere kimi yeni bağımsız devletler, BDT'yi, amacı imparatorluğun tasfiyesi olan geçici bir yapı olarak ele almaktadırlar. Bunun anlamı BDT'nin Ukrayna'sız gerçekleşeceğidir ki bu da Rusya'yı Avrupa'dan koparıp Asya'ya doğru itebilecek, onu müslüman devletler karşısında yalnız bırakacaktır. Bu olasılık ise, Rus yöneticilerinin başlangıçtaki projelerine hiç de uygun değildir.

Rus yöneticilerin gözünde BDT Avrupalı'dır ve ancak Avrupalı olabilir. Üç Slav devleti tarafından 8 Aralık'ta kurulan bu topluluğun doğuşu manalıdır. Ukrayna'nın 1 Aralık tarihli referandumla onaylanıp pekiştirilen bağımsızlığını göz önünde bulunduran Rusya, olayları hızlandırmıştır. Onun için önemli olan Ukrayna ile olan birliktir (Boris Yeltsin bunu 5 Aralık'ta bir kez daha dile getirmiştir). Rusya Pasifik'e kadar uzansa ve Asya'ya doğru attığı adımları geliştirmek istese de bu birlik Avrupa'da yer alacaktır. B. Yeltsin'in yakın arkadaşı Gennadi Burbulis tarafından Polonya ve Bulgaristan'a bu yeni Slav topluluğuna katılmaları için yapılan davet Rus yöneticilerinin ya da en azından aralarından bazılarının düşüncesinin Avrupa'ya doğru basit bir yönelmenin ötesinde olduğunu gösterir. Tasarlanan şey, Avrupa ile bütünleşen ve yeni bir kimlik bulan Rusya'nın temel direğini oluşturacağı Slav birliğinin kurulmasıdır. Bu, daha önce 1990'da Alexandre Soljenitsin tarafından ileri sürülmüş olan bir düşüncedir. Eğer bu proje başarısız olmuşsa, bunun nedeni müslüman cumhuriyetlerin hemen karşı çıkmaları ve Ukrayna'nın Rusya'nın egemen olacağı hiç bir topluluğu istememesidir. Orta Asya devletleri, Azerbaycan, Ermenistan ve Moldova 21 Aralık'ta yeni topluluğa bu bağlamda katılmışlardır. Kazakistan Başkanı Nazarbayev bu yeni topluluğa "Avrupa-Asya Bağımsız Devletler Topluluğu" adının konmasını önerirken. M. Gorbacov "Avrupa ve Asya Devletler Topluluğu" adını öne sürmüştür.⁵ Bunlardan hiçbirinin ka-

bul edilmemesi kurucu devletlerin Avrupa isteğini ve iradesini doğrular.

Ukrayna'nın kesin karşı çıkışı, Rusya'yı Moskova'nın ortaya çıkma-larına kaygıyla baktığı Asya cumhuriyetlerine doğru itmektedir. Rusya'nın korktuğu, sınırlarında başka bir kültüre sahip, düşmanca davranabilme olasılığı olan, istikrarlı olmak yerine (çünkü önemli ekonomik zorluklarla karşı karşıyadır) istikrar bozucu olabilen (Rusya'da bile birkaç milyon müslüman vardır) bir İslam dünyasının oluşmasıdır. Rusya'nın bu dünyadan belirli yükler üstlenme dışında hiçbir çıkarı yoktur.

Ruslar'ın ruh halini gözler önüne seren bir olgu: Çok az tehdit altında bulundukları bu bölgede yaşayanların (1989'da 3.3 milyon kişi) pek çoğu buraları terk etmektedir. 1989'dan önce başlayan ayrılmalar bu tarihten sonra hızlanmıştır ve her şey bu durumun devam edeceğini göstermektedir. "1979-88 arasında ortalama -50 700 olan Özbekistan'daki net göç 1989'da -97 900 ve 1990'da -179 600 olmuştur. Bu rakamlar, Kırgızistan'da 1979-88 arası -15 700 iken, 1989'da -17 600 ve 1990'da -40 900'dür".⁶ Gidenlerin pek çoğu Rus'tur. Kırgızistan'da 1990 Haziran'ındaki Oş dramından sonra dışarıya verilen göç oranı artmış, çoğu vasıflı eleman olmak üzere 70 000 Rus ülkeyi terk etmiştir. Türkmenistan'da ve 1992'de iç savaşın çok sayıda Rus ve Özbek'in mülteci dalgaları halinde kaçışına neden olduğu Tacikistan'da da durum aynıdır. Azerbaycan'da durum daha da kötüdür: Ülkede yaşayan Ruslar'ın %38'i, yani 138 000 kişi 1989-91 yılları arasında bu ülkeyi terk etmiştir. Kamuoyu Araştırma Merkezi VTsIOM (Moskova) tarafından yapılan bir ankete göre, Orta Asya ve Kazakistan'da yaşayan Ruslar'ın %37.4'ü 1992 yılında ülkeyi terk etme niyetinde olduklarını ifade etmişlerdir.⁷

Rusya ile ilgili olaylar bu şekilde gelişirken, Rusya'nın güneyi de önemli dönüşümlere sahne olmaktadır.

5. *İzvestiya*, 19 ve 20 Aralık 1991.

6. Janna Zayonçkovskaya ve Galina Vitkovskaya, "Réfugiés en Russie", *Hommes et Migrations*, Haziran 1992, s. 19-21; *Moskovskie Novosti*, no: 1, 5 Ocak 1992.

7. *Pravda*, 20 Haziran 1992.

Orta Asya: Doğu Hazırlığındaki Yeni Bir Uluslararası Alan

Orta Asya devletleri, AGİK'e katılmış olmakla birlikte, kültürel, dinsel, etnik ve coğrafi nedenlerden dolayı, Rusya'ya ve Avrupa'ya yönelmekten çok güneydeki komşularına doğru dönmeye yatkındırlar. Nüfusunun yarısı Avrupalı olan Kazakistan hariç olmak üzere, bu ülkelerin hepsinde nüfusun çoğunluğu müslümandır. İlgili altı devletten beşi Türk kültürü ve dilindendir. Altıncısı, Tacikistan, İran gibi Farsdilli bir ülkedir. Ayrıca, ülkelerinden ayrı düşmüş olsalar da, çeşitli halklar – Azeri, Türkmen, Kırgız, Özbek, Tacik– asıl ülkelerinde yaşayan halklarla aynı etnik gruptandırlar. Hepsi de İslam ülkeleriyle çevrilidir. SSCB zamanında dış dünyadan, özellikle de komşu ülkelerden soyutlanmış bulunan bu devletler, bağımsızlıklarından sonra yakın komşuları olan Türkiye ve İran'a yönelmektedirler.

Türkiye, SSCB'nin çöküşünden hemen sonra hızla bu "yeni dünya"da hazır olmak amacıyla harekete geçmekte ve bu coğrafya üzerindeki varlığını çabucak fark ettirmektedir.⁸ 1991 sonunda ve 1992 başında bu yeni devletlerin hepsinin üst yöneticilerini ve başkanlarını konuk eder: 1991 Eylül ayında Kazak başkan Nazarbayev, 1992 Ağustos ayında Türkmen başkan Niyazov ve Özbek başkan Kerimov, 1991 Aralık ayında Kırgız başkan Akayev ve 1992 Ocak ayında Azeri başkan Muttalibov. Cumhurbaşkanı Özal, Moskova'ya yaptığı bir ziyaretin ardından, 1991 Mart ayında Alma-Ata ve Bakü'ye gitmiş, 1992 Nisan ayında Başbakan Demirel, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in şubat ayındaki ziyaretinden sonra bölgede bir ziyaret turu gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretler sırasında, çeşitli işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır. Bu anlaşmalar siyasi (Özbekistan 1992 Şubat ayında Türkiye'den yabancı ülkelerde çıkarlarını temsil etmesini istemiştir⁹), ekonomik (kredi taahhütleri) ve özellikle de kültürel alandadır. İnsan yetiştirme ve eğitim alanında çok önemli çabalar sarfedilmiştir ki bu zaman içinde son derece önemli bir etkileme kaynağıdır: Tarım, bankacılık, yasama, savunma (özellikle Azeri ve Türkmen subaylarının eğitimi) alanlarında çok sayıda proje vardır. Bunların yanında binlerce öğrenci yüksek öğrenim görmek üzere Türkiye'ye davet edilmiştir.¹⁰ Azerbaycan'a, Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçmesine yardımcı olmak üzere önemli bir kitap ve daktilo yardımı sağlanmıştır. Türk Televizyonu 1992 Nisan ayından beri bölgede yayın yapmaktadır ve iddialı birçok program pro-

8. Bkz. örneğin *Financial Times*, 18 Eylül 1992.

9. *Izvestiya*, 5 Mart 1992.

10. *Nezavisimaya Gazeta*, 13 Mayıs 1992.

je aşamasındadır. Ulaşım ve iletişim ağları kurulmuş ya da yeniden canlandırılmıştır: Aras üzerindeki bir köprü Mayıs 1992'den beri Nahçıvan'ı Türkiye'ye bağlamaktadır. Düzenli uçak seferleri yapılmaktadır. Türkiye üzerinden Türkmenistan-Avrupa doğalgaz boru hattının inşası ve Kazakistan-Türkiye arasındaki petrol boru hattı inceleme aşamasındadır.

İran da çok aktiftir. Orta Asya alanını birleştiren coğrafi sürekliliği ön plana çıkararak bölge ülkelerine ülkesinden geçecek iletişim ağlarının kurulmasını önermektedir. Öncelikle çok uzun bir sınıra sahip olduğu Türkmenistan'a seslenerek, Mart 1992'de bu ülkeye 50 milyon dolar kredi vermeyi teklif etmiştir.¹¹ Tacik başkan Nabiyev'in 1992 Haziran ayında Tahran'a yaptığı ziyaret sırasında Farsdilli Tacikistan'la dostluk antlaşması yapacak, diğer birçok anlaşma da imzalayacaktır. Azerbaycan'a da Karabağ uyuşmazlığında (Türkiye'nin yaptığı ve tıpkı onunki gibi pek de başarılı olmayan) bir arabuluculuk önermiştir. Bunun dışında Tahran bölgesel bir bütünleşme öngörmektedir. İran bu çerçevede, 1992 Ocak ayında yapılan Tahran zirvesinde Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın da Şubat 1992'de katıldığı ve 1985'ten beri İran, Pakistan ve Türkiye'yi bir araya getiren Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) çerçevesinde bir "İslam ortak pazarı"nın oluşturulmasını önermiştir.¹² Mayıs 1992'de, Türkmenistan ve İran'ın girişimiyle, Aşkabat'ta bölgedeki ülkelerin devlet ve hükümet başkanları bir zirve toplantısı yapılmış, zirvede Orta Asya devletleri, Azerbaycan, Türkiye, İran ve Pakistan en üst düzeyde temsil edilmiştir.

Hem müslüman (Orta Asya'nın tüm yeni bağımsız devletleri gibi Sünni) hem de laik olan ve İran etkisini engelleme kaygısı güden Batı dünyası tarafından desteklenen Türkiye genellikle olumlu karşılandığı bir bölgede tutunmak için çok iyi bir konuma sahip görünmektedir.¹³

Bu yeni bağımsız devletler sadece Türk ve İranlı komşularıyla bağlar kurmakla yetinmemektedirler. Bağımsız ve çok yönlü bir dış politikaya sahip olma kaygısı içindedirler. 1992 yazında, Kırgızistan dengeli bir güvenlik politikası tanımlamıştır. Bu politikanın öncelikleri, ABD ve Rusya'nın çıkarlarını dikkate alarak bölgesel güçlerle (Çin, Türkiye,

11. *İzvestiya*, 6 Mart 1992.

12. *Financial Times*, 17 Şubat 1992; *Le Monde*, 18 Şubat 1992.

13. Bkz. Başkan Nazarbayev'in açıklamaları, *Wall Street Journal*, 3-4 Ocak 1992; Azeri Dışişleri Bakanı'nın açıklamaları, *İzvestiya*, 7 Şubat 1992; bölgenin dini liderlerinden birisinin açıklamaları, *İzvestiya*, 8 Ocak 1992 ve *Moscow News*, no: 23, 9 Haziran 1992.

İran, Pakistan) ilişkiler kurmak, terörizmi önlemek, rüşvete ve uyuşturucu kaçakçılığına karşı mücadele etmektir.¹⁴ Özbekistan, Ağustos 1992'de yürürlüğe giren savunma yasası ile, bağlantısızlık ve tarafsızlık iradesini dile getirmiştir. Bu bildirimler ve benzeri diğer açıklamalar, sonuçta, özellikle Asya yönünde olmak üzere (Çin, Hindistan, Pakistan, Güney Kore...) bir dizi somut girişime yol açmıştır.

Batı dünyasına yönelik olarak atılan yeni adımlar ve başlatılan girişimler de anlamlıdır. Orta Asya ülkeleri, AGİK ve COCONA çerçevesinde Batılı uluslararası kuruluşlarla bütünleşmişlerdir. Bu devletlerden pek çoğu ABD ile işbirliği anlaşması yapmışlardır. Amerikan Dışişleri Bakanı James Baker Kazakistan ve Kırgızistan'a, daha sonra da, Şubat 1992'de Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'a gitmiştir.¹⁵ Kazakistan'a gelince, o da, nükleer güce sahip olmayan devlet olarak nükleer silahların yayılmasını önleme anlaşmasını imzalama girişimi karşılığında Washington'dan nükleer tehdit durumunda güvenliğini sağlamasını isteyerek, ABD (Chevron), Fransa (Elf) ve diğerleriyle önemli petrol antlaşmaları imzalayarak, Almanya ile ilişkiler kurarak – ki bu, bölgedeki birçok Alman kökenli vatandaşın (1 milyonu Kazakistan'da, 100,000'i Kırgızistan'da olmak üzere yaklaşık 1.1 milyon kişi) varlığını güvenceye almıştır –, 1992 yılı başında Güney Afrika ile önce ticari sonra da diplomatik ilişkiler kurarak,¹⁶ dış dünyaya açılma isteğini teyit etmiştir. Öte yandan, yeni bağımsız devletlerin pek çoğu, onları kendisine düşman bir İslam dünyasının saflarında görmek istemeyen İsrail'in ekonomik ve ticari işbirliği önerilerini kabul etmişlerdir: ABD-Orta Asya-İsrail arasında üçlü işbirliği projeleri halen inceleme aşamasındadır.¹⁷

Ekonomik kaygılar, eski SSCB'nin en yoksul bölgeleri olan bu ülkeleri, yüzlerini dış dünyaya doğru çevirmeye itmektedir. Yıllar boyunca sadece pamuk ekimi yapan bu ülkeler, dış yardım olmaksızın ekonomik dengeyi sağlayamayacaklardır. Kendisi büyük zorluklarla karşı karşıya olan Rusya'dan ise, bu alanda bekleyebilecekleri çok az şey vardır.

14. *Nezavisimaya Gazeta*, 21 Temmuz 1992.

15. *Izvestiya*, 12 Şubat 1992.

16. *Izvestiya*, 12 Şubat 1992.

17. *Financial Times*, 6 Mayıs 1992. Bölgede 1989'da sayıları 120 000 kişiyi bulan ve yarısı Özbekistan'da yaşayan önemli bir Yahudi topluluğunun varlığı, İsrail'in çabalarını kolaylaştırmaktadır.

Tüm bu olaylar ve girişimler, ilk bakışta, Batı'ya ve özellikle Avrupa ve ABD'ye öncelik vermek isteyen Rusya'nın, kendi güneyine ve müslüman olsun olmasın diğer devletlere yönelen güneyinden kopmak için iyi nedenleri olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte, durum görüldüğünden daha karmaşıktır. Farklı nedenler dolayısıyla, Rusya'nın, kendi güneyinden kalıcı olarak uzaklaşması pek olası değildir.

2. Rusya: Çok Yönlülüğe Doğru Giden Bir Politika

Rusya'nın 1991-92 dış politikası bir olasılıkla ancak bir geçiş politikasıdır. Sürmekte olan tartışmalar, ulusal çıkarların ve güvenlik önceliklerinin çözümlemesi, bu politikanın çok yönlü bir görünüm alacağı düşüncesini uyandırmaktadır. •

"Atlantikçiler" ile "Avrasyacılar" Arasındaki Tartışmalar

Andrey Kozirev'in politikası aylardan beri şiddetli eleştirilere konu olmaktadır. Slavofiller ile Batıcılar arasındaki eski tartışmayı yeniden canlandıran ve "Avrasyacılar" olarak adlandırılabilir kişiler, "Atlantikçiler"le karşı karşıya gelmektedirler.

Boris Yeltsin'in de desteğiyle A. Kozirev'in öngördüğü gelişme, Rusya'nın mümkün olan en hızlı şekilde kuzey yarımkürenin sanayileşmiş ülkeler topluluğuyla bütünleşmesidir. Dışişleri Bakanı Rusya ve Batı'nın aynı değerleri (demokrasi, piyasa ekonomisi, insan haklarına saygı) paylaştığını ve aynı tehditlere (terör, İslamcı köktencilik, göçler, hatta Güney'in saldırısı) maruz kalacaklarını düşünmektedir. Bu durumdan dolayı, yeni dünya düzenini birlikte kurabilirler ve kurmak zorundadırlar. Batı-Doğu çatışmasının yerini Kuzey-Güney çatışmasına bıraktığı düşüncesi, Rus yetkililerini uluslararası kuruluşlara (BM, AGİK, IMF, vb.) büyük önem vermeye götüren bu mantık düzeninde üstü kapalı olarak hep vardır. Rusya bu kuruluşlar içinde hareket ederek düşüncelerini ortaya koymayı, çıkarlarını korumayı¹⁸ ve dünyada belli bir etki sahibi olup bu etkiyi sürdürmeyi düşünmektedir. Bölgesel çatışmaların çözümü artık sadece uluslararası işbirliği içinde aranmalıdır.

Avrasyacılar'ın gözünde, bu politika Rusya'nın özgünlüğünü ve kişiliğini kaybetmesine yol açar. Avrasyacılar Rusya'nın sanayileşmiş

18. A. Kozirev, *Izvestiya*, 31 Mart 1992.

büyük ülkeler yanında yer alacak araçlara sahip olmadığını düşünmektedirler. Rus ve Batı çıkarlarının özdeşleşmesini kabul etmezler. Rusya'nın Batı'daki ülkelere çok gelişmekte olan ülkeler gibi sorunları vardır ve doğal müttefikleri Batı'da değil Güney'dedir; birilerini kollamak uğruna diğerlerini terk etmek verimsiz bir politikadır.¹⁹ Bunlar, Batı yanlısı bir politika sürdürmenin Rusya'nın müslüman dünya başta olmak üzere gelişmekte olan ülkeleri kendinden uzaklaştırmasına, müslüman dünyanın Rusya'nın Batı yanlısı politikasını İslam'a karşı bir birlik olarak algılamasına, Ukrayna'ya verilen büyük önemin ve dikkatin, özellikle Moskova ile sıkı ilişkileri korumak isteğinde olan Kazakistan'ı ve müslüman devletleri kızdırması olasılığından çekinmektedirler. Batı ile ekonomik ve mali düzlemde bir yakınlaşmayı reddetmektedirler. Fakat bugün yürütülen politikanın yeniden dengelenmesini istemektedirler. Rusya'nın daha bağımsız olmasını, kendi dünya görüşünü geliştirmesini, Batı ile Asya arasında köprü olmasını sağlayan coğrafi konumunu ve tarihini dikkate almasını, Güney ile Kuzey'in sanayileşmiş ülkeleri arasında arabulucu olmasını dilemektedirler. Üçüncü Dünya'daki geleneksel ittifaklarını terk etmemesini, müslüman dünyanın bir parçası olduğunu unutmamasını dile getirmektedirler.

Avrasya lobisi B. Yeltsin'in arkadaşı Stankeviç, Parlamento Başkanı Hasbulatov, Parlamento Dışişleri Komisyonu Başkanı Ambarsumov gibi entelektüelleri ve siyaset adamlarını bir araya getirmektedir. Fakat bu tartışma bir azınlığın tartışması değildir. Halk arasındaki tepkiler, Batı'nın ülkede giderek daha fazla yer almasından ürken pek çok kişinin bu savlara duyarlı olduğunu göstermektedir.

1992 sonbaharında, sürekli istifa edeceği söylenen²⁰ A. Kozirev yerindedir ve Batı yanlısı bir rotayı sürdürmektedir. Birçok belirti onun aynı zamanda Güney'e daha fazla önem verdiğini de göstermektedir: Rusya'nın Abhazya ve Tacikistan bunalımlarındaki davranışı, Rusya ve dört müslüman cumhuriyet arasında Mayıs 1992'de Taşkent'te imzalanan karşılıklı güvenlik antlaşması, Başbakan Yardımcısı Aleksandr Şokin'in ekonomik ve ticari görüşmeler için Orta Asya'ya 1992 Temmuzunda yaptığı gezi bunlar arasında sayılabilir.

19. Sergey Gonçarov, *Izvestiya*, 25 Şubat 1992, A. Malaşenko, "La Russie et L'Islam", *Nezavisimaya Gazeta*, 22 Şubat 1992.

20. *Nezavisimaya Gazeta*, 10 ve 31 Temmuz 1992; *Moskovskie Novosti*, no: 32, 1992.

Rusya: "Normal" Bir Büyük Güç

Bu tartışmalar bir başka tartışma ile birleşir: Rusya bir büyük güç müdür, değil midir? Emperyalist emeller beslemediğini ileri sürmektedir, ne var ki attığı adımlar ve girişimleri ile kendi içine kapanmak istemediğini de göstermektedir. Aradığı şey, SSCB'nin uluslararası yaşamda sahip olduğu etkiye sahip olmak, fakat bunu onun yaptığından daha değişik biçimde koruyup sürdürmektir. A. Kozirev Rusya'yı birçok kez "normal" bir büyük güç olarak tanımladı. Çok zayıf bir konumda iken bir "büyük güç" olarak ortaya çıkma isteği Rusya'nın dünyadaki yerini nasıl algıladığını açığa vurmaktadır. Rus yöneticiler karşı karşıya oldukları sorunların büyüklüğünü ölçebilmekte, fakat zayıflıklarının geçici olduğunu düşünmektedirler. Nüfusu, topraklarının genişliği, doğal kaynakları, Rusya'yı uluslararası yaşamda olduğu gibi kabul edilmek isteyen bir güç yapmaktadır. Rusya, SSCB'nin yaptığı gibi Batı dünyasını karşısına alarak değil, onunla işbirliği yaparak bu sonuca ulaşabileceğini düşünmektedir.

Uluslararası yaşamda varolma iradesi Rusya'yı, Avrasyacılar'ın istedikleri üzere, belki de büyük bir olasılıkla dış politikasını kaçınılmaz olarak yeniden dengelemeye götürecektir. Gerçekten de, Rusya eğer dünyaya ağırlığını koymak istiyorsa, elindeki tüm kozlardan yararlanmalıdır. Diğer müslüman devletlerle temasta olan bir müslüman devlet oluşu, burada özel bir anlam kazanmaktadır. Uluslararası yaşamda İslam dünyasının önemli bir yer almaya başladığı bir dönemde Rusya'nın elinde değerli bir kart vardır. Çok etnik gruplu ve çok kültürlü özelliği sayesinde fazladan bir boyuta sahiptir.

1992 yılının ilk aylarında A. Kozirev'in yaptığı girişimler belirli bir gelişmeyi gösterir. Nitekim, Rusya, Batı'ya yanaşmasını sürdürmekle birlikte, aynı zamanda Avrasyacılar'ın istekleri üzere kendisine özgü bir çizgiyi de aramaktadır. B. Yeltsin ileri sanayileşmiş ülkeleri ziyaret etmektedir. Fakat, 1992 sonu ya da 1993 yılı başı için, 50'li yıllardan beri Üçüncü Dünya'da SSCB'nin sadık müttefiği olan Hindistan'a, Çin'e ve Güney Kore'ye gitmeyi de planlamaktadır. Dışişleri Bakanı da partnerlerini çeşitlendirmekte, şubatta Afrika'yı ziyaret ederek Güney Afrika ile diplomatik ilişkiler kurmakta ve Mısır'da bu ülke ile olan çok eski bağları tazelemektedir. Mart ayında Asya-Pasifik turuna çıkıp Çin, G. Kore, Japonya'yı ziyaret etmektedir. Nisanda birçok Körfez ülkesine, mayısta Afganistan'a gitmektedir.

Eğer Rusya dünyada varolma kaygısında ısrar edecekse, coğrafyası ve tarihi gereği olarak, güneyinde yaşayan müslüman dünya ile, en az Avrupa'yla olan bağları kadar bağı olduğunu anımsamak zorundadır. Sovyet dönemi sırasınca biriken deneyim yararlı olacaktır. Bu deneyim, Orta Doğu'da eski ve önemli bir deneyimdir ve Rusya için yeni bir kozdur.

*Orta Doğu'da Uzun Süreli Bir Varlık,
Eskiye Dayanan Bağlardan Oluşan Bir Miras*

SSCB güney komşularına her zaman büyük önem vermiştir. Çok erken bir dönemde, yakın komşularıyla iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Dış dünyayla imzalanan ilk antlaşmalar arasında, 1921'de İran ve Türkiye ile yapılan antlaşmalar bulunur. Bu iki ülke sonraları SSCB'nin düşüncelerini hep meşgul etmiştir. 20'li ve 30'lu yıllar siyasi ve ekonomik alanda Türk-Sovyet işbirliğine sahne olur. Boğazlar sorunu (1936' dan itibaren ve özellikle savaş sırasında), Ankara'nın savaş sonrasında Batı'ya yaklaşması iki ülkeyi birbirinden uzaklaştırır. Ne var ki, 60'lı yıllardan itibaren, iki ülke arasındaki ilişkiler yeni bir atılıma girer.²¹ Stalin'in ölümünün ardından SSCB'nin Üçüncü Dünya'ya açılmasıyla, Orta Doğu SSCB'nin ayrıcalıklı bir eylem alanı olur. Bu bölgeye bahsedilen araçların ve kaynakların önemi Kremlin'in buraya gösterdiği dikkatin kanıtıdır. Burası, Güney Asya'nın yanı sıra en çok ilgilendiği Üçüncü Dünya bölgesidir. Mısır, Suriye, Irak ilk müttefikleridir. Türkiye ve İran onun ilgi alanı dışında değildirler. O kadar ki, 1965 ile 1979 arasında, SSCB' nin Orta Doğu'ya tahsis ettiği toplam ekonomik yardımın %17'sini İran almıştır.²² Komşularını 'idare etmek' ve bu bölgede varolmak SSCB politikasının değişmez unsurudur.²³

21. Semih Vaner, "Le rapprochement turco-soviétique et l'affaire chypriote", *Revue française d'études politiques méditerranéennes*, no: 18-19, Haziran-Temmuz 1976, s. 63-74.

22. *Communist aid activities in non communist less developed countries; 1979 and 1954-1979*, Central Intelligence Agency, National Foreign Assessment Centre, Washington, USGPO, Ekim 1980, 45 s.

23. Daniel Papp, *Soviet policies toward the developing world during the 1980s. The dilemmas of power and presence*, Air University Press, Alabama, Aralık 1986, 403 s.

M. Gorbaçov: Yeniden Yola Çıkış

M. Gorbaçov, tıpkı selefleri gibi Yakın Doğu'ya büyük bir ilgi gösterir. İktidara geldiğinde diğer alanlarda olduğu gibi, bu alanda da kötüleşmiş durumlarla karşılaşır. Mısır'ın SSCB'den kopması, Mısır-ABD yakınlaşması ve 1979'da İsrail-Mısır barış antlaşmasının imzalanması sonucunu verecek olan ABD'nin bölgeye artan biçimde girmesi süreci, SSCB için büyük başarısızlıklardır. Bölgede bulunmakla birlikte, artık eski etkisine sahip değildir.

Afganistan'dan çekilmenin yeniden kazandırdığı güvenilirliğin sağladığı aktif diplomasi sayesinde, SSCB 1988'den itibaren yeniden uluslararası sahnede ön plana çıkar. Mısır'la yeniden barışır (1989 Şubat ayında E. Şevardnadze'nin Mısır'ı ziyareti, 1975'ten beri bir Sovyet Dışişleri Bakanı'nın yaptığı ilk ziyaret olup çok görkemlidir; Şevardnadze burada Mısır'a ait olan bir Orta Doğu politikası tanımlar. Bu politika 1979 barış antlaşmasından sonra SSCB'nin şiddetle karşı çıktığı politikadır), İsrail ile ilişkilerini normalleştirir (Mayıs ayında bir Sovyet Dışişleri Bakanı'nın İsrail'i 1948'den beri ilk kez ziyaret etmesinin ardından Ekim 1991'de diplomatik ilişkiler kurulur). Bunu yapmakla, kendisine bunca zarar vermiş bulunan 1967 kopuşunu telafi eder. İran-İrak savaşından (SSCB savaş sırasında Bağdat'la olan ittifakının sınırları içine sıkışıp kalmamayı başaracaktır) ve Afganistan'dan birliklerinin çekilmesinin ardından İran'a yaklaşır. Şubat 1989'da Tahran'a kabul edilen E. Şevardnadze 1979 devriminden sonra iki büyük güçten İran'a giden ilk Dışişleri Bakanı ve bu düzeydeki ilk Sovyet diplomatıdır. İmam Humeyni'nin ölümünden birkaç ay sonra da, Başkan Rafsancani İran'ın Moskova ile olan ilişkilerini sıkılaştırma isteğini doğrulayacaktır. Gorbaçov'un SSCB'si öte yandan Körfez'in ılımlı ülkeleriyle (Umman, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, S. Arabistan) de bağlar kurar ve Türkiye ile yeni ilişkiler geliştirmeye koyulur: Sovyet diplomasisinin en üst düzeydeki adamı 25 yıldan sonra ilk defa Ankara'ya gider; SSCB Moskova'yı ziyaret eden Başbakan Özal ile 1991 Mart ayında bir dostluk, iyi komşuluk ve işbirliği antlaşması imzalar.

Yeni Girişimlerin Çeşitli Nedenleri

SSCB'nin güneyine duyduğu bu sürekli ve kalıcı ilgi onun pek çok endişesine yanıt vermektedir. Orta Doğu, Batı'yla olan rekabetin ayrıcalıklı zeminidir. Emperyalizm karşıtlığı, uzun süre SSCB'nin bölgede

gerçekleştirdiği birçok ittifakın çimentosu olmuştur. Bölgeye yönelik bu girişimi, aynı zamanda onun büyük güç olma statüsüne de bağlıdır. SSCB'nin aradığı, ideolojik dayanışma üzerine değil, her şeyden önce bölge devletlerinin silah gereksinimleri üzerine kurulu ittifaklar sayesinde olaylara ağırlığını koymaktır. Bütün bu girişimlerinin odağında ulusal güvenliğin ve iletişim ve ulaşım ağlarının emniyetinin sağlanması endişesi vardır. Sınırlarının iyi korunması ve güvenliği, komşularıyla iyi geçinmesine bağlıdır. Boğazlar üzerinden Akdeniz'e ulaşabilmesi, Türkiye ile iyi ilişkilerden geçer. Ayrıca SSCB müslüman bir ülkedir. On beş cumhuriyetinden altısı müslümandır. 290 milyonluk nüfusun 60 milyonu müslümandır. Bu veri hem bir koz, hem de bir zaafıdır. Kozdur, çünkü bu müslüman nüfus dış politikanın gerekleri için kullanılabilir. Güçsüzlüktür, çünkü SSCB Orta Doğu'dan gelen istikrarsızlaştırıcı etkileri dikkate almak zorundadır. Körfez Savaşı (1991) sırasındaki kararsız ve belirsiz tutumu, topraklarının çok yakınında cereyan eden olaylara duyarlılığını açığa vurur niteliktedir.

SSCB birkaç onyıl boyunca önemli bir deneyim birikimine sahip oldu. Şimdi, Rusya kendini bu birikimden yoksun bırakacak mıdır? Bu geçmişten kopacak mıdır? Eğer uluslararası yaşamda etkisini sürdürmek ve korumak istiyorsa, bu pek olası görünmemektedir. Üstelik, güvenliği ile ilgili olanlar başta olmak üzere, SSCB'nin Yakın Doğu'ya özel bir önem vermesini gerekli kılmış olan nedenlerden kimileri de yerli yerinde durmaktadır.

Rusya'nın Güvenlik Gereklilikleri

Eğer Rusya'nın politikası çok yönlü bir görünüm almaya yöneliyorsa, bu, aynı zamanda, güvenlik gerekliliklerinin yakın komşularını hesaba katmak zorunda olmasındandır. Ulusal çıkarları arasında son derece öncelikli bir sorun vardır: sınırlarının savunulması. Bu kaygı onu, topraklarının güneyinde bulunan devletlerle çok yakından ilgilenmeye götürecektir. Güney sınırı uzundur (Kafkasya'da 1000 km kadar, Orta Asya'da 5000 km'den fazla). Kafkasya'da dağlar, Orta Asya'da doğal sınırların yokluğu nedeniyle, bu sınırın denetlenmesi kimi yerlerde çok zordur. 1988'den beri bölgede çatışmaların çoğalması nedeniyle de bu sınır üzerinde pek çok karışıklıklar ve gerginlikler yaşanmaktadır. Nitekim, 1989-90 yıllarında, Orta Asya'da, Türkmenistan'da Aşkabat'ta, Özbekistan'da Fergana vadisinde, Kazakistan'da Novi Uzen petrol kentinde, Kırgızistan ile Tacikistan arasındaki sınırda, Kırgızistan'da Oş'ta,

kanlı ve sonu ölümle biten isyanlar ortaya çıkmıştır. Kafkasya'da Ermeni ve Azeriler 1988'den beri çarpışmakta, Abhazlar ve Osetler 1989'dan beri Gürcüler'e karşı koymaktadır.

Güney sınırı, Rusya'yı dünyanın geri kalan kısmından koruyacak bir engel, bir perde oluşturmak yerine, çatışmaların uluslararası boyutlara ulaşabileceği istikrarsız bir bölgedir. Orta Asya'da 1989-90 yıllarının şiddet alevleri gerçi sönmüş bulunuyor. Ne var ki, birçok bölgede gerginlikler hâlâ sürmektedir. Tacikistan'da 1992 yılında başlayan iç savaş, eylül ayında Başkan Nabiyev'in görevden ayrılmasından sonra bile, yatışacağına genişlemektedir. Kafkasya'da şiddet sürmektedir. Bütün bu olaylarda Rusya'nın pek etkisi yoktur. B. Yeltsin'in Karabağ'da arabuluculuk girişimleri başarısızlıkla sona erdi. Bu andan itibaren, Moskova'nın bölgede özel bir statüye sahip olduğunu ileri süremeyeceği, Türkiye'nin ve İran'ın kiler başta olmak üzere bölgede başka arabuluculukları da kabul etmek zorunda olduğu ve çatışmanın uluslararası boyutlara sıçramamasına özen göstermesi gerektiği açıkça ortaya çıktı.

Rusya'nın Abhazya ve Tacikistan'daki tutumu, bu bölgedeki olaylarla doğrudan ilgilendiğini göstermektedir. Rusya gerçi, ilke olarak, B. Yeltsin'in 21 Ağustos 1992'de hatırlattığı üzere, egemenlik talep eden özerk cumhuriyet Abhazya'yı bağlı bulunduğu Gürcistan'la karşı karşıya getiren çatışmada taraf değildir. Oysa gerçekte bu çatışmanın tam içindedir. Rus güçleri burada yerleşmiş durumdadır. Bu bölgede Ruslar yaşamaktadır. Kafkasya'nın Rus bölümünün kimi halkları yardıma karar verdikleri Abhaz "kardeşleri"nin yanında yer almışlardır. B. Yeltsin'in 3 Eylül 1992'de Rus-Gürcistan sınırını kapalı tutma kararına karşın, insan ve malzemelerin sınırdan geçişi bu tarihten sonra da devam edecektir.

Rusya'nın Tacikistan'la ortak sınırı yoktur, ne var ki Rusya burada gelişen iç savaştan son derece kaygılıdır. Bu doğrultuda, 3 Eylül 1992'de Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'la birlikte Tacik halkına "yardım etmeye" karar vermiş ve buraya asker göndermiştir. Bu kararını ve askeri birlik göndermeyi haklı göstermek için pek çok kanıt ve açıklama ileri sürülmüştür: Rusya bölgede yaşayan sivil ve asker Ruslar'ın güvenliğini sağlamak, BDT'nin güney sınırlarını korumak zorundaydı. Zira, Y. Primakov'un açıkladığı gibi, Tacikistan bunu tek başına sağlayacak güçte değildi. Yani Tacikistan'ın egemenliğini kaybetmesi ve BDT'den ayrılması engellenmeliydi. Bölgedeki durum o derece karışıktır ki, 1992 sonbaharında Rusya'nın bu kararının yeni Tacik yetkili-

lerin isteklerine yanıt verip vermediğini anlamak çok zordur. Açıkça görülen odur ki, SSCB'nin eski sınırı, yani Tacikistan ile Afganistan arasındaki sınır denetim altında değildir ve Rusya kendi güvenliğinin tehdit edildiğini düşünmekte, bölgede İslam köktencililiğinin yükselişine bağlı olarak bir istikrarsızlıktan çekinmektedir.

Yeni devletlerdeki Rus azınlığının korunması da, ilk adımda öncelikli bir konu ilan edilmiş, milyonlarca Rus'un yaşadığı Güney devletleri dahil olmak üzere, Rusya'nın diğer BDT devletlerinin içişleriyle uğraşması için ek bir neden olmuştur. Bu sorun Rusya'da birçok tartışmaya neden olan çok duyarlı bir konudur ve A. Kozirev bu durumu tatmin edici bir şekilde yönetememekle suçlanmaktadır. Her ne kadar bu insanları korumanın gerekliliğine herkes inanıyorsa da, bu sonuca ulaşmak için kullanılacak araçlar konusundaki düşünceler ayrılmaktadır: Dışişleri Bakanı'nın öngördüğü üzere, ev sahibi devletlerle iyi ilişkiler kurmak, bakanın muhaliflerine son derece yetersiz görünmektedir.

Diğer taraftan, Rusya'nın kendisi de müslüman bir devlettir ve bunun da güvenlik yönünden sonuçları vardır. SSCB'nin çöküşünün, bizat kendi müslüman nüfusu içinde ciddi etkileri, yansımaları olmuştur. Çeçenler, Başkırtlar, Tatarlar... geleneksel olarak başkaldıran ve özerkliklerine tutkun halklardır. Şu sıralar önemli kimlik sorunları vardır. Moskova bunları denetlemede çok büyük zorluklarla karşılaşmaktadır. Rusya, ancak bu ikili kimliğini kabul ederek, yani hem BDT'nin müslüman ülkelerine ve hem de İslam dünyasına dayanarak gerilimleri yatıştırmayı umut edebilir. 1992 yılı başında Moskova'da çok büyük ve iddialı amaçlarla kurulan İslam Uygarlığı Enstitüsü'nün açılışı, Rusya'nın, çıkarlarının kendisini müslüman bir devlet olarak kabul etmesini gerektirdiğini kavradığını akla getirmektedir. Bu da onu İslam dünyasına daha fazla önem vermeye götürecektir.

Rusya'yı ve BDT'yi Kim İstiyor?

BDT'nin gelişimi, Rusya'nın politikasında ek bir yeniden dengeleme ögesidir. Asya cumhuriyetleri, özellikle de aralarında en önemlisi olan Kazakistan, Rus karşıtı İslami bir cephede birleşmek şöyle dursun, Rusya'yı yeni bir topluluk inşa etme isteğinde en çok destekleyenlerdir. Gerçekçilik bu ülkeleri Rusya'ya doğru itmektedir: yarı nüfusunun Avrupalı olması ve topraklarında nükleer silahları konuşlandırması nedeniyle Kazakistan; bölgenin tek Farsdilli ülkesi olarak komşularından gelecek Türk etkisine karşı bir denge oluşturma kaygısını taşıyan Tacic-

kistan ve bölgenin en kalabalık ülkesi olan Özbekistan'a cephe almak isteyen diğer ülkeler. Başkan Nazarbayev bu gerekliliği iyi kavramıştır. BDT'nin ilk zirvelerinin hiçbir somut sonuç vermemesinden kaygılanan Nazarbayev, 1992 Yazı'nda, BDT'ye gerçek bir varlık sağlamak amacıyla kalıcı yapıların kurulmasını önermiştir. Elçibey'in Mayıs 1992'de iktidara gelmesinden sonra Azerbaycan BDT üyeliğinden vazgeçmiş, ama Rusya ile ekonomik ilişkilerinin sürmesini istemiştir.²⁴ Bu ülkelerin Rusya ile olan ilişkilerini karıştırabilecek Batı karşıtı politikaları yoktur; aksine ekonomik refaha varmanın en iyi yolunun Batı modeli olduğunu düşünmektedirler.

Bu devletlerin her birinin Rusya ile yakın ilişkileri koruma ve onunla şöyle ya da böyle yeni bir birlik kurma kaygısını dile getirmeleri, onları kendi güneylerine yönelmeyi görelî kılmaya ve İran ile Türkiye'nin komşuları üzerindeki cazibesinin sınırlı olduğunu saptamaya götürmüştür. Şii İran'ın etkisi bugün pek önemli görünmemektedir. Farsdilli Tacikistan'la ve İran'ı denize ulaşmanın değerli bir yolu olarak gören Türkmenistan'la bağlar kurulmaktadır ve kurulacaktır. Ne var ki, Tacikistan'la ortak sınırın olmayışı ilişkilerin gelişmesini frenlemektedir. Önemli sayıda bir Şii nüfusun yaşadığı Azerbaycan'ın Latin alfabesine dönme kararı alması da İran'ın itibarının sınırlı olduğunu gösterir. Tacikistan'da bunalımın başlamasından beri bu bölgedeki devletlerin gösterdikleri tepkiler, onların, tıpkı Rusya gibi, İslamcı bir köktencililiğin gelişmesinden korktuklarını göstermektedir.

Türkiye'nin muhtemelen daha fazla kozu vardır. Ancak, Türk etkisinin iyi kabul görmüş olması, bunun yegâne etki olacağı demek değildir. Ancak bu alanda birkaç aydan beri yerleşmeye çalışan diğer devletlerden hiçbiri bölgede egemen bir nüfuz kullanacak durumda değildir.

Tüm bu öğeleri hesaba katarsak, Rusya ve güney komşularının, 1992 ilkbaharından itibaren hemen ilişkilerini düzenlemeye girişmeleri hiç de şaşırtıcı değildir. Rusya bu çerçevede içinde 25 Mayıs'ta Kazakistan'la ekonomik ve askeri alanda işbirliği öngören ve sınırların dokunulmazlığını dile getiren, 25 yıl geçerli bir dostluk, işbirliği ve karşılıklı yardım antlaşması imzalamıştır. 30 Mayıs'ta Özbekistan'la, 10 Haziran'da Kırgızistan'la, 31 Temmuz'da Türkmenistan'la benzer antlaşmalar imzalayacaktır. Tacikistan'la imzalanması öngörülen antlaşma ise patlak veren olaylar nedeniyle gerçekleşmemiştir.

Türkistan'ın Zamanı Geçti mi?

Rusya ve yeni bağımsız devletler arasındaki ilişkiler, söylediğimiz üzere, Rusya'nın karşısında İslami bir blok bulunmaması gerçeği sonucunda kolaylaşmıştır. Türkistan'ın çağı artık geride kalmış görünmektedir. Orta Asya devletlerinin sınırları Sovyetler tarafından yapay olarak çizilmiş olduğundan bunları bir kez daha yeniden çizme isteği uyanabilirdi, ancak böyle bir durum söz konusu olmamıştır. Bölgedeki devletler arasında daha büyük bir işbirliğinin gerekliliği benimsenmiş görünmektedir. Birçok girişim bunu göstermektedir: BDT'nin müslüman devletlerinin Nisan 1992'de toplanan Bışkek zirvesi; 25 Haziran 1992'de Kazakistan ve Özbekistan'ın karşılıklı yardım antlaşması imzalaması; 17 Ağustos'ta Kırgızistan ve Özbekistan'ın askeri işbirliği konusunda bir protokol imzalamaları... Ancak, bütün bunlara karşın, Türkistan'ın yeniden doğması yönünde önemli bir hareket yoktur. Ve bu devletlerin kendi aralarındaki sayısız gerginlikler, bu yeniden doğuşu çok küçük bir olasılık haline indirmektedir. Düşmanlık duyguları hâlâ güçlüdür; Kazak ve Kırgızlar Özbekler'i geri kalmış insanlar olarak görürler, Özbekler de Tacik ve Türkmenler'i. Uyuşmazlık ve çatışmalar 1988'de Özbek ve Tacikler'i, 1990'da Kırgız ve Özbekler'i karşı karşıya getirdi... Ayrıca, Türk olarak nitelendirilen halklar gerçekte birbirlerinden çok farklıdır. Fransızlar, İspanyollar, İtalyanlar ve Portekizliler'in hepsi Latin'dirler, ama hiç de bir ve aynı halkı oluşturmazlar. Hepsi Slav olan Rus, Polonyalı, Ukraynalı, Çek ve Slovaklar için de durum aynıdır. Orta Asya halklarının da durumu budur. Öte yandan, bunların tarihleri de karmaşıktır. Özbekler kendilerini Türk olarak tanımlarlar, ama aynı zamanda İranlı Samanoğulları hanedanının mirasçıları olduklarını söylerler. Kuşkusuz, İslam ortak bir referanstır. Fakat bugün toparlayıcı ve birleştirici siyasi bir gücü temsil etmemektedir.

Bu durum Rusya'nın politikasını kolaylaştırmakta ve çok yönlü bir nitelik kazanmasını sağlamaktadır.

Rusya'nın ulusal emellerinin ve çıkarlarının çözümlenmesi, onun, bugün yürüttüğü Batı yanlısı politikasını kaçınılmaz olarak yeniden dengeleyeceği, BDT'nin müslüman devletleriyle ve bölgenin güçleriyle bağlarını sıklaştırıp güçlendireceği varsayımını destekleyici niteliktedir. Bundan böyle soru bu politikanın nasıl ve hangi kutuplar çevresinde düzenleneceğini bilmektir.

3. Yeni Dengeler Arayışındaki Rusya

Rusya'nın son girişimleri bölgedeki politikanın ana hatlarını daha şimdiden ortaya koyar niteliktedir. Rus yetkililerin, hali hazırda en azından üç amacı olduğu görülmektedir: Orta Asya'nın müslüman devletleriyle savunma alanında ayrıcalıklı ilişkiler kurulması, özellikle Türkiye ve İran başta olmak üzere bölgede SSCB'nin eski partnerleriyle iyi komşuluk ilişkilerinin sürdürülmesi, belli bir bölgesel bütünleşmenin desteklenmesi.

Orta Asya: Savunma Konusunda Ayrıcalıklı İlişkiler

SSCB'nin dağılması güvenlik alanında yeni devletler ve özellikle bunların arasında en yoksul olanları için, önemli sonuçlar doğurmuştur. Yeni bağımsız devletler birbiri ardından kendi ordularını oluşturma kararı aldılar. Oysa, bunların pek çoğu bu kararın gerektirdiği araç ve olanaklara sahip değildi. Bu nedenle, Rusya ile askeri işbirliğinin gerekliliği kısa zamanda kendisini kaçınılmaz olarak kabul ettirdi.

15 Mayıs 1992'de, Rusya, Ermenistan ve Orta Asya'nın dört devleti (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan) tarafından Taşkent'te Ortak Güvenlik Paketi'nin imzalanması, bu devletlerin Rusya'nın koruması altında kalma, Moskova'nın da Orta Asya ile ayrıcalıklı ilişkilerini koruma iradesinin ilk belirgin işaretidir. Bu antlaşma çok ileri hükümler içermektedir. Zira, imzacı devletlerden birine yapılacak bir saldırı, hepsine yapılmış sayılacaktır. Ancak, bu antlaşmanın imzalanmasından sadece birkaç hafta sonra bu devletlerin Ermenistan'a yardım elini uzatmayı reddetmeleri, alınan kararların uygulamadaki etkisini göreceli kılmaktadır. Ruslar'ın bu kararı, yine de önemli bir aşamanın işaretidir. Gerçekten de bu pakt diğer Avrupa ülkeleri, özellikle Ukrayna olmaksızın oluşturulacak bir birliğin ilk çekirdeğidir. Bu, daha önce söylediğimiz gibi, Rusya'nın ilk başta kaçınmak istediği bir sonuçtu. 1992 bahar ve yazında imzalanan antlaşmalar da Rusya ve Orta Asya devletlerinin güvenliklerini birbirine bağlama isteğini pekiştirir niteliktedir.

Stratejik nükleer silahların bulunduğu dört ülkeden biri olan Kazakistan, bu alanda Rusya ile işbirliği yapmak için en çok nedeni olan ülkedir. Bu ülke, ABD'nin baskısı altında, daha 21 Aralık 1991'den itibaren, nükleer güçler üzerinde ortak bir denetim ve kumanda istediğini

belirtmek için Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya'yla ağız birliği etmiştir. Öte yandan, Ukrayna ve Beyaz Rusya ile birlikte, nötralize edilmeleri amacıyla nükleer silahların Rus topraklarına taşınmasını taahhüt etmektedir. Bu noktadan itibaren de, hem Rusya'ya karşı bağımsızlık, hem de onunla işbirliği politikasını geliştirmiştir. Egemenlik iradesi onu Semipalatinsk'teki nükleer deneme üssünü kapatmaya, ABD ile yapılan stratejik görüşmelerde Ukrayna gibi tam katılımcı statüsüyle kabul edilmeyi talep etmeye, geçici nükleer güç sıfatıyla nükleer silahları sınırlandırma sözleşmesini imzalamaya hakkı istemeye götürecektir... Daha önce de değinildiği üzere Kazakistan aynı zamanda, savunma konusu da dahil, BDT'nin diğer devletleriyle gerçek bir topluluk oluşturulmasının en aktif taraftarıdır. Bu alanda bir birlik, Alma-Ata'da, herkesin güvenliğini sağlamanın en ucuz ve en etkili aracı olarak algılanmaktadır. Bu çözümleme Kazakistan'ı Taşkent paktını ve ortaklaşa bir savunmanın örgütlenmesini, topraklarında bulunan eski Sovyet askeri üs ve tesislerinin ortak kullanımını öngören 25 Mayıs 1992 tarihli antlaşmayı imzalamaya götürecektir.

Rusya'nın da çok uygun bulduğu bir tampon güç oluşturulması da, Orta Asya devletlerinin Rusya'nın korumasından yararlanma kaygısının ek bir işaretidir. Bu doğrultuda bir ilke kararı 20 Mart 1992'de, Türkmenistan hariç (Ukrayna ve Azerbaycan'ın da çekincesiyle) BDT'nin tüm üye devletleri tarafından kabul edilmiştir. Bu karar, BDT'nin her zirve toplantısında tartışma konusu olmuş ve temmuz ayında Güney Osetya ve Moldova'ya çokuluslu bir birliğin gönderilmesiyle somutlaşmıştır. Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın Tacikistan'a bir birlik göndermek için 10 Eylül'de aldığı kararı bu bağlamda çözümlemek gerekir. Burada şaşırtıcı olan, 15 Mayıs'ta Taşkent'te üstlenilen yükümlülüklerin bir gereği olarak gerçekleşen bu müdahalenin kendisi değil, birliklerin gönderildiği ülke olan Tacikistan'ın birliklerin gönderilmesinden önceki 3 Eylül bildirisini imzalamamasıdır. Anlaşılan, BDT'nin kimi üyeleri, üye devletlerin içişlerine karışma hakkını kendilerinde görmektedirler.

BDT içi güçlerde Ruslar'ın ağırlığı göz önüne alındığında, bu olay başka bir soru sormayı gerektirir: Rusya'nın "BDT'nin jandarması" olma niyet ve kararı, ya da, bir başka deyişle, özelliği var mıdır? Soru akademik bir soru değildir. Buna olumlu bir yanıt vermek üzere, açık ya da kapalı, çeşitli sesler yükselmiştir. Nitekim, BDT Silahlı Kuvvetleri Genel Kurmay Başkanı Mareşal Şapoşnikov, BDT içi çatışmalarda uluslararası kuruluşların (BM, NATO, AGİK) müdahalesine karşı ol-

duğunu, zira BDT'nin kendi sorunlarını tek başına halledebileceğini açıklamıştır. Yüksek Sovyet Dışışleri Komisyonu Başkanı Yevgeni Ambartsumov daha da kesin konuşacak, Dışışleri Bakanlığı'na sunduğu bir raporda, Amerika'nın ünlü Monroe doktrininin Rusya için hazırlanmış yeni bir formülünü önerecektir. Gerçekten, Rusya'nın yaşamsal çıkarlarının eski SSCB topraklarında meydana gelen her şeyden etkilendiği ve Batı'nın, istikrarın güvence altında olduğunu görme kaygısını taşıdığı değerlendirilmesini yapan Ambartsumov, raporunda, uluslararası topluluktan bu bölgede Rusya'nın özel çıkarları bulunduğunu, bu coğrafyada istikrarın güvencesinin Rusya olduğunu kabul etmesini ve bu doğrultuda hareket etmesi için gerekli finansal araçları da Batı'nın sağlaması gerektiğini ileri sürecektir.

Olayları bu şekilde görmek Rusya içinde olsun, dışında olsun, görüş birliği sağlamaz. Pek çok kez, bu yeni bağımsız devletler içinde, BDT'nin silahlı kuvvetleri kisvesi altında ve Rusdilli halkı koruma bahanesiyle hareket eden, fakat aslında sadece kendi çıkarlarına ilgi duyan Ruslar'ın bu davranışlarını eleştiren, kınayan sesler yükselmiştir.

Yenilenen Bölgesel Politika

Rus politikasının ikinci vechesi, kendi güneyinin güneyinde bulunan ülkelerle iyi komşuluk ilişkileri geliştirmektir. Söylediğimiz gibi, Ankara'yı gözetmek SSCB'nin sürekli kaygısı olmuştur. Sovyet tutumunun nedenleri, Rusya için bugün eskisinden daha geçerlidir. Türkiye'nin ilerleyişi, Rusya içinde, bir İslam dünyasının ortaya çıkmasından ürkenleri endişelendirmektedir. Türkiye'nin bölgedeki yoğun etkinliğine karşı koyacak araçlara sahip olmayan Moskova, bu ülke ile işbirliğine ayrıcalık tanımayı yeğlemektedir. Bu kaygı Şubat 1992'de A. Koziyev'in Ankara'ya ve mayıs ayında S. Demirel'in Moskova'ya yaptığı karşılıklı ziyaretlerde açıkça görülür. Türk yöneticilerinin bu vesilelerle Moskova'ya güven vermek üzere gösterdiği çabalar –Pantürkizm'i reddetmeleri, İslamcı köktencilğe düşmanlıkları, Karabağ sorunundaki yansızlıkları, Orta Asya'da Rusya ile bir nüfuz savaşından çekinme kaygıları²⁵– onların işbirliği önerilerine daha fazla ağırlık kazandırmaktadır.

Ticari ilişkileri geliştirme arzusu, özellikle enerji alanındaki girişimler, son yıllardaki gerçeğe tekabül eder. Gerçekten, 1987 ile 1990

yılları arasında, daha çok Rusya'yı ilgilendiren Sovyet-Türk ticareti üç kat artarak 1.8 milyar dolara ulaşmıştır. Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı, toplam ihracatının %1.7'sinden %4.9'una, Rusya'dan ithalatı da toplam ithalatının %2.2'sinden %5.2'sine çıkmıştır.²⁶ Bu işbirliği, savunma sanayii sektöründe de gerçekleşebilecektir. G. Burbulis bu yaklaşımla Ağustos 1992'de Ankara'ya giderek Rus askeri teknolojilerinin transferi ve silah satışları (öncelikle de uçak ve helikopter) konusunda görüşmeler yapmıştır.

Türkiye ile bu yakınlaşma, İran ile olan ilişkilerin aleyhine gerçekleşmez. Moskova, İran'ın ve İslam'ın önünün kesilmesi üzerine kurulu bir bölgesel politikanın dengesizlikler yaratacağını ve İran politikasının radikalleşmesine neden olacağını bilmektedir. Bölgesel oyundan İran'ı dışlamama isteğinin en açık işareti, Eylül 1992'de, Amerika'nın muhalefetine karşın, Tahran'a denizaltı satılmasıdır.

Rusya için Orta Asya ve Kafkasya devletlerinin komşularıyla iyi ikili ilişkilere sahip olmak, özellikle kendisi için büyük önem taşıyan Karadeniz Ortak Pazarı'nın kurulması gibi bölgesel bütünleşme projelerini özendirmeyi ve desteklemeyi de sağlar. Bu, Rusya için, Türkiye'ye, hatta Ukrayna'ya karşı bölgesel güç olarak kendini göstermek, bölgedeki ülke ekonomilerini dinamikleştirmek, birçok çatışmanın (Türkiye-Yunanistan, Ermenistan-Azerbeycan...) üstesinden gelmeye yardım etmek ve bölgeyi istikrara kavuşturmadır ki bu da, söylediğimiz gibi, Rusya'nın kaygılarına tekabül eder. Başbakan Özal'ın 1990'da ileri sürdüğü bir düşünce,²⁷ Haziran 1991'de Türk, Sovyet, Rumen ve Bulgar yetkililerin çevre alanında işbirliği yapma kararı ile sonuçlanmıştır. Bu düşünce SSCB'nin yıkılmasından sonra yeniden ele alınmış, Karadeniz'e kıyısı olan ya da yakın bulunan dokuz ülkenin (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Rusya, Ukrayna, Moldova, Romanya, Bulgaristan, Türkiye) toplantısı Şubat 1992'de bölgesel ekonomik işbirliğinin temellerinin resmi olarak atılmasını sağlamıştır. Sonuç belgesi kişi ve malların serbest dolaşımını, birçok alanda (ulaşım, iletişim, enerji, tarım, çevre...) işbirliğini ve uzun vadede bir yatırım bankasının kurulmasını öngörmektedir. Bu projeler, 25 Haziran 1992'de, İstanbul'da üye ülkelerin devlet ve hükümet başkanlarını bir araya getiren ve ayrıca Arnavutluk ve Yunanistan'ın da katıldığı ikinci toplantıda teyit edilmiştir. Kuzey Denizi'ni Karadeniz'e bağlayan Maine-Tuna kanalı-

26. *Financial Times*, 17 Haziran 1992.

27. *İzvestiya*, 10 Ocak 1992.

nın Eylül 1992'de açılması bu girişime ek bir boyut sağlamıştır. Bu, henüz pek belirsiz ve somutlaştırılmayı bekler bir halde olsa da, dikkat edilmesi, altı çizilmesi gereken bir projedir. Çünkü, iki kutuplu bir dünyanın sona erdiğini ve yeni birleşme yerlerinin ortaya çıkışını teyit etmektedir.

Söylediğimiz gibi, İran, Türkiye ve Pakistan'ı bir araya getiren ve Şubat 1992'den beri Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın da yer aldığı (Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Tahran zirvesine gözlemci olarak katıldılar) Ekonomik İşbirliği Örgütü bir diğer bölgesel işbirliği kutbu oluşturabilir.²⁸ Sadece müslüman devletlere özgü olmayan Karadeniz projesi, Rusya'nın gözünde daha da ilgi çekicidir: Projeye katılmakla kalmayıp Türkiye ile birlikte bu projenin temel direği de olabilecektir.

Güneye ilişkin bir politikanın belirlenmesi ve tanımlanması, Rusya'nın yeniden bir kimliğe kavuşması demektir; ne var ki bugün durum böyle değildir. Rusya bugün, geniş ölçüde SSCB'yi harap eden ekonomik sistemden çıkma iradesinin belirlediği Batı yanlısı bir politika yürütmektedir. Bu girişim geçicidir. Rusya henüz kim olduğunu, ulusal çıkarlarının nerede olduğunu bilmemektedir. Mekânda nasıl yer aldığını da bilmez. Bugüne kadar, olaylara egemen olamadan tepki göstermiştir. Rusya bir güç olmak ve Kuzey'e bağlı kalmak istemektedir. Ancak, bunun için, ne olduğunu somut olarak hesaba katmalıdır: Batı'dan çok Üçüncü Dünya'ya yakın bir devlet, müslüman bir devlet, imparatorluğundan yoksun, coğrafi olarak büyük ölçüde Asya'da yer alan ve ulusal çıkarlarının tanımında bunu dikkate almak zorunda olan bir ülke... Bu ve benzeri başka nedenlerden dolayı, Rusya, Batı'ya karşı olumlu bir tutumu korumakla birlikte, güneyine ve güneyinin güneyine, yani Yakın Doğu'ya daha fazla dönmek zorunda kalacaktır. Çünkü artık her ikisi de birbirine bağlıdır.

Bölgesel Durum

"Türk Alanı"nda Farklılıklar ve Göç Hareketleri

Marcel Bazin

"TÜRK ALANI" iki bin yıla yayılan büyük ve geniş göç dalgalarının sonucudur (L. Bazin, 1986). Bu dalgalar çeşitli biçimler almışlardır: otlak arayan göçebe çobanların hareketleri, bütün bir halkı harekete geçiren "büyük istilalar", pek kalabalık olmayan toplulukların yerli nüfusun türkleştirilmesiyle sonuçlanan askeri fetihleri, hükümdarlar tarafından halka zorla yer değiştirilmesi, geçici ya da kesin iş göçleri. Bir şekilde, hareketlilik, uzun vadede Türk kimliğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Buna koşut olarak, Türk halklarının büyük mekânsal genişlemesi, onları kimi kez egemen bir "merkezi" konumda, kimi kez de egemenlik altında bir çevresel konumda bulundukları birçok devlet oluşumu içine dağıtmıştır. Bu devlet sınırları hareketliliği engellemiş, Türk alanını birbirlerine göre az çok bağımsız şekilde işleyen ve her biri ötekinden ayrılmış göç alanları oluşturan kimi alt bütünlere bölmüştür.

Burada, çok geniş olan bu kültürel alanı etkileyen nüfus hareketlerini, ayrıntılarda zorunlu olarak kestirmeden gidecek bir bütün içinde çözümlemeye çalışacağız. Bu çözümleme kısa bir zaman boyutunu, diyelim 1960'lı yıllardan sonrasını, yani bir kuşağı kapsayacaktır. Başlangıç durumunda, Türk halklarının devletlere karşı aynı konumda, keza aynı hareketlilik derecesinde olmadıkları tümüyle farklı göç alanları yan yana durmaktadır: Bu alanlar Türkiye ve "uzantıları", İran alanı, Sovyet ve Çin imparatorluklarıdır. Son yıllarda, bir dizi öge, tek bir göç alanı oluşturmaktan uzak kalmakla beraber nüfus hareketlerinin (keza ekonomik dolaşımların da) giderek artan bir biçimde uluslararasılaşmasında etkili olmuştur.

1. Birbirine Komşu Göç Alanlarına Bölünmüş Türk Alanı

A. Türkiye'de İç ve Dış Hareketler

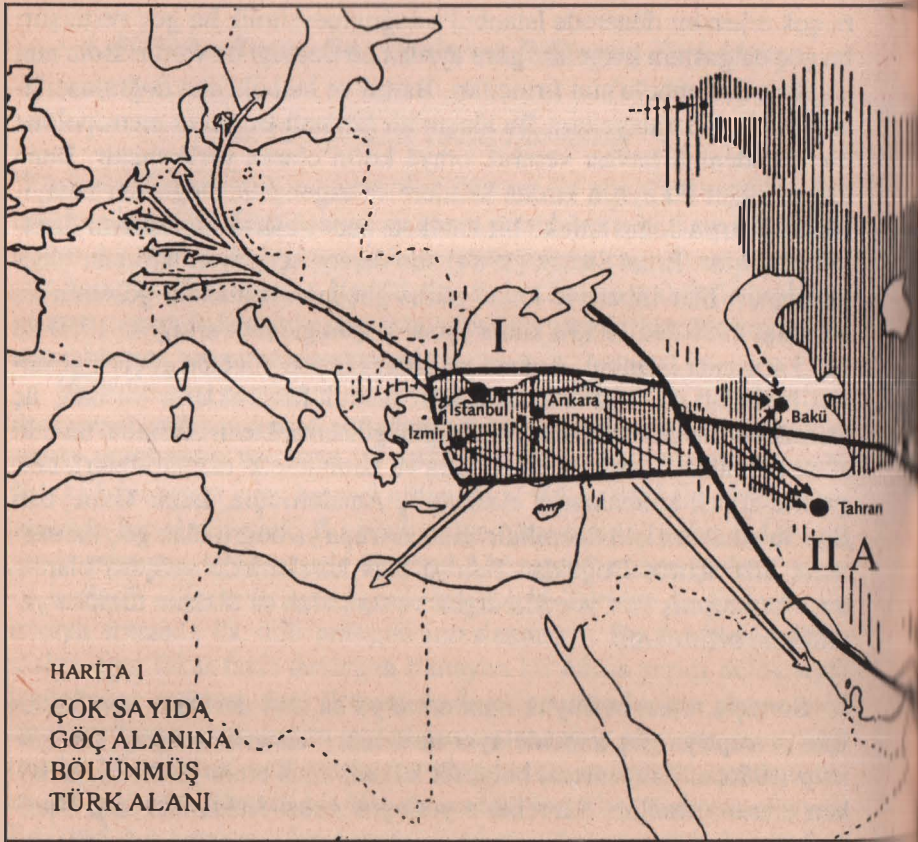
"Türk alanı"nın ağırlık merkezi olan Türkiye iki göç olgusunun (kırdan kentlere iç göçler, Batı Avrupa ve sonra petrol üreticisi Arap ülkelerine doğru dış göçler) birleşmesi dolayısıyla göçlerin coğrafyası açısından çok ilginç bir durumdadır. Her iki akış da bir zaman aralığıyla başlamış ve aynı zamanda keskinleştirmekte oldukları çarpıklıklardan kaynaklanan, birbirine benzer türde akışlardır.

1927'den beri yapılan nüfus sayımlarına bakıldığında, 1950'li yıllarda kentsel nüfusun kırsal nüfustan çok daha hızlı şekilde, birdenbire arttığı görülmektedir; 1950 ile 1955 yılları arasında kırsal nüfustaki %1.7'lik bir artışa karşı kentsel nüfus yılda %5.5, 1955 ile 1960 yılları arasında kırsal nüfustaki %1.9'luk artışa karşı kentsel nüfus %4.9 oranında artmıştır. 1961 yılında, Federal Almanya Cumhuriyeti'ne "mısafir işçileri" –*Gastarbeiter*– kabul etmek için Türkiye ile Federal Almanya arasında ilk ikili anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma kalkınmakta olan fakat fazla devingen olmayan bir nüfus yapısı dolayısıyla işgücünden yoksun olan, Fransız ve İngiliz komşularının aksine eski sömürge imparatorluğunun işgücü havzasına sahip olmayan sanayileşmiş bir ülke ile hızlı nüfus artışına sahip olması nedeniyle aşırı işgücüne sahip az sanayileşmiş bir ülke arasındaki farklılığı ifade etmekteydi. Bu hareket sonradan diğer Avrupa ülkelerine doğru genişledi; kimileri Almanya'ya benzeyen ülkelere (Avusturya, İsveç), kimileri de geleneksel iş bulma havzasına ek bir yer oluşturan ülkelere (Fransa, İsviçre, Hollanda) göç ettiler.

Fakat devletler çapındaki bu eşitsizlik çoğu kez Türk devleti içindeki daha büyük çaptaki dengesizliklerle üst üste geldi (Daha ayrıntılı bir çözümleme için bkz. M. Bazin, 1986 ve 1991). René-Georges Maury'nin (1983) deyimine göre, "Türk topraklarındaki üç ayrım" arasında yer alan, daha kurak İç Anadolu'yla nemli deniz kıyısı arasındaki ayrım göçler bağlamında pek önemli değildir. Çünkü bu iki bütünün her biri içinde birbirine karşıt durumlar saptanabilir. Gerçekten, göçte rol oynayan şey mutlak nüfus yoğunluğu ya da tarımsal yoğunluk değil, karşılıklı dinamikler bağlamında nüfus ile kaynaklar arasındaki göreceli dengedir. Xavier de Planhol'un Türkiye ile ilgili ilk yayınlarından birinde belirttiği gibi, Karadeniz'in hatırı sayılır bir nüfus barındıran kıyı dağla-

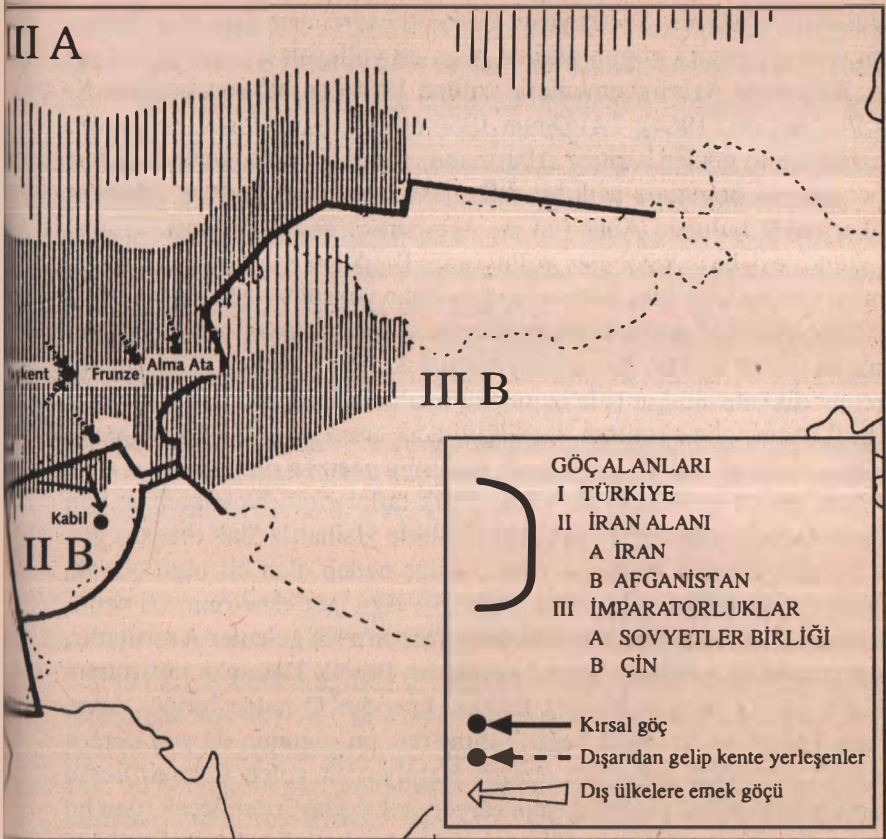
rı, çok erken bir dönemde İstanbul'a doğru mevsimlik bir göç vermiştir; bu göç dalgasının bölgelere göre ayrılan bir özelliği de vardır: Bolu'nun ahçıları, Safranbolu'nun fırıncıları, Bartın ve İnebolu'nun doğramacıları, Trabzon'un kalaycıları. Bu akışın bir bölümü Boğaz'ın metropolüne bir Karadenizli havası vererek oraya kesin olarak yerleşmiştir. Buna karşın, diğer iki ayrım kırdan kentlere ve az gelişmiş Doğu'dan sanayileşmiş Batı'ya doğru sürekli bir harekete neden olarak tam anlamıyla etkili olmuştur. Ernst Struck (1984) son derece açıklayıcı haritalar oluşturmuştur: İller itibariyle kırsal nüfus göçünün sonucunu gösteren bu haritalar 1950'den 1980'e kadar kırsal göçün giderek arttığını, 1950 ile 1975 arasında İstanbul, Ankara ve İzmir illerine yönelen göçleri gösteren haritalar da, etki alanlarındaki önemli farklılıklarla birlikte, üç önemli kentin çekiciliğinin çoğaldığını göstermektedir: İstanbul'un etki alanı tüm ülkeye yayılırken, Ankara ve İzmir'in etki alanları belirli bölgelerle sınırlı kalmaktadır. Ankara İç Anadolu için, İzmir Güneybatı Ege ve Akdeniz için önemlidir. Batı Avrupa'ya doğru olan göç hareketinin, ülke içinde Doğu'dan Batı'ya olan hareketlerle çelişkili olarak, önce kentleşmiş Batı'yı etkilediğini ve sonradan da ülkenin tümüne yayıldığını belirtelim.

Sonuçta, ülkenin büyük kentlerine ya da ileri derecede kentleşmiş Batı Avrupa'ya göç temelde aynı türdendir. "Zincirleme göç" (A. Gökalp, 1986, s. 149) süreci, bölgesel köken, hatta etnik ya da dinsel köken olarak (örneğin, Sarcelles'e yerleşen Asuri-Keldaniler krş. Vieillard-Baron, 1991) önemli yoğunlaşmalarla sonuçlanarak her iki durumda da aynı şekilde etkili olmuştur. Ve klasik bir kısır döngü içinde, dinamik gençlerin kırsal kesimden (Türkiye içinde ya da yabancı bir ülkedeki) kentlere gidişi sanayileşme ve kentleşme şanslarını azaltır ve dolayısıyla yöreden ayrılma nedeni olan dengesizliği sürdürür. Kentsel ortama geçişin çok önemli toplumsal-nüfussal sonuçları da vardır; burada eğitim düzeyi daha hızlı ilerler, ailelerin davranışı doğum oranının azalışı yönünde gelişir. Okuma yazma oranı ile kadın başına çocuk sayısını gösteren haritaların karşılaştırılması bu iki eğilimin birbirine ters orantılı olduğunu gösterir. Her iki durumda da, Wolf Dieter Hüttenroth'un (1982, s. 390) belirttiği "Batı/Doğu gelişme ölçeğine" göre, elde edilen en yüksek değer, en düşük değer yaklaşık iki katıdır.

B. İran Alanı: Türkler "Çevremerkez" Durumunda

Afganistan'da olduğu gibi İran'da da Farsdilli gruplar çoğunluktadır ve her durumda toplam nüfusun yarıdan fazlasını barındıran merkezi bir etnik grup (bir tarafta Farsiler, diğer tarafta Paştunlar) vardır. Bunların çevresinde de Farsdilli birçok kavim bulunur (M. Bazin, 1991b). Fakat, Türkdilliler, her iki durumda da, hem nüfus ağırlığıyla hem de ulusal ekonomi ve siyaset yaşamındaki yerleriyle ihmal edilemeyecek bir topluluk oluştururlar. İran'da (Hourcade, 1991), Türkdilliler nüfusun yaklaşık %30'unu temsil ederler; bunun %20'den fazlası da Azeriler'dir. Ülkenin ikinci büyük etnik grubu olan bu topluluk merkeze önemli ölçüde katılır. Dilleri onları İranlılar'la karşı karşıya getirirse de, Azeriler onlar gibi yerleşik bir yaşam sürerler ve Şii'dirler; Erdebil kö-

kenli Safevi hanedanının kişiliğinde, Şiiliğin İmamiye mezhebini ege-
men kılan onlardır. Daha genel olarak, Pehleviler'in tahta çıkışına ka-
dar hüküm süren hanedanların çoğunluğu Türk kökenliydi ve Avrupalı
gezinlerin tanıklığı da Türk dilinin uzun süre sarayda Farsça ile eşit
düzeyde kullanıldığını doğrular. Pehleviler tarafından başlatılan ülkeyi
iranlılaştırma çabası (Acem adını terk edip İran adını kullanan onlardır)
Azeriler'i devlet çarklarından çıkarıp atmaya yetmemiştir. Azeriler İsl-
am Cumhuriyeti içindeki yönetici konumları İranlılar'la paylaşmakta-
dırlar.

Bununla birlikte, İran'ın 1950'li yıllardan itibaren yaşadığı ekono-
mik gelişme Tahran'da ve Basra Körfezi'ne yakın petrol bölgelerinde
gerçekleşirken Azerbeycan geri kalmış "çevre" bölgeler içinde bulun-
yordu. Fakat Azerbaycan'ın "çevremerkez"de olması özel bir göç eğili-

mini ortaya çıkardı: Azerbaycan, başkenti çevreleyen orta İran illerinden sonra Tahran'a yoğun şekilde göçmen yollayan ilk coğrafi bölgedir. Başkentte Azeri göçmenlerin rolünü 1958'den itibaren belirten X. de Planhol'dür (1964); TAVO'nun 1966 nüfus sayımı sonuçlarına göre hazırlanan iç göçler haritası (Hartmann, 1983) Tahran yönünde Azeri göç akışının boyutunu açık bir dille göstermektedir. Sadece Tebriz'in yukarısında bulunan Ahar (ya da Araşbaran) dağlık bölgesi, vilayet başkentine daha çok göçmen yolluyordu. Batı'daki Kürt illeri ya da Sistan ve Güneydoğu'daki Belucistan gibi daha yoksul bölgelerin insanları on beş yıllık bir gecikmeyle başkentin yolunu tutuyorlardı. Halbuki, Tahran ile söz konusu çevre illeri arasındaki çeşitli dengesizliklerin boyutunu dikkate aldığımızda bunun tam tersi olması gerektiği varsayılabilirdi. Azeri göç akımının önceliğini açıklamak için iki öge bir araya gelmiş olabilir: uzun kış aylarında işsizliğin egemen olduğu Azeri köylerinin, geçen yüzyıldan bu yana, çeltik tarlalarının hazırlanması için Hazar Denizi yöresine verdikleri (özellikle Halhalılar'dan oluşan) göç ve bu göç akışının başkente yönelmesine neden olan bir olgu olarak, Tahran'la sürdürülen yoğun bir ilişki. Bu olgu, göç zincirinin iki ucunda önemli sonuçlara neden olmuştur: Tahran'a ilk gelenler Azerilerdir, başkentteki en kalabalık grup da onlardır. Büyük Tahran'ın nüfusunun %25'i, yani 2 milyon kişiden fazlası Azeridir. O halde birinci Azeri kenti Tebriz ya da Bakü değil Tahran'dır; bu olgunun da son derece önemli jeopolitik sonuçları vardır: Kabilya'dan gelen Cezayirli'lerin Paris bölgesindeki burjuvalaşma süreciyle karşılaştırılabilecek olan bu süreç, Azeriler'i vasıfsız işçilikten bugün büyük ölçüde kontrol ettikleri perakende ticaret aşamasına ulaştırmıştır. Azeri kırsal göçünü kendi yararına yönlendiremeyen Tebriz kenti ise aksine Meşhed ve İsfahan gibi benzer ağırlıktaki bölgesel metropollere ve petrol sayesinde erken sanayileşen Bakü'ye göre geç kalmıştır.

İran'ın Türkdilli diğer etnik grupları ve Güney Zagros'un Afşarları ve Kaşkayları ya da Kuzeydoğu'nun Türkmenleri İran topraklarında, toplumunda ve devletinde marjinal bir yer işgal eden, son zamanlara kadar da göçebe olan kabilelerdir. Seçkinler dışında, kabile toprağını terk edenlerin sayısı çok azdır. Tersine, Gürgân ovalarında Türkmenler'in yerleşik duruma geçmelerinin ekonomik başarısı İran'ın doğusundan gelen ve "Türkmen bozkırı"nın kişiliğini zayıflatan çok güçlü bir göç dalgasına neden olmuştur.

Afganistan'da, "Türkistan"ın (Balland, 1991) durumu Azerbaycan'ın İran'daki durumundan daha ikirciklidir. Sınır şeridindeki coğrafi yer-

leşimiyle, Afgan topraklarına geç katılması ve Türkdilli nüfus ağırlığının az olmasıyla (1979'da ülke toplam nüfusunun ancak %10'u, Tacikler'in ve göçmen Paştunlar'ın çoğunlukta olduğu Kuzey Afganistan'da ise nüfusun üçte biri) marjinal olmasına karşın, zengin ve üretken tarımı, önemli madeni zenginlikleri ve görece çeşitli olan sanayisi sayesinde ulusal ekonomide merkezi bir yer işgal eder. Türkistan o yörede yaşayanlar için, örneğin dağın eteklerinde kışlayan ve yazın Hindikuş yaylalarına çıkarak göçebe çobanlık yapan ya da tarımla uğraşan Paştunlar için, belirli bir çekim merkezidir.

Orta Asya Sovyet cumhuriyetlerindeki zorunlu kolektivizasyon sırasında, kuzeyden gelen çok sayıda Türkdilli sığınmacı da Türkistan'a yerleşmiştir; bunlar yerel olarak kök salmış *vatanilerin* karşıtı olarak görülen *muhacirler*dir. Fakat, genellikle ticaretle uğraştıkları başkent Kâbil'e gelmek için Salang boğazını geçen şu ya da bu meslek grubundan Özbekler'in sayısı oldukça kabarıktır.

C. Sovyet Orta Asyası ve Çin'de Yaşayan Türkdillilerin Zayıf Hareketliliği

1 nolu haritaya bakıldığında üçüncü kitle, yani askeri fetih yoluyla Rus (sonradan Sovyet) ve Çin imparatorluklarıyla bütünleşen topluluk en önemli kitleymiş gibi görünür, çünkü geniş topraklara yayılmıştır. Ancak, bu bölgelerin pek çoğu düşük bir nüfus yoğunluğuna sahip olduklarından, nüfus toplamaları "Osmanlı" Türkleri'ne (yani Türkiye'de ve Balkanlar'da yaşayan Türkler'e) benzer. Bu kitleyi oluşturan çok sayıda halk, ayrıca, toplam sayıları açısından (sayıları birkaç bini ancak bulan Karaitler'den [Türkçe konuşan Yahudiler] sayıları 20 milyona varan Özbekler'e kadar), toprağa yerleşme biçimleri açısından (göçebe çobanlardan, uzun süredir yerleşik düzene geçmiş olanlara kadar), yaşadıkları toprağın nasıl tanımlandığı açısından (belirli bir idari birim tarafından tanınmış, türdeş bir topraktan –federe cumhuriyet, özerk cumhuriyet, özerk bölge– Türk olmayan çoğunlukların yaşadıkları topraklarda yer alan küçük adacıklara kadar) birbirlerinden ayrılırlar.

Global olarak bu bütün hem siyasi olarak egemen olan (gerçekte, eşitlik ilkesiyle çelişkilidir bu) hem de geniş çoğunluğa sahip olan bir halka (SSCB'de Ruslar, Çin'de Han'lar) boyun eğen, egemenlik altına alınmış bir çevreyi oluşturur – SSCB'de durum böyleydi ve bugün Çin'de de hâlâ sürmektedir. Her iki durumda Türk alanına ait topraklar egemen etnik grupların nüfus sömürgeciliğini (birinci durumda Rus-

lar'ın yanında Ukraynalılar vardı) benimsemiş, ya da başka bir deyişle buna maruz kalmıştır); bu olgu ise çeşitli siyasal ve ekonomik güdülenimleri bir araya getirmiştir: yerli nüfusun kuşatılması ve ülkenin küresel kalkınması için önemli görülen kaynak ya da mekânların değer kazanması. Bu göçün görece ağırlığı çok eşitsiz oldu; bu topraklara göçenler Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan'da yerli nüfusun %10' dan fazlasını oluşturmadılar, ama Kırgızistan nüfusunun dörtte birden fazlasını (Radvanyi, 1990, s. 234), Sincan'da toplam nüfusun %40'ını oluşturdular (1982 nüfus sayımında 13 milyon kişi içinde 5 200 000 Han bulunuyordu. Krş. Trolliet-Béja, 1986, s. 55). Rus ülkelerin hemen yakınında yer alan ve önemli tarım ve maden kaynakları sunan Kazakistan o kadar yoğun şekilde sömürgeleşti ki, yerli nüfusun iç nüfus hareketliliği, 1989'da toplam nüfus içindeki payını %39.7'ye yükseltene kadar (Radvanyi, 1990, s. 230) 1959'da federal cumhuriyetin nüfusunun sadece %30'u Kazak iken, Ruslar'ın oranı %42, Ukraynalılar'ın oranı da %8'di.

Gelenler karşısında yerel nüfuslar düşük hareketliliğe sahiptirler. Öyle ki Hélène Carrère d'Encausse, biraz abartmayla, "göçlere direnen uygarlıklardan" söz eder (1978, s. 98). Orta Asya cumhuriyetlerinde ya da Azerbaycan'da iç hareketlilik vardır. Fakat Kırgızistan'da %38, Azerbaycan'da %54 olan kentsel nüfus oranlarıyla kendini gösteren illeri kentleşme kişiyi yanıltmamalıdır; kırsal göç çok düşüktür (1970'li yıllarda Rusya'da yılda %45'lik bir orana karşılık burada bu oran %10'un altındadır). Bu da kişilerin geleneksel yaşam biçimine bağlılıklarını gösterir. Gerçekten, J. Radvanyi'nin de (1990, s. 239) belirttiği gibi, kente gidiş hemen hemen her zaman dört boyutlu bir kopukluk anlamındadır: aile evinden kişisel apartmana geçiş, meslekte köklü bir değişim, kişisel toprağın verdiği ürünlerin kaybıyla gerçek gelirlerin azalışı ve etnik olarak türdeş olan köylerle Rusça konuşmanın egemen olduğu çokuluslu kentler arasında etnik-dilsel kopukluk. Diğer taraftan, Orta Asya Türk halkları (ve İranlı halklar, yani Tacikler) kendi cumhuriyetlerinin sınırları dışında ihmal edilemeyecek bir sayıda olsalar da, H. Carrère d'Encausse'un (1978, s. 102-3) dediğinin aksine, "Orta Asya halkları aynı uygarlık düzeyindeki komşu cumhuriyetlere göç etmektedirler" sonucuna ulaşmak zor görünmektedir. Gerçekte bu tür "komşu azınlıkların" varlığı etnik bir karışıklık ifade eder. Öyle ki federal cumhuriyetler arasındaki karmaşık sınır çizgileri bile bu ayrımı tümüyle verememiştir. Bu etnik karışımın kendisi de bu grupların geçmişteki daha büyük bir hareketliliğinin sonucudur. Sovyet rejiminin ik-

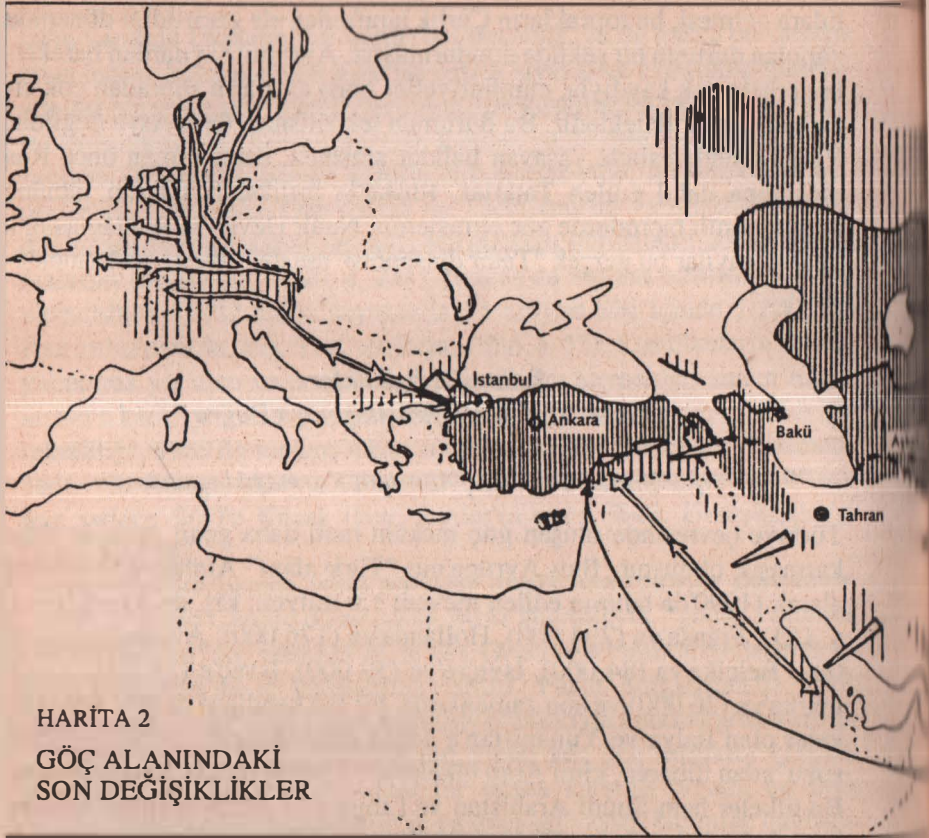
tidara gelmesi, bu toprakların Çarlık tarafından ele geçirildiği dönemde var olan durumu bir şekilde dondurmıştır. Ayrıntılı sayılardan hareketle denetlemek kaydıyla, cumhuriyetler arası akışların sonradan çok sınırlandırıldığı görülmektedir. Bu durumun tek istisnası Orta Asya'dır. Volga menderesinde yaşayan halklar arasında, uzun zaman önce Rus mekânına dahil edilen Tatarlar, Ruslar'la birlikte SSCB'nin tümüne doğru, çeşitli biçimlerde göç etmişlerdir. Nadir Devlet'in açıklamasında verdiği sayılar bu gerçek "Tatar diasporası"nın dağılımını göstermektedir.

2. Son Değişiklikler: ***Artan Bir Uluslararasılaşmaya Doğru***

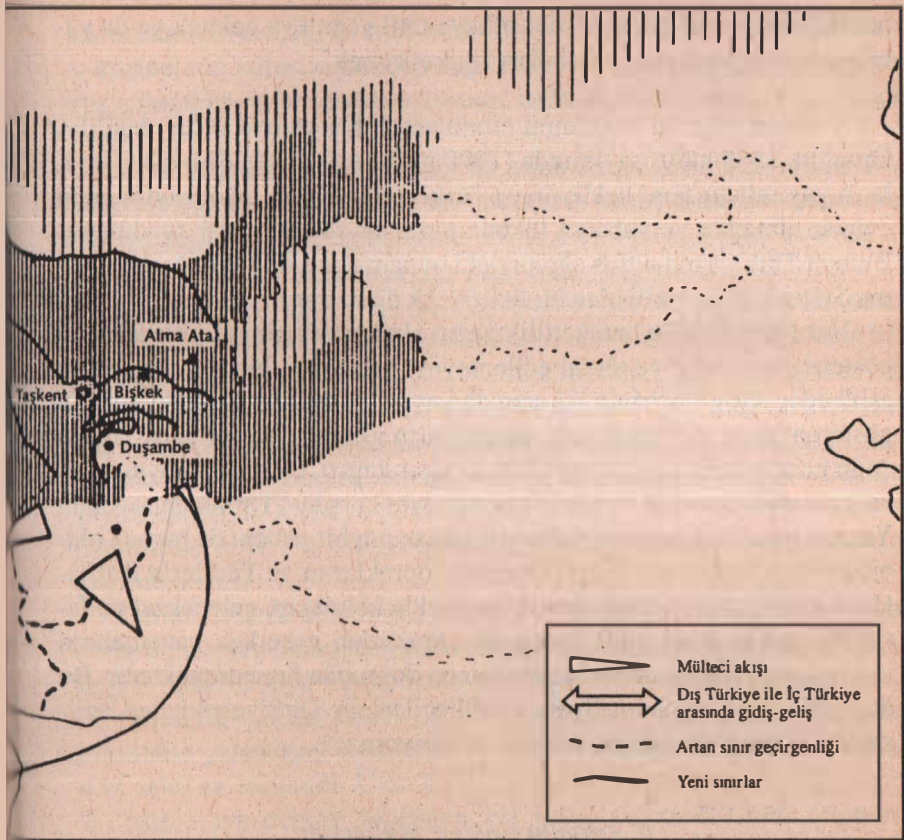
A. "Batılı" Türk Göç Alanının Karmaşılaşması

Türkiye çevresinde oluşan göç mekânı hem daha geniş hem de daha karmaşık olmuştur. Batı Avrupa'nın "Türk alanı" Almanya'yı merkez alarak (1990'da tahmin edilen mevcut 1,6 milyon; krş. de Tapia, 1991, s. 155), Fransa'ya (204 000), Hollanda'ya (176 000), Avusturya'ya (90 000) Belçika'ya (84 000), İsviçre'ye (59 000), İsveç'e (29 000), Danimarka'ya (26 000) ve son zamanlarda, bir ara kendileri de göç veren ülkeler olan İtalya ve Yunanistan'a doğru genişlemiştir. 1973-74 "petrol şoku"ndan itibaren, kimi Arap ülkeleri de Türk işgücünü kabul etmiştir. Bu ülkeler hem Suudi Arabistan ve Libya gibi petrol üreticisi ülkeler, hem de Ürdün ve hatta Türkiye ile siyasi ilişkileri kötü olmasına karşın Suriye gibi, petrol rantının transferinin belirli bir ekonomik kalkınmaya neden olduğu arka plandaki ülkelerdir. Daha uzaklarda, Avustralya'da maden çıkarma işinin patlaması da bu ülkeye binlerce Türk işçisi çekmiştir. Nihayet, yabancı ülkelere Türk vatandaşlarının gidişi ile ilgili istatistikler, en fazla 1983-84 yıllarında olmak üzere 1980'li yıllarda İran'a doğru yoğun bir akım olduğunu göstermektedir. Bu konudaki bilgiler eksik olsa da, İran-İrak savaşına bağlı dönemsel bir olay söz konusu olabilir. Cepheye gönderilen İranlılar'ın yerine Türk işçileri alınmıştır. Aynı şekilde savaşa giden Iraklı köylülerin yerini de Mısırlı *fellahlar* almıştır.

Yurtdışına giden Türk işçilerinin faaliyet alanı önemli şekilde genişlemiştir, ama özellikle, kimi kez alaylı bir şekilde *anavatan'a* karşı *acivatan* olarak adlandırılan yeni bir Türk kimliğinin oluşmasına yol açacak biçimde yerleşikleşmiştir. Altan Gökalp (1986, s. 148) birkaç

yıl önce gar ve havaalanlarında sık sık duyulan şu diyalogu dile getirir: "Türk müsünüz?" "Evet." "İçerden mi, dışardan mı?" Dışarıdaki bu Türkiye şimdi bir kuşaktır orada yaşamaktadır. Mahalle bakkalından, Türk restoranından, ihracat-ithalat firmasına, büyük Türk gazetelerinin "Almanya" baskısından, Fransa'daki *Oluşum* ve *Anka* gibi göçle ilgili kültürel dergilere kadar yoğun bir ekonomik ve kültürel etkinlik ağı geliştirmiştir. Dışarıdaki Türkiye Türk toplumunun ayrımlarını ve gerilimlerini üretir, kimi kez de bunları şiddetlendirir: sola karşı sağ, laiklik taraftarlarına karşı dini dernekler, anadili Türkçe olanlara karşı azınlık-taki etnik gruplar gibi. Türkler AET'nin ilk yabancı topluluğunu oluşturur, ayrıca da müslümandırlar. Türkiye'nin birliğe katılma talebi karşısında Avrupa hükümetlerinin kararsızlığının temel nedeni, bence bu göç akışı karşısındaki kaygıdır.

Sayıları 2.5-3 milyon olan "Dış Türkler" ile "Anadolu Türkiye" denilen metropol arasındaki karşılıklı bağlar sürekli. Her yıl yaklaşık 2 milyon Türk yurtdışına çıkar, fakat bir o kadar Türk de yurda döner; 1980'den bu yana, ülkeden ayrılanlarla ülkeye geri dönenlerin sayısı birbirine yakındır: Dönüşlerin ayrılışlara oranı %92 (1981 ve 1987'de) ile %104'tür (1983'te). Ancak, geri dönüşler konusunda, yolculuğun amacı, gidilen yer, Türkiye dışında kalma süresi gibi verileri değerlendirmek gerekir; böylece memurların, işadamlarının, sporcuların ve Mekke'ye hacca gidenlerin (1987'de 108 000 kişi) kısa süreli yolculuklarıyla, yurtdışında yıllarca çalıştıktan sonra kesin dönüş yapanları, hâlâ bir iş bulunan yerlere göç edenleri, ya da belli bir süre için yurtdışındaki aileleriyle kalmaya gidenleri birbirlerinden ayırabiliriz. Bu ikisi arasında, üçüncü bir yer değiştirme biçimi büyüyen bir önem arzeder:

her-iki yönde tatil göçleri, yani ülkeye tatil yapmaya gelmek ya da yabancı ülkede yerleşmiş akrabaları ziyaret etmek.

Sonuçta göçmen kavramını tanımlamak her zaman kolay değildir. Örneğin, 1985 nüfus sayımında (1990 nüfus sayımında da benzer sayıların yayımlanmasını bekliyoruz) Türkiye'de oturan, fakat sayım günü evinde olmayan ve yabancı ülkede bulunan 705,000 kişi sayılmıştır. Burada Türkiye'nin nüfus eğrisindeki oynamaların doğru değerlendirilmesi üzerinde de etkili olan bir belirsizlik ögesi vardır.

Her halükârda bu hareketlilik yazın olağanüstü bir gel-gitle kendini gösterir; yoğundur ve ihmal edilemeyecek düzeyde bir mal akışına da eşlik eder. Göç zincirinin iki ucunda yaşam düzeyinin giderek arttığını gösteren hava trafiğinin payı sürekli artmaktaysa da, bu hareketlerin çoğu karayolu ile gerçekleşir. Edirne sınır kapısı, birkaç ay boyunca tıka basa dolu araba ve minibüs kervanlarını karşılar. Türk kamuoyunun Yugoslavya'daki çatışmaya duyarlı olmasının bir nedeni de burada olabilir: Bu çatışma sadece eski Osmanlı topraklarını ve Türklerin Bosna-Hersekli müslüman kardeşlerini içermekle kalmayıp, geleneksel yollarından ayrılmak zorunda kalan ve buralardan geçerken çatışmaların yankısını da duyan aileler tarafından da doğrudan hissedilmektedir. Bu duygusal dayanışmanın Boşnak mültecilerinin Türkiye'ye kabul edilmelerine hangi ölçüde yansındığını bilemiyoruz.

B. Zorunlu Göçler: Mülteciler

Her durumda, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışını ve Rus imparatorluğu topraklarında komünizmin kurulmasını izleyen 1920'li yıllardaki nüfus hareketlerinden üç kuşak sonra, Türk alanı, ardından kısmi geri dönüşlere de yol açan ani nüfus hareketleri doğuran bir dizi çatışma yaşadı.

Çatışmalardan ilki Kıbrıs sorunudur. 1974'te Türk ordusunun müdahalesi, her iki yönde nüfus mübadelesi pahasına, adanın türdeş iki nüfus birimine bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Sınır çizgisinin güneyinde bulunan Rum kesimindeki nüfus yoğunlaşmasına karşın, terk edilen Türk köyleri genelde Yunanlı aileler tarafından yeniden işgal edilmemişlerdir; kuzey bölgesinde de aynı şeyin söz konusu olduğunu varsayıyorum. Bir anlaşmaya varmak için düzenlenen cemaatler arası görüşmeler zar zor ilerlemektedir. Çünkü adanın gelecekteki düzenlemesi konusunda tümüyle ters görüşlerden hareket etmektedirler; bir taraf fe-

deral cumhuriyeti, diğer taraf üniter bir cumhuriyeti savunmaktadır. Bu görüşmelerin nüfusun yeniden dağılımına neden olacağını düşünmüyöruz, çünkü böyle bir dağılım durumu daha da karmaşık bir hale getirecektir.

1978-79 İran Devrimi, önce eski rejim taraftarlarının, sonra da devrime katılan ancak İslami iktidar tarafından safdışı bırakılan hareketlerin yandaşlarının göç etmelerine yol açarak, gelişmiş Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde var olan İran diasporasının sınırlarını oldukça genişletti. Türk alanı bu olaylarla iki şekilde ilgilidir: Bir taraftan, Türkiye ve SSCB'nin Türk cumhuriyetleri kimileri Avrupa ve ABD'ye doğru transit geçen, kimileri de sürekli olarak yerleşen çok sayıda mülteci aldı. Diğer taraftan bu mülteci akını özellikle yönetici kadrolardaki yerleri nüfus içindeki sayılarıyla orantılı olmayan Azerbaycanlılar olmak üzere hatırı sayılır büyüklükte bir Türkdilli grup içeriyordu. Bil-diğim kadarıyla ABD ya da Batı Avrupa'daki İranlı cemaatlerin içinde Türkdillilerin yeri ve "Azeri bilincinin" varlığıyla ilgili hiçbir inceleme yapılmamıştır.

Hemen hemen aynı anda, Afganistan'ın Sovyetler tarafından işgali ve bunu izleyen savaş, özellikle komşu ülkeler olan İran ve Pakistan'a doğru İkinci Dünya Savaşı'ndan beri dünyada görülmedik yoğunlukta bir sivil nüfus göçüne neden oldu. Fakat Afgan Türkistanı bu durumdan insanların geleneksel kırsal yolları izleyerek kaçtıkları güney bölgelerden daha az etkilendi: Ülke 1979 ile 1990 yılları arasında nüfusunun %12'sini kaybederken, bu bölge için kayıp sadece %7 oldu (Balland, 1991). Ayrıca kuzeye doğru doğal kurtuluş yolu kapalı olduğu için Türkdilli etnik gruplar için ülkeden ayrılma oranı daha da düşüktü. Sonunda, gidenler Paştun ya da Tacikler'den daha yurtsuz bir konuma düştüler: İran'ın güneydoğusunda, Zahedan pazarında görülen Özbek kundura tamircisi gibi. Diğer taraftan, yaşamı tümüyle altüst olan Türkdilli bir grup bu durumun istisnasıdır: Afgan Pamiri'nde yaşayan Kırgızlar. Rémy Dor, bunları anayurtlarında inceledikten sonra gittikleri yolu izlemiştir (Dor-Naumann, 1978). Kırgızlar, Sovyet işgalinden hemen sonra, şefleri Hacı Rahman Kul'un yönetiminde Pamir'i terk etmeye karar verirler. Aşırı ölüm oranlarına yol açan büyük zorluklar pahasına dağlar aşıldıktan sonra Kuzey Pakistan'da Hunza vadisine ulaşırlar ve burada gelecekleriyle ilgili pazarlıklara girişirler. Amerikalılar'ın Alaska'da ren geyiği yetiştirme teklifini (!) kabul etmeyerek, sonunda Türkiye'yi seçerler ve önce Malatya civarında geçici kamplara, sonra da Van Gölü'nün kuzey kıyısında yüksek rakımda kendileri için kuru-

lan köye yerleşirler. Bir iki kuşak sonra kimlikleri büyük olasılıkla kaybolacaktır.

Son önemli mülteci akını daha Batı'da gerçekleşti: 1989 Mayıs ayında, hükümetin 1984-85 yıllarında başlatılan "Bulgarlaştırma" politikasına karşı Bulgaristan Türkleri'nin eylemlerinin bastırılması Türkiye'ye doğru öyle bir yoğun göçe neden oldu ki, Türkiye üç ay içinde 300,000 kişiyi kabul ettikten sonra 22 Ağustos'ta sınırını kapatmak zorunda kaldı. 1989 sonunda Jivkov hükümetinin düşmesi çelişkili sonuçlara neden oldu: Yeni iktidar Türk azınlığın (yaklaşık bir milyon kişi) haklarını tanıdı, ama Türk karşıtı milliyetçi gösteriler arttı. Her şey karşı, yavaş bir normalleşme göçmenlerin çoğunun Bulgaristan'a dönmelerini sağladı. Türkiye'de kalan kişilerin sayısı hakkında kesin rakamlara sahip değiliz.

C. Sovyet Rejiminin Çökmesinin Sonuçları

İki yıldan az bir sürede, Berlin duvarının yıkılmasından M. Gorbaçov'un istifasına kadar, Doğu Avrupa'nın komünist rejimlerinin hemen hemen tümü çöktü. Türk alanıyla ilgili olarak, biraz evvel sözünü ettiğimiz Bulgaristan Türkleri dışında, önemli olan SSCB'nin sonudur ve bu çöküşün sonuçlarını değerlendirmek henüz zordur. Farklı öğelerin, açılma ya da kapanma doğrultusunda çelişkili şekilde etkili olabileceği sorunlar arasında göçler de vardır.

Ayrıca, Türkdilli etnik grupların durumu nüfussal ağırlıklarına, türdeşliklerine ve topraklarının idari statüsüne göre farklılık göstermektedir. Beş federal Türk cumhuriyeti, ilk başta böyle bir şey talep etmeden bağımsız kalırken, büyük Rusya Cumhuriyeti'ne dahil edilen Tatarlar daha fazla özerklik istediler ve Gagavuzlar küçük Moldova içinde tehdit altında olan bir azınlık oluşturdular. İlk nüfussal etki açıktır: Rus ya da Ukraynalı göçmenlerin (ve hatta Orta Asya'da dışarıklı olarak algılanan Tatarların) önceki on yılda başlayan geri dönüş hareketleri kuşkusuz hızlanacaktır. Eğer Rusya'nın ekonomik liberalizme geçişi Moskova bölgesiyle Orta Asya'nın en ücra yeri arasında ücret düzeyi dengesizliğini tam anlamıyla etkilerse, Türk cumhuriyetlerinden Rusya'ya doğru ters bir akış olacağını düşünebiliriz. Fakat milliyetçi kapanışın liberal açılmaya üstün gelmesi daha olasıdır. Müslüman cumhuriyetler arasındaki hareketlerin evrimi daha sorunludur. Bu süreç siyasi olaylar üzerinde doğrudan etkilidir. Orta Asya'nın yeni devletleri bugünkü BDT'nin yerine halkların hareketliliğine daha uygun, güçlü bir yapı mı

koyacaklar, yoksa hareketliliğin en kötü biçimi olan mülteci göçüyle sonuçlanabilecek bir milliyetçi geri çekilme ve kapanmayı mı seçecekler? Daha ayrıntılı bir düzeyde, Stalin'in zorla yer değiştirttiği gruplar olan Kırım Tatarları ve Gürcistanlı Ahıskalar atalarının topraklarına yeniden geri dönecekler mi, eğer döneceklerse hangi koşullarda geri dönecekler?

Eski SSCB topraklarında göçlerin geleceğiyle ilgili birçok soru işareti varsa da, Türk alanının diğer kısımlarıyla karşılıklı ilişkilerin geleceği de pek açık değildir. Sovyetler Birliği'nin güney sınırı bugüne kadar itici, tümüyle kapalı bir bölgeydi ve kimi kez de (örneğin Azerbaycan'la İran'ın Hazar kıyıları arasında kalan Astara Çayı Vadisi'nde) sınır nöbetçileri dışında kimse yoktu (Radvanyi, 1991). 1985'ten itibaren, örneğin Karadeniz kıyı şeridi boyunca Batum-Trabzon ekseninin yeniden düzenlenmesiyle güney sınırı açılmaya başladı ve o tarihten bu yana, geçiş noktalarının sayısı arttı. Sınırlı ticari akışların yanında, sınırın kapatılmasıyla ikiye bölünen ailelerin üyeleri arasında insani temaslar yeniden başladı. Sınıra yakın oturan İranlı vatandaşlar Azerbaycan ya da Türkmenistan'daki akrabalarını ziyaret etmek için yılda bir kez ülkeden çıkma hakkına sahipler ve bu hakkı kullanıyorlar da. Fakat herhangi bir yerde sınır ötesi emek pazarına benzeyen bir şey henüz yok.

Sınır bölgeleri bir yana, daha küçük bir düzeyde, devletler arasında, ilişkilerin güçlenmesi daha hızlı görünmektedir ve bu ilişkiler orta vadede yeni işgücü akışlarına neden olabilir. Gerçekten, İran gibi Türkiye de bu yeni komşulara derin bir ilgi duymakta, siyasi ve ekonomik ilişkiler kurmak için sürekli olarak yarışmaktadırlar (Krş. Feridun Hâvend'in İran'ın bölgesel ekonomik politikası hakkında makalesi). İstanbul'un inşaat firmaları BDT'nin değişik cumhuriyetlerinde (kimisi durumlarda Rusya'da bile) yerlerini aldılar ve bu firmaların etkinliklerinin gelişmesi, petrol gelirlerinin azalması sonrası şantiyelerin kapanmasıyla Körfez ülkelerinden dönen Türk işçilerinin bir kısmını buraya çekebilir. Kuşkusuz, kültürel yakınlık onlara daha kolay gündelik yaşam koşulları ve Körfez'in petrol monarşilerindeki düşman toplumsal çevreden daha iyi bir çevre sağlayacaktır. Bu durumun aksinin gerçekleşmesi, yani Orta Asya ya da Kafkasya'dan İran ve Türkiye'ye çalışacak insan gelmesi uzun süre gündeme gelmeyecektir. Çünkü Türkiye kendi işgücünü istihdam etmede sorunlarla karşı karşıyadır ve İran, ülkelerine dönüşleri sorunlu olan Afgan mültecilerden oluşan bir alt proletaryaya sahiptir.

Böylelikle bugüne kadar Türk alanının bölündüğü göç alanlarının

birleşmesi, yakın tarihin beklenmedik sıçrayışlarla bu alanların duvarlarında açtığı gediklere karşın, bir gerçekten çok gelecekteki bir proje olarak kalmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin, Roma antlaşmasının sap-tadığı amaç olan ürün ve malların serbest dolaşımının gerçekleşeceği Avrupa pazarıyla bütünleşmesine öncelik tanımak istemesi anlaşıl-maktadır.

Kaynakça

- Balland, D., 1991. "Le Turkestan afghan: marginalité géographique et centra-lité économique", 28-29 Ekim 1991'de CERİ'de düzenlenen "La Turquie et l'aire turque dans la nouvelle configuration régionale et internationale: montée en puissance ou marginalisation" konulu çalışma günlerinde sunu-lan bildiri.
- Bazin, Louis, 1986. "Les peuples turcophones en Eurasie: un cas majeur d'expansion ethnolinguistique", *Hérodote*, no: 42, Temmuz-Eylül 1986, ss. 75-108.
- Bazin, M., 1980. "Le Tâlech, une région ethnique au nord de l'Iran", Paris, A.D.P.F., 2 cilt, 220 s. ve 314 s.
1986. "Disparités régionales en Turquie", Altan Gökalp (der.), *La Turquie en Transition* içinde, Paris, Maisonneuve et Larose, ss. 17-47.
- 1991a. "Disparités et déséquilibres régionaux", Paul Dumont ve François Georgeon (derl.), *La Turquie au seuil de l'Europe* içinde, ss. 23-45.
- 1991b. "Identité ethnique et identité régionale en Iran et en Asie centrale", *Revue du Monde musulman et de la Méditerranée*, no: 59-60, ss. 101-116.
- Carrere d'Encausse, H., 1978. *L'Empire Eclaté* (Türkçe çevirisi *Parçalanmış İmparatorluk*), Paris, Flammarion, 314 s.
- Dor, R., M. Naumann, C., 1978. *Die Kirghisen des afghanischen Pamir*, Graz, Akademische Druck-und Verlagsanstalt, 124 s. + 81 levha.
- Gökalp, A., 1986. "Immigration turque en Europe occidentale: repères et ten-dances", *Travaux de l'Institut de Géographie de Reims*, no: 65-66, ss. 147-156.
- Hartmann, K.P., 1983. Harita A VIII 53 "Iran. Binnenwanderungen/Iran. Inter-nal migration", *Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, Wiesbaden, Ludwig Reichert.
- Hourcade, B., 1991. "Le fait turc en Iran", 28-29 Ekim 1991'de CERİ'de düzen-lenen "La Turquie et l'aire turque dans la nouvelle configuration régionale et internationale: montée en puissance ou marginalization" konulu çalışma günlerinde sunulan bildiri.
- Hutteroth, W. D., 1982. *Türkei*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesells-

chaft, 548 s.

Maury, R.-G., 1983. "Géo-démographie de la Turquie: une transition difficile", *Méditerranée*, 1983-4, ss. 51-61.

Planhol, X. de, 1952. "Les migrations de travail en Turquie", *Revue de Géographie Alpine*, 40, ss. 582-600.

1964. "De la ville islamique à la métropole iranienne. Quelques aspects du développement contemporain de Téhéran", "Recherches sur la géographie humaine de l'Iran septentrional" içinde, *Mémoires et documents du Centre de Recherches et Documentation Cartographiques et Géographiques*, 9, ss. 59-76.

1987. "Azerbaidjan. I. Geography" maddesi, *Encyclopaedia Iranica*, cilt III, fasikül 2, ss. 205-215.

Radvanyi, J., 1990. *L'URSS: Régions et Nations*, Paris, Masson, 294 s.

1991. "Jeux et drames frontaliers dans l'URSS de la perestroïka", *Revue Géographique de l'Est*, cilt XXXI, no: 2, ss. 159-170.

Sertel, Y., 1987. *Nord-Sud: Crise et immigration (le cas turc)*, Paris, Publisud, 285 s.

Struck, E., 1984. *Landflucht in der Türkei*, Passau, Passavia Universitätsverlag (Passauer Schriften zur Geographie, 1), 136 s.

Tapia, S. de, 1989. "Emigration, retour: les mutations du champ migratoire turc", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, no: 52-53, ss. 255-273.

1991. "Les Turcs d'Europe: minorités frontalières, minorités immigrées. Eléments de géographie culturelle", *Revue Géographique de l'Est*, C. XXXI, no: 2, ss. 145-158.

Trolliet, P., Beja, J.-P., 1986. *L'Empire du milliard. Populations et société en Chine*, Paris, Armand Colin, 317 s.

"L'immigration turque en France et en Allemagne", *CEMOTI*, no: 13, 1992, ss. 1-103.

Kültürel ve Demografik Bir Alan Olarak Eski Sovyet Orta Asyası

Alain Blum

GÜNÜMÜZDE Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan olmak üzere beş bağımsız devletten oluşan eski Sovyet Orta Asyası, birbiriyle çelişen üç geleneğin bireşimidir.

– Bölge önce Türk ve İran dünyalarının dilsel olduğu kadar kültürel boyutu ile de kesişme noktasında yer alır: Farsça konuşan Tacikler ve Çince vb. dil ailelerinden birini konuşan bazı küçük halklar bir yana, Orta Asya halklarının büyük çoğunluğu Türk dil ailesine bağlı dilleri konuşur.

– İkinci olarak bölge, 19. yüzyıl boyunca adım adım bir sömürge imparatorluğu ile bütünleştirilmiştir; bu imparatorluk, topraklarının kesintisiz devamlılığı ile Fransız ya da İngiliz imparatorluklarından ayrılmakta, buna karşılık sömürgeleştirilen toprakların yönetimi anlayışı bakımından onlarla aynı özelliği göstermekteydi. Sadece Kazakistan'a, özellikle 1861'de serflikin kaldırılmasından sonra yoğun olarak Rus köylüleri gönderilerek yerleştirilmiştir.

– Bölge, son olarak, Sovyet dünyasına dahil edilmiştir; bu dünya da, bizzat kuruluş yapısı ve kendisini yönlendiren ilkeler nedeni ile sömürgeci bir nitelik taşıdığını kabul etmiyordu. Bununla birlikte, pek çok ipucu göstermektedir ki, bu yeni devlet, Çarlık İmparatorluğu'nun politikasını sürdürmekten pek de uzak değildi. Gerçekten de, Bolşevik iktidarı başlangıçta milliyetçi hareketleri kendi yararı için kullanmış olsa da, sonunda, görüşlerini hâkim kılmak amacıyla sömürgeci bir yaklaşımı benimsemekten geri kalmamıştır ve bu girişimde en büyük yardımı Taşkentli Ruslar'dan almıştır. Yurttaşlar hukukunun tekleştirilmesi politikası, yürürlükteki yasa ve düzenlemelerin neredeyse tamamen uyumlandırılması ve Ortodoksluğa oranla daha geç ve hiç değilse başlarda daha az sert olmakla birlikte İslam dinine karşı mücadele, merkezin dene-

timi altında bir sömürge yönetiminin kurulduğunu açıkça göstermekteydi. Daha sonra uygulamaya konan kalkınma politikaları, Rusya ile Orta Asya arasındaki ilişkiyi, sömürgeleştirme hareketi sırasında ve sonrasındaki özelliği ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ilişkiye yakınlaştıracaktır. Ekonomik uzmanlaşma alanında olsun, seçkinlerin Moskova'da yetiştirilmesinde olsun, yönetimdeki ikili yapıda ya da asimetrik bir ekonomik değişim yapısının yürürlüğe konmasında olsun, bu benzerlik belirgindir.

Elinizdeki bu metnin konusu, bu üçlü bileşimin doğasını belirlemeye yarayacak bazı öğeleri okuyucuya sunmak ve Orta Asya'nın bileşenlerinden her birine tam olarak nereden yaklaşılabileceğini ortaya koymaktır. Bugün, yanıtlanması gereken bir temel soru kalıyor: Eskiden Sovyet toprağı olan bu bölgede yeni devletlerin kurulması süreci ne bakımdan bir sömürgesizleşme olarak kabul edilebilir ve sömürgeleştirme, bu bölgelerin toplumsal dokusunda ve halkın davranışlarında ne ölçüde ve nereye kadar derin izler bırakabilmiştir? Bu cumhuriyetleri konu alan çalışmalar uzun süre boyunca hep merkezi referans alan bir yaklaşımla gerçekleştirilmiştir. Özbekistan'daki çocuk ölüm oranları Rusya'nın, hatta Avrupa'nın oranlarıyla karşılaştırılıyor, böylece de kaçınılmaz ve tek çıkış olan modernleşmeye doğru giden yolda bu bölgenin içinde bulunduğu gecikme vurgulanmak isteniyordu; yüksek doğurganlık SSCB'nin parçalanmasının bir etkeni olarak algılanıyor, fakat daha düşük bir doğurganlığa geçişin çok hızlı olduğunun belirtilmesi unutuluyordu.

Fakat asıl unutilan, bu bölgelerin Sovyetler Birliği dışında bir alanla yeniden bütünleştirilmesi konusuydu. SSCB sınırlarının kapalı olması, uluslararası hiçbir göç hareketinin olmayışı, bu bölgelerin İran'la ya da Türkiye ile ve genel olarak da İslam dünyası ile olan kültürel temaslarının zayıflığı, hiçbir zaman ortadan kalkmamış olan bir yakınlığı unutturuyordu.

Bu bağlamda sunuşumuz, başlıca demografik göstergelerin kullanılmasına öncelik tanıyan bir yaklaşım üzerine kurulacaktır. Amacımız, Orta Asya'nın Sovyetler Birliği ile ve geleneksel olarak bu mekâna bağlı alanlarla geçmişte olan bütünleşmesinin gerçek doğasını ve bu bütünleşmenin demografik tavır ve tutumlar üzerindeki yansımalarını gün ışığına çıkarmak, dolayısıyla bu bütünleşmenin geleneksel kültür alanlarından uzaklaştırıcı etkilerini kavramaya çalışmaktır. Sunuşumuz bize ayrıca bu alanları daha açık ve net olarak ortaya çıkarma olanağını da tanıyacaktır ve bu bağlamda demografi, toplumsal davranışların bir

yansıması olarak ele alınacaktır. Birleştirilmiş temeller üzerinde ölçümlenebilen bir demografi, gerçekten de, toplumları anlamada gerekli en etkili aracı oluşturur; zira, daha birkaç yıl öncesine kadar Sovyetler Birliği'nin tanım olarak bir birlik olmasının dayattığı çözümleme çerçevesinin değişmesi, toplumu anlamayı son derece güçleştirmişti. Sayım sonuçları toplumsal yapıdaki katmanlaşmayı bir tek açıklayıcı ölçüt üzerinden, bütün bir Birlik için belirlenmiş tek ve ortak bir açıklayıcı ölçüt aracılığıyla ele almaya olanak sağlıyor, böylece de ülkenin türdeşliği yapay olarak güçlendirilmiş oluyordu. Ülke bütününde kolhozların kurulmuş olması, bu yeni adlandırmaların gerisinde geleneksel tarımsal yapıların korunmadığını hiçbir biçimde kanıtlamıyordu. Ülkenin farklı katmanlardan oluşan yapısı, sayım sonuçlarına yansıdığı boyutları ile en aza indirilmişti ve bazı bölgelerde egemen olan çok farklı toplumsal ilişkilerin kavranmasına asla olanak vermiyordu; oysa, bu toplumsal ilişkiler hiçbir zaman Sovyet tipi bir nitelik kazanmamıştı.

Sosyo-Kültürel Yapıların Sürekliliği

Başlıca demografik verilerden hareketle bu düşüncüyü derinleştirmeye geçmeden önce, birkaç kez araştırma için gittiğimiz Özbekistan ile ilgili gözlem ve değerlendirmelerimize hızla bir göz atmak, durumun karmaşıklığını daha iyi kavramamıza ve ileri sürülen görüşlerin gözler önüne daha açıkça serilmesine yardımcı olacaktır. Doğurganlık, aile, toplumsal katmanlaşma ve din konusundaki bir araştırma çerçevesinde, yerel sorumlular ve denekler ile yapılan görüşmelere dayalı olarak bir ön alan çalışması gerçekleştirdik. Bu çalışma Şubat 1991 ve Mart 1992'de yapıldı. Bu arada Özbekistan bağımsız bir devlet haline gelmişti, ancak, ileri sürülen görüşler ve verilen demeçler biraz farklı olsa da, yapılarda herhangi bir değişiklik olmamıştı. Bu çerçevede (Andican'a ve Namangan'a pek uzak olmayan) Fergana Vadisi'nde Şubat 1991'de gerçekleştirdiğimiz çalışma sırasında, görüşmeler yapmak suretiyle bazı kolhozları inceleme fırsatını bulduk. Derinleştirilmiş ve etnolojik boyutlu bir araştırmaya girişmek gibi bir iddiamız yoktu; amaç, yapılacak anket için gerekli bazı düşündürücü öğeler bulup ortaya koymaktı.

Kolhoz şefi bize, bu köy topluluklarında dayanışmanın nasıl işlediğine ilişkin betimleyici bilgiler verdi. Bu dayanışma, geleneksel dayanışma biçimlerine tümüyle uygun biçimde işlemekteydi. Zengin aile-

lerle yoksul aileler arasında doğrudan ilişki kurulmasına dayanan bir toplumsal yardım sistemini bize ayrıntılarıyla anlattı. Bunu yapmakla da, kolhoz içindeki aileler arasında varolan büyük eşitsizlikleri vurgulamış oluyordu. Üstelik, verilen bilgiye göre, iş dağılımı da yine açık biçimde, en zengin ailelerin iktidarından geçmekteydi. Yine aynı biçimde, kolhozun Kadınlar Kurulu, tam bir Sovyet adı taşımasına karşın (*Jensovet: jen* (şçina), "kadın"; + *sovet*, "kurul"), toplumsal dayanışmada, kadınların eğitiminde ve doğum kontrolüyle ilgili bilgilerin iletiminde temel bir rol oynuyor, bu arada müslüman bir toplumda kadın topluluklarının önemini sık sık vurguluyordu.

Nihayet, evliliğe ilişkin referanslar da varlıklarını koruyordu; oysa bu dönemde Sovyetler Birliği hâlâ ayakta idi ve bu devletlerde, bağımsızlığa ulaşmanın bu kadar hızlı olacağını gösteren hiçbir emare yoktu. Köy şefinin kişiliğinde somutlaşan ataeril iktidarın önemi, yaptığımız tüm görüşmelerde ortaya çıkıyordu. Örneğin, bir kolhoz şefi, birbiriyle evlenmek ve bu vesile ile de iş bulmak isteyen iki genç ailelerinden bağımsız olarak kendisine başvurduğunda, onları hemen, bu sorunlarla ilgilenecek kişi olduğu için, delikanlının babasına gönderdiğini özenle vurguluyordu. Mollaların rolü de alttan alta varlığını hâlâ sürdürmekteydi. Ancak açıktır ki, bunlara sadece önemli yerel kararlar konusunda danışılıyor, sonra da bu kararların iletilmesi ve kabul edilmesi aşamasında kendilerinden yararlanılıyordu.

Bu demektir ki her şey, geleneksel bir mantık içinde yeniden yorumlanan bir Sovyet iktidar hiyerarşisi üzerine kurulu güçlü bir ataeril iktidarın damgasını taşımaktaydı. Bir yıl sonra ise, Özbekistan artık bağımsızdı ve toprakların bir bölümünü geçici olarak her aileye dağıtma sürecini yönetmekte olan bir kolhoz şefi, şimdi, üretimi iyileştirmek amacıyla kendi ailesi dışındaki aileleri kendi topraklarında çalıştırmının hâlâ mümkün olmamasından yakınıyordu. Kolhozun adı hâlâ kolhozdu ancak, eskiden üstü kapalı olarak varolan bütün o yapı şimdi tüm çıplaklığı ile ortaya çıkıyordu. Değişme bir kopuş değil, sadece bir isim değişikliği olmuştu.

Ne var ki, bundan Sovyetler Birliği'nin büsbütün yok olduğu sonucunu çıkarmamak gerekir. Sovyetler Birliği buralarda varolmuştu; ancak bu varoluş, Sovyetler Birliği olarak değil, Rusya'nın bu bölgelere uzanan sömürgeleştirme modeli olarak kendisini göstermişti; bu ise sonuçta oldukça klasik bir modeldi ve örneğin, parti örgütü toplantılarını hemen daima bir Rus'un yönetmesi gerçeği ile de hemen göze çarpıyordu. Nitekim, birkaç yıl kadar önce Semerkant'ta böyle bir toplantı gör-

müştük. Toplantıda sadece erkekler bulunuyordu; bir tek kadın vardı, o da bir Rus'tu ve toplantıyı yönetmekteydi. Yerel düzeyde yapılan tüm resmi törenlerde bir Rus temsilci mutlaka yer alıyordu. Bununla birlikte, bu gösterilerin ulusal niteliği daha bağımsızlık öncesinden güçlendirilmişti, ki bu da sömürgeleşmenin oldukça ileri bir noktaya geldiğinin işareti idi. Örneğin, ilk kez 1990'da resmi tatil kabul edilen müslüman Nevruz bayramı kutlamalarında bütün tören konuşmaları, Rus temsilcinin bir kelime bile anlamadığı belli olan Özbek dilinde yapılmıştı. Bir Rus bakan yardımcısı da bana bütün bakanlar kurulu toplantılarının Özbekçe yapıldığını, kendisinin ise Özbekçe'yi bilmediğini söylemişti. Metnimizin ilerleyen bölümlerinde bu sömürgeleşme ilerleyişini daha dolaysız biçimde göstermeye çalışacağız.

Gelişmekte Olan Bir Ülkenin Demografisi

Orta Asya, içinde bulunduğu demografik geçiş aşaması ile olduğu kadar ölüm oranları bakımından da, açıkça gelişmekte olan ülkeler arasında yer alır. Eski SSCB bünyesi içinde bir türdeşleştirme etkeni anlamında Sovyet damgası, ilk bakışta zayıf görünür.

Akdeniz çevresindeki gelişmekte olan ülkelerin çoğu, şimdilerde bu demografik geçiş yoluna girmişlerdir. Bu geçişin özelliği, ölüm oranlarının hızlı düşüşü ve bunun sonucu ya da bununla eşzamanlı olarak da doğurganlığın azalmasıdır. İlk aşamada, doğurganlıktaki bu azalma, özellikle, geleneksel olarak kadınların çok küçük yaşta evlendiği bu bölgelerde evlenme yaşında meydana gelen bir gecikmenin sonucudur. Bu gecikmenin ardından gelen ikinci etken ise, evlilikte doğurulan çocuk sayısında da bir azalmanın meydana gelmesidir. Gerçi biz burada üzerinde ayrıntıları ile durmayacağız,¹ ancak, Orta Asya'da doğurganlığın izlediği geçişin incelenmesi bize pek çok gösterge vermektedir (Bkz. Tablo 1). Dönem başında gözlemlenen artışın bir bölümü nüfus kayıt sistemindeki iyileştirmelerle açıklanabilirse de, anket verilerinden hareketle gerçekleştirilen eğilim saptama çalışması bize, bu büyümenin gerçek olduğunu göstermektedir.² Bu artış, demografik geçişin klasik şemaları içinde değerlendirmek gereği vardır: sağlık koşu-

1. Özellikle bkz., Alain Blum, "La transition démographique dans les républiques orientales de l'URSS", *Population* 2, 1987.

2. Leonid Darskiy, *Rojdemost-Sbornik statey*, Moskova, 1976.

larındaki iyileşme ve anne sütünün yerini yapay besinlerin alması, ilk elde doğumlar arasındaki zaman aralığının kısalması, dolayısıyla da doğurganlığın artması sonucunu vermektedir.

Tablo 1
KONJONKTÜREL DOĞURGANLIK GÖSTERGESİ
(KADIN BAŞINA ÇOCUK SAYISI)

Cumhuriyet	1951	1961	1971	1981	1989
Kazakistan	5.7	4.5	3.3	2.9	2.8
Özbekistan	4.4	5.4	5.6	4.9	4.0
Kırgızistan	4.8	4.7	4.9	4.1	3.8
Türkmenistan	5.1	5.6	5.9	5.1	4.2
Tacikistan	4.4	4.5	5.9	5.8	5.1

Çeşitli istatistik kaynakları. (Ayrıntı için bkz. Alain Blum, *Systèmes démographiques soviétiques*, doktora tezi, EHESS, Eylül 1992.)

Bu doğurganlık, daha sonra düşmeye başlar: 70'li yılların ortalarında Özbekistan ve Kırgızistan, az zaman sonra Türkmenistan ve en son olarak da Tacikistan bu düşüşü yaşayacaklardır. Burada, Kazakistan'daki doğurganlık düzeyinin, bu cumhuriyetin bütün nüfusu esas alınarak hesap yapıldığı için Kazaklar'ın kendi doğurganlık düzeylerinin bile altında görünmesi dikkat çekicidir. Bu erken düşüş, bu ülke topraklarında yoğun bir Rus nüfusun yaşamasının sonucudur. Kazak nüfusun kendisi için, bu düşüş 70'li yılların başında başlar. Bununla birlikte, çeşitli çalışmaların da gösterdiği üzere, Kazaklar'ın doğurganlık düzeyinin değişimi, doğurganlık göstergeleri bu tabloda görülen sayının üzerinde olsa da, gerçekte buradaki değerlere yakındır. Bu genel düşüş, doğurganlığın gelişim yapısında demografik geçiş sürecinin başlamasının bütün özelliklerini göstermektedir.

Buna karşılık, bu süreci açıklamada geleneksel olarak ileri sürülen etkenler, burada bu geçişin zamansallığını tam olarak açıklamaya uygun değildir. Örneğin kentleşme, bu sürece daha erken olarak geçilmesi sonucunu vermiş olabilirdi. Kadınların okuma ve yazma öğrenmeleri burada, belli ki, komşu Afganistan ve İran'a oranla daha erken ve daha hızlı gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, söz konusu bölgeleri başka ülkelerle birlikte ele aldığımızda, bu zamansallığı daha iyi açıklayabiliriz. Demografik geçişin ritmi konusunda, Orta Asya hiç kuşkusuz İran'ı izlemektedir: Özbekistan, gerçek anlamda bir doğurganlık düşüşünün

başlaması için 70'li yılların ortasını bekleyecektir. Buna karşılık, Azerbaycan, daha 60'ların ortalarında başlayan bir demografik geçişle Türkiye'ye daha yakındır. Bu geçişte İran'ın Türkiye'ye oranla içinde bulunduğ u gecikme, burada da karşımıza çıkmaktadır.

Buna karşılık ölüm oranlarındaki gelişim ise, daha çok Sovyet dünyası ile bütünleşmenin etkisini yansıtmaktadır. Konuyu burada ayrıntılarıyla ile işlemek zordur, zira nüfus kayıtlarındaki aksaklıklar, yönetimin 1970'lerden beri süren çabalarına karşın, gerçeğin altında kalan rakamlara ulaşılması sonucunu doğurmaktadır; yine de, komşu ülkelere oranla bu rakamlar durumu daha güvenilir bir biçimde yorumlamaya yardımcı olmaktadır.

Çocuk ölümü oranlarının gelişimine (Tablo 2) baktığımızda bu oran Avrupa ülkelerine göre çok yüksek görünse de, Orta Asya, gelişmekte olan ülkelerin pek çoğundan daha önce bu oranlarda bir düşüş yaşamıştır. Şu anki düzeyler, komşu ülkelerdekinden daha iyi görünmektedir; özellikle de Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da. Çocuk ölüm oranlarının yüksek düzeyi bu devletlerin çok geniş bölgelerini etkileyen büyük çevre felaketleriyle ve sağlık koşullarındaki kötüleşmeyle açıklanageldi. Aslında bu etkenler belirleyici olmamışlardır. Gerçi 70'lerin ortalarında bu düşüşün kesilmesinin bu ülkelerin gelişmekte olan komşu ülkeler karşısında sahip oldukları avantajı yavaş yavaş kaybetmelerine yol açtığı doğrudur, ancak bu durum, bu düşüşün ötekilere oranla daha erken gerçekleşmiş olduğu gerçeğini değiştirmez.

Esasen, ölüm oranlarındaki iyileşmenin durması, Orta Asya ülkeleri ile gelişmekte olan ülkeler arasında kurulacak paralelliği de güçlendirmektedir. Gerçekten de bu bölgelerin, son derece planlı bir tıp ve sağlık politikası uygulayan bir devlet ile bütünleşmesi, bu çifte sonucu açıklar: İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen ilk yıllarda yoğun aşı kampanyalarının yürütülmesiyle uygulanan bir koruyucu sağlık politikası, bugün Dünya Sağlık Örgütü'nün gelişmekte olan ülkeler için öngördüğü politika ile aynı sonuçları vermiş ve çocuk ölümü oranlarının hızla düşmesini sağlamıştır. Ne var ki, bu önlemlerle bulaşıcı hastalıklardan kaynaklanan ölümlerin önüne geçilmiş olsa bile, yerel koşullara uyulanmış bir politikanın bulunmaması yüzünden, bu gelişmenin devamı sağlanamamıştır. Önemli ölçüde dış kaynaklı olan bu müdahale, hâlâ geleneksel niteliğini korumakta olan ölüm oranının başlıca nedenlerini ortadan kaldırmanın ötesine geçememiştir. Kalkınmanın önündeki engel ve sınırlılıklar, yeterli bir sağlık yapılanmasının meydana getirilmesine elvermemiştir. Bu cumhuriyetlerde yaşayan Rus nüfusun sergile-

Tablo 2
ORTA ASYA'DA BAZI ÖLÜM GÖSTERGELERİ

Cumhuriyet	(1)	(2)	(3)	(4)
Kazakistan	32.2	25.9	63.9	73.1
Özbekistan	43.9	37.7	66.0	72.1
Kırgızistan	38.9	32.2	64.3	72.4
Türkmenistan	50.0	54.7	61.8	68.4
Tacikistan	63.5	43.2	66.8	71.7

(1) 1979'da çocuk ölümü oranı (her bin doğum için); (2) 1989'da çocuk ölümü oranı (her bin doğum için); (3) Ortalama insan ömrü (1989 - Erkek); (4) Ortalama insan ömrü (1989 - Kadın)

Kaynak: 1989 ve 1990 nüfus yıllıkları.

Tablo 3
ÇEŞİTLİ CUMHURİYETLERDE RUS ANA-BABADAN DOĞAN
ÇOCUKLARDA ÖLÜM ORANLARI

Rusya	17.7	Ermenistan	12.7
Ukrayna	12.8	Gürcistan	16.7
Beyaz Rusya	9.3	Azerbaycan	24.2
Moldova	13.5	Kazakistan	21.7
Litvanya	12.0	Özbekistan	25.7
Letonya	10.0	Türkmenistan	33.4
Estonya	13.3	Kırgızistan	24.3

Kaynak: "Prospects of Russian Population in the former USSR" (E. M. Andreev ve L. E. Darskij - Workshop on "Population of the former USSR in the 21st Century", Amsterdam, 1992).

diği çocuk ölüm oranı rakamları, buna tanıklık etmektedir (Tablo 3). Bu düzey, o cumhuriyet içindeki ulusal düzeye göre düşük olsa da, Rusya'da gözlenen oranlarla karşılaştırıldığında çok yüksektir.

Yetişkin nüfustaki ölüm nedenlerinin yapısı da bu devletleri bölgenin gelişmekte olan ülkeleri ile aynı kategoriye koyar. Bulaşıcı hastalıklardan ve solunum yolları hastalıklarından kaynaklanan ölümler, bu bölgeleri Avrupa bölgelerinden ayırır.³ Bu konuda hiçbir ortak Sovyet gerçeği söz konusu değildir. Yapı olarak Rusya Avrupa modeli içinde yer alırken, Orta Asya devletleri gelişmekte olan ülkeler modeline gi-

3. Alain Blum'un ayrıntılı bir çözümlemesi için bkz. "Mortality patterns in the USSR and Causes of Death: Political Unity and Regional Differentials", *Social Change & Social Issues in the Former USSR*, MacMillan Press, Londra, 1992.

rerler. Gerçi, ortalama insan ömrünün buralarda çok yüksek olduğu gözlenebilir (bkz. Tablo 2), ancak yaş dilimleri itibariyle yapılacak bir çözümleme bu hesabın yanlışlığını, tahminin yüksek tutulduğunu gösterecektir. Buralarda, yaşlı kimselerin ölümünde, ölüm yaşının olduğundan daha yüksek gösterilmesi sık rastlanan bir olaydır. Ancak bu yüksek tahmin her şeyi açıklamaya yetmez: Sanayileşmeye bağlı olarak ortaya çıkan ve gelişmiş ülkelere özgü olan ölüm oranı etkenleri, Rusya gibi bir ülkede olduğu gibi ortalama insan ömrünün sabitleşmesine yol açarken, burada çok az rol oynamıştır.

Böylece Orta Asya, belli başlı demografik etkenleri arasına şu çifte etkiyi de katmaktadır: bir yandan, belli bir düzeyde kesilmesine rağmen gelişmekte olan ülkeler düzeyi ile aynı kalan, görece hızlı bir ölüm oranı düşüşü olarak kendini gösteren bir sömürge etkisi; öte yandan herhangi bir Sovyet bölgesiyle hiçbir alışverişi olmayan bir kültürel alana ait olmanın etkisi.

Daha başka pek çok demografik davranışın incelenmesi de bizi aynı sonuca götürür. Örneğin, kolaylaştırıcı mevzuata rağmen boşanma hiçbir zaman yaygınlaşmamıştır. Tek yanlı boşamanın İslami gelenekteki pek çok ülkede yaygın bir âdet olduğu bilinince, bu gelişme biraz da şaşırtıcıdır. Kuşkusuz bunda, evliliğin dinsel algılanışında bir hukuk kurallının uygulanmasının reddedilmesini görmek gerekir. Doğumları sınırlandırmanın başlıca yöntemi olan çocuk aldırma olayı da hiç gelişmemiştir. Yine de, her şeye karşın, aile planlaması çabaları ve Rus yönetiminin doğum kontrol yöntemleri konusundaki bilgilendirmeleri bu alanda belli sonuçlar meydana getirmiştir. Araştırmamızın henüz çok kısmi olan sonuçları, spiral başta olmak üzere modern doğum kontrol araçları konusunda yeterli bilginin bulunduğunu ve bunların kabul edilmesi konusunda olumlu bir değerlendirme yapıldığını gösterir doğrudur. Ancak bu bilgi, geçiş sürecinin başlaması için gerekli koşulu oluşturmamış, olsa olsa onunla birlikte gelişmiştir.

Ayrıca, burada belirtilebilir ki, Ruslar'ın yönlendiriciliği ve özendirilmesi ile doğumların sınırlandırılması doğrultusunda ilk propaganda girişimleri ancak 80'li yılların başında başlayabilmiştir. Bu ilk girişimler, o zaman, kısmen haklı olarak, Ruslar'ın Sovyetler Birliği'ne karşı bir nüfusun hızla artmasından duydukları bir korkunun ürünü olarak algılanmış ve şiddetle reddedilmiştir. Ancak, bağımsızlık kazanıldıktan sonra, özellikle Özbekistan'da iktidar bu eski kampanyaları kendisi benimseyecek, hatta bunların desteklenmesi için dinsel makamlara çağrıda bulunacaktır. Bu girişim, İran'daki gelişmeyle çok yakın bir paralel-

lik göstermektedir; zira, orada da aile planlamasını eski rejimin alçaklıklarından biri olarak gören ve gösteren ve ona uzun süre karşı çıkan otoriteler, bugün aile planlaması lehine bir propaganda başlatmışlardır.

Doğal olarak ait oldukları kültürel alanlara kapalı tutulan bu Orta Asya cumhuriyetleri, demek ki, özellikle doğurganlık şemalarında, İran'inkine paralel bir eğri izlemişlerdir. İlginçtir ki, Türklük alanları bu bölgelere oldukça uzak kalmış görünmektedir. Farsdilli Tacikistan bakımından bu gözlemin doğruluğu ortadadır, buna karşılık Özbekistan gibi önemli bir ülke söz konusu olunca ortada önemli kuşkular durmaktadır. Demografik göstergeler, Türk dil ailesinden bir dili konuşmasına karşın, bu ülkenin daha çok İran'a yakın olduğunu açıkça göstermektedirler. İleri sürülebilecek kültürel referanslar da İran etkisine büyük bir pay ayırmaktadır. Oysa ilk bakışta Sünniliğin bu ülkeyi Şii İran'dan uzaklaştıracağı kolayca düşünülebilir.⁴

Son olarak, daha çok Avrupa'yla bütünleşme stratejisini seçer görünen Kazakistan'ın durumu ise son derece kendine özgüdür. Coğrafi konumu ile olduğu kadar nüfusunun bileşimi ve yapısı ile de (çok yüksek bir Rus nüfus oranı ile) Rusya ve Doğu arasında duran bu ülke, sınırlarının ve toprak bütünlüğünün yeniden tartışma konusu edilmesi riskini göze almaksızın, bu seçimlerden birini olduğu gibi benimseyip öbürüne karşı, yani Avrupa'yı Doğu'ya karşı kullanamaz. Nüfus yapısının ve bileşiminin de ötesinde, Kazakistan, hiç kuşkusuz, Sovyet tarihinin en çok damgasını vurduğu ve sarstığı ülke olmuştur. 30'lu yılların şiddetle dayalı iskân politikaları ve bütün Rus tarihi boyunca görülen nüfus yerleştirme yoluyla sömürgeleştirme Sovyet döneminde de sürmüş, bu ise iki dünyanın kesişme noktasında olan bir nüfus yaratılması sonucunu doğurmuştur.

Aile Yapıları - Aktarım ve İstikrar Etkenleri mi?

Orta Asya'nın merkez karşısındaki bu özerkliğinin açıklaması, hiç kuşkusuz kısmen, kültürel ve toplumsal aktarımın temellerini oluşturan aile yapılarındaki özerk evrimde yatmaktadır. Özbekistan'daki araştırmamız sırasında açıkça gördük ki, dinin ilerki kuşaklara aktarılmasında en önemli kurumlardan biri aile olmuştur. İslam'ı yaşayan ve taşıyan yetiş-

4. Bu vesile ile Fergana Vadisi'nde kırsal kesimden din adamları ile görüşmelerimiz sırasında, İslam'daki dinsel ayrılıkların hiç bilinmemesi karşısında hayrete düşmüştük.

kinler bize, dinin aile içinde nasıl öğrenildiğini açıkladılar. İktidarın eğitim ve kültürün aktarım araçları olarak algıladığı⁵ bölgedeki kutsal yerlerin ziyaret edilmesi olayı da din kurallarının öğrenilmesinde en önemli etkenlerden birisini oluşturmuştur. Aile yapıları, geniş ataerkil aile temelleri üzerine kurulu karmaşık özelliklerini korumuşlardır. Evlilik yaşı hep çok düşük kalmıştır. Kendi kökeninden kişiyle evlilik kuruma damgasını vurmuş, Ruslar'la Rus olmayan milliyetler arasında karışık evliliklere hemen hiç rastlanmamıştır (Bkz. Tablo 4). Her iki toplum aynı topraklar üzerinde paralel olarak, bir arada fakat aralarında asla yakın ilişkiler kurmaksızın yaşamaktaydı.

Tablo 4
AİLELER ÜZERİNE KİMLİ GÖSTERGELER

Cumhuriyet	(1)	(2)	(3)	(4)
Kazakistan	59,1	7,0	30,4	96
Özbekistan	55,0	4,0	39,6	97
Kırgızistan	56,4	5,9	33,8	97
Türkmenistan	52,6	4,4	40,4	98
Tacikistan	52,5	3,3	42,0	94

(1) Çekirdek ailede yaşayan bireyler oranı (1989)

(2) Tek ebeveynli bir ailede yaşayan bireyler oranı (1989)

(3) Karmaşık ya da geniş bir ailede yaşayan bireyler oranı (1989)

(4) Bir cumhuriyet içinde aynı milliyetten evliliklerin o cumhuriyet içindeki toplam evliliklere oranı (1988)

Çeşitli İstatistik kaynakları. (Ayrıntılar için bkz. Alain Blum, *Systèmes démographiques soviétiques*, doktora tezi, Paris, EHESS, Eylül 1992.)

Sömürge Ülkeler mi, Sömürgecilik Sonrası Ülkeler mi?

Rus varlığının sömürgeci niteliği, konunun daha ayrıntılı incelenmesini gerektirir. Orta Asya'yı bir blok olarak ele alıp işlemek mümkün değildir. Kazakistan, örneğin, bütün tarihi boyunca nüfus gücü yoluyla bir sömürgeleştirmeye konu olmuşken, buna karşılık bölgenin öteki cumhuriyetleri sadece yönetsel bir sömürgeciliğe uğramışlardır. Ancak, sömürgeleşmenin daha yeni başladığını ve bağımsızlığın da bunun bir

5. Pek çok kutsal yer, din karşıtı müzelere dönüştürülmüştü. Ayrıca, tanrıtanı-maz propaganda edebiyatının da din kültürünün öğrenilmesinde oldukça sık başvuru-lan mükemmel bir kaynak oluşturduğunu belirtmek de ilginç olabilir.

ifadesi olduğunu düşünmek yanlış olur. Böyle bir bakış açısına karşı iki gerekçe vardır. Bir kez, Orta Asya devletlerinin bağımsızlıklarını ilan etmeleri başarısız 19 Ağustos 1991 darbesinin ardından gerçekleşmiştir, zira bu bölgelerin yerli yöneticileri, olayların gelişimi karşısında ve biraz da kendilerine rağmen harekete geçmişlerdir. Bağımsızlık, yavaş yavaş olgunlaşmış bir gelişimin sonucu olarak, hele hele bağımsızlıkçı bir seçkinler grubunun yetişmesi sonucu olarak ortaya çıkmamıştır. Dolayısıyla, burada, Fransız ya da İngiliz sömürge imparatorluklarının sonunu andıran en küçük bir çağrışım söz konusu değildir. Gerçi Özbek ve Kazak seçkinleri Moskova'da yetiştirilmişlerdir, ancak bunlar bağımsızlık isteyecek yeterlikte belirgin gruplar oluşturamamışlardı. Sovyetler Birliği isminde, tarihdışı olmak isteyen bir toplumla bütünleşmenin yarattığı birlik yanılısaması ve bu bölgeler tarihi ile öteki gelişmekte olan ülkeler tarihlerini karşılaştırabilecek geleneksel çözümlemeci kadroların yok edilmesi bu somut sömürgecilik gerçeğinin bilinmemesi sonucunu doğurmuş, ya da en azından Orta Asya'nın Sovyetler Birliği içine sokulmasının ne olduğu, ne anlama geldiği konusunda açık bir kavrayış eksikliğine yol açmıştı. Üstelik, işbaşındaki yönetimler olduğu gibi kaldığı için, değişiklikler oldukça yumuşak biçimde gerçekleşmişti. Tacikistan dışında çok az yerde uyuşmazlıklar çıkmıştı. Dolayısıyla, siyasal bağımsızlık süreci, imparatorluğu reddetme konusunda duyarlılaşmış bir seçkinler takımının herhangi bir müdahalesi olmaksızın gerçekleşmişti.

Buna karşılık, bir sömürgeleşme olarak algılanmamakla birlikte, daha 1991 öncesinden, yetkilerin yavaş yavaş Ruslar'dan Özbekler'e geçmesi süreci başlamış bulunuyordu. 1975 yılı ortalarından beri de, Rusya ile Orta Asya arasında göç akımlarının yönü tersine dönmüş bulunuyordu (Bkz. Tablo 5).

Görüldüğü üzere, 1970 yılları ortalarına kadar bu göç hareketinde Rusya bu cumhuriyetlere kendi aldığından daha fazla göç gönderiyor, yani bilanço Rusya için negatif bir sonuç veriyordu; oysa 1975'ten itibaren tersine bir akım kendini hissettirmeye başlamaktadır. Bu geri dönüş yoğun bir Rus nüfusun yaşamakta olduğu Kazakistan ve Kırgızistan ile başlamış, daha sonra Orta Asya'nın bütününe yayılarak devam etmiştir. Ve sonunda bilanço Orta Asya için negatif hale gelmiştir. Giden Ruslar gelen Ruslar'dan daha kalabalıktır ve başka bazı göstergelere bakıldığında, bu karşılıklı göç hareketlerinin kökeninde esas olarak onların olduğu görülür.

Oysa, sömürgeleşmenin ve sömürgelerin bağımsızlıklarını elde et-

Tablo 5
ORTA ASYA CUMHURİYETLERİ İLE SSCB ARASINDAKİ
GÖÇÜN EVRİMİ (BİN KİŞİ)

Cumhuriyet	1961-65	1966-70	1971-75	1976-80	1979-88 ⁽¹⁾
Kazakistan	407.0	24.3	-261.1	-413.9	-784
Özbekistan	130.5	127.2	142.7	-109.9	-507
Kırgızistan	72.6	53.3	-37.5	-64.7	-157
Türkmenistan	1.1	2.5	2.7	-26.6	-84
Tacikistan	56.3	14.4	1.3	-42.7	-102

(1) Görüldüğü gibi burada daha önceki beş yıllık dönemlerle doğrudan doğruya karşılaştırılmayacak on yıllık dönemler söz konusudur.

Kaynak: Yanna Zayonçkovskaya, *Demografiçeskaya situasiya i rasselenie*, Moskova, 1991.

melerinin tüm tarihi, metropol ile sömürge arasında cereyan eden bir göç tarihinden geçer. Bu tarih Rusya'da 19. yüzyılda serfliğin kaldırılmasını izleyen ve yüzbinlerce Rus'un Kazak topraklarına yerleştirilmesine yol açan büyük nüfus hareketleri ile başlamıştır. Bu tarih ayrıca, hiçbir zaman Ruslar'ın yaşamadığı alanları yönetmek üzere bir dizi yönetici kadronun Kafkasya'ya ya da Türkistan'a gelmesinin de damgasını taşıyacaktı. Bu tarih elbette Stalin döneminin sayısız tehcir hareketlerine de tanık olacak, bu arada sürgünleri kabul eden büyük bölgelerden birini Kazakistan oluşturacaktır. Bu nüfus yerleştirme hareketleri ve yöneticilerin gelişi, 70'li yılların ortalarına kadar devam edecektir. O andan itibaren her şey değişir. Ruslar'ın bu ülkeleri terk etmesi, bugünkü yurt değiştirme hareketlerinin adeta habercisidir ve on beş yıl kadar sürecek olan yumuşak bir sömürgesizleşmeye tanıklık eder; bu, siyasal bağımsızlık sürecine giden yolun da önünü açan bir gelişmedir.

Böylece, yaşanan son kopma, daha önce geçilmiş olan bir dizi aşamayı sonuçlandırmaktan başka bir şey yapmamıştır. Orta Asya, kendisine yakın olan bölgelere açılmaya zaten hazırды. Ne var ki, sömürge geçmişinin unutulması mümkün değildir. Rusya ile Orta Asya'nın yeni kurulan cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler, pek çok bakımdan, Fransa'nın eski sömürge imparatorluğu ile yürüttüğü ilişkileri andırabilir: Bir yandan bu cumhuriyetlerin İran ya da Türk etkisi altındaki alanlarla bütünleşmesini sarsmayacak, ayrıcalıklı ekonomik ilişkiler sürdürülür, ki bunlar sömürge tipi bir sistemden artakalan ve dengesiz bir ekonomik uzmanlaşma sonucu çarpıklaşan ilişkilerdir; öte yandan, göç hareketleri ilişkileri söz konusudur, ki burada da Özbekistan'dan Rusya'ya

doğru bir işgücü akışının başlaması beklenebilir. Kısaca, sömürge sonrası aşamaya geçilmiştir; böyle bir aşamaya bağlı olarak ortaya atılan modellerin varlığı da bunu göstermektedir.

Demek ki, sömürgeci geçmiş unutulamayacaktır. Özbekistan ister Türk alanı ile ister İran alanı ile bütünleşsin, Tacikistan isterse İran'la yakınlaşsın, bu iki ülke arasında çok yakın ilişkilerin kurulmasını ve bunun kalıcılaşmasını artık hiçbir şey engelleyemeyecektir; ve bu da, her ikisinin geçmişte Sovyetler'de yer almış olmaları nedeniyle değil, her ikisinin de Rusya ile bir sömürge ilişkisi içinde bulunmuş olmaları nedeniyledir. Bu sömürge bağı ise, ne 1917 Devrimi, ne de Sovyet tarihinin sayısız sıçrama ve sarsıntıları koparabilmiştir.

Kazakistan

Asya Devinin Potansiyeli ve Ekonomik Modeli

Alain Giroux

2.7 MİLYON km²'lik yüzölçümü ile geniş bir ülke olan Kazakistan, Kazaklar'ın azınlıkta olduğu, Sovyetler'in icat ettiği bir yönetsel birimdir. 17 milyonluk nüfus içinde Kazaklar'ın oranı %42'dir, Ruslar ise nüfusun %37'sini oluşturmaktadır. Başkan Nazarbayev artık bağımsız olan cumhuriyetin çok kavimli özelliğini korumayı bir öncelik olarak belirlemiştir. Ulusal muhalefetin ve İslami hareketlerin yükselmesine karşın, ülkeden gitmesinin ağır ekonomik sorunlara yol açacağı Rus nüfusu da rahat ettirmeye çalışmaktadır. Doğal kaynaklarının bolluğu ve çeşitliliği yüzünden Kazakistan tüm umutları haklı çıkarmaktadır. İkinci bir Kuveyt olarak bilinen ülke bugün yılda 26.6 milyon ton petrol, 7.9 milyar m³ doğalgaz ve 130 milyon ton kömür üretmektedir. Ayrıca krom (dünya üretiminin %60'ı), kurşun, tungsten, bakır, çinko, demir, alüminyum, titan, uranyum, altın ve gümüş madenlerine de sahiptir. 19 000 kompleks ve işletmesiyle sanayi dokusu çok gelişmiştir, fakat sanayi eskimiş, mamul mal ve tüketim malları üretimine yeterince yönelmemiştir. Tarımda çoğunlukla tahıl (1992'de öngörülen miktar 23 milyon ton) üretilir ve bu ürünün yarıya yakını ihraç edilir. Ekonomi 1991'den beri resesyondadır. Üretim 1991'de %11 ve 1992'nin ilk üç ayında %12.1 oranında azalmıştır. Bunun belli başlı nedenleri eski SSCB cumhuriyetleri arasındaki ekonomik bağların kopması ve Rusya'da fiyatların serbest bırakılması, bu fiyat politikasının ruble kullanılan her yere yansımalarıdır.

Burada, 1990'dan itibaren uygulamaya konulan ekonomik reformları, özelleştirmenin getirdiği sorunları, yaşam düzeyinin düşmesini, işsizliği, çevre sorunlarını ele alacağız. Ekonomisini düzeltmek ve Batı'ya açmak için, Kazakistan yabancı yatırımlara ve uluslararası kuruluşların yardımına güvenmek zorundadır. Bu konudaki mevzuatın çe-

hiciliğine karşı, Chevron gibi petrol firmaları dışında, yatırımcılar Kazakistan konusunda sakınımlıdır. Uluslararası düzlemde, Kazakistan aynı zamanda Rusya'ya, Türkiye'ye ve Güneydoğu Asya'ya yönelmektedir, ayrıca Asya ile Avrupa arasında köprü rolünü üstlenmek istemektedir.

SSCB'nin parçalanması, yol açtığı diğer sonuçlar bir yana, kendisini oluşturan farklı cumhuriyetler hakkında yeni bir görüşe sahip olunmasını sağlamıştır. Bu yeni bağımsız, ekonomik ve politik birimlerin ortaya çıkması karşısında –bunların bir kısmının sınırları Stalin döneminden kalma yapay yaratımlardır– uzmanlar, iktisatçılar, bankacılar, potansiyel ihracatçılar ve ithalatçılar bunların arasından her birinin sistemin çökmesinin yarattığı şok dalgalarına katlanma, ayakta kalma ya da ellerindeki kozlardan yararlanma ve güvenilir ortak olma şanslarını tahmin etmeye çabalamaktadırlar.

Tam bir bağımsızlık hedefleyen geçiş sürecinde Orta Asya cumhuriyetlerinin önündeki iddialar çok büyüktür. Ekonomik düzlemde Moskova'nın para yardımına artık güvenemezler. Fakat, fiyatların serbest bırakılması gibi Rusya'da girişilen reformların sonuçlarına doğrudan maruz kalırlar.

Ukrayna, Beyaz Rusya ve Rusya tarafından 8 Aralık 1991'de imzalanan Minsk anlaşması Orta Asya cumhuriyetlerinin birliği koruma umudunu yıkmıştır; bu cumhuriyetler 21 Aralık 1991'de Alma-Ata Bildirgesi'yle geleceği son derece sorunlu görünen BDT'yle birleşmek zorunda kalmışlardır.

Orta Asya'nın beş cumhuriyeti arasında, sadece Kazakistan, komşuları olan Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'dan daha güçlü kartlara sahip görünmektedir. Birçok coğrafyacının Orta Asya ile Rusya arasında ayrı bir yere koyduğu bu cumhuriyet, J. Radvanyi'nin deyimine göre, "parçalanmış"¹ bir cumhuriyettir. Bu nitelemenin birçok nedeni vardır. Kuzey kısmı Rusya'nın kara topraklarının devamıdır, güney kısmı ise fiziksel ve ekonomik olarak Orta Asya'ya daha yakındır. Her iki kesim ıssız bir bölge ile birbirinden ayrılmıştır. İnsani düzlemde, Kazakistan, yerli olan Kazaklar'ın çoğunlukta olmadığı tek cumhuriyettir; Kazak nüfus ancak üç yıldan bu yana küçük bir farkla çoğunluğa kavuşmuştur.

Bu cumhuriyete ilgi gösterilmesini haklı çıkaran birçok neden vardır. Ekonomik potansiyeli ile Kazakistan, Rusya ve Ukrayna'dan sonra

eski SSCB'nin üçüncü en zengin cumhuriyetidir. Petrol, doğalgaz, kömür, demirli ve demirsiz mineral ve değerli metaller gibi yeraltı zenginlikleri vardır. Ayrıca, eski SSCB'nin ekilebilir topraklarının %34'üne sahiptir. Geçici de olsa, nükleer güç statüsüne sahip olması uluslararası düzlemde muhatap olarak alınmasını zorunlu kılar. Ateşli bir BDT savunucusu ve çok kavimli bir devlet yanlısı olan başkan Nursultan Nazarbayev'in kişiliğinin, dışarıda elde edilen ciddi izlenimde büyük payı vardır. Kazak işadamları ve resmi temsilcileri, yurtdışında, ülkenin çok gereksinim duyduğu döviz ve yabancı yatırımları Kazakistan'a yönlendirmeyi amaçlayan iradi bir politika uygulamaktadırlar.

Bu gerçeğin ötesinde, Kazakistan eski Sovyet cumhuriyetlerinin tümünün önünde olan sorunlardan kurtulamamaktadır: aşırı enflasyon, cumhuriyet içi ve cumhuriyetler arası ekonomik bağların kopması, vahşi özelleştirme ve tekellerin sürmesi, "yeni tür" nomenklatura'nın ekonomik etkinliğe el koyması, işsizliğin artması, üretim ve yaşam düzeyinin düşmesi, toplumsal gerilimler, kritik ekolojik durum, vb. Diğer Orta Asya cumhuriyetleri gibi Kazakistan da, etnik gruplar arası sorunlarla ve köktenci İslam'ın yükselişiyle karşı karşıyadır.

Birkaç ay arayla, N. Nazarbayev'in iki tavrı Kazakistan'la ilgili olarak şimdi sorulabilecek tüm soruları göstermektedir. 1991 Ağustos darbesinden önce, Nazarbayev Kazakistan'ın tek başına yaşayamayacağını ve Birliğin sonunun cumhuriyet için yıkıcı olacağını açıklıyordu. Darbeden sonra, Birliğin çok kavimli özelliğinin ve toplumsal barışının korunması gerektiğini, bu açıdan tek tehlikenin BDT'nin kaybolması ve ekonomik sorunların ağırlaşması olduğunu açıklıyordu.

Bu korkular haklı mı? Kazakistan yeni bir Eldorado mu, yoksa aksine risk dolu bir ülke mi olacak? Bu cumhuriyetin durumuyla ilgili bir tanı koymak için ekonomik, toplumsal ve siyasal birçok ölçütü hesaba katmak gerekir. Geleceği, kuzeyde olduğu gibi güneyde de komşularının durumunun gelişmesine, yerel ve bölgesel ittifaklara ve Asya ile Avrupa arasındaki konumuna bağlıdır.

Ülke, Nüfus ve Siyasal Yaşam: İstikrarsızlık Etmenleri

Bugünkü sınırları Sovyetler'in keyfiyetinin ürünü olduğundan, Kazakistan'ı "yapay" bir devlet olarak niteleyebiliriz. Burada Baltık ülkeleri ya da Ukrayna'da olduğu gibi tarihsel olarak tanınan bir ülke ve yerleşim söz konusu değildir. Ülke içinde, doğal ortamın ve nüfusun farklılığı bu cumhuriyetin gelişmesini değerlendirmek için önemli etmenler-

dir. Siyasal düzlemde, N. Nazarbayev ve ekibi tarafından önerilen ve gösterilen birliğin arkasında, çeşitli ve etkin bir muhalefetin varlığını görmezlikten gelemeyiz. Bugünkü gelişmeleri iyi anlamak için tarihsel bir hatırlatma gereklidir. Gerçekten de, SSCB'nin parçalanması, yol açtığı diğer sonuçların yanı sıra, bileşenlerinin birçoğunu yetmiş yıl öncesinin gerilimli ve çatışmalı ortamına sürükledi; üstelik bileşenlerin bir kısmı bu çatışmaları açığa vurdular bile.

Kazakistan: Bir Sovyet İcadı

Türdeşlikten Uzak Bir Toprak

Kazakistan'ın burada kısaca hatırlatacağımız fiziksel özellikleri, ülkenin parçalanmış görünümünü göstermekte ve onu canlandıran merkezkaç eğilimleri daha iyi anlatmaktadır. Bugünkü yüzölçümü ile (2 717 300 km²) Kazakistan eski SSCB'nin Rusya'dan sonra ikinci cumhuriyettir. Fransa'dan beş kat daha büyüktür. Batı'dan Doğu'ya 3000 km genişlikte olup iki deniz ve bir gölle kesilmiştir: Hazar Denizi, Aral Denizi ve Balkaş Gölü. Çevresinden dört nehir geçer: batıda Hazar Denizi'ne dökülen Ural, güneyde Aral Denizi'ne dökülen Siri Derya, güneydoğuda Balkaş Gölü'nde son bulan İli ve kuzeydoğuda hemen hemen sınırı izleyen İrtiş.

Toprak ve manzara çok farklıdır. Güneydoğu bölgesi, eski Türkistan* vahaları halklarının yaşadığı yer olan Tanrı Dağları'nın eteğine kadar yayılan sulak topraklar bölgesine dahildir. Güney bölgesinin ekonomisi Orta Asya bölgesinin geri kalan kısmınıninkine benzer. Kuzeyde yer alan bölgeler Batı Sibirya'nın güneyine kadar uzanan ve ekonomisi kuru buğday tarımı ile benzeri ürünlere dayanan Rusya'ya özgü çernozyumlu bozkırlar şeridinin bir uzantısıdır. Birbirinden farklı bu iki tarım bölgesi arasında ıssız bir bölge yer alır; bölge madencilik etkinlikleri ve buna bağlı kentsel gelişme dışında, çok az nüfusa sahiptir ve yaygın otlaklar olarak kullanılır.

Batıda, Hazar Denizi'nin kuzeydoğu kısmı boyunca uzanan çöküntü alanları bulunur. Bunlar düz, çorak, deniz seviyesi altında yer alan ve

* Bu bölgenin jeopolitiğinden söz ederken sık sık kullandığımız Türkistan ismi, kuzeyde Sibirya ve güneyde Tibet, Hindistan, Afganistan, İran arasında kalan topraklara eskiden verilen addır. Bu bölgeye Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Güney Kazakistan dahildir.

belli başlı etkinliği petrol çıkarma olan bölgelerdir. Nihayet doğuda Batı Sibirya ve Çin'e kadar uzanan Altay dağ silsilesinin heybetli kolları uzanır. Kazakistan'ın çevre bölgeleri, fiziksel olarak, kendi aralarında olmadığı kadar komşu ülkelerle bütünleşmiş ve coğrafi olarak batıdan doğuya ve kuzeyden güneye ıssız ve düşük nüfuslu geniş bir bölge ile ayrılmıştır.

Yapay Sınırlar

Son zamanlarda ortaya çıkan ve komşularıyla yapılan antlaşmalara karşın belirsiz kalan sınırlarla ilgili kimi sorunları bir parça tarih bilgisi aydınlatılabilir. Türkçe'de, "kazak" sözcüğü "göçebe", "hür insan", "maceracı" anlamındadır ve Rus dilinde ilk olarak 14. yüzyılda görülür.² Sözcük o dönemde, Türkistan'ın kuzeydoğusuna yerleşen Orta Asyalı göçebelerini belirtir. Bunlar Kazakistan'ın bugünkü nüfusunun temelini oluştururlar. Dilleri Türk diline benzer.

Büyük Petro bu bölgeyle ilgilenen ilk kişidir. Petro Avrupa ile Asya arasındaki ticareti deniz yerine karadan geçirmekte büyük bir yarar görüyordu. 1731'de Çariçe Anna İvanovna, artık "Kazaklar'ın ülkesi" olan bu ülkenin göçebeleriyle bir koruma antlaşması yapar. Bu göçebeler kısa süre önce "Büyük", "Orta" ve "Küçük" olmak üzere "Orda" adı verilen üç konfederasyonda örgütlenmişlerdi: Bu Ordalar'ın izleri özellikle iktidar kulislerinde Kazakistan'da hâlâ görülmektedir.

Antlaşmanın imzalanmasından sonra ülke, genel valisi, vergileri ve yeni kentleriyle (Verny, sonradan Alma-Ata) Rus usulüne göre düzenlenir. 1868'de, Kazakistan devlet mülkiyeti ilan edilir. Bunu uzun savaşlar izler ve Ruslar geldikçe Kazaklar topraklarından olur. Rus şok birlikleri Kozaklar'dan kurulan alaylardan oluşur; bu birlikler ülkede birçok kale kurarlar.

Toprakların değerlendirilmesi XIX. yüzyıl sonunda öncelikle demiryolunun yapılmasıyla başlar: Hazar Denizi'yle Çin sınırını birbirine bağlayan Hazar demiryolu, Ural demiryolu (Orenburg-Taşkent) ve Kazakistan'ın kuzeyinden geçen Sibirya demiryolu. Aynı dönemde, ülkenin yeraltı zenginlikleri işletmeye açılmaya başlar.

Devrimden sonra, 1920'de, Sovyet iktidarı RSFSC (Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti) içinde, Kazakistan'ın kuzeyindeki Tur-

2. R. Caratini, *Dictionnaire des nationalités et des minorités en URSS*, Larousse, Paris, 1990.

gay, Uralsk, Akmola (Selinograd) ve Semipalatinsk bölgelerini birleştiren Özerk Kırgız SSC'yi kurar. 1925'te, bu cumhuriyete "Kazakistan" adı verilir. Nihayet 5 Aralık 1936'da eski Rus Türkistanı vilayeti ile genişletilen, Özbekistan'a Karakalpakya'yı veren Kazakistan SSCB içinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünü kazanır. Kollektivizasyon yılları ve göçebelerin yerleşik düzene geçirilmeleri sırasında, 1926 ile 1939 arasında bir milyon Kazak açlıktan ölür ve 250 000 Kazak sürüleriyle birlikte Çin'e sığınır.

Sınırlar 1936'dan beri değişmemiştir. 1960'da Moskova kuzeydeki kimi *oblas't*ları (bölgelerini) Batı Sibirya'ya bağlamayı düşünmüş, fakat bu düşüncenin arkası gelmemiştir. Kazakistan'ın kuzey ve batıda Rusya, doğuda Çin (1000 km'den fazla), güneyde Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan'la sınırı vardır.

Tarihsel bir bakış açısının önemli olmasının nedeni, Kazakistan'ın bugünkü sınırlarının, eski Moskova Belediye Başkanı G. Popov, St. Petersburg Belediye Başkanı A. Sobçak ve diğerleri gibi kimi gruplar, entelektüeller ve siyasal kişilerin itirazına konu olmasındandır. Söz konusu kişiler, 1989 yılından bu yana cumhuriyetin kuzeyindeki Ruslar'ın çoğunlukta olduğu kimi bölgelerin 1920'de Kırgızistan özerk cumhuriyetine verilmemiş olması gerektiğini açıklamışlardır. Rus basınında açıklanan bu istekler, o dönemde, Kazak medyasının öfkeli tepkilerine neden olmuştur. Rusya açısından, yarı-göçebe olan Kazaklar ilk Ruslar'ın gelişi sırasında adı geçen topraklarda yerleşik olarak yaşamıyorlardı. Kazaklar ise, tarihe dayanarak, bu toprakların her zaman bugünkü Kazaklar'ın ataları tarafından kullanıldığını göstermek istemektedirler. Tarihsel inceleme Kazak savlarını daha geçerli kılmaktadır; Ruslar'ın savlarının tek nedeni doğudaki madenlerin ve batıdaki petrolün varlığıdır.

1989'dan beri, bu istekler kimi Rus milliyetçi çevrelerce yinelenmektedir ve sorun sürmektedir. Ayrıca bugünkü sınırlar sorunu diğer ulusal gruplar ve bölge devletleri tarafından da ortaya atılmıştır. Bir yıldan beri, Hazar'ın kuzeyindeki Uralsk *oblas't*ında çoğunluğu oluşturan Kozaklar nedeniyle Kazakistan'da durum gergin. Kozaklar bu bölgeyi istemekte ve kimi Rus siyasal gruplarınca desteklenmektedirler. 1992 Mayıs ayında yapılan bir görüşmede, N. Nazarbayev özellikle A. Sobçak'ın adını vererek bu hareketleri teşhir etti ve sınırların yeniden gözden geçirilmesinin bir kan gölüne neden olacağını büyük bir ciddiyetle belirtti. Özbekistan Başkanı İ. Kerimov da aynı uyarıyı yaptı. Bununla birlikte, Özbekistan'ın uzun zamandan beri Çimkent'in güneybatısında

bulunan bölgeye göz diktiği bilinmektedir. Kazakistan ile Çin arasında ki sınır da bir istikrarsızlık bölgesidir. Sincan bölgesinde çoğunlukla Kırgız, Uygur ve Kazaklar (800 000) bulunur ve Pekin demokratik dalganın yayılmasından ve köktenci İslam'dan çekinmektedir.

N. Nazarbayev'in nükleer silah ve nükleer güç statüsü konusunda tavrı bu sorunlara yabancı değildir. Nazarbayev komşularına ve özellikle Rusya'ya karşı ihtiyatlıdır. Uzun süre, ülkesinin geçici bir süre için nükleer güç olarak kalacağını ileri sürmüştür. Kazakistan'ın her birinin on nükleer başlığı olan 104 SS18 füzesine sahip olduğunu ve bu ülkenin dünyanın dördüncü nükleer gücü olduğunu hatırlatalım. 19 Mayıs 1992'de Washington'a yaptığı ziyaret sırasında birçok kararsızlıktan sonra, Nazarbayev START anlaşmasını imzalamayı kabul etti. Bu anlaşma protokolüne göre, Kazakistan yedi yıl içinde ülkesindeki her tür nükleer silahı temizlemeyi garanti etti. Sonunda Amerika'nın güçlü baskılarına boyun eğmiş olması –belirgin ekonomik avantajların yanında– bir süre önce Rusya ve diğer dört cumhuriyetle bir güvenlik anlaşması imzalamasından ve Çin'in Kazakistan topraklarıyla ilgili her istekten vazgeçtiğine dair güvence vermesinden dolayıdır.

Bununla birlikte, anlaşma ve sözleşmelere karşın sınır sorunları belirsizdir ve ilgili cumhuriyetlerin ekonomik, siyasal ve toplumsal gelişmesine bağlıdır. Kazakistan'ın kuzeyinde çoğunlukta olan Rus nüfusa yönelik her tehdit Rusya tarafında tepki yaratabilir.

Çok Kavimli Bir Devletin Korunması

Kendi ülkelerinde Kazaklar'ın azınlıkta olması önemli bir istikrarsızlık ve ülkenin geleceğinin anahtar ögesidir.

Kazaklar Her Zaman Azınlıkta

1 Temmuz 1992'de Kazakistan'ın nüfusu 17 038 000'di. Son sayımdaki (1989) nüfusun ulusal bileşimi birkaç yorum gerektirir; öncelikle, Kazaklar kendi cumhuriyetlerinde azınlıktadır (nüfusun %39.7'si), fakat cumhuriyetin kurulmasından bu yana ilk kez en kalabalık ulusal grubu oluşturmaktadırlar. Nüfusun %37.8'ini oluşturan Ruslar'ın nüfusları düzenli olarak azalmaktadır, fakat (İkinci Dünya Savaşı'nda sürgün edilen) Almanlar'a ve Ukraynalılar'a oranla ikinci grubu oluştururlar.

N. Nazarbayev yeni bir Rus nüfus azalmasını gösteren sayılar açıklamıştır (Mayıs 1992). Bugün Rus nüfusu toplam nüfusun %35'ini oluştururken, Kazaklar'ın toplam nüfusa oranı %40'tır. 25 Ağustos 1992'de Kazak Devlet İstatistik Komitesi de başka sayılar yayımlamıştır; buna göre toplam nüfus içinde Kazaklar %42, Ruslar %37 oranında mevcuttur. Şimdilik açıklanması zor olan bu farklılıklar ne olursa olsun, Ukraynalılar (%5.4) ve Beyaz Ruslar'la (%1.1) beraber alındığında Slav grubu çoğunluktadır. Kazakistan'da yüz kadar etnik grup vardır. Birkaç yıldan beri, nüfusun doğal artış oranı sürekli düşüş içinde olup bu düşüş doğum oranının azalması ve ölüm oranının artmasına bağlıdır. Nüfus artışının yine de yüksek olması (1000 kişide 15.4), Türkdilli topluluklar ve özellikle Kazak, Özbek ve Uygur nüfusu nedeniyledir.

Kazakistan'da değişik etnik gruplar eşitsiz olarak dağılmıştır. 1950'li yıllarda N. Kruşçev tarafından başlatılan "bakir topraklar" kampanyası çok sayıda Rus, Alman, Ukraynalı ve Beyaz Rus'un ülkenin kuzeyindeki topraklara akın etmesine neden olmuştur. Kazaklar güneydeki vahalarda daha çok sayıda iken, kuzeyde ve büyük sanayi ve kent merkezlerinde özellikle Ruslar, Almanlar ve Ukraynalılar çoğunluktadır. Kuzey Kazakistan bölgesinde %18,6 ve Karaganda'da %17.2 oranında Kazak varken, Siri Derya Nehri boyundaki sulak bir kesim olan Kızıl Orda'da nüfusun %79.4'ünü temsil ederler. Diğer bölgelerde Ruslar ve Kazaklar arasında nüfus az çok eşittir, fakat Alma-Ata'da (1 300 000 kişi) Ruslar çoğunluktadır. 1989'da Kazaklar nüfusun %22.5'ini oluşturuyorlardı. Ama yerlilerin oranı her yerde artma eğilimindedir. Bu, öncelikle yüksek doğum oranlarına bağlı olduğu kadar Slav ve Almanlar'ın göçüne de bağlıdır. Bu göç Azerbaycan ya da Tacikistan'da olduğu kadar önemli değilse de gerçek bir olgudur. 1979-88 yılları arasında 77 500 Rus Kazakistan'ı terk etmiştir. Bu sayı 1989'da 93 400'e ve 1990'da 130 900'e ulaşmıştır. Bu göçler gelecek hakkında duyulan kaygı ile haklı gösterilmektedir ve hızlanacaktır. 1989'da cumhuriyette yaşayan 6 228 000 Rus'tan sadece 53 000'i kendi aralarında Kazakça konuşurken, Kazaklar'ın %60'tan fazlası Rusça konuşmaktadır. Almanlar'ın durumu biraz farklıdır. Kazakistan'dan her yıl Stalinci sürgününün bu kurbanlarından 150 000 kişi ayrılmakta ve her zaman iyi karşılanmadıkları Volga ile özellikle Almanya'ya, ilk köklerine dönmektedirler. Bu göçler zaten Alman ve Kazak yetkilileri arasında gizli pazarlıkların konusu olmuştur. ³

3. Bkz. N. Smirnova, "Les Allemands de la Volga: vers la restauration d'une entité allemande en Russie", *Le Courrier des pays de l'Est*, no: 370, Haziran 1992.

Diğer taraftan, Rusya, Orta Asya, Çin, Afganistan, İran ve Moğolistan'da yaşayan birçok Kazak'ın cumhuriyete dönmesi iktidar tarafından kolaylaştırılmaktadır. Moğolistan'dan 30 000 Kazak gelmiş ve Almanlar'ın terk ettiği evleri ucuz fiyatlarla almışlardır. Kazaklar'ın istatistiklerinin öngörülerine göre ve yabancı ülkelerdeki nüfusun (3 300 000 kişi) bir kısmının geri dönüşebileceği olgusu dikkate alınırsa, Kazaklar 2002 yılında cumhuriyetlerinde çoğunlukta olabilirler ve 2015'te 13 milyona ulaşarak toplam nüfusun %60'ını oluşturabilirler.

Bir Kazak Milliyetini Ararken

SSCB'nin parçalanmasından ve bağımsızlık ilanından beri, N. Nazarbayev ve ekibinin mutlak önceliklerinden biri Kazakistan'ın çok kavimli yapısını korumaktır. Ruslar'ın yığinsal gidişi, burada, bugünkü koşullarda idare edilmesi olanaksız bir durum yaratacaktır. Ayrıca, Ruslar'a karşı saldırgan olabilecek her tür milliyetçilik Rusya ile bir çatışmayı tahrik etme riskine sahiptir. Bu da, Ruslar'dan çekinen ama onunla işbirliği yapmak zorunda olan Kazak yetkililerin niyetlerine aykırıdır. N. Nazarbayev'in kaygıları haklı çıkmıştır. Perestroyka döneminde SSCB'de ilk ciddi etnik çatışmaların Kazakistan'da patlak verdiğini unutmayalım. Çünkü L. Brejnev'in uzun yıllardan beri arkadaşı olan ve 1970 ile 1985 yılları arasında eğitim, sanayi, medya ve Parti'nin "kazaklaştırılması"nın mimarı Kazak D. Kunayev'in ("bakir topraklar" operasyonunu da o yürütmüştü) yerine Komünist Parti Birinci Sekreterliği'ne bir Rus atanmıştı. Bu atamanın başlattığı Rus karşıtı ayaklanmalar, göstericilere göre, on yedi kişinin ölümüne yol açtı. Bu karışıklıklar Orta Asya'nın diğer ülkelerine de yayıldı. Bu olayları göstericilerin tarafında yaşayan Nazarbayev, bunların yinelenmemesi için çaba sarf etmektedir.

Sivil ve toplumsal barışa, Kazakistan sınırları içinde yaşayan tüm vatandaşların eşitliğine, Kazak ("Kazakistan") vatandaşlığı arayışına bağlı tüm bu kaygılar, halen incelenen ve Yüksek Sovyet'te sert tartışmalara konu olan yeni anayasa tasarılarında da görünmektedir. Bu tasarı Kongre'nin Amerikalı uzmanlarının ve Uluslararası Af Örgütü'nün onayına sunulmuştur. "Kazakistan Cumhuriyeti'nin, bağımsız Kazak ulusunun devleti olarak, topraklarında yaşayan tüm ulusların temsilcilerinin çıkarlarını dikkate alan ve koruyan, demokratik ve siyasal birliği sağlayan egemen bir devlet olduğu" özellikle belirtilmiştir. Bu anayasanın dil veçhesi anahtar sorundur ve Ruslar'la Kazaklar arasında ça-

tışmalara neden olmaktadır. Tasarı Kazak dilinin ulusal dil olduğunu (ki bu daha önce 1989'da kararlaştırılmıştı) ve Rusça'nın da "uluslararası ilişkiler dili" olduğunu özellikle belirtir. Çoğunluğu Kazakça bilmeyen Ruslar (eğitilmiş Kazaklar Rusça bilmektedirler) Rusça'nın da ulusal dil olmasını isterler, bunu da Kazaklar reddeder. Geçenlerde, Kazaklar iki dil arasında eşitliği zorunlu kılmaya çalışan Karaganda *oblastı*'nın yönetimindeki Rus temsilcinin görevden çekilmesini istemişlerdir. Anayasal bir metin aracılığıyla bu soruna çabucak bir çözüm bulunması olası değildir. Dil sorunu gelecek ay ve yıllarda birçok gerilim ve çatışmanın kaynağı olacaktır. Ayrıca, 1992 Mart ayında kabul edilen vatandaşlık yasası, Kazakistan'ı terk etmek zorunda kalan ve geri dönmek isteyen Kazaklar dışında, çifte vatandaşlığı kabul etmemektedir. Ruslar ya gidecekler ya da bir yıl önce çoğunun SSCB'nin bir bölgesi olarak gördükleri, kimliğini arayan genç bir ülkeyle bütünleşeceklerdir.

Siyasal Yaşam: Yüzeysel Bir İstikrar mı?

Dış dünyanın gözünde, Kazakistan bugünkü bağlamda eski SSCB cumhuriyetlerinin en istikrarlısı olarak görünmektedir. Diğerleri gibi açık çatışmalarla çalkalanmamaktadır. Peki, yüzeysel bir istikrar mı söz konusudur? Bu soruya bir yanıt vermek için birçok ölçüt dikkate alınmalıdır. Özellikle N. Nazarbayev'in kişiliği, rejim ve rejimin kurumlarının doğası, muhalefetin ve siyasal yaşama katılan resmi ya da resmi olmayan partilerin ağırlığı incelenmelidir.

N. Nazarbayev, Kazakistan'ın "Han"ı

Başkanının kişiliği Kazakistan'ın siyasal ve ekonomik yaşamına tartışmasız egemendir. SSCB'nin dağılmasına kadar, Nazarbayev M. Gorbaçov ve Yeltsin'den sonra Birliğin en güçlü kişilerinden biriydi. 1940 yılında bir köylü ailesinin çocuğu olarak Kazakistan'da Şemolgan'da doğdu. Yüksek vasıflı işçi eğitimini aldığı metalürji okulundaki eğitiminden sonra, önce Temirtay metalürji fabrikasında, sonra 1960'ta mühendis olduğu Karaganda'da çalıştı. 1969'dan itibaren ağır sanayi uzmanı olarak Parti'de çalışmaya başladı. 1984'te Kazakistan'ın başbakanlık koltuğuna oturdu ve 1989'da, 1986'daki ataması Alma-Ata'da isyanlara neden olan ve Moskova tarafından terk edilen Rus G. Kolbin'in yerine Kazakistan Komünist Partisi Genel Sekreteri seçildi. 1990'da Yüksek

Sovyet tarafından Kazakistan Başkanlığı'na getirildi. 1 Aralık 1991'de tek aday olarak, Sovyet stilinin en saf şekliyle oyların %98.8'ini alarak yeniden başkan seçildi. Küçük "Jeltoksan" partisinin başkanı olan tek rakibi, adaylığının resmileşmesi için geçerli olan 100 000 imzanın ancak 38 000'ini toplayabilmişti.

"Nazarbayev olayı" Doğu ve Batı uygarlıklarının ve totalitarizm ile demokrasi gibi iki siyasal sistemin birleşme noktasında ortaya çıkmıştır. Kazakistan başkanı farklı siyasal gelenekleri birleştirmeyi bilmiştir: Avrupa reformizmi, pragmatizm, demokratik yönetime bağlılık ve diğer taraftan gelenekçilik, tipik bir Asya başkanının doğulu sezgisi ve otoriterliği. Komünist sistemin saf ürünü olan başkan SSCB halk temsilcileri önünde, çok önceden kendisinin de ait olduğu komünist kadronun hücumlarına karşı demokratları savunmuştur. Sistemin yıkılacağına bilincinde olarak, 1990'dan sonra, piyasa ekonomisine en hızlı biçimde geçmenin yollarını aramıştır. Halk tarafından sevilmesinin, cumhuriyetinin ekonomik potansiyelinin, disiplin ve düzenin, toplumsal barış taraftarlığının ünüyle güçlenerek siyasetçileri, devlet başkanlarını, işadamlarını ve Alma-Ata'ya gelen çok sayıda yatırımcının gözünü kamaştırmıştır.

N. Nazarbayev kimi yabancı deneyimlere ve özellikle G. Kore, Singapur ya da Türkiye gibi ekonomik etkinliğin siyasal tartışmalardan önce geldiği ülkelerin deneyimlerine hayrandır. Kazak mühendislerin eğitimi için onları yabancı ülkelere yollamayı kolaylaştırmakta ve "kendisiyle iş yapılabilir bir" imajını vererek dış gezilere çıkmaktadır. Çevresinde, 500 günlük ekonomik programı yazanlardan G. Yavlinski, Başkanlık Konseyi'nde bulunan G. Koreli iktisatçı Prof. Chan Young Bang ya da Singapur'un eski başbakanı Lee Kuan Yew gibi danışmanlar yer alır. Kazakistan'da totalitarizmden demokrasiye geçişin otoriterlikten geçeceğine inanmakta ve çoğunun hassas dengede olan bir ülkenin bölünmesine yol açacağını düşündüğü siyasal partilerden çekinmektedir. Kendi vatandaşlarının gözünde yeterince Kazak görünmek ve milliyetçiliğe karşı kendisinde bir kalkan gören Ruslar için fazla Kazak görünmemek zorunda olması ölçüsünde durumu pek rahat değildir. Bir yandan Rusya'dan çekinirken, siyasal ve ekonomik nedenlerle, güçlü ve rahatsız edici komşusuyla birliği güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle, Ağustos 1992'de BDT'yi yeni bir birliğe dönüştürme düşüncesini ortaya atmıştır (Bu düşüncüyü bir yıl önce de dile getirmiştir). Önerileri 25 Eylül'de öngörülen ve sonra neden gösterilmeden Ekim 1992'ye ertelenen Bişkek'teki BDT hükümet başkanları top-

lantısında –onuncu toplantı– incelenecekti. Bu önerilerde BDT ekonomik konseyinin, ruble kuşağını koruyacak banka birliğinin, ekonomik konularla ilgili bir mahkemenin, ortak askeri gücün, parlamentolar arası asamblenin kurulması ve hatta, kimi gözlemcilere göre, BDT'ye bir genel sekreter atanması dile getirilir. Çoğu kimsenin gözünde bir mutlak hükümdar olarak görülen N. Nazarbayev Kazakistan'ın geleceğinin anahtar kişisidir ve başarısızlığa uğraması durumunda, şimdilik onun yerini alabilecek hiç kimse görünmemektedir.

İktidar: Atalete Karşı Mücadele

N. Nazarbayev Kazakistan'da demokratik bir rejim kurma iddiasındadır; demokrasi diğer devletler tarafından, özellikle de gereksinim duyduğu Batılı devletler ve uluslararası para ve ekonomi kuruluşları tarafından hukuk devleti olarak tanınmasının *sine qua non* (olmazsa olmaz) koşuludur. İktidar ve idari yapı düzeyinde, Kazakistan, ülkedeki birçok gözlemcinin yeni anayasa tasarısının Başkan'a fazla güç vermesinden çekinmesine karşın, başkanlık rejimi yolunu seçmiştir.

Bugün üst organlarda, yasama anayasanın kabulünden sonra Meclis adını alacak olan Parlamento'dan (Yüksek Sovyet) oluşur. Yeni anayasa bir Anayasa Mahkemesi kurulmasını öngörmektedir. Yürütme gücünün tepesinde Cumhurbaşkanı, Başkan Yardımcısı ve Bakanlar Konseyi bulunur. Yargının tepesinde Yargıtay ve Danıştay bulunur.

Başkan Yardımcısı V. Asambayev ve Başbakan C. A. Tereşçenko (40 yaşında, Rus, Kazakistan, Çimkent doğumlu), 1991 Ekim ayında idarenin üst düzeyinde yapılan yeniden örgütlenme sonrasında atanmışlardır. Bu, birçok eski yetkiliye işten el çektiren Moskova darbesinin gecikmeli etkisidir. 1992 Ocak ayında, idarenin yeniden örgütlenmesi yerel düzeye kadar varmıştır. Kazakistan'ın 19 idari bölgesinde (kırsal kesimde 217, kentler çevresinde ise 24 kaza, 84 kent ve 214 işçi yerleşimi içerirler) yerel sovyetlerin yürütme komiteleri iptal edilmiş ve buralara doğrudan Başkan tarafından seçilen "valiler" atanmıştır. Çoğu Başkan'ın adamları ya da yörenin eski yöneticileridirler (Aynı "klana" ait olmanın burada önemi vardır). Bu da grevlerle çalkalanan maden bölgelerinde olduğu gibi, halkın düşmanca tepkilerine neden olmuştur.

Yerel yönetim düzeyinde, eski SSCB cumhuriyetlerinin çoğunda olduğu gibi, N. Nazarbayev ataletle, yetkililerin kinyile, reformları görmezlikten gelmeğe ya da bilerek sabote etmese bile frenleyen yerel bürokrasiyle karşı karşıya gelir. Bunlara karşı N. Nazarbayev sık sık uya-

rılarda bulunmaktadır, ama bugüne kadar, giderek herkesin öğrendiği bu durum, kimi yerel "zorba"ların halkın artan fakirliğiyle çelişen aşırı zenginliği ve yolsuzluk karşısında eli kolu bağlanmışır.

Siyasal Partiler ve Muhalefet: Artan Tehlikeler

Diğer cumhuriyetler gibi Kazakistan da siyasal yaşamın kargaşalarından kurtulamamaktadır. Siyasal çalkantı N. Nazarbayev'in önemli kaygılarından biridir ve Ekim 1991'de, "eğer kontrol edilmezlerse, cumhuriyetteki aşırı uçların, yanında Yugoslavya'daki olayların hiç kalacağı çatışmalar yaratabileceği"ni açıklamıştır. Ekonomik sorunların çözümü için Kazakistan'ın istikrara gereksinmesi vardır.

7 Eylül 1991'de, Nursultan Nazarbayev, birçok temsilcinin muhalefetine karşın, sonradan Sosyalist Parti olarak yeniden kurulan Komünist Parti'yi dağıtmıştır. Nazarbayev bu partinin yönetimini almayı istememiş ve tüm halkının başkanı olmak istediğini ileri sürmüştür. İlke olarak diğer partilerin oluşumuna getirilen sınırlamalar kalkmıştır, ama İçişleri Bakanlığı tarafından taciz edilmedikleri durumlarda bile yeni partiler büyük yasal engellerle karşılaşmışlardır. Yeni kayıt kurallarına göre, resmileşmeden önce üyelerinin listesini vermek zorundadırlar ve dinci partiler şimdilik dışlanmıştır. Bununla birlikte, Kazakistan'da yüz yirmiden fazla siyasal grup ya da parti vardır, ama sadece üç tanesi resmi kayıtlara geçmiştir.

Sosyalist Parti'nin bugün 30 000'den fazla üyesi vardır ve bu üyelerin çoğu Rus'tur. Bunu dengelemek için ve N. Nazarbayev'in teşvikiyle, 5 Ekim 1991'de yeni bir parti kurulmuştur: Kazakistan Halk Kongresi. Başkanlığı çok tanınmış iki kişi yürütmektedir: yazarlar O. Süleymanov ve M. Sakanov. Birincisi, nükleer denemeler yapılan alanın kapatılmasını sağlayan "Nevada-Semipalatinsk" adlı çevreci hareketi kurmuştur ve ikincisi "Aral-Balkaş" çevre hareketini başlatan kişidir. Bu parti önemi itibariyle Sosyalist Parti'den sonra ikincidir. Programı toplumsal ve iç barış, İnsan Hakları Bildirgesi'ne saygı üzerine kuruludur ve Kazaklar'ın çoğunlukta olduğu bir merkez partisi olarak ele alınabilir.

Merkezde yer alabilecek iki parti daha vardır: Kazakistan Sosyal Demokrat Partisi ve Demokratik Kongre. Bu sonuncu parti tutucu Rus çoğunluğunun katıldığı eski "*Edinstvo*" (Birlik) hareketinin üyelerini bir araya getirir. Bu iki parti resmi kayıtlara geçmemiştir. Resmi olarak tanınan partilerin üçüncüsü –Sosyalist Parti ve Halk Kongresi ile birlik-

te— Kazakistan Cumhuriyet Partisi'dir ve cumhuriyete yönelik Rus göçünün durmasını isteyen "Azat" adlı köktenci Kazak ulusal hareketinin eski üyeleri partide çoğunlukta. Çok etkin olan bu kitle partisi rejime karşı şiddet yanlısı olmayan güçlü bir muhalefet oluşturmaktadır. Parti Kazak olmayan kişilere cumhuriyetin mallarını ucuza satmaya neden olan özelleştirme politikasını eleştirir. Partiye sempati duyanların büyük çoğunluğu güney bölgelerindendir.

Yeni "Kazakistan" ulusunun siyasal yaşamında İslami bileşen ihmal edilemez. Adını Stalin tarafından bastırılan bir hareketten alan İslamcı ve köktenci "Alaş" partisi Büyük Türkistan'ın kurulmasını ve Avrupalı düşüncelere karşı Müslüman dayanışmasını önermektedir. Eylemleri çok şiddetlidir ve çok sayıda üyesi tutukludur. N. Nazarbayev en çok, faşist olarak nitelediği bu partiye tepki duymaktadır; Kazak olmayan nüfus da bu partiden çekinmektedir. Parti taraftarlarını gençler, nüfusun yoksul kesimleri ve bunalımdan çok etkilenen kırsal kesim içinden toplamaktadır. Küçük partiler arasında, yasaklanmış olan ve tanınmak için boşuna çaba sarfeden Komünist Parti'yi, milliyetçi Kazak partisi "Jeltoksan"ı ("Aralık" – 1986 Aralık ayının ayaklanmalarının anısına) sayabiliriz. Nihayet, Uralsk bölgesindeki Kozaklar'ın etkinliğini anımsatalım. Kazaklar bu hareketi milliyetçi Rus "*Pamyat*" hareketine benzetmektedirler.

Tüm bu partiler, her biri kendi düzeyinde olmak üzere 1993'te öngörülen genel seçimlere hazırlanmaktadır. Halkı önemli ölçüde etkileyen ekonomik durumun ağırlaşması, bu partilerin kimine şu anda sahip oldukları önemden daha fazlasını kazandırabilir ve Parlamento'nun gelecekteki oluşumunu etkileyebilir. Siyasal olarak, N. Nazarbayev bugün durumu kontrol etmektedir, ama zorluklar arttıkça ve iktidarın otokratik özelliği ortaya çıktıkça muhalefetin değişik şekiller altında gelişmesi ve örgütlenmesi kesindir. Gelişebilecek gerginlikler önünde kimi gözlemciler çok kavimli Kazakistan'ı barut fıçısına benzetmekten çekinmiyorlar. Düzenli olarak basına açıklama yapan birçok aydın, entelijensiyanın hareketlenmesinde iç barışı korumanın tek aracı olan gerçek bir sivil toplumun oluşumu görüyorlar. Fakat tehlikelerin artışı frenlemenin temel koşulu aslında birçok'koza sahip olan ülkede ekonomik durumun önemli ölçüde iyileştirilmesidir.

Asya ile Avrupa Arasında Kazakistan

Rusya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'nın oluşturduğu topluluğa katılmak için Orta Asya'nın beş cumhuriyetinin başkanları tarafından 13 Aralık 1991'de Aşkabat'ta alınan karar BDT'nin oluşturulmasında en önemli adım oldu. Bu cumhuriyetler Gorbaçov'un "güçlü cumhuriyetler ve güçlü bir merkez"le birliği yenileme denemesinin en ateşli taraftarları olmuşlardır. Bölgenin eski SSCB'nin kalan kısmıyla sıkı bağlar kurmak zorunda olduğunu düşünmektedirler. Oysa pek seçme şansları olmamıştır ve bu karar çeşitli çekincelerle alınmıştır.

Orta Asya Konfederasyonu düşüncesi iki yıl önce doğmuştur. N. Nazarbayev'in girişimiyle, 1990'da Alma-Ata'da bir hazırlık toplantısı yapılmıştır. Bu düşünce onda Türkistan'ı yeniden oluşturma aracı gören Özbek Başkan Kerimov tarafından tekrar ele alınmıştır. Fakat N. Nazarbayev böyle bir konfederasyonun içinde en kalabalık nüfusa sahip olan Özbekistan'ın egemenliğinden açıkça çekinmektedir. Bugün, konfederasyon ve Orta Asya "Ortak Pazarı" düşüncesi beklemededir. Cumhuriyetlerden her biri BDT'ye girişin beklenen sonuçları vermediğinin bilincindedir. Moskova'nın yardımları kaybedilmiş ve fiyatların serbest bırakılmasıyla, ekonomik durumları ağırlaşmıştır. Ayrıca, Tacikistan olayları verileri karıştırmaktadır ve diğer dört cumhuriyet, Rusya'nın yardımıyla İslam köktencilikinin yayılmasını önlemek için bu ülkede düzeni ayakta tutmak telaşındadırlar. Bugünkü durumda, Orta Asya Ortak Pazarı daha çok fakirliğin ortak pazarı olacaktır.

Ekonomik görüşler ulusal çıkarın belirlenmesinin tek ölçütü olamaz. Başında başkanıyla Kazakistan, bölgesel çatışmalarda tarafsız olmayı istemektedir. Fakat, zamanında Afganistan'daki komünist rejimi desteklediği gibi bugün de Tacikistan'ın tarafında yer almaktadır. Eğer ayrılıkçı hareketler birçok Kazak'ın yaşadığı Çin'in Sincan bölgesine yayılmaya başlarsa, Çin'le olan etnik ve dini sorunların Kazakistan'ın politikasını etkileyeceği varsayımını dışlayamayız.

Kazakistan, dünyanın bu bölgesinde kurulan ya da oluşmaya başlayan yeni siyasal düzenlemeler ve örgütlenmeler karşısında tutumunu belirlemek zorundadır: yeni Türkistan, Türk Devletleri Birliği, (İran yanlısı) Hazar Denizi Örgütü, İslam Devletleriyle Ekonomik İşbirliği Örgütü, Suudi Arabistan'ın egemen olduğu İslam Konferansı Örgütü ve tabii ki BDT.

N. Nazarbayev'in son açıklamaları bilinen nedenlerden dolayı Rusya ile bağıni koparmayacağını açıkça belirtmektedir. Nazarbayev yeni bir

birlik çerçevesinde BDT'nin güçlenmesini istemektedir ve bu durumda gözlemciler onun B. Yeltsin'den daha önemli bir rol oynayacağını söylemektedir. Bu konuda kimi Rus gazeteleri, biraz da alaylı bir dille, şöyle bir başlık atmışlardı: "N. Nazarbayev SSCB'nin yeni başkanı mı?"

Siyasal ve ekonomik görüşlerin Rusya ile bağların güçlendirilmesini zorunlu kılmasının yanında, Kazakistan Orta Asya'da kendini hissettiren Türkiye ile de ilişkilerini geliştirmektedir. Bu bölge Türkiye, İran ve Pakistan arasında barışçı bir karşılaşma alanı olmuştur. Son iki devletin daha çok dini etkinlik görüşleri vardır. Fakat, Tacikistan dışında, Orta Asya'nın diğer cumhuriyetleri Türkiye etkisindedirler. Rejiminin laik özelliğini beğenmekte, sorunlarını çözmek için pek güvenmeseler de ekonomik dayanışmasından etkilenmektedirler. Bu açıdan, Batılı ülkeler daha çok revaçtadır.

Sorunun anahtarı Kazakistan'ın etnik doğasıdır. Kazakistan Asya ile Avrupa arasında dengede durmaktadır ve N. Nazarbayev bu dengeyi bozmak istememekte, aksine bunu daha güçlü kılmaya çalışmaktadır. Orta Asya cumhuriyetlerinin ekonomik durumlarıyla ilgili belirsizlikler dikkate alındığında bölgenin geleceği konusunda bir tanı yapmak için henüz erkendir. Ayrıca, bu olgu bugünkü durumda Rusya'daki olayların gelişimine doğrudan bağlıdır. SSCB'nin dağılmasıyla bölgenin tümü için birçok tehlike yaratabilecek karışıklıklar dönemine girildiğinden emin olabiliriz. Güvenlik düzleminde, Kazakistan Orta Asya'da, hatta tüm Asya'da Rusya'nın en önemli müttefiki rolüne soyunmuş görünmektedir.

Bugün Kazakistan, olumsuz öğelerin, örneğin eski sistemin sürmesinin, özellikle doğal kaynaklar potansiyeli gibi olumlu yönlerine üstün geldiği bir durumdadır. Kazak yorumcuların da dahil olduğu gözlemciler göre, kesin bir tanı şimdilik olanaksızdır. Gerçekçi bir bakış, kötümser bir senaryoyla –üretimin hızla düşüşü, etnik karışıklıklar, dış borcun artması– iyimser bir senaryo arasında –N. Nazarbayev'in 20 yıllık planının gerçekleşmesi– ilk iki senaryonun arasında duran üçüncü bir senaryoyu göz önüne getirmeyi dayatmaktadır. Buna göre, Kazakistan uzun bir dönem için hammadde ve tarımsal ürünler satıcısı olacaktır. Kredi, yardım ve yabancı yatırımların elde edilmesi için diğer cumhuriyetlerle yapılan rekabet bağlamında, ticaret hadleri giderek bozulmakta ve dış borç devam etmektedir. Ekonomi durgun kalmakta ya da yavaş gelişmektedir. Ülkedeki durum, Rusya ve komşularının yaşayacakları gelişmelere bağlı olacaktır.

İran'ın Bölgesel Ekonomi Politikasının Yeni Yönelimleri

Feridun Hâvend

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ, 1979 Devrimi'nin o büyük, Mesihçi iddialarından vazgeçmiş gibi görünüyor. Bu "normalleşme" kendini, teokratik iktidarın adım adım ve karşı konulmaz biçimde İran toplumunda ve uluslararası sahnede meydana gelen değişikliklere uyum sağlaması biçiminde ortaya koyuyor. İçeride, "Şii meşruiyeti"nin¹ bunalımı, devrimci projenin aşınması ve sivil toplumun ortaya çıkması karşısında, dini arınma söyleminin retoriği her geçen gün biraz daha çökmekte. Dışarıda ise, İslami rejim, iki kutuplu dünyanın çöküşü sonucu ortaya çıkan yeni verilerle karşı karşıya gelmektedir.² Bu gelişimler, İslami diplomasiyi, kurucu dogmalarını dünya ortamının alabildiğine oynak gerçekleriyle bağdaştırmak amacıyla pek ince ve ustalık isteyen bir çaba harcamaya mahkûm etmektedir. Bu uyum, başka alanlarda olduğu gibi, İran'ın bölgesel ekonomik işbirliği politikasının evriminde de kendini göstermektedir.

İslam'ın Bölgesel Bütünleşmeler Konusundaki Yaklaşımı

İslam Cumhuriyeti, teokratik bir siyasal sistemdir ve işleyişi, Kutsal Kitap'ın ve yanılmaz İmamlar geleneğinin gerektirdiği tüm koşulları bir arada toplayan bir mollaya ya da mollalara tevdi edilmiş bir iktidar

1. Roy, O., "Asie Centrale: de l'empire aux Etats-Nations", *Politique Internationale*, no: 56, Yaz 1992, ss. 355-62.

2. Celili, M. R., "L'Iran sans l'URSS", *Politique Internationale*, no: 56, Yaz 1992, ss. 363-72.

üzerine kuruludur (Anayasanın ikinci ve beşinci maddeleri). Sistem, dış politika konusundaki stratejisini "İslami değerler, tüm müslümanlara karşı kardeşçe bir taahhüt ve dünyadaki tüm yoksul ve ezilenlerin kayıtsız şartsız korunup desteklenmesi temeli üzerinde" geliştirir (Madde 3, paragraf 6).

Bu ilkeler, aynı zamanda, İslam devriminin "uluslararası işbirliği"ni nasıl algıladığını da belirlemektedir. Bu işbirliği, ancak ve ancak Dar-ül İslam'da uygulanır ve amacı da müminler cemaatini, yani ümmeti yeniden kurmaktır. Kur'an da zaten "Bu cemaat, sizin cemaatiniz, birdir ve tektir ve ben sizin Rabbinizim, bana tapının" demiyor mu? Bu ayete dayanan İran anayasası da şöyle der: "Bütün müslümanlar tek bir cemaat oluşturur ve İslam Cumhuriyeti hükümeti genel politikasını İslam uluslarının birlik ve ittifakı temeline dayandırmalı, İslam dünyasının politik, ekonomik ve kültürel işbirliğinin gerçekleştirilmesi amacı doğrultusunda kesintisiz çaba harcamalıdır" (Madde 11). Görüldüğü üzere, izlenen hedef müslüman ulus-devletlerin birleşik bir toplam içinde geniş bir biçimde bütünleşmesine yönelmektir. Ancak, bu "Müslüman Birleşik Devletleri"ne ulaşmadan önce, aşılması, geçilmesi gereken ara aşamalar yaşanacak ve öncelikle de, ekonomik açıdan, ulusal pazarların serbest değişim ya da gümrük birliği bölgeleri içinde gruplandırılması gerekecektir.

İslam Cumhuriyeti'nin Kurucu Babaları, İslam dünyası içinde ekonomik bütünleşmeye ilişkin somut sorunları artık ele almaz oldular. İran Anayasası da, ulusal ekonomiye, "ülkeyi kendine yeterlilik yolunda ilerletme ve üçüncü ülkeler karşısında bağımlılığa sürüklenmeyi önleme" görevini yüklemektedir (Madde 43, paragraf 16). Uluslararası ekonomik ilişkilerde kendine yeterli olma görüşü, uluslararası işbölümüne ilişkin olarak her türlü katılımı fiilen reddetmek demektir. 1970'li yılların sonundaki İran koşullarında İslam devriminin ekonomik doktrini, ilginç bir biçimde Marksizan-Üçüncü Dünyacı akımların öngördüğü yaklaşıma çok benziyordu. Bu içe dönüş eğilimi, devrim sonrası çalkantıların ve Irak'la yapılan savaşın (1980-88) etkisiyle daha da güçlenecektir.

Aslında, Devrimci Şiiiliğin kuramcıları bir İslam Ortak Pazarı çerçevesinde İran için ayrıcalıklı ekonomik ortaklara sahip olmayı ilke olarak reddetmemektedirler. Ne var ki, böyle bir pazarın işleyişi yalnızca ekonomik etkililik ölçütlerine değil, aynı zamanda ve özellikle dinsel kurallara da uygun olmalıdır. Bir başka deyişle, bu pazarın işleyişi, alkol, faiz, vb. haram mal ve hizmetlerin üretimini, dağıtımını ve tüketimi-

mini yasaklayan dinsel kurallara kesin saygı esasına dayanmalıdır.³ Humeynici dış politika bu temel ölçütlere bir de uluslararası ilişkilere İslamcı yaklaşımın yarattığı siyasal hedeflerin göz önünde bulundurulması ilkesini eklemektedir. Bu bakış içinde, İran'ın herhangi bir bölgesel bütünleşmeye katılması, yakın komşu ülkelerde başka "gerçek müslüman rejimler" in ortaya çıkmasına bağlıdır ki bu da, İran İslam Cumhuriyeti'nin uyguladığı devrim ihraç etme stratejisinin başarısı ile mümkündür. Bilindiği üzere bu strateji başarısızlığa uğramıştır ve birlikte sürüklediği dogmalar da onunla birlikte çekim güçlerini yitirmişlerdir. Devrimci heyecanın yavaş yavaş aşınması, İslam Cumhuriyeti'nin uluslararası politikasında giderek bir pragmatizmin ortaya çıkması, İran'ı çevreleyen bölgelerde meydana gelen altüst oluşlar gibi pek çok gelişme, İran diplomasisinin bölgesel işbirliği konusunda daha klasik yaklaşımlara, özellikle monarşi döneminden kalan yaklaşıma dönmelerini açıklayıcı niteliktedir. Bir başka deyişle, İran'ın bölgesel bütünleşme konusundaki yeni yaklaşımı, İslam devriminin "cemaatçiliğine" yön veren doktrin ilkelerinden her geçen gün biraz daha uzaklaşmaktadır.

İran Diplomasisinin Bölgeci Atılımı

İslam Cumhuriyeti'nin kurulması öncesinde İran, Türkiye ve Pakistan ile birlikte Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Örgütü (RCD) içinde yer alıyordu. 1964 yılında o zamanki CENTO ile yakın bağlantı içinde kurulan bu kuruluşun uzun vadeli amacı, bir serbest değişim bölgesi meydana getirmektir. Ne var ki, gelişmekte olan bölgelerde kurulan bölgesel ekonomik örgütlerin çoğunda olduğu gibi, RCD de hiçbir zaman üyeleri arasında ekonomik ilişkileri geliştirecek gerçek bir kurum konumuna yükselmedi.

70'li yılların sonunda bölgede meydana gelen değişimler, öncelikle de İran'da İslam Cumhuriyeti'nin kurulması sonucu ortaya çıkan gelişmeler, RCD'yi felç etti. Bu durum, 1985'teki isim değişikliğine karşın (Ekonomik İşbirliği Örgütü - ECO), içinde bulunduğumuz onyıllın başlarına kadar devam etti. Kurucu üç ülkenin temel siyasal ve stratejik yönelimleri birbirinden bunca farklı iken, gelişmenin başka türlü olması mümkün müydü?

Peki, bu koşullar altında, 80'li yıllar boyunca İran'ın komşularıyla

3. *Siyaset Harici* (Farsça), Siyasal ve Uluslararası İncelemeler Bürosu, Ocak-Mart 1987, no: 1.

ve özellikle de Türkiye ile olan ticari alışverişinin baş döndürücü artışı nasıl açıklanabilir? Gerçekten, İslam Devrimi öncesi son derece önem-siz olan işlem hacmi, 1983'te 2.5 milyar dolara ulaşmış, 1985'te İran pa-zarı, Türk ihracatının %13'ünü tüketir olmuştur. Gerçi, daha sonra, 1986-87'den itibaren iki ülkenin karşılıklı ticaretinde görece önemli bir düşüş görülecektir, ancak Tahran ve Ankara birbirleri için önemli ticari ortaklar olmayı sürdüreceklerdir.⁴

Dış ticaretteki bu patlama, ilgili ülkelerin bölgesel işbirliğini geliştirme doğrultusundaki iradelerinden kaynaklanan bir gelişme olmaktan uzaktır; gerçekte bu, esas olarak konjonktürel etkenlerden, özellikle de İran-Irak savaşına bağlı nedenlerden kaynaklanmıştır. Ayrıca, devrim sonrasında İran sanayiinin çöküşü ve İslam Cumhuriyeti'nin Batıyla olan ilişkilerinde karşılaştığı güçlükler, İran'ı gereksinim duyduğu bes-sin maddeleri ile mamül malları komşu ülkelere ithal etmeye yönelt-miştir. Dolayısıyla, denebilir ki, Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne üye ül-keler arasında ticaret hacminde görülen büyümeye karşın, 80'li yılların sonuna kadar, can çekişmekte olan bu örgütün yeniden etkinlik kazana-cağı yönünde hiçbir emare ortalıkta görünmemektedir.

Buna karşılık, 90'lı yılların başı, İran İslam Cumhuriyeti'nin dış po-litikasında bölgesel boyutun çarpıcı bir biçimde güçlenmesine tanık ol-du. Bu dönüm noktası, ulusal, bölgesel ve uluslararası nitelikteki etken-lerin bir bileşkesiyle açıklanabilir:

– *Ulusal düzeye*, Tahran'ın bölgesel işbirliğinden yana olan bugün-kü söylemi, İslam Cumhuriyeti'nin "pragmatik" kanadının İran-Irak sa-vasından sonra uygulamaya koyduğu yeni ekonomik yönelim çerçeve-sinde yer alır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1988-92) dile ge-tirilen bu İran NEP'i, genel çizgileriyle, uluslararası ekonomi kuruluşla-rının 80'li yılların başından beri geliştirmekte olan ülkelere öneredigile-ri liberal tezlerden esinlenmektedir. Plan, bir "ekonominin yeniden den-geye kavuşturulması = Taadili Ektesadi" politikası eşliğinde uygulan-a-caktır; bu politikanın temel eksenlerini oluşturan önlemler ve düzenle-meler makro ekonomik dengelerin yeniden kurulması, kamu iktisadi te-şekküllerinin özelleştirilmesi, özel yatırımların liberalleştirilmesi, ger-çek fiyatlara dönüş, vb., IMF'nin yapısal uyum politikalarının mantığı-na boyun eğmektedir. Türkiye'de, daha düşük bir ölçüde olmak üzere de Pakistan'da uygulanmakta olan liberal ekonomik reformlara yakla-

4. 1990 yılı itibariyle Türkiye, İran'ın petrol dışı ihracatında üçüncü en büyük pazarı oluşturmaktadır.

şan bu "Taadil" stratejisinin, uzun vadede üçlü bir işbirliğini kolaylaştırması beklenebilir.

Planın hedefleri arasında, trajik biçimde enerji ürünlerine bağımlı olan İran ihracatının çeşitlendirilmesi yer almaktadır. "Geleneksel" ve mamül mallar akışını bir araya getiren "petrol dışı ihracat"ın geliştirilmesi, İran kamuoyu için ulusal bir haysiyet sorunu halini almıştır.⁵ Oysa, bu hedefe ulaşmak için, İran'ın sadece sanayileşmiş ülkelerin pazarlarına girmesi yetmez; bu yüzyılın başında ihracatının önemli bir parçasını oluşturan pazarları yeniden ele geçirmek için yola çıkmak durumundadır: Osmanlı İmparatorluğu, Kafkasya, Orta Asya ve İngiliz Hindistanı. Bu alanlar, İran'ın bölgesel işbirliği stratejisinin bugün öncelik tanıdığı eylem alanları ile örtüşmektedir.

– *Bölgesel düzeyde*, pek çok etken İran'ın yeni dış politikasına derinden damgasını vurmuştur.

SSCB'nin dağılması sonucu bölgenin yapısında meydana gelen altüst oluşlar bu etkenlerdendir. Bu büyük dönemeç İslam Cumhuriyeti yöneticilerini şaşkınlığa uğratmıştır. Gerçekten de, Arap dünyasına yönelik etkinliklerine öncelik tanımayı sürdüren İranlı yöneticiler, Sovyetler Birliği'nin yıkıntıları üzerinde bir Kafkasya'nın ve bir Orta Asya'nın yükselişi gibi çok büyük olayları aylar boyunca fark edemediler ve önemsemediler. Oysa bu iki jeostratejik alan, İran'ın uluslararası yelpazedeki konumunu temelden değiştirmekte ve Asya ile tarihsel bağlarını yeniden kurmaktaydı.

Öte yandan, Asya'nın ekonomik dinamizmi, İslam Cumhuriyeti stratejistlerinin gözünü kamaştırmışa benzemektedir. Yabancı sermayeye açık bir pazar ekonomisini benimsemekle İran, endüstriyel büyüme ve ekonomik kalkınma konularında Yeni Sanayileşmiş Ülkeler'in (NIC) deneyimlerinden yararlanma arzusunu açıkça ortaya koymuştur. Birleşmiş Milletler'in Asya Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu Bakanlar Konferansı'nın Haziran 1992'de Tahran'da yapılan toplantısında İran, Asya'da ekonomik işbirliği sürecinde "daha etkin bir rol üstlenmeye hazır" olduğunu belirtmişti. Aslında Orta Asya ile yeniden buluşmak, İran'a "İpek Yolu"nun modern versiyonu ile yeniden bağlantı kurma olanağını verecektir. İran, Pasifik'in dinamik bölgesi ile eko-

5. Birinci plana göre, petrol ve gaz dışındaki ihracat gelirleri toplamı, 1988-93 arasında, 9 milyarı sınai mallardan gelmek üzere, 18 milyar dolara yükselecektir. Oysa, 1990'da İran, sadece 1 milyar 200 milyon dolar tutarında enerji dışı ürün ihraç edebilmiştir. Sınai ürünler ihracatının değeri ise sadece 150 milyon dolara ulaşabilmiştir!

nomik bağlarını artırmakta, bu kaynaktan gelecek yabancı yatırımları özendirmeye çalışmaktadır. Asya Kalkınma Bankası yakında kapılarını İran'a ve bu arada genç Orta Asya cumhuriyetlerine açabilecektir. Buna karşılık, Japonya ve Yeni Sanayileşmiş Ülkeler de, Kafkasya ve Orta Asya bölgelerine girmelerini kolaylaştırmak amacıyla İran'la işbirliğine güvenmektedirler. Geriye kalan tek sorun, İslam Cumhuriyeti'nin, kendi teokratik yaklaşımları ile Asya'nın yeni doğan ekonomilerinin dinamizmini nasıl barıştırabileceğidir.

– *Uluslararası düzeyde*, İran, bütün kıtalar üzerinde hüküm süren "bölgeci" dalgaya karşı çok zor direnebilecektir. Gerçekten de, günümüzde, adına "ticari bloklar" denilen bölgesel ticari değişim kuşakları baş döndürücü bir hızla çoğalmaktadır: On Beşler Avrupası'nın birliğe doğru ilerleyişi, Avrupa Ekonomik Alanı'nın kurulması, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Meksika'yı bir araya getiren Kuzey Amerika Serbest Değişim Anlaşması'nın (NAFTA) ortaya çıkışı, ASEAN'ın altı üyesini bir araya getiren Asian Free Trade Area'nın (AFTA) doğuşu, dünyanın gelişmekte olan hemen her yerinde bölgesel bütünleşme örgütlerinin kurulması veya varolanların yeniden etkinlik ve canlılık kazanması (Güney Amerika'da Mercosur, Basra Körfezi'nde CGC, Kuzey Afrika'da UMA, vb.)... Uluslararası değişimin böylesine bölgeselleştiği bir ortamda hiçbir ülke tek başına kalma riskini göze alamaz.

İranlılar da, kendi yönlerinden, tercih edecekleri değişim bölgeleri arayışına giriştiler. 1980'li yılların deneyimi, "devrimci cemaatçilik" rüyalarını ortadan kaldırmıştı. Bu deneyim onlara ayrıcalıklı ortaklarını Arap dünyasında bulamayacaklarını öğretmişti. Bu durumda onların içinde yer alacağı "doğal bölge", ancak ve ancak Ekonomik İşbirliği Örgütü kurucularını, Kafkasya ve Orta Asya'nın bağımsızlığına yeni kavuşan ülkelerini ve daha sonra da Afganistan'ı içeren bölge olabilir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması, Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün birdenbire uyanışına damgasını vurdu. Eski SSCB'nin müslüman cumhuriyetleri ile hızlı, çokyanlı ve ikili bir işbirliğinin temellerini atan Tahran, daha Ocak 1992'de, bir "İslam Ortak Pazarı" kurmak amacıyla bu ülkelerin Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne katılmasını önerdi.⁶ "İslam Ortak Pazarı" kavramına atfedilen bu yeni anlamın devrim sonrası'nın Humeynici militanlığı ile pek bir yakınlığı olmadığı açıktır. Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün Şubat 1992'de Tahran'da yapılan ilk zirve toplantısı, örgütün kurucusu olan ülkeleri, üç yeni üyeyi (Azerbaycan, Özbekis-

tan, Türkmenistan) ve üç gözlemciyi bir araya getirdi. Bu zirve sırasında İslam Cumhuriyeti, bir kez daha ve ısrarla örgütün "250 milyon nüfusu ve 4 milyon kilometrekarelik yüzölçümü ile büyük bir İslam pazarı" haline gelmesi dileğinde bulundu.

İslam Cumhuriyeti'nin bu bölgeci heyecanı, Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkelere de yöneliktir. Bu ülkelerin (İran, Azerbaycan, Rusya, Kazakistan, Türkmenistan) uzmanları 1992 Eylül ayı sonunda bir araya gelerek İran'ın bir "Hazar Denizi İşbirliği Konseyi" kurulması yönündeki önerisini inceleyeceklerdi.

Bölgesel İşbirliğinin Tökezlemesi

Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün yeniden canlandırılması, yalnızca devletler arasındaki rekabet oyununun bir sonucu değildir. Bu, aynı zamanda bölgenin zinde güçlerinin derin özlemlerine de karşılık verir. Gerçekten de, ulusal pazarın dar çerçevesini aşmanın, geniş bir bölgesel pazar ortamında yarışabilecek yetenekte işletmeler yaratmanın ve böylece uluslararası rekabetin kurallarına uymaya hazırlanmanın en etkili aracı bu değil midir? Aynı kültürel mirası paylaşan halklar arasında bağ kurmanın olmazsa olmaz koşulu bu değil midir? Ancak, dünyanın bu parçası üzerinde bölgesel bütünleşme sürecinin alabildiğine karmaşık olacağı ortadadır. Gerçekten bu süreç, ekonomik ve siyasi nitelikte pek çok engelle karşılaşmaktadır:

– *Ekonomik nitelikli engeller:* Eski RCD gibi Ekonomik İşbirliği Örgütü de, üye ülkeler arasında ticari alışverişi geliştirmeyi, bunun için de tarifeli ya da tarifersiz gümrük duvarlarını aşağıya çekmeyi ve yine bu anlamda ulaşım ve telekomünikasyon alanlarındaki ortak altyapıları iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Ne var ki, ticaretin liberalleştirilmesi, ilgili ekonomilerin birbirini bütünleyici olmamaları engeli ile karşılaşmaktadır. Gerçekten de, Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün kurucu üyesi olan ülkelerin hepsi, emek yoğun bir üretimle hemen hemen aynı mamül malları üretmektedirler. Bu ülkeler arasındaki mal akışı, genellikle kısıtlayıcı uygulamalara konu olmaktadır; İran-Türk ilişkilerinde bu kısıtlamalar özellikle takasın genelleştirilmesi biçiminde kendini göstermektedir.⁷ Öte yandan, ticaretin liberalleştirilmesi alanında alınacak her somut önlem, o ana kadar hep koruma altındaki bir alanda çalışmış

7. Dumont P. ve Georgeon F. (der.), *La Turquie au seuil de l'Europe*, L'Harmattan, Paris, 1991, s. 231.

olan işletmelerin direnişi ile karşılaşma riskini taşımaktadır. Örgütün üç kurucu üyesi arasında en çok İran, ithalatın liberalleştirilmesi karşısında isteksiz görünmektedir. Gerçekten de, birkaç yıldan beri uluslararası pazarlara yönelmiş bulunan Türk ve Pakistanlı firmaların tersine, İran sanayii, sağlam bir biçimde "ithal ikameci" bir stratejiye demir atmış bulunmaktadır. Gerçi, Birinci Beş Yıllık Plan ihracatı geliştirme hedefini bu strateji ile uzlaştırma yönünde adım atılmasını öngörmüştür, ancak sanayi temelde ithal ikameci özelliğini korumaktadır. İslami devrimin sarsıcı etkileri ile (kadro ve sermaye kaçıışı, altyapıların yıkılması, büyük teknolojik gecikme, vb...) birdenbire burun buruna gelen İran işletmeleri, bir serbest değişim bölgesi çerçevesinde rekabete girmeye hazır görünmemektedirler.

Ekonomik İşbirliği Örgütü içinde birbirini tamamlayıcılığın bulunmaması, ekonomileriyle olduğu kadar ulaşım ve telekomünikasyon altyapıları ile de Sovyetler içindeki işbölümü esaslarına göre yapılandırılmış bulunan yeni devletlerin katılması ile daha da büyük bir önem kazanmıştır. İran İslam Cumhuriyeti, bu devletlerle olan ekonomik bağlarının sıkılaştırılmasına yine de büyük önem verir görünmektedir: Türkmenistan doğalgazını Avrupa'ya iletmek amacıyla bir doğalgaz boru hattı kurulması için yapılan İran-Türkmenistan anlaşması, 1990 Hazi-ran depremiyle yıkıma uğrayan İran bölgelerinin yeniden imar ve inşasına Azerbaycan Cumhuriyeti'nin katılması, Nahçıvan'a İran tarafından elektrik verilmesi, vb... Ne var ki, İran'ın ekonomik kapasiteleri hesaba katılınca, onun bu yeni komşularıyla olan işbirliği giderek daha yoğun biçimde enerji alanları üzerinde odaklaşmaktadır. İki taraf arasında şimdiye kadar yirmi civarında petrol ya da doğalgaz anlaşması imzalanmış bulunmaktadır. Tahran, 1-2 Eylül 1992 tarihlerinde, İran'la Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri arasında enerji işbirliğini geliştirmenin yolları üzerinde, konunun uzmanlarının katılımıyla bir konferans düzenlemiştir. Bu ve benzeri girişimler, İran'a, bu yeni enerji üreticisi ülkelerle tüketici ülkeler arasında bir köprü rolü oynama olanağı verebilecektir. İran İslam Cumhuriyeti ayrıca OPEC bünyesinde de bu yeni cumhuriyetlerin sözcüsü olarak ortaya çıkmak istemektedir.

Burada, karşımıza sorulması gereken bir soru çıkıyor: Petrol ihracatı kendisi için bir ölüm-kalım meselesi oluşturan İran'ın, uluslararası enerji ürünleri pazarında yeni rakiplerin ortaya çıkışını kolaylaştırmakta bir çıkarı olabilir mi? Apaçık ortadadır ki, bu alanda, siyasal gerekçeler, dar anlamda ekonomik görüşler karşısında hiç tartışmasız biçimde öncelik kazanmaktadır.

Siyasal nitelikli engeller: Genişletilmiş versiyonu ile Ekonomik İşbirliği Örgütü, gergin bir çevre içinde yeni bir aşamaya girmektedir. Yeni üyeler, çoğu kez yapay siyasal birimlerdir; sınırları ve etnik bileşimleri de az çok belirsizdir. Bu devletlerle olan ilişkilerinde İran diplomasisi teokrasiden gelen hantallıkları tarafından ciddi biçimde engellenmektedir.

Örgütün kurucu üyelerinin aralarında da önemli gerilimler ve uyuşmazlıklar vardır. İran ve Pakistan, Afganistan'daki çeşitli hizipler arasındaki çatışmalara, örneğin Farsdillileri Paştunlar'la karşı karşıya getiren çatışmaya sürüklenme riski altındadırlar. Bununla birlikte, örgütün geleceği, esas olarak İran ile Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişimine bağlıdır. Kafkasya ve Orta Asya halkları ile etnik ve kültürel yakınlıkları olan iki tarihsel güç olarak bu iki ülke, bölgenin yeniden biçimlenişinin geleceğini kalıcı olarak etkileme yetisine sahiptir. Oysa, bugünkü durum veri olarak alındığında, İslami İran ile laik Türkiye, zaman zaman sakinleşse de kalıcı olan bir gerilim ilişkisine yerleşmiş görünmektedirler. Çok canlı bir rekabet bu iki ülkeyi Orta Asya'da ve Kafkasya'da karşı karşıya getirmektedir ve 1991 ile 1992 arasında meydana gelen küçük boyutlu olaylar, her iki tarafta da şiddetli basın kampanyalarına yol açan diplomatik olaylara dönüşmüştür. Son aylarda Ankara birçok kez İran'ı, Türkiye'de güvenlik güçlerine karşı saldırılar düzenleyen PKK'nın Kürt isyancılarına topraklarını kullandırmakla suçlamıştır. Buna karşılık Tahran, Türk makamlarının İslam Cumhuriyeti'ne muhalif bir silahlı direniş örgütü olan Halkın Mücahitleri'ne verdiği varsaydığı desteği kınamaktan geri durmamaktadır.

Bununla birlikte, gerek İran, gerek Türkiye, bölgede gerilimlerin yükselmesi durumunda ortaya çıkabilecek olan hesaplanamaz sonuçlardan çekinir görünmektedir. Bunun sonucu olarak da, çatışma odaklarını ellerinden geldiğince etkisizleştirmek için açık biçimde siyasal irade göstermektedirler. Bu çerçevede, Türk İçişleri Bakanı İsmet Sezgin'in 12-15 Eylül 1992 tarihlerinde Tahran'a yaptığı bir ziyaret sonunda, iki ülke, "terörizme karşı mücadelede işbirliği yapmak" ve özellikle de "her iki ülkenin muhalif gruplarının ötekinin toprağını kullanarak komşu ülkede hükümet karşıtı eylemlere girişmesini önlemek" amacıyla bir anlaşma protokolü imzalamışlardır. Bu yumuşama bölgesel işbirliğinde gerçek bir başlangıcın işareti midir? Bu anlaşmanın böyle bir işbirliğini beraberinde getireceğine inanmak hayli güçtür.

Türkdilli Cumhuriyetlerin Dünya Ekonomisine Katılmaları ve Türkiye'nin Rolü

Deniz Akagül

SSCB'NİN dağılmasına ve onun yerine BDT'nin kurulmasına yol açan merkezkaç hareketlerin ortaya çıkmasından bu yana, bağımsızlığına kavuşan öteki eski Sovyet cumhuriyetleri gibi Türkdilli cumhuriyetler de dünya ekonomisi ile bütünleşmeye çalışıyorlar. Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi belli başlı uluslararası kurumlara katılım için başvuruları,¹ bu bütünleşme çabasının tanığıdır. Bu çabalar bazen Kazakistan'ın Avrupa Topluluğu'na katılım başvurusunda olduğu gibi Batılı gözlemcileri şaşırtacak kadar ileri gidebiliyor.² Bununla birlikte, kurumsal bütünleşmenin gerçekleşir gibi olduğu bir aşamada, uluslararası ekonomik alışverişe katılma kısa ve orta vadede daha az kesin bir görüntü veriyor; bunun da nedeni, yetmiş yıllık Sovyet

1. Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın ocak ayındaki başvurularından sonra, Türkmenistan ve Özbekistan da 26 Şubat ve 3 Mart 1992'de başvurularını yapacaklardır. Kırgızistan'ın başvurusu 8 Mayıs 1992'de, Kazakistan'ınki 15 Temmuz'da, Azerbaycan'ınki 18 Eylül'de, Özbekistan'ınki 21 Eylül'de, Türkmenistan'ınki de 22 Eylül'de kabul edilecektir. Bkz. IMF, *Economic Reviews* Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan. Washington D.C., Mayıs 1992 ve *Bulletin du FMI*.

2. 1992 Şubatı'nda, Avrupa Topluluğu Komisyonu Dış İlişkiler Komiseri Frans Andriessen'in Kazakistan'a yaptığı ziyaret sırasında, Başkan Nazarbayev ülkesinin Avrupa Topluluğu'na katılmayı arzuladığını söylemekteydi. Roma Anlaşması'na göre sadece coğrafi olarak Avrupa kıtası üzerinde yer alan ülkelerin Topluluğa üye olabileceğini anımsatan Andriessen, böyle bir talebin kabul edilemez olduğu yanıtını vermiştir. Bkz. The Economist Intelligence Unit, *Commonwealth of Independent States, Country Report*, no: 1, 1992, s. 94.

planlı ekonomisinin ördüğü karşılıklı bağımlılık ilişkileridir.³ Gerçekten de, SSCB'nin siyasal düzlemde dağılmış olduğu ne kadar açıksa, Sovyet döneminden miras kalan üretim yapılarının her türlü bağımsızlaşma eğilimlerine karşı direniş gösterdiği de o kadar gerçektir. Öte yandan, alışverişte herkesin kendi ticaret hadlerini gözettiği bir fiyat savaşının yarattığı karışıklıklar, piyasa ekonomisine geçişin sarsıntıları tarafından daha da derinleştirilmektedir.

Merkezi Sovyet iktidarının, Orta Asya cumhuriyetlerini Üçüncü Dünya ülkelerine örnek oluşturacak başarılı bir model olarak sunmak istemiş olmasına karşın, bu cumhuriyetler geri kalmış ülke konumunu sürdürmüşlerdir. Kişi başına ulusal gelir buralarda eski Sovyetler Birliği ortalamasının altında olduğu gibi, büyüme de daha yavaştır. Bu bölgelerde kişi başına düşen gelir ortalaması 1970'te SSCB ortalamasının dörtte üçüne karşılık gelirken, 1990'da üçte ikinin altına düşmüştür. Kalkınmadaki bu farklılık üretim yapılarıncı da doğrulanmaktadır: İstihdamın sektörlere göre dağılımının ve bir ölçüde gelir dağılımının da gösterdiği gibi tarım sektörü Kazakistan dışında her yerde çok açık biçimde egemendir (Bkz. Ek 1).

Böyle bir durum, bugüne kadar, bütçe aktarmaları yolu ile bu cumhuriyetlerin bir bütün olarak Sovyet kalkınmasının getirilerine katılması sayesinde kısmen de olsa telafi edilmiştir. Nitekim, kimi gözlemciler, geri kalmış üretim yapıları ile bir bütün olarak tatmin edici olan yaşam düzeyi arasındaki ikiliğe dikkati çekmişlerdir.⁴ Bununla birlikte, merkezi iktidar tarafından dayatılan üretimde uzmanlaşma, başlangıçta öngörülen ekonomik bütünleşmeyi katı dış baskılarla bir arada giden bir bağımlılığa dönüştürmüştür.⁵ Böylece bu cumhuriyetler bugün, bağımsızlıklarını, geri kalmış üretim yapıları ve eski Sovyetler Birli-

3. İleri derecede bir bölgesel bütünleşmeyi hedefleyen AT ülkelerinin seçtiği yolun tersine, iç alışverişi serbest bırakmayan BDT üyesi ülkelerin ekonomileri önemli ölçüde birbirine bağımlıdır. Eski Sovyetler Birliği içinde gerçekleşen iç ticaret, bu ülkelerin dış dünya ile yaptıkları ticaretin ortalama %71,8'ine denk düşerken, aynı oran AET için %59,2, Kanada için %44,1'dir. Bkz. IMF, *Common issues and interrepublic relations in the former USSR*, Economic Review, Washington D.C., Nisan 1992.

4. Bkz. Marie-Agnès Crosnier ve Michèle Khan, "Développement et dépendance économique de l'Asie centrale soviétique: I- Le dualisme du développement", *Courrier des pays de l'Est*, Paris, no: 276, Eylül 1983, ss. 3-51.

5. Bkz. Hervé Gicquiau, "Développement et dépendance économique de l'Asie centrale soviétique: II- Complémentarité et dépendances à l'égard de l'URSS", *Courrier des pays de l'Est*, Paris, no: 277, ss. 3-34.

ği'nden devraldıkları sınırlamalarla, fakat bunun karşılığı olması gereken mali katkılardan yararlanmaksızın sağlamak zorunda kalmışlardır. ⁶

1. Uzmanlaşma ve Uluslararası İşbölümüne Katılma

Dış ticarete ilişkin veriler, bu cumhuriyetlerin ekonomilerinin eski Sovyetler Birliği'nin kalkınmış cumhuriyetleri karşısında bağımlı bir konumda bulunduklarını gösteriyor. Gerçekten de, %34.2 (Kazakistan) ile %45.6 (Kırgızistan) arasında değişen ve eski SSCB'nin bütünü için %29.4 olan ortalamanın oldukça üstünde bulunan dışa açılma oranının yüksekliği, dünya ticareti ile bütünleşmenin kolay olacağı kanısına yol açmamalıdır. Genel ortalamaya olan mesafe, öteki cumhuriyetlerle olan alışveriş açısından daha da büyümekte, buna karşılık dış dünya ile olan ilişkilerin oranı bu rakamın altına düşmektedir (Bkz. Ek 1 ve 5). 1990'da, örneğin, ihracatlarının %90'ını, ithalatlarının %80'ini Sovyetler Birliği içinde gerçekleştiren bu cumhuriyetlerin kendi aralarındaki ticaretin oranı, Rusya ve öteki cumhuriyetlerle gerçekleştirdikleri ticarete göre çok gerilerdeydi. Örnek olarak vermek gerekirse, Kazakistan'ın SSCB ile gerçekleştirdiği ticarete Türkdilli cumhuriyetlerin paylarının toplamı ithalat için %9.9, ihracat için %27.5 iken, bu oranlar Rusya Cumhuriyeti için sırasıyla %50.6 ve %63.4 olarak gerçekleşmekteydi (Bkz. Ek 2).

Dış ticarete ortaya çıkan bu coğrafi yoğunlaşma, merkezi planlama ile bu cumhuriyetlere dayatılan uzmanlaşmayla birleşir. Bu merkezi planlama, demir-çelik, kimya, enerji gibi ilk dönüşüm sanayilerini öne çıkarmış, buna karşılık bu ara malların alıcısı durumunda olan diğer sanayileri ihmal etmiştir. Sektörler arası mal akışı hep zayıf kalmış, bunun doğal sonucu ise dış dünya ile olan alışverişlerde ileri derecede bir uzmanlaşma olarak kendini göstermiştir. Bu bakımdan ele alındığında, Rusya'nın egemen konumunu zayıflatmak ve merkezden geçmeksizin cumhuriyetler arasında yatay bağlar kurmak amacıyla 1990 Haziranı'nda imzalanan işbirliği anlaşması gibi, Ağustos 1991 tarihinde Türk-

6. Burada kullandığımız kuramsal çerçeve, 28-29 Ekim 1991'de, CERİ'de düzenlenen "La Turquie et l'aire turque dans la nouvelle configuration régionale et internationale: montée en puissance ou marginalization" başlıklı iki günlük toplantıda sunduğumuz ve "La spécialisation économique des républiques soviétiques turcophones: atout ou handicap dans les rapports entre la Turquie et l'aire turque?" başlıklı bildiriden alınmıştır. Paris, CERİ, 28-29 Ekim 1991.

menistan'ın başkenti Aşkabat'ta kurulan "Ekonomik ve Sosyal Eşgüdüm Sürekli Danışma Konseyi" anlaşması, en azından orta vadede, yapısal engellerle karşı karşıyadır.

Bu yapısal oluşum içinde, cumhuriyetler, esas olarak pamuk, yün, deri, petrol ve maden gibi tarım ürünleri, ham ya da yarı işlenmiş sinai mamuller ihraç etmekte, böylece gelişmiş cumhuriyetlerin daha farklı bir aşamadaki sanayilerini beslemekte, buna karşılık ise mamül mallar gereksinimlerini ithal etmektedirler. Eski Sovyetler Birliği içinde yapılan bir karşılaştırmalı üstünlükler değerlendirmesi özellikle tarım kesiminde, daha düşük bir oranda olmakla birlikte enerji, kimya ve tekstil gibi hafif sanayi dallarında çok ileri derecede bir uzmanlaşmanın varlığını ortaya koymaktadır. Kazakistan ve Özbekistan'ın öncelikle tarımsal üretimde ulaştığı uzmanlaşma derecesi özellikle dikkat çekicidir; ihracatta tarım ürünlerinin payı, eski Sovyetler Birliği ortalamasına göre Kazakistan için dört, Özbekistan için üç kat daha yüksektir (Bkz. Ek 3). Çözümlemeyi daha anlamlı kılmak amacıyla mallar itibariyle yapılan bir ticaret dengeleri dökümü ise, bu iki cumhuriyetin özellikle tarımsal ürünlerde, ayrıca daha düşük bir derecede olmakla birlikte hafif sanayi ürünlerinde çok ileri bir uzmanlaşmaya gitmiş oldukları gözlenmektedir; tarımsal alanda cumhuriyetler arası ticarete gerçekleşen fazlaların %55'i Türkdilli cumhuriyetlerde ortaya çıkmaktadır; buna karşılık bu ülkelerin hafif sanayi fazlaları içindeki payları, toplamın yalnızca %5.5'inden ibarettir.⁷ Pamuk tarımının durumu, çevre üzerindeki yıkım bir yana,⁸ kimilerinin "sömürge tipi tek ürünlü tarım" olarak nitelendiği uzmanlaşmanın Türkdilli cumhuriyetlerde ulaştığı boyutlara acıklı bir örnektir; nitekim, 1989 yılı itibariyle, Türkdilli cumhuriyetler SSCB'nin toplam pamuk ipliği üretiminin %88.6'sı-nı (%61.4'ü tek başına Özbekistan tarafından olmak üzere) gerçekleştirirken, Rusya'da tüketilen pamuklu dokumanın sadece %10.8'ini üretiyorlardı. Oysa hiç pamuk üretmeyen Rusya, pamuklu kumaş üretiminin %71.9'unu gerçekleştir-mekteydi.⁹ İpek gibi, yün gibi öteki doğal ipliklerde de durum buna

7. Hafif sanayideki fazla, esas olarak Azerbaycan tarafından gerçekleştirilmiştir. Kazakistan ise açık vermektedir. Bkz. Centre d'Etudes Prospectives et d'Informations Internationales (CEPII), *La lettre du CEPII*, Paris, no: 98, Ekim 1991.

8. Özbekistan ve Türkmenistan, Aral Gölü'nün kurumasının tehdidi altındadır. Bir zamanlar SSCB'deki dördüncü büyük içdeniz olan bu göl, 1960'tan bu yana hacminin %60'ını kaybetmiş ve su düzeyi 15 metre aşağı düşmüştür. Öyle ki, bir balıkçı limanı olan Aralsk, bugün kıyidan 100 km içerde kalmıştır.

9. Bkz. DEİK, *Türkiye-Sovyet Cumhuriyetleri Ekonomik İlişkileri*, İstanbul, Eylül 1991, ss. 84-85.

benzer özellikler gösterir.¹⁰

Dünyanın geri kalan kısmıyla yapılan ticaretteki uzmanlaşmaya gelince, burada da, bu cumhuriyetlerin ihracatlarının çok sınırlı sayıda maddeden, kısaca petrol, doğalgaz, öteki maden ürünleri ve pamuktan ibaret olduğu gözlenmektedir. 1991 rakamları ile Türkmenistan'ın dış dünyaya ihracatı içinde petrol ve doğalgazın payı %89'u buluyordu; bu oran Kazakistan için %35, Azerbaycan için de %27 idi; buna karşılık, Özbekistan'ın döviz gelirlerinin %84'ü pamuk ihracatından elde ediliyordu.

Türkdilli cumhuriyetlerde üretimin ilk aşamalarında yoğunlaşmanın getirdiği ve onları gelişmekte olan ülkeler sınıfına sokan bu uzmanlaşma, bu ülkelerin uluslararası ticarete görece olarak kolayca katılabileceklerini düşündürülebilir. Gerçekten de, bunların ihraç malları (hammadeler, özellikle de petrol yan ürünleri), sanayileşmiş cumhuriyetlerin ihraç mallarında olduğunun tersine,¹¹ kalite nedeniyle bir rekabet sorunu ile karşılaşmamaktadırlar; ne var ki, ihracat yollarında karşılaşılan darboğazlar, bu kozun etkisini önemli ölçüde azaltmaktadır. Hammadelerini öteki eski Sovyet cumhuriyetlerinin topraklarından geçerek ihraç etmek zorunda kalan bu cumhuriyetlerin çoğu, 1991 ilkbaharında Türkmenistan'la Ukrayna arasında yaşanan uyuşmazlığın da açıkça gösterdiği gibi, pazarlarını çeşitlendirmede ve ticaret hadlerini iyileştirmede büyük zorluklarla karşılaşmaktadırlar.¹² Bu demektir ki, bu cumhuriyetlerin dünya ölçeğinde alışveriş ile bütünleşmesi, ulaştırma altyapılarının geliştirilmesine sıkı biçimde bağlıdır; bu cumhuriyetler, ihraç mallarını doğrudan dünya pazarına ancak gelişmiş bir altyapı ile iletebilir, böylece de öteki cumhuriyetlere olan bağımlılıklarının olum-

10. Koza ve ipekli kumaş üretimine gelince, 1989'da Birlik koza üretiminin %54,8'ini gerçekleştiren Özbekistan, ipekli kumaş üretiminin sadece %8'ini gerçekleştirmekteydi; buna karşılık, hiç koza üretmeyen Rusya, ipekli kumaş üretiminin %51,8'ini gerçekleştiriyordu. Bkz. Jean Radvanyi, *L'URSS: régions et nations*, Paris, Masson, 1990, ss. 247-257.

11. Bkz. Direction des études économiques et financières de la banque Paribas, "Mutations à l'Est: année zéro pour les Républiques soviétiques", *Conjoncture*, Ekim 1991.

12. Sıkı pazarlıklar sonunda Ukrayna, Türkmenistan'dan alacağı doğalgazın bedelini ton başına 800 ruble olarak ödemeyi taahhüt ediyordu. Ne var ki, Ukraynalılar borçlarını ulaşım maliyetini ton başına 770 ruble olarak hesaplayıp ödemeye kalkınca, ton başına 30 ruble olan bu fiyatı liberalleşme öncesinin 167 rublelik fiyatının çok altında bulan Türkmenistan 1 Mart 1991'de doğalgaz satışını durdurmuştur. Bkz. *The Economist Intelligence Unit*, a.g.e., s. 93.

suz etkilerini azaltabilirler. Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın (1985'te Türkiye, İran ve Pakistan tarafından kurulan) Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne üye olmaları gibi, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın 1992'deki Tahran Zirvesi'ne katılmaları da Türkiye ve İran'ın bu cumhuriyetlere sunduğu dünya ticaretine açılma olanaklarından yararlanma isteğinden kaynaklanmıştır.

2. Ödemeler Dengeleri ve Finansman Gereksinimleri

Bu cumhuriyetlerdeki uzmanlaşma, ortaya çıkardığı ticaret hadleri nedeniyle dış ticaret dengesi üzerinde çok ağır baskılar yaratmakta, ödemeler dengesi sorununu gündeme getirmektedir. Bu noktada iç talebi kısarak uyarlamaya gitmek durumunda siyasal riskler söz konusudur.

1980'li yıllar boyunca, Azerbaycan dışında bütün Türkdilli cumhuriyetlerin dış ticaretlerinde önemli açıklar kaydedilmiştir. Gerçi, 1991 yılı itibariyle –Kazakistan dışında– kaydedilen ticaret fazlaları, geçmişte kaydedilen ticaret açıklarını Sovyet fiyat sistemine mal eden sorumluların görüşlerine hak verir görünmektedir, ancak cumhuriyetler arası alışverişte %15 ve dış ticarete yaklaşık %40 olarak tahmin edilen gerileme, bu yorumu biraz daha ihtiyatla ele almayı gerektirmektedir. Nitekim, ihracata oranla daha da önemli boyutlarda gerçekleşen ithalat-taki hacim küçülmesi, ticaret hadlerinde sağlanan iyileştirme ile birlikte bu ticaret fazlasının sağlanmasına katkıda bulunmuş görünmektedir (Bkz. Ek 4). Böylece, bir yandan cumhuriyetler arası alışverişte meydana gelen aksamalar öncesi gerçekleşen ticaret hacimlerine, öte yandan dünya fiyatlarına dayanılarak yapılan tahminler, Türkdilli cumhuriyetlerin karşılaştıkları dış ödemeler sorununun değerlendirilmesinde daha büyük bir önem taşımaktadır.

Nitekim, Avrupa Topluluğu Komisyonu Ekonomik ve Mali İşler Genel Müdürlüğü'nün 1988 yılı için yaptığı hesaplar, Sovyet fiyat sistemi olmasaydı önceki dönemde dış ticaretlerini dengeleyebileceklerini ileri süren Türkmenistan yetkililerine hak verirken, buna karşılık açık veren Azerbaycan ve Özbekistan'ın hesaplarının kötüye gittiğini göstermekte, öte yandan Kazakistan ve Kırgızistan'ın durumlarında be-

13. Bkz. Avrupa Toplulukları Komisyonu, Ekonomik ve Mali İşler Genel Müdürlüğü, "Stabilisation, libéralisation et dévolution de compétences; évaluation de la situation économique et du processus de réforme en Union soviétique", *Economie européenne*, no: 45, Aralık 1990, Brüksel.

lirli bir iyileşme gözlemlendiğini yansıtmaktadır.¹³ Bütçe transferlerinden kaynaklanan çarpıtmaların¹⁴ ve iç fiyatlarla dış fiyatlar arasındaki farkların düzeltilmesinden sonra Kazakistan ve Kırgızistan'ın sırasıyla GSMH'ye oranla %17.7 ve %15.9 olan dış ticaret açıkları, bağımsız bir devlet için katlanılmaz düzeyleri temsil etmektedir (Ek 5). Üstelik, mali özerkleşmenin doğal sonucu olarak bu cumhuriyetler artık eskiden dış dengelerini sağlayan bütçe transferlerine bel bağlayamamakta,¹⁵ hatta eski Sovyetler Birliği'nin kalan borçlarının bir kısmını ödemek durumunda kalmaktadırlar¹⁶: 1992 yılı için bu borcun ödeme kalemi 862 milyon doları bulmaktadır.¹⁷

Bütün bu teorik sonuçların durağan bir mantıkla elde edildiklerini ve dinamik bir yaklaşım sonucunda uzun vadeli tahminlerin köklü değişikliklere uğrayabileceğini söylememiz gerekir. Nitekim, Avrupa Topluluğu Komisyonu Ekonomik ve Mali İşler Genel Müdürlüğü'nün

14. Cumhuriyetler arası alışverişte kaydedilen artış, bu rakamların sübvansiyonları da içermesi ölçüsünde gerçekleri çarpıtmaktadır. Oysa, bu sübvansiyonlardan yararlananlar, ithalatçı cumhuriyetlerdir. Bütçe çarpıtmalarını düzeltme ilkesi ise, fiyat sübvansiyonlarının ithalatçı cumhuriyetlerin hesabından düşülmesine dayanır. Bkz. Goldenberg L., "The All-Union Republican market", *Soyuz*, no: 21, Mayıs 1990. Ayrıca bkz. Alastair McAuley, "Cost and benefits of de-integration in the USSR", *Economic Journal of Eastern Europe and the Soviet Union*, Bologna, no: 2, 1991, ss. 51-65.

15. Aynı yılın verilerine göre, bütçe transferlerinin GSMH içindeki payları ülkelere göre şöyledi: Azerbaycan, %0,8; Kazakistan, %8,2; Kırgızistan, %8,9; Özbekistan, %5; Türkmenistan, %9.

16. Gerçi Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi Türkdilli bazı cumhuriyetler eski SSCB'nin borçlarının tanınmasına ilişkin G7 grubu ile imzalanan 21 Kasım 1991 tarihli Memorandum'a ve eski SSCB'nin borç ve alacaklarının dağılımına ilişkin sözleşmeye katılmayı reddetmişlerdir; fakat sonunda, 24-25 Şubat 1992 tarihli Kiev bildirisini imzalamak suretiyle onlar da bu koşullara katılmayı kabul edeceklerdir. Bu anlaşma hükümleri uyarınca, eski SSCB'nin toplam borcunun %10,73'ü, yani yaklaşık 6,45 milyar dolarlık kısmı Türkdilli cumhuriyetler tarafından ödenecektir. Bu miktarın cumhuriyetler arasında paylaşımı ve oranları da şöyledir: Azerbaycan, %1,64 (985 milyon dolar); Kazakistan, %4,16 (2.5 milyar dolar); Kırgızistan, %0,96 (577 milyon dolar); Özbekistan, %3,25 (1,964 milyar dolar); Türkmenistan, %0,7 (420 milyon dolar). Bkz. IMF, *The Economy of the former USSR in 1991*, Nisan 1992, ss. 91-93 ve 103.

17. Anapara ve faiz ödemeleri toplamı 1992 yılı için ülkelere göre şöyledir: Azerbaycan, (99 milyonu faiz olmak üzere) 256 milyon dolar; Kazakistan, (209 milyonu faiz olmak üzere) 511 milyon dolar; Türkmenistan, (41 milyonu faiz olmak üzere) 95 milyon dolar. Kırgızistan'ın borç ödemeleri ise 1994'ten itibaren başlayacaktır. 1992 tahminlerine göre Kazakistan'ın borç ödemeleri toplam dış ticaret gelirlerinin %14,2'sini bulmaktadır. Bkz. *Economic Reviews*, 1992.

adı geçen çalışmasına göre, bütçedeki ve dış fiyatlardaki çarpıtmaların düzeltilmesi "Rus olmayan cumhuriyetlerin ekonomik bağımsızlıkları lehine ileri sürülebilecek argümanları zayıflatmaktadır; zira bu cumhuriyetler arasında gelir yitimine uğramayanlar pek az olacaktır. Ne var ki, dağılıma ilişkin öğeler, Sovyet ekonomik ve parasal birliğinden çekilmenin olası maliyet ve avantajlarını hesaplamada göz önünde tutulacak temel öğeler değildir... Uzun vadede etkililik ve verimlilik ölçütlerini de durağan ve dinamik verileriyle hesaba katmak, hem Birlik hem de cumhuriyetler düzeyinde ekonomi politikasının niteliğini ve uyumlandırılmasını da göz önünde bulundurmak gereklidir".¹⁸ Bu mantık kısa ve orta vadede kabul edilebilir olsa da, uzun vadede aşırılığa kaçan bir varsayıma, yani üretim yapılarının değişmezliği varsayımına dayanmaktadır. Nitekim, üretimi yeniden yapılandırma politikaları, karşılaştırmalı üstünlükleri değiştirmek suretiyle daha yüksek bir gelir düzeyinde yeni bir dengenin kurulmasına yol açabilir. Gerçekten de, her ne kadar bu cumhuriyetler talebi düşürmeden dış dengeleri sağlamada artık bütçe aktarmalarına bel bağlayamıyorlarsa da, buna karşılık dış ticarette açık vermelerine neden olan ve kendilerine merkezi planlamanın dayattığı kısıtlamalardan da kurtulmuş olmaktadır. Bu kısıtlamaların kalkması onlara tekstil gibi, gıda sanayii gibi, dayanıklı tüketim malları gibi hafif sanayi dallarını geliştirme, mevcut sektörlerin dışında yer alan aşamalara sıçrama ve böylece orta vadede dış ticaret dengesini sağlayarak, ithal ikamesi hatta ihracat teşviki stratejisine geçme, düşük ücret düzeyini de bu strateji içinde değerlendirme olanağını sağlamaktadır. Sözü geçen sektörlerde sermayenin katsayıları görece olarak düşük olduğu için de bu senaryonun gerçekleşmesi, finansman bağlamında daha da olanaklı görünmektedir.

Sonuç olarak, Türkdilli cumhuriyetlerin finansman ihtiyaçları iki kümede toplanabilir: bir yanda kısa ve orta vadeli gereksinimler, öte yanda uzun vadeli gereksinimler. Kısa vadeli gereksinimler, iç talebi kısıtlamaya dayanan istikrar paketinin olumsuz etkilerini bir ölçüde hafifletmede yaşamsal önem taşımaktadır, zira böyle ani gelir düşüşlerinin demokrasiye geçiş sürecindeki bu ülkelerde doğuracağı siyasal sonuçlar apaçık ortadadır. Uzun vadeli finansman gereksinimleri ise, bir yandan ekonomilerini düzenli bir büyüme yoluna sokmak, öte yandan da daha yüksek bir gelir düzeyinde yeni bir denge oluşturmak amacıyla üretimin yeniden yapılandırılmasını, dolayısıyla yatırımları ilgilendirmektedir.

Kısa ve orta vadeli finansman gereksinimlerinin yarattığı sorunlar, bu cumhuriyetlerin ruble bölgesinde yer almaları ile daha da ağırlaşmaktadır. Rublenin konvertibl olmaması nedeniyle, BDT içinde elde edilen fazlalar, dış dünya ile alışverişte kaydedilen açıkların kapatılmasında kullanılamamaktadır.¹⁹ Oysa 1991'de, Kazakistan dışında, bu cumhuriyetler eski SSCB içinde yer alan ülkeler ile alışverişlerinde fazlalar elde ederken, Türkmenistan dışında hepsi SSCB dışı ticarete, aynı yıl uygulanan ve %40'ı bulan bir ithalat azalmasına rağmen, toplam 3.965 milyar dolar açık vermişlerdi.²⁰ Döviz kıtlığını aşmak için bu cumhuriyetler daha çok takasa yönelmekte, bu ise bir yandan dış ticaretin aşağıdan dengelenmesini sağlamakta, öte yandan dünya ticareti ile bütünleşmeyi ciddi olarak engellemektedir.

3. Türkiye ile Ticari İlişkiler

Türkiye ile Türkdilli cumhuriyetler arasındaki ticaret, görece olarak düşük bir düzeyde kalmıştır; Türk kaynaklarına göre bu alışverişin hacmi, 1992 yılı rakamlarıyla 283.7 milyon doları buluyordu ki bu, Türkiye'nin dış ticaret hacminin %0.8'inden ibaretti. Gerçi, Türkdilli cumhuriyetlerin bağımsızlık kazanması, pek çok kimse için 1980'li yıllardan bu yana Ankara'nın izlediği dış pazarlarda genişleme politikası açısından yeni bir koz olarak görülmüştür; ne var ki bu ticari alışverişin gelişmesi, yukarıda değinilen türden yapısal ve mali darboğazlar ile karşı karşıyadır.

Pamuk ipliğinde uzmanlaşmış bulunan Özbekistan dışında, Türkdilli cumhuriyetlerin ekonomileri ile Türk ekonomisi arasında yukarıda değinilen tamamlayıcılık özelliklerinin temsil ettiği potansiyel, kısa vadede bu eski Sovyet cumhuriyetlerinin belli başlı ihraç mallarının Türkiye'ye ulaştırılmasında karşılaşılan güçlükler nedeniyle sınırlı kalmaktadır. Ticaret hacminin gelişmesinin sınırlı kalmasında kısa ve orta vadede gözlenen bir ikinci neden, mali nitelikli sorunlardan kaynaklan-

19. Bu konuda, bkz. Michel Aglietta, "Des mécanismes de paiements pour les échanges entre les républiques de l'ex-URSS, *Economie prospective internationale*, no: 49, CEPII, Paris, Nisan 1992, ss. 29-56.

20. Türkdilli cumhuriyetlerin ithalat hacmi, bu yıl 1990'a göre %36.8 (Türkmenistan) ile %43.6 (Azerbaycan) oranında azalırken, ihracatları da %34.5 (Özbekistan) ile %38.5 (Türkmenistan) arasında küçülmüştür. Bkz. *The Economist Intelligence Unit, a.g.e.*, s. 63.

maktadır: Talebin karşılanabilmesi için ödeme gücü olan bir talep gereklidir. Finansman sorunları, ayrıca, bu cumhuriyetlerin ruble bölgesinde bulunmaları nedeniyle de ağırlaşmaktadır. Bunların Türkiye ile olan ticari ilişkileri de bu aidiyetten etkilenmektedir: 1992 verilerinin ortaya koyduğu üzere, bu cumhuriyetlerin Türkiye'ye yaptıkları ihracat, bu ülkeden yaptıkları ithalatın sadece %31'ini karşılamaktadır. Eximbank'ın bu cumhuriyetlere sağladığı 600 milyon dolarlık kredi, işte bu mali nitelikli darboğazı aşma amacına yöneliktir.

4. Finansman Gereksinimleri ve Türkiye'nin Aracılık Projeleri

Hiç de küçümsenemeyecek bir kalkınma potansiyeline karşın, bu Türkdilli cumhuriyetler piyasa ekonomisine ve demokrasiye geçişte başarı kazanabilmek için, özellikle kısa vadeli finansman gereksinimlerinin karşılanmasında önemli dış katkılara ihtiyaç duymaktadırlar. Bu bakış içinde Türkiye, Eximbank'ın yürüttüğü bir dizi proje aracılığı ile kendi katkısını gerçekleştirmeye çalışmakta, bu bağlamda iki temel hedef gözetmektedir: Türkiye bir yandan –bu ülkelerle arasındaki ticari alışverişin gelişmesini ciddi olarak engelleyen– uluslararası ödeme güçlüklerinin aşılmasına çalışmakta, öte yandan da, onlara yeniden yapılanma politikalarının başarıya ulaşması için teknik ve mali destek sağlamaktadır. Bu projeler arasında yer alan ve sermayesi bir yandan beş özel Türk bankası ve Eximbank, öte yandan ilgili ülkelerin bankaları tarafından karşılanacak olan bir Türkiye-Orta Asya Bankası'nın kurulması ile ilk elde ticari alışverişin geliştirilmesi, ortak yatırımların özendirilmesi, ikinci aşamada ise mevduat bankacılığına yönelinmesi amaçlanmaktadır. Karşılıklı ödemeleri gerçekleştirmekle görevli bir ödemeler birliği kurulması ve karşılıklı açık ve fazlaların Eximbank'ta toplanarak birlik içindeki ödemelerde transfer olarak kullanılması da böylece hedeflenmiş olmaktadır. Eximbank'ın görevlerinden biri de, Türkiye-Orta Asya Ticaret Ortaklığı ile işbirliği halindeki ülkeler arasındaki takasa dayalı ticaretin yürütülmesidir. Son olarak yine bu bağlamda öngörülen Türkiye-Orta Asya Yardım ve Teknik Danışmanlık Kurumu, ekonomi politikaları ve teknik destek konularında yardım ve danışmanlık hizmetleri sunmakla görevlendirilecektir.

Ne var ki, bütün bu ilginç girişimlerin etkisi ve boyutları, sonuç olarak, Türkiye'nin sahip olduğu olanakların zayıflığı nedeniyle mali açıdan çok sınırlı kalmaktadır ve bu geçiş döneminin mali güçlükleri, bü-

tün siyasal çalkalanma riskleri ile birlikte olduğu gibi ortada durmaktadır. Gerçi Türk ekonomisi düzenli bir büyüme yoluna girmiş ve dış dengelerini gerçekleştirmeye başlamıştır, ancak GSMH'nin yarından fazlasına denk düşen dış borçlarıyla bu ülke, olsa olsa gelişmiş bir borçlu ülke aşamasındadır ve her yıl ödemek zorunda olduğu dış borç anapara ve faizleri, bu cumhuriyetlerin mali gereksinimlerini karşılama kapasitesini kısıtlamaktadır.²¹ Nitekim, üretim aygıtının yeniden yapılandırılmasında gerek duyulan sermaye akışı bir yana bırakılsa bile, kaba bir tahminle, bu ülkelerin sadece cari açıklarının toplamı 1988 rakamlarıyla Türkiye'nin GSMH'sinin yaklaşık %8'ine denk düşmekteydi ki, bu, Türk ekonomisinin kapasitesini çok aşan bir orandır.²²

İşte bu nedenledir ki, Türk yetkililer hem dengeleri sağlamaya yönelik istikrar programlarının yükünü hafifletmede, hem de üretim aygıtını yeniden yapılandırma amaçlarına ulaşmada Batılı ülkelerin mali desteğini sağlamaya yönelmişlerdir. Batılı müttefikleri Türkiye'nin bu istikrar programının yükünü hafifletme yönündeki çağrısına olumlu yanıt vermişler ve bu doğrultuda, BDT ülkelerine yaptıkları insani yardımın, Moskova'dan geçmeksizin doğrudan dağıtılmasını kabul etmişlerdir; ancak, yeniden yapılanmanın gerektirdiği mali destek, en azından şimdilik, belirsizliğini korumaktadır. Kendilerine daha yakın olan Orta Avrupa ülkelerinin mali gereksinimlerini karşılama konusunda zaten başı dertte olan Avrupa Topluluğu üyesi ülkelerin eylemi ise, bu nedenle, teknik işbirliği projeleriyle sınırlı kalmaktadır. Bu durumda, Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya, mali kaynaklar arayışında Türkiye'nin çağrılarını yönelttiği iki ayrıcalıklı ülke, iki başvuru adresi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, yakın zamanlarda Türkiye, Ameri-

21. Gayrisafi borç toplamı 1992'de 54.7 milyar dolara yükselirken, gayrisafi borçtan Merkez Bankası rezervlerinin düşülmesiyle elde edilen net borç tutarı ise 39.4 milyar doları buluyordu. 1986'dan beri de, dış borç toplamı/GSMH oranı hep %50'nin üzerindedir. Cari işlemler dengesine gelince, 1988, 1989 ve 1991 yıllarında fazla veren bu hesap, 1990 ve 1992'de açık vermiştir.

22. 1988'de bu cumhuriyetlerin cari finansman gereksinimleri, bütçe sübvansiyonları ve fiyat çarpıtmaları düzeltildikten sonra transfer edilebilir olan 10.7 milyar rubleyi buluyordu. Daha gerçekçi olduğu için 1990 Aralığı'ndan beri uygulanan 1 dolar = 1.8 ruble kuru ile bu 5.95 milyar dolar demektir ki, bu miktar aynı yılın verileriyle Türkiye GSMH'sinin %8.4'üne denk düşmektedir. Bütün bu döviz kurları ve onlardan çıkan rakamlar konusunda ileri sürülebilecek kuşku ve kayıtlar ne olursa olsun, ortaya çıkan bir gerçek vardır ki, o da, bu cumhuriyetlerin finansman gereksinimlerinin tek başına Türkiye'nin kapasitesini çok aştığıdır: Gerçekten de hiçbir ülke ulusal gelirinin bu kadar yüksek bir yüzdesini bir dış ekonomik yardım için aktaramaz.

kalılar'a, hafif sanayileri yeniden canlandırmada gerekli yatırımları finanse etme amacıyla bir yatırım ve kalkınma bankası kurulmasını önermekteydi.²³

Özellikle maden sektörünün cezbediği Batılı yatırımcılar nezdinde aracılık çabalarında²⁴ Türk özel sektörü de çaba göstermekte, ancak politik ve ekonomik belirsizlikler nedeniyle belli bir beklemeçilik yaklaşımı sergilemektedir.²⁵ Birleşmiş Mühendisler Bürosu (BMB) tarafından imzalanan 11.7 milyar dolarlık yatırım sözleşmesi Batılı ve Türk kredileri ile finanse edilmektedir.²⁶ 1992 Ağustosunda Türk Exim-

23. Nitekim, Türk Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin bu cumhuriyetlere mali yardımda bulunmadaki sınırlılıklarını belirttikten ve demokrasiye geçiş dönemi boyunca mali yardımın önemini vurguladıktan sonra, şöyle demektedir: "Bilindiği gibi [Türk] Eximbank, kredilerinin bir bölümünü bu cumhuriyetlere tahsis etmektedir. Fakat, bazı sanayi dallarını özendirmek ve hafif sanayileri harekete geçirmek üzere, bir yatırım bankasına gereksinim vardır. Bu amaçla, Amerika Birleşik Devletleri'ne, ortak girişimimizle fakat başka ülkelerin de katılımı ile bir Orta-Asya Yatırım ve Kalkınma Bankası kurulmasını önerdik." *Cumhuriyet*, haftalık Avrupa baskısı, 28 Şubat-5 Mart 1992.

24. Deutsche Bank'ın eski Sovyet cumhuriyetlerinin ekonomik potansiyelleri çerçevesinde yaptığı bir sınıflandırmaya göre, yeraltı kaynakları Türkdilli cumhuriyetlerin tek olmasa bile en önemli ekonomik kozudur. Bkz. Deutsche Bank, *The Soviet Union at the Crossroads, Facts and Figures on the Soviet Republics*, Ekim 1990, s. 11 ve s. 30-42. Bu konuda ayrıca bkz. The World Bank, *Foreign Direct Investment in the States of the Former USSR*, Studies of Economies in Transformation paper no. 5, Washington D.C., 1992.

25. Örneğin, 1992 Haziranı'nda bir Fransız danışmanlık şirketi, işadamlarına yönelik olarak hazırladığı raporunu şöyle bitiriyordu: "Ortamın değiştiği yadsınmaz bir gerçektir; soğuk ülkeler artık sıcak bölge haline gelmiştir. Peki, bu durum karşısında boş durmak mı gerekir? Orta Asya ticari stratejilerini finanse etmede Avrupalılar'a güvenen Türkler'in oldukça çekici önerilerine karşın sınırlı olan araçlar karşısında ve rakamlarla siyasal durumların belirsizliği ışığında girişimlerin çoğalması bir tek sonuca götürür. Büyük beklentiler ve açgözlülük hiç kuşkusuz zararlıdır, ama her şeyi ilanihaye erteleyip pembe tabloların oluşmasını beklemek de o kadar yanlış olur. İyi projeler (küçük ve ucuz ama kâr getiricileri varken neden ille de büyük ve pahalı olsunlar ki), iyi iş ortakları, iyi araçlar (şu sıralar petrocüler Ummanlılar'ın peşinden koşuyorlar) ve iyi güzergâhlar seçmek suretiyle, Orta Asya'nın eski ve eprimiş ipekleri gözümüzde o eski göz kamaştırıcı parlaklığını yeniden kazanacaktır." Nord Sud Export Consultants, "Asie Centrale" dosyası, 12 Kasım 1991, Paris.

26. Birleşmiş Mühendisler Bürosu (BMB), yatırımlarını verimli kılabilmekte gelecekte elde edeceği gelirlere güvenmektedir. İmzaladığı önemli kontratlar arasında, Atyubinsk'te kurulacak 1350 MW'lık ve 1.7 milyar dolarlık bir termik santral yapımı ile 600 milyon varillik doğalgaz rezervlerini değerlendirmek amacıyla bir doğalgaz boru hattı döşenmesi ve doğalgaz işleme fabrikası kurulması sayılabilir.

bank'ı 190 milyon dolarlık bir kredi açıyor, bu kredi ile Türk ürünlerinin satın alınması ve Kazakistan'da sınai ve turistik yatırımların finansmanı amaçlanıyordu. Aralarında Boeing, ATT, Bankers Trust gibi devlerin de bulunduğu yetmiş iki Türk ve Amerikan firmasının temsilcileri, Dış Ekonomik İlişkiler Konseyi (DEİK), Türk Amerikan İş Konseyi ve Türk-BDT İş Konseyi öncülüğünde Türkdilli cumhuriyetlerde iş gezisine çıkıyordu. Bunun gibi, başka Amerikalı yatırımcılar da İstanbul Borsası'nda bulunan Global Menkul Değerler şirketi ile ortaklık kurarak, BDT içindeki yatırımlarını kotarmak üzere Türkiye'yi köprü başı olarak seçmişlerdir. Böylece, Türkiye, bu cumhuriyetlerin yürütmek zorunda kalacakları yeniden yapılandırma politikalarının finansmanında aracı konumu ile ortaya çıkmaktadır.

Sonuç Yerine

Türkdilli cumhuriyetlerin dünya ekonomisi ile bütünleşmeleri sürecinin önüne dikilen başlıca engeller, bunların üretim yapılarındaki uzmanlaşma ve bunun bir uzantısı olarak ortaya çıkan dış ödeme zorlukları olarak özetlenebilir. Hammadde üretimindeki uzmanlaşma her ne kadar, rekabet sorunları ile karşılaşmadığı ölçüde, bunların lehine bir gelişme ise de, dünya pazarlarına ulaşma sorunları, kısa ve orta vadede hızlı bir katılmanın gerçekleşmesini engellemektedir. Bu güçlükler onların dış ticaret ilişkilerini çeşitlendirmelerini engellemek suretiyle birlik içindeki alışverişlerde fiyat koşullarını belirlemede zayıf konuma düşmelerine, böylece de dış ticarete daha büyük sıkıntılarla karşılaşmalarına yol açmaktadır. Ruble bölgesi içinde bulunmaları ise, BDT dışındaki ithalatlarda getirdiği sınırlamalarla dünya ekonomisi ile bütünleşmelerine ek bir engel oluşturmakta ve finansman gereksinimlerini daha da artırmaktadır.

Türkiye ile bu cumhuriyetler arasındaki ticaretin gelişme potansiyeli de aynı güçlüklerle sınırlanmaktadır ve bu ülkelerde üretilen petrolün ve doğalgazın Türkiye üzerinden dış dünyaya ulaştırılması projeleri de bu güçlükleri aşmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede, Türkdilli cumhuriyetler sadece cari işlemlerini dengeye kavuşturmak için değil, aynı zamanda üretim aygıtlarını yeniden yapılandırma projelerini gerçekleştirmek için de önemli finansman gereksinimleri duymakta, bu gereksinimlerin karşılanmasında da Türkiye Batılı çevreler nezdinde aracı rolü oynamaktadır.

Ne var ki, Türkiye'nin sunduğu projeler ne kadar ilginç ve çekici olursa olsun, Batılı finans çevreleri nezdindeki bu aracılığın inandırıcılığı, her şeyden önce bu cumhuriyetlerin uygulayacağı politikalara bağlıdır. Oysa, girilen reformların gerçekleşme ritmi, eski rejimden devralınan davranışların yarattığı bir ataletin hüküm sürdüğüne tanıklık ediyor. Gerçekten de, merkezi Sovyet iktidarına duyulan güvensizlik, piyasa ekonomisine geçiş sürecindeki yavaşlığı ve sınırlı niteliği açıklamada bir bahane olarak görülebiliyordu; ancak, Moskova'nın aldığı alçakgönüllü liberalleşme önlemleri karşısında duyulan tereddüt ve itirazlar bunların gerçek saiklerini ortaya koyuyordu. Nitekim, ekonomik reformların gerekliliğini vurgulamakla birlikte, "500 gün" programı karşısında takındığı beklemece tavrı merkezi iktidarın dayatması ile açıklayan Kazakistan²⁷ bir yana bırakılacak olursa, öteki cumhuriyetlerin her biri, eski sistemin izlerini taşıyan değişik nedenler ileri sürmekteydiler.²⁸

Uluslararası finans çevrelerinin tavırlarını belirleyen IMF ve Dünya Bankası yetkililerinin yaklaşımında, bu cumhuriyetlerin ekonomik kalkınmaları kadar pazar ekonomisine geçişleri de demokrasinin güçlendirilmesine sıkı sıkıya bağlıdır. Nitekim, 1992 Nisanı'ndaki bir konuşmasında IMF Genel Müdürü Michel Camdessus, eski Sovyet cumhuri-

27. 1991 Ağustosundaki başarısız darbe girişiminden bir ay önce Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev şöyle diyordu: "Bugün cumhuriyetlerden sadece birinde piyasa ekonomisini kurup işletmek olanaksızdır, zira merkezi yönetimin dayatmaları hâlâ çok ağır biçimde kendini hissettirmektedir. Bağımsız devletlerin yeni birlik sözleşmesi imzalanıp federasyon üyelerinin ve merkezi organların görev ve yetkileri açık biçimde belirleninceye kadar bizim hareket alanımız son derece kısıtlı kalacaktır. Ne var ki, bu, o gün gelene kadar ellerimiz kollarımız bağlı oturmamız gerektiği anlamına gelmemelidir." Bkz. *Ekonomika i Jizn*, Temmuz 1991, no: 28, aktaran Françoise Barry ve Michèle Kahn, "Les Avatars du traité de l'union", in *Courrier des pays de l'Est*, no: 361, Temmuz-Ağustos 1991, s. 11.

28. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Niyazov şöyle diyordu: "Türkmenistan resmi makamları özelleştirmenin ve devleti küçültmenin koşullarını yapay olarak yaratmak niyetinde değildir. Bu çok karmaşık bir süreçtir ve biz henüz bu işe atılmaya hazır değiliz. Kuşkusuz özelleştirmeye ilişkin yasalar çıkaracağız, ama hiç kuşku yok ki onları hemen yürürlüğe koymayacağız. Endüstri ve inşaat için, örneğin, kira sözleşmesi formülü bize en uygun olanıdır", *Izvestiya*, 15 Mayıs 1991, aktaran Françoise Barry ve Michèle Kahn, *a.g.e.*, s. 15. Aynı yaklaşımı, Kırgızistan Başkanı A. Akayev'de de bulabiliriz: "Bugün herkes yabancı yatırımların peşinde koşuyor, yabancı firmalarla karma sermayeli işletmeler kurmaya uğraşıyor. Bize gelince, biz, bir başka çözümü benimsedik: Biz, Birlik içindeki iş ortaklarımızla birlikte işletmeler kurmaya çaba gösteriyoruz", *Izvestiya*, 28 Mayıs 1991, aktaran Françoise Barry ve Michèle Kahn, *a.g.e.*, s. 15.

yetlerine mali açıdan yardım gereğini vurgulamadan önce, şöyle diyordu: "Biz onlara danışmanlık yapabilir, teknik yardım sunabiliriz; biz onlarla başka ülkelerde edinilmiş deneyimleri paylaşabiliriz, ama, sonuç olarak, tutarlı ve cüretkâr reform programlarını kendi özgün öncelikleri ışığında tasarlayacak ve uygulayacak olanlar, bizzat kendileridir. Karar alma sorumluluğu onlarındır; gereksinim duydukları desteği almak için bu projeleri halka anlatacak olan ve reformları uygulamaya koyacak olan onlardır."²⁹ Sonuç olarak, Türkiye'nin aracılık projelerindeki başarısı ve aynı zamanda bu ülkeler halklarının maddi beklentilerine yanıt oluşturmada model oluşturma kapasitesi, bağımsızlıklarına yeni kavuşmuş bu cumhuriyetlerdeki siyasal güç dengelerinin gelişimine sıkı sıkıya bağlıdır.

29. Bkz. Michel Camdessus, *Economic transformation in the fifteen Republics of the former USSR: a challenge or an opportunity for the world?* Georgetown University School of Foreign Service'te yapılan konuşma, 15 Nisan 1992, s. 3. Yardım için demokratikleşmenin zımnı koşul olması, IMF Genel Müdürü'nün çeşitli konuşmalarında hep ortaya çıkar; örneğin, 10 Ekim 1990'da, Sofya'da, "ekonomi politikalarının oluşturulmasında elden geldiğince şeffaf olunması" gereğini vurgular: "Halkın desteğini ve oydaşmasını kazanmış hükümetlerin, uyguladıkları stratejilerin başarılı olmasını görmeleri şansı her zaman daha büyüktür. Halk eğer karşılaşılan sorunların nereden kaynaklandığını bilirse, gerçekleşmesi mümkün çözümlerin neler olabileceğini tartışırsa, duruma uygun stratejinin uygulamaya konmasında etkin bir katılım gösterecektir." 16 Nisan 1991'de Avusturya'da Baden'deki konuşmasının da ana esprisi budur: "Sadece ve sadece demokrasi, 'alternatif' denilen stratejiler çerçevesinde ileri sürülen 'kolaycı çözümler'e direnme gücüne sahiptir... Bu, Orta ve Doğu Avrupa için olduğu kadar Afrika ve dünyanın her yeri için geçerlidir." Nihayet, Cenevre'deki Birleşmiş Milletler Ekonomik Konseyi'nde 8 Temmuz 1991'de yaptığı konuşma da bu yönde öğeler içermektedir: "Hükümetlerin temsili niteliği, eylemlerindeki en büyük şeffaflık ve hukukun üstünlüğü, çok genel bir kural olarak, hem üretim sistemlerinin etkinliğinin, hem de halkın yaşam düzeyinin iyileştirilmesinin ayrılmaz koşullarıdır." Bkz. Michel Lelart, "Le Fonds Monétaire International et la démocratie", in *Le Trimestre du Monde*, Paris, no: 17, Kış 1992, ss. 91-104.

Ek 1

TÜRKDİLLİ CUMHURİYETLERİN TEMEL VERİLERİ

	SSCB	Türkdillî Cum. Toplamı	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan
NÜFUS (bin, 1991)	288 624	52 133	7 131	16 691	4 367	20 322	3 622
- SSCB'ye oranı (%)	100	18.1	2.5	5.8	1.5	7.0	1.3
- Kent nüfusu (%)	65.8	47.9	53.8	57.2	38.2	40.7	45.4
- Azınlıklar (1989)	24.9	38.8	17.3	60.3	47.6	28.6	28.0
- Artış hızı (1990/1989)		0.66		1.32	0.94	1.79	2.09
İSTİHDAM (bin)	128 900	18 017	2 446	6 862	1 450	6 077	1 182
- SSCB'ye oranı (%)	100	13.9	1.9	5.3	1.1	4.7	0.9
Sektörel dağılım (%)							
- Tarım	18.5	27.4	27.1	21.9	28.3	32.0	35.4
- Sanayi	29.0	18.4	18.6	20.7	20.3	16.8	11.2
Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (%, 1991)	100	12.04	1.25	5.11	1.52	3.13	1.03
GSMH/Kişi (1991) (SSCB = 100)	100	66.66	50.10	87.42	55.39	42.38	79.47
Net Maddi Hasıla Kökeni (%)							
- Tarım	25.1		26.1	30.7	36.0	43.2	46.4
- Sanayi	39.8		54.2	36.5	45.0	33.2	19.6
- İnşaat	12.7		10.6	15.4	8.0	10.7	22.7
- Ulaşım ve iletişim	6.6		2.9	9.6	3.0	4.2	4.2
- Diğer	15.8		6.2	7.9	8.0	8.7	7.1
Dış Ticaret (GSMH %, 1990)							
BDT içi			35.2	21.1	31.9	30.9	36.8
Dünyanın geri kalan kısmı ile			6.2	4.5	6.6	5.3	2.9
Ticaret dengesi			4.6	-9.4	-17.0	-15.0	-6.2

KAYNAKLAR: IMF, *The Economist Intelligence Unit*.

EK 2

**TÜRKDİLLİ CUMHURİYETLERDE DIŞ TİCARETİN
COĞRAFİ DAĞILIMI (1990)**

	Azerbaycan	Kazakis.	Kırgızis.	Özbekis.	Türkm.
BDT İLE					
İhracat (%)	95.0	90.3	97.9	87.4	93.5
- Türkdilli Cumh.	11.1	27.5	29.8	17.5	30.9
- Rusya	60.7	50.6	36.7	59.3	51.7
- Diğer Cumh.	28.2	21.9	33.5	23.2	17.4
- TOPLAM	100	100	100	100	100
İthalat (%)	73.8	80.3	74.9	80.9	81.0
- Türkdilli Cumh.	9.1	9.9	25.5	21.9	24.0
- Rusya	52.8	63.4	48.4	50.0	43.6
- Diğer Cumh.	38.1	26.7	26.1	28.1	32.4
TOPLAM	100	100	100	100	100
DÜNYANIN GERİ KALANI İLE					
İhracat (%)	5.0	9.7	2.1	2.6	6.5
- COMECON	33.8	34.4	29.9	33.3	33.6
- AT	24.3	25.9	28.5	26.2	24.3
- Türkiye	1.1	1.2	0.6	1.0	1.4
TOPLAM	100	100	100	100	100
İthalat (%)	6.2	19.7	25.1	18.1	19.0
- COMECON	37.7	39.7	38.4	41.7	35.9
- AT	23.1	26.0	26.3	23.3	29.5
- Türkiye	1.0	<	0.8	<	<
TOPLAM	100	100	100	100	100

* Koyu rakamlar bölgenin toplam ticaret içindeki payını gösterir.

<: 0.05'in altındaki veriler

KAYNAKLAR: Goskomstat ve Plan Econ Report, no: 27, 28, 29, Cilt VIII, 21 Temmuz 1992'deki verilerden tarafımızca hesaplanmıştır.

EK 3

BİRLİK İÇİNDE KAYDEDİLEN KARŞILAŞTIRMALI ÜSTÜNLÜKLER
(1988)

	Enerji ve Kimya	Metal ve Elektromekanik	Hafif Sanayi	Tarım ve Diğer*
Rusya	1.33	1.11	0.68	0.47
Ukrayna	0.62	1.32	0.79	1.25
Beyaz Rusya	0.94	1.04	1.05	0.53
Moldova	0.27	0.50	2.17	1.59
Litvanya	0.78	0.78	1.55	0.47
Letonya	0.70	0.75	1.50	1.57
Estonya	0.74	0.48	2.03	0.32
Ermenistan	0.51	0.63	2.01	0.13
Gürcistan	0.34	0.51	2.16	1.21
Tacikistan	0.35	0.66	1.96	1.02
Azerbaycan	1.19	0.45	1.65	1.08
Kazakistan	1.22	0.71	0.82	4.2
Türkmenistan	1.67	0.07	1.78	1.63
Özbekistan	0.74	0.43	1.73	3.06
Kırgızistan	0.24	0.99	1.55	1.17

* Tarım ve üretime bağlı hizmetler

KAYNAK: Sovyet verilerinden hareketle CEPİI tarafından hesaplanmıştır. *La lettre du CEPİI*, no: 98, Ekim 1991, Paris.

Saptanan karşılaştırmalı avantaj = $(X_{ij}/X_{tj})/(X_{iu}/X_{tu})$

X_{ij} : j cumhuriyetinin ihrac ettiği i malı

X_{tj} : j cumhuriyetinin toplam ihracatı

X_{iu} : cumhuriyetler toplamının Birlik'in diğer cumhuriyetlerine ihrac ettiği i malı

X_{tu} : cumhuriyetlerin diğer cumhuriyetlere toplam ihracatı

Diğer bir deyişle, söz konusu olan, her dalın cumhuriyetin ihracatı içindeki payının, Birlik'in bütünündeki payına oranlanmasıdır.

EK 4

TÜRKDİLLİ CUMHURİYETLERİN ÖDEMELER DENGESİ
(1990, Milyon-Ruble, İç Fiyatlarla)

	Azerb.*	Kazak.*	Kırgız.	Özb.	Türkmen.
İhracat	6430	9523	2499	9300	2641
Birlik	6105	8443	2446	8200	2469
Birlikdışı dünya	325	1080	53	1100	172
İthalat	-5752	-14235	-3906	-14200	-3612
Birlik	-4247	-13026	-2863	-11900	-2927
Birlikdışı dünya	-1505	-1209	-1043	-2300	-685
Ticaret Dengesi	678	-4712	-1407	-4900	-971
Birlik	1858	-4583	-417	-3700	-458
Birlikdışı dünya	-1180	-129	-990	-1200	-513
Hizmetler (net)		-2480	-20	n. d.	-249
Birliğin net transferleri	637	5058	905	n. d.	600
Cari denge	1315	-2134	-522	n. d.	-620
Sermaye hareketleri	n. d.	n. d.	19	n. d.	-1044
Birlik	n. d.	n. d.		n. d.	-1062
Birlikdışı dünya	n. d.	n. d.	19	n. d.	18
Hata ve noksan	n. d.	n. d.	9	n. d.	628
Genel denge	n. d.	n. d.	-494	n. d.	-1036
Birlik	n. d.	n. d.	488	n. d.	-549
Birlikdışı dünya	n. d.	n. d.	-982	n. d.	-487
<i>Anımsatma (GSMH %)</i>					
Ticaret dengesi	4.6	-9.4	-16.9	-15.0	-13.2
Birlik	12.6	-9.1	-5	-11.4	-6.2
Birlikdışı dünya	-8	-0.3	-11.9	-3.6	-7.0
Birlik net transferleri	4.3	9.9	10.9	n. d.	8.1
Cari denge	8.9	-4.2	-6.2	n. d.	-8.4
Birlik	16.9	-3.4	5.9	n. d.	-0.4
Birlikdışı dünya	-8	-0.8	-12.1	n. d.	-8.0

* Tahmin

KAYNAK: IMF, *Economic Reviews*, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Washington D.C., Mayıs 1992 ve kişisel hesaplamalarımız.

EK 4 (devam)

TÜRKDİLLİ CUMHURİYETLERİN ÖDEMELER DENGESİ
(1991, Milyon-Ruble, İç Fiyatlarla)

	Azerb.*	Kazak.*	Kırgız.	Özb.	Türkmen.
İhracat	12199	15403	6371	19600	7836
Birlik	11455	13208	6331	17400	6731
Birlikdışı dünya	744	2195	40	2200	1105
İthalat	-11009	-19736	-6385	-20200	-6938
Birlik	-8836	-17363	-5373	-16600	-5636
Birlikdışı dünya	-2173	-2373	-1012	-3600	-1302
Ticari denge	1190	-4333	-14	-600	898
Birlik	2619	-4155	958	800	1095
Birlikdışı dünya	-1429	-178	-972	-1400	-197
Hizmetler (net)		-3070	-63	n. d.	-566
Birlik net transferleri	2125	4161	1928	n. d.	2222
Cari denge	3315	3242	1851	n. d.	2554
Sermaye hareketleri	n. d.	7318	306	n. d.	-387
Birlik	n. d.	7285	229	n. d.	-447
Birlikdışı dünya	n. d.	33	77	n. d.	60
Hata ve noksan	n. d.	568		n. d.	135
Genel denge	n. d.	4644	2157	n. d.	2302
Birlik	n. d.	4612	3115	n. d.	2561
Birlikdışı dünya	n. d.	32	-958	n. d.	-259
Anımsatma (GSMH %)					
Ticari denge	8.2	-4.7	-0.1	-1.1	4.8
Birlik	13.9	-4.5	6.3	1.4	5.9
Birlikdışı dünya	-5.7	-0.2	-6.4	-2.5	-1.1
Birlik net transferleri	1.9	4.5	12.7	n. d.	12.0
Cari denge	10.1	-3.5	12.2	n. d.	13.8
Birlik	15.8	-2.7	19.0	n. d.	15.6
Birlikdışı dünya	-5.7	-0.8	-6.8	n. d.	-1.8

* Tahmin

KAYNAK: IMF, *Economic Reviews*, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Washington D.C., Mayıs 1992 ve kişisel hesaplamamız.

EK 5

TÜRKİDİLLİ CUMHURİYETLER TİCARET DENGELERİ
(1991, GSMH İçindeki Payı %)*

	Azerb.	Kazak.	Kırgız.	Özb.	Türkm.	SSCB
Ticaret hacmi						
- Birlik	35.38	29.48	39.65	34.1	37.58	21.11
- Birlik dışı dünya	5.98	4.69	5.98	5.62	4.6	8.27
Ticaret dengesi						
- Birlik	13.89	-14.47	-7.21	-5.78	-1.53	-0.01
- Birlik dışı dünya	-6.61	-5.09	-10.24	-0.59	-3.07	-5.76
- Toplam	7.28	-19.56	-17.45	-6.37	-4.6	5.78
Düzeltilmiş tic. dengesi	3.31	-17.69	-15.86	-8.71	0	0.21
- Bütçe etkisinin						
düzeltilmiş	-2.65	-0.67	0.94	-0.70	-0.77	-0.03
- Ticaret hadleri düzeltimi	-7.93	1.21	0.65	-1.63	5.37	6.02

* $(\text{İhracat} + \text{İthalat})/2$ GSMH, iç fiyatlarla ve oranların cumhuriyetler ve Birlik'in bütünü için aynı olduğu varsayımı ile.

KAYNAK: Avrupa Komisyonu Ekonomik ve Mali İşler Genel Müdürlüğü, *Économie Européenne*, no: 45, Aralık 1990, s. 82.

Türkiye: Tarımda Bölgesel Bir Güç

Ahmet Şahinöz

TÜRKİYE bulunduğu bölgenin en önemli tarımsal gücü durumundadır. Politik olarak yeniden şekillenen bölgede Türkiye bu konumunu etkin bir biçimde değerlendirebilirse, sağlayacağı ekonomik kazanımların ötesinde, bölgenin ekonomik ve politik güç merkezi olma yolunda ciddi adımlar atmış olacaktır.

Türkiye'nin Tarımsal Gücü

Bölgesel ve küresel düzeyde yapılacak bazı karşılaştırmalar Türkiye'nin sahip olduğu tarımsal güce somut bir boyut kazandıracaktır. Küresel düzeyde bakıldığında Türkiye'nin, kendi kendine yeterli olmanın ötesinde, tarım ve gıda ürünleri dış ticaretinde sürekli fazla verebilen ender ülkelerden biri olduğu görülür. Türkiye tüm cumhuriyet döneminde sahip olduğu bu özelliğini, tarım ürünleri ithalatının endüstrileşmiş ülkelere yaklaşan bir düzeyde serbestleştirildiği ve üstelik tarım kesimine devlet desteğinin büyük ölçüde azaltıldığı 1980 sonrası dönemde de koruyabilmiştir. Bugün Türkiye, 60 milyona ulaşan nüfusunu iyi kötü besledikten sonra 4 milyar \$'lık gıda ve tarım ürünü ihraç ederek bu alanda 2 milyar \$'lık bir dış ticaret fazlası sağlayabilmektedir.¹

Yer aldığı bölge ya da bölgeler boyutunda ele alınırsa, Türkiye'nin sahip olduğu tarım gücü daha büyük bir anlam kazanır. Coğrafi konumu gereği bir Ortadoğu ve Akdeniz havzası ülkesi olan Türkiye, daha çok politik ve ekonomik bağlantılarından ötürü, aynı zamanda Batı Avrupa'nın bir parçası durumundadır.

1. *Başlıca Ekonomik Göstergeler*, 1992, T.C. Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ankara, s. 56-58.

Libya'dan İran'a, Türkiye'den Yemen'e uzanan ve 16 ülkede 240 milyon insanı barındıran Ortadoğu coğrafyasında Türkiye, çöl ortasında bir vaha gibidir. Toprak ve iklim koşullarının genelde tarımsal üretime elverişli olmadığı bu bölgede, Türkiye dışında kalan tüm ülkeler beslenmelerini yabancı ürünlere bağlamış durumdadırlar. 15 bölge ülkesi, petrol gelirlerinin de yardımıyla her yıl yaklaşık 25 milyar \$'lık gıda ve tarım ürünü ithal etmektedir.² Bu ithalatın üçte biri, bölgenin en zengin ülkesi Suudi Arabistan ve en kalabalık ülkesi Mısır tarafından gerçekleştirilmektedir. Bölgede Türkiye'den sonra en önemli tarım üreticisi konumunda olan İran'ın da henüz çok önemli üretim açıkları bulunmaktadır.

Türkiye Akdeniz havzası kapsamında da tarımsal önemini korumaktadır. Bir kez, Mağrib'den Doğu Akdeniz'e uzanan Güney Akdeniz kuşağında yer alan sekiz ülkenin tümünde, tarımsal üretim iç tüketimi karşılamaktan çok uzaktır. Ortadoğu'nun devamı sayılabilecek elverişsiz bir iklim yapısına sahip olan bu ülkeler, tahıl ve hayvansal ürünler gibi en temel besin maddelerini de uluslararası pazarlardan sağlamaktadırlar. Özellikle son yirmi yıldır endüstrileşmeye tartışmasız öncelik veren, temel gıda ürünlerine sübvansiyon vererek hızla artan yoksul kent nüfusunun beslenmesini devlet güvencesine alan politikalar³ yerli tarımsal üretimi köstekleyerek beslenmede giderek büyüyen bir dışa bağımlılık yaratmıştır.

Tarım kesimini dışlayan söz konusu ekonomik gelişme sürecine, 1980 sonrası ortaya çıkan ABD'den sübvansiyonlu tahıl, AT'den sübvansiyonlu süt ürünleri ithal etme olanağı eklenince, zaten çok güç doğal koşullarda üretim çabası veren tarım üreticileri iyice gözden çıkarılmışlardır. Günümüzde sekiz Güney Akdeniz ülkesi yılda 12.5 milyar \$'lık gıda ve tarım ürünü ithalatı yaparken, %40'ı İsrail'e ait olmak üzere sadece 3 milyar \$'lık ihracat yapabilmektedirler. Sürekli ithalat yoluyla Batı'nın tüketim kalıplarını benimsemiş olan bu ülkeler, nüfusları ve gelirleri arttığı ölçüde söz konusu ithalatı daha da artıracaklardır.

Türkiye'nin Güney Akdeniz havzası kapsamında sahip olduğu tarımsal üstünlük, Kuzey Akdeniz havzası söz konusu olduğunda azalmaktadır. Ancak Türkiye'nin bu kuşakta da önemli bir tarımsal güç olma özelliğini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Yunanistan'dan Portekiz'e

2. *Annuaire FAO du Commerce International*, cilt 44, Roma, 1991.

3. Geniş bilgi için bkz. M. Alaya, M. Labonne, M. Papayannakis, *Les échanges agro-alimentaires méditerranéens; enjeu mondial*, CIHEAM/IAM, Montpellier, 1988.

beş AT ülkesini de içine alan Kuzey Akdeniz bölgesinde Türkiye, dünyanın önde gelen tarım üreticisi ülkelerinden Fransa ile birlikte tarım ürünleri dış ticaretinde fazla veren ender ülkelerden biridir.

Türkiye'nin tarım gücünü, son olarak AT bağlamında ele alacağız. Türkiye tarım kesiminde Topluluk tarımının tümünde çalışan insan sayısına yakın işgücü istihdam etse de, tarımsal üretim düzeyi Topluluk toplam üretim miktarı ile karşılaştırmayacak kadar düşüktür. Topluluk 1962 yılında uygulamaya koyduğu üretimi özendirici Ortak Tarım Politikası sayesinde 80'li yılların başında kendi kendine yeterliliği aşmış ve ABD'den sonra dünyanın iki numaralı tarım gücü haline gelmiştir. Bu bakımdan söz konusu karşılaştırmayı ülke düzeyine indirgemek daha anlamlı olur. Türkiye bitkisel üretim yönünden, Fransa dışında tüm topluluk ülkelerini geride bırakabilmektedir. Ancak hayvansal üretim açısından Kuzey Avrupa ülkeleri başta olmak üzere çoğu Topluluk üyesinin gerisinde kalmaktadır. 1980 sonrası temel tarım ürünlerinde net ihracatçı durumuna gelen Topluluğun, aynı zamanda toplam gıda ve tarım ürünleri dış ticaretinde 26 milyar \$'a varan açığı bulunmaktadır.⁴ Dış ticaretinde belli bir denge sağlayan Belçika-Lüksemburg dışında Fransa, Danimarka, İrlanda ve Hollanda net fazla verirken öteki altı ülkenin çeşitli düzeylerde açıkları bulunmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Projesi'nin 1993 yılında başlayarak kademeli olarak devreye girecek olması, Türkiye'nin hem bitkisel, hem de hayvansal üretim kapasitesini artıracaktır. GAP'ın getireceği ek üretim artışları Türkiye'nin tarımsal bir güç olarak önemini daha da artırırken, yaratılacak sürekli fazla ile Türkiye'ye, önemli bir tarımsal üretici olmanın yanında önemli bir ihracatçı olabilmenin de gerekli koşullarını sağlamış olacaktır.

Dünya Tarım Ticareti

Tarımın ülke ekonomilerindeki göreceli önemi zamanla azalırken, tarım ürünlerinin dünya ticaretinde işgal ettiği yer de giderek küçülmektedir. 1950'lerde %46 ile dünya ticaretinin yaklaşık yarısını oluşturan gıda ve tarım ürünleri, günümüzde dünya ticaretinden sadece %10'luk bir pay alabilmektedir. Görece gerilemesine karşın, dünya tarım ticareti sürekli bir gelişme ile 1970'li yılların başında 50 milyar \$'a yaklaşmıştır. 1970'li yıllarda ise tam bir atılım dönemi yaşayan dünya tarım

4. *La situation de l'agriculture dans la Communauté, Rapport 1991*, Commission des Communautés Européennes, Brüksel, 1992, T/139.

ticareti, on yıl içinde tam beş kat artarak 1980 yılında 244 milyar \$'a ulaşmıştır.⁵

80'li yılların başında, dünya tarım ürünleri ticareti, uluslararası ticaretin genelinde olduğu gibi önemli bir duraklama, hatta daralma dönemine girmiştir. Gelişmiş ülkelerde iç talebin doyum noktasına ulaşması ve dünya nüfusunun %75'inden fazlasını barındıran, marjinal tüketim eğilimleri çok yüksek bir düzeyde bulunan gelişmekte olan ülkelerin dış kredi faizlerinin yükselmesi ile ithalatın finansmanında güçlük çekmeleri, söz konusu ticarete görülen duraklamanın temel nedenleridir.

Beş yıl süren ticari durgunluk ve duraklama sonunda, dünya tarım ticareti 210 milyar \$'ın altına düşmüştür. 1986 yılında durgunluk aşılmış ve tarım ürünleri ihracatı yeniden büyümeye başlamıştır. 1987 yılında 1980 yılı düzeyini yakalayan tarım ürünleri ticareti, 1989 yılında 300 milyar \$'ı aşmış 1990 yılında 325 milyar \$'a yükselmiştir.

Tarımsal üretimin her geçen yıl biraz daha arttığı dünyamızda, uluslararası ticaretin son otuz yıldır ilk kez böyle bir duraklama dönemine girmesi, dünya tarım ticaretini ellerinde bulunduran ülkeleri karşı karşıya getirmiştir. Zaten bilindiği gibi, tarım kesimi öteden beri en fazla devlet müdahalesine ve korumasına konu olmaktadır. Ticari durgunluğun yaşandığı bu dönemde AT'nin de, tahıl başta olmak üzere temel tarım ürünlerinde kendi kendine yeterliliği aşarak üretim fazlasını dünya pazarlarına aktarmaya çalışması, bir başka deyişle büyümeyen pastadan biraz daha fazla pay almaya yönelmesi, ticarete müdahaleci eğilimleri daha da artırmıştır. Artan müdahalecilik, söz konusu dış ticaret mücadelesini bir "sübvansiyonlar savaşı"na dönüştürmüştür.

Dünya tarım ticaretindeki duraklama ve AT'nin ihracat atılımı ile dünya piyasalarındaki mevcut dengelerin bozulması, önemli tarım üreticisi ülkelerde stokların aşırı bir biçimde büyümesine neden olmuştur. İç talebin daha önce doyum noktasına ulaştığı söz konusu ülkelerde stokların eritilmesi, ancak çeşitli sübvansiyonlara başvuran ihracatla mümkün olabilirdi. Nitekim bu dönemde ABD, dünya piyasa fiyatlarının beş-altı kat altında tahıl ihraç etmek, AT de benzer koşullarda süt ürünleri satmak zorunda kalmıştır. OECD'nin 15 ülkesinde 1979-81 dönemi için 115,7 milyar ECU olan tarımsal sübvansiyon tutarı 5 yıl sonra, yani 1984-86 döneminde yaklaşık ikiye katlanarak 219 milyar ECU'ye yükselmiştir.⁶

5. *Annuaire des Produits de Base*, CNUCED, New York, 1991, s. 22.

6. *Le Monde*, 18 Mayıs 1988.

Bu dönemde dünya tarım pazarlarında yaşanan karmaşaya son vermek amacıyla bir dizi girişim gerçekleştirilmiştir. 1982 Cenevre Toplantısı, 1986 Uruguay Zirvesi ve beş yıldır süren GATT (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Hakkında Genel Anlaşma) görüşmeleri gibi girişimlerde sarfedilen yoğun çabalar, bu soruna henüz kesin bir çözüm getirememiştir. Günümüzde de sürdürülen görüşmelerin, üretim fazlası sorununa kesin bir çözüm getirilmedikçe, ya da üretim fazlasını dünyanın satın alma gücünden yoksun, açlık çeken bölgelerine düzenli bir biçimde aktaracak uluslararası bir sistem geliştirilmedikçe, ki şimdilik her ikisi de güç görünüyor, müdahaleci ve korumacı politikaları ortadan kaldırması beklenmemelidir.

Her ülke, doğal olarak kendi tarımına uygun düşen koşulları serbest ticaret adına diğerlerine kabul ettirmeye çalışmaktadır. Ancak söz konusu ticari karmaşa, sadece bu mücadeleye katılabilecek mali gücü bulunan ve ekonomilerinde tarımın göreceli önemi iyice azalmış Topluluk ya da ABD gibi endüstrileşmiş ülkeleri değil, ekonomik gelecekleri henüz büyük ölçüde tarım kesimine bağlı gelişmekte olan ülkeler ile Türkiye gibi çok önemli tarımsal ihracat potansiyeline sahip ülkeleri de olumsuz yönde etkilemektedir.

Dün olduğu gibi bugün de, dünya tarım pazarlarının %70'inden fazlası Kuzey Yarımküre'de yer alan gelişmiş ülkelerin elinde bulunmaktadır. Bu hakimiyet hem ihracat hem de ithalat yönünden geçerlidir. Örneğin, 1990 yılında dünyada gerçekleştirilen 325 milyar \$'lık ihracatın 226 milyar \$'lık bölümü, yani %73'ü gelişmiş ülkelere aittir. Bunun yaklaşık üçte birlik bölümü, dünyanın en önemli tarım ürünü ihracatçıları olan ABD ve AT tarafından gerçekleştirilmiştir. Gelişmekte olan ülkelere kalan %27'lik payın yarısı Asya, %40'ı Latin Amerika ve %10'u Afrika'ya aittir.⁷

Dünya gıda ve tarım ürünleri ithalatına bakıldığında, ihracatta gelişmiş ülkeler lehine oluşan yoğunlaşmanın biraz daha artarak sürdüğü görülmektedir. Yine 1990 yılında gerçekleştirilen 353 milyar \$'lık toplam ithalatın 267 milyar \$'lık bölümü, yani yaklaşık %76'sı gelişmiş Kuzey Yarımküre pazarlarında alıcı bulmuştur. Bu grupta %20'yi aşan bir pay ile AT en önemli ithalatçı konumundadır. Söz konusu ithalatta Topluluğu %8'lik paylarla Japonya ve ABD izlemektedir.

Oysa beş milyarı aşan toplam dünya nüfusunun %75'inden fazlasını barındıran gelişmekte olan ülkeler, dünyada satılan gıda ve tarım ürün-

lerinin sadece %24'üne pazar oluşturabilmektedirler. OECD ülkelerinde 250 \$'ı aşan kişi başına yıllık tarım ürünü ithalatı, Asya ve Afrika kıtalarında 20 \$'ın altına düşmektedir.⁸ Dört milyara yaklaşan nüfusuna her yıl 70 milyon yeni insanın katıldığı ve barındırdığı her on kişiden birinin müzmin açlık çektiği, üçünün yetersiz, üçünün de kötü beslendiği Güney Yarımküre, söz konusu ithalatı dört katına çıkaracak potansiyel bir talebe sahiptir. Ancak bu ülkelerin şu an içinde bulundukları mali ve ekonomik durum, gıda ithalatlarını bugünden yarına artırmalarına engel oluşturmaktadır.

Gıda ve tarım ürünleri ithalatında Kuzey ve Güney Yarımküre arasında görülen bu kutuplaşma, büyük ölçüde dünyadaki mevcut gelir dağılımı farklılığından kaynaklanmaktadır. OECD ülkelerinde 20 000 \$'ı aşan kişi başına yıllık Gayri Safi Milli Hasıla, Güney Yarımküre'de 1000 \$'ın çok altındadır. Bir başka ifadeyle ortalama bir Batılı, 35 Afrikalı ya da Asyalı'nın sahip olduğu yıllık ortalama gelire sahiptir. Sonuç olarak, gıda ürünlerine olan talebi belirleyen nüfus ve gelir gibi iki unsurdan birinin Güney'de, birinin Kuzey'de yoğunlaşmış olmasının, dünya tarım ürünleri ticaretinin beklenen düzeye ulaşmasını engellediğini söyleyebiliriz.

Genel çerçevesini çizmeye çalıştığımız dünya gıda pazarlarında Türkiye cumhuriyetlerin yeri nedir? Soruyu, Sovyetler Birliği'nin dağılmadan önce yaptığı yıllık 20 milyar \$'lık ithalattan hareketle yanıtlamaya çalışmak oldukça zordur. Çünkü söz konusu ithalatın Sovyetler Birliği içindeki bölgesel dağılımını saptamak olanaksızdır. Kaldı ki, değişen ekonomik ve sosyal yapılarla birlikte toplumların gereksinim öncelikleri de değişeceğinden, bu ülkelerin bugünkü gıda taleplerini eski verilere dayanarak tahmin etmek de yanıltıcı olur. Bu bakımdan, çok sağlıklı olmasa da, şimdilik ulaşabildiğimiz güncel sosyo-ekonomik verilerden hareketle söz konusu ülkelerin gıda pazarlarının olası boyutlarını, ikinci aşamada da Türkiye'nin bu pazarlara girme olanaklarını incelemeye çalışacağız.

8. Ahmet Şahinöz, "Gıda İhracatında Alternatif Pazarlar", Gıda Sanayii Kongresi, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, 13-15 Kasım 1991, s. 200.

Türki Cumhuriyetlerin Gıda Pazarları

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla 1991 yılında ortaya çıkan bağımsız cumhuriyetlerden beşi, ağırlıklı olarak Türk kökenli ve Türkdilli bir nüfus yapısına sahiptirler. Toplam 50 milyonu aşan bir nüfusa sahip olan bu ülkeleri, nüfus ağırlıklarına göre şöyle sıralayabiliriz⁹: Özbekistan (20 milyon), Kazakistan (17 milyon), Azerbaycan (7 milyon), Kırgızistan (4.5 milyon) ve Türkmenistan (3.5 milyon). Kazakistan ve Azerbaycan dışında kalan üç Türki cumhuriyet, yıllık %2'nin üzerinde yüksek bir nüfus artış hızına sahiptirler.

Mevcut sosyo-ekonomik göstergeler, eski Sovyetler Birliği'nin ekonomik yönden en az gelişmiş olan bu beş küçük ülkesinin daha çok, gelişmekte olan ülkelerin "orta gelirli" grubuna girebileceğini işaret etmektedir. Kişi başına yıllık ortalama gelirin 1100-1600 ruble¹⁰ arasında değiştiği bu ülkelerde nüfusun yarısı henüz kırsal alanda yaşamaktadır. Kazakistan'da %43'e inen bu oran, Kırgızistan'da %62'ye yükselmektedir.

Elimizdeki veriler, bu ülkelerin ulusal gelirlerinin büyük bir bölümünün tarım kesiminden geldiğini ve çalışan nüfusun önemli bir kısmının da tarım kesiminde istihdam edildiğini göstermektedir. Özbekistan'da %43'e kadar yükselen tarımın net maddi üretim içindeki payı, Kazakistan'da %39, Kırgızistan'da %36 ve Azerbaycan'da %30 civarındadır. Tarımda çalışan nüfusun çalışan toplam nüfus içindeki oranı ise %35 ile %22 arasında değişmektedir.

Ulusal gelirin sektörel dağılımında dikkat çeken önemli bir nokta, Türkiye dahil, piyasa ekonomilerinin geçerli olduğu, belli bir gelişme düzeyine ulaşmış tüm ülkelerde hizmetler kesiminin ulusal gelir içindeki %50'leri aşan payının, bu ülkelerde henüz %20 dolayında bulunmasıdır. Bu durum büyük ölçüde, söz konusu ülkelerde eğitim ve sağlık gibi temel hizmetlerin tamamen parasız verilmesi ve başta ticaret olmak üzere bankacılık, haberleşme, ulaştırma, sigortacılık ve turizm gibi ekonomik uğraşların yeterince gelişmemiş olmasının bir sonucudur.

Türki cumhuriyetlerin dış ekonomik ilişkilerine gelince, içinde bulundukları siyasi ve ekonomik sistemin gereği olarak, şu ana kadar itha-

9. Türki cumhuriyetler ile ilgili veriler, T.C. Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Dışişleri Bakanlığı ve IMF raporları gibi uluslararası süreli yayınlardan derlenmiştir.

10. Resmi kur olarak 1 ruble = 1 \$.

lat ve ihracatları, Sovyetler'i oluşturan cumhuriyetler arasında bir iç devre oluşturmuştur. Cumhuriyetler arasında yoğun bir karşılıklı ekonomik bağımlılık ve işbölümü yaratan Sovyet sistemi dış ticareti de merkezden yürüttüğü için, söz konusu ülkeler son bir yıla kadar dış dünya ile anlamlı bir ticari ilişki kuramamışlardır. Sovyet cumhuriyetleri dışındaki ülkelerle birkaç yıldır ticari ilişkiye geçmeye çalışan Türki cumhuriyetlerin, 1991 yılı verilerine göre eski SSCB cumhuriyetleri dışındaki ülkelerle yaptıkları ticaretin toplam dış ticaretleri içindeki payı, ortalama olarak henüz %12 dolayındadır. Bu payın önümüzdeki yıllarda sürekli bir artış göstereceğini, ancak söz konusu artışın orta vadede, cumhuriyetler arasında yaratılan karşılıklı ekonomik bağımlılıktan ötürü, %50 gibi belli bir sınırı aşamayacağını söyleyebiliriz.

Kazakistan, Özbekistan ve Azerbaycan'da 25-30 milyar ruble dolayında bulunan dış ticaret hacmi, Kırgızistan ve Türkmenistan'da 10-12 milyar rubleye düşmektedir. Bu ülkelerin dış ticaret hacimlerinin net maddi üretimlerinin %50-60'ını oluşturacak kadar yüksek bir düzeyde bulunması, daha önce sözünü ettiğimiz karşılıklı ekonomik bağımlılığın ve işbölümünün yoğunluğundan kaynaklanmaktadır. Bu beş ülke içinde ciddi düzeyde dış ticaret açığı bulunan tek ülke, Kazakistan'dır. Azerbaycan ise dış ticarete sürekli fazla veren ender ülkelerden biridir.

Bu ülkelerin dış ticaretlerinin %90'ından fazlası mamül ve yarı mamül sanayi ürünlerinden oluşmaktadır. Hafif sanayi, makine-metal ürünleri, işlenmiş madenler, petrokimya, doğal gaz, işlenmiş pamuk, tekstil ürünleri temel ihracat maddeleridir. Çok zengin olan doğal gaz, petrol, bakır, demir, kömür gibi doğal kaynakların yanında, pamuk, yün, tütün, besi hayvanları bu ülkelerin en önemli tarım ürünleridir. Gıda ve tarım ürünlerinin ihracattaki payı, tüm ülkeler için %15-20 civarında kalırken sadece Azerbaycan'da %30'un üzerine çıkmaktadır. Azerbaycan dahil, Türki cumhuriyetlerin tümünde gıda ve tarım ürünlerinin ithalattaki payı da %15-20 dolayında bulunmaktadır.

Ancak bu cumhuriyetlerin dış dünya ile, henüz çok küçük boyutlarda da olsa, dış ticaretleri söz konusu olunca gıda ve tarım ürünleri ön plana çıkmaktadır. Örneğin, eski Sovyet cumhuriyetleri dışında kalan ülkelerle yapılan ithalatta bu ürünlerin payı Özbekistan'da %47, Azerbaycan'da %64 ve Kırgızistan'da %66'ya yükselmektedir. Bugünkü Bağımsız Devletler Topluluğu'nu oluşturan ülkelerin yaklaşık tümünde uzun bir süreden beri gıda sorunu olduğu için, Türki cumhuriyetlerin BDT ile yaptığı dış ticaretin bileşimine bakarak bu ülkelerin hangi ölçüde dışarıdan alınan gıdalara ve tarım ürününe gereksinim duydukları-

nı saptamak olanaksızdır. İşte bu bakımdan Türki cumhuriyetlerin gıda pazarlarının genişliğini, BDT dışında kalan dış dünya ile yaptıkları ticarete aramak daha sağlıklı olacaktır. Özbekistan yaklaşık 4, Kazakistan 3, Azerbaycan 2.5, Kırgızistan ve Türkmenistan 1'er milyar ruble olmak üzere beş Türki cumhuriyet günümüzde toplam 12 milyar rublelik gıda ve tarım ürünü ithal etmektedir. Bunun üçte biri, yani 4 milyar rublelik bölümü BDT dışındaki ülkelerden sağlanmaktadır.

Bugün ellerinde bulunan ekonomik ve doğal kaynakları dünya pazarlarında henüz yeterince değerlendiremediklerinden istedikleri dış finansman olanağına kavuşamayan bu ülkeler, nüfus artış oranları, kentleşme düzeyleri, nüfusun satın alma gücü, tarımsal üretim olanakları, marjinal tüketim eğilimleri, nüfusun kültürel düzeyi gibi sosyo-ekonomik göstergelerle ele alınıp değerlendirilirse, kısa sürede gerçekleşebilecek önemli bir talep potansiyeline sahip oldukları anlaşılır. Şu an içinde bulundukları ekonomik ve politik sistemdeki dönüşümün yarattığı istikrarsız ortam, söz konusu ülkelerin sahip oldukları gerçek ekonomik gücün ve dış gıda talebinin açığa çıkmasını önlemektedir.

İçinde bulundukları sorunlara karşın 4 milyarı dış dünyadan olmak üzere 12 milyar rublelik gıda ve tarım ürünü ithal edebilen Türki cumhuriyetler, söz konusu sorunlar aşıldıkça bu miktarı artıracak ve kısa bir süre içinde muhtemelen 16 milyar rubleye kadar yükselteceklerdir. Talep artışı elbette ki daha ziyade BDT dışındaki ülkelerden karşılanacak ve dış dünyadan yapılan gıda ve tarım ürünleri ithalatı 8 milyar rubleye yükselmiş olacaktır. İki yıl gibi kısa bir süre içerisinde dışa dönük 4 milyar rublelik bir talep yaratan bu beş ülkenin, yakın bir gelecekte söz konusu talebi iki katına çıkarmaları çok büyük bir olasılıktır.

Türkiye'nin Türki Gıda Pazarlarına Girme Şansı

Dinamik bir yapı sergileyen ve gelecekte oldukça geniş bir gıda pazarı yaratacak olan bu talebi kim karşılayacak? Türkiye, sürekli artış gösterecek bu talebe yanıt verebilecek midir, yoksa 1970'li yıllarda petrol fiyatlarının ani artışı ile Ortadoğu bölgesinde bir tür patlama gösteren gıda ithalatı karşısında olduğu gibi yine ABD, AT, Kanada ve Avustralya gibi dünya tarım pazarlarını ellerinde tutan güçlerin bu yeni gıda pazarlarını doyurmalarına seyirci mi kalacaktır? Üstelik adı geçen ihracatçı ülkeler bugün ellerinde 70'li yıllara göre çok daha büyük bir tarımsal fazla bulundurmaktadırlar.

70'li yıllara göre, Türkiye'nin 90'lı yıllarda ihracat güç ve yeteneği-

nin oldukça gelişmiş olduğunu ve Ortadoğu ülkelerine göre Türkiye cumhuriyetleri ile çok daha yakın sosyo-politik bağlarının bulunduğunu düşünürsek, Türkiye'nin söz konusu pazarlardaki ekonomik gelişmelere en azından kayıtsız kalamayacağını söyleyebiliriz. Türkiye'nin Türkiye cumhuriyetlere kredi açan ilk ülke olması¹¹ bu duyarlılığın açık bir göstergesidir.

Türki gıda pazarlarına açılmada, Türkiye'nin dünyanın önde gelen tarım ihracatçılarına göre çok sayıda avantajı bulunmaktadır. Coğrafi yakınlığın ötesinde, Türkiye her şeyden önce söz konusu beş cumhuriyet ile kökeni ortak bir dil kullanmaktadır. Öte yandan Türkiye, köklü tarihi bağlara sahip olduğu Türkiye cumhuriyetleri ile birbirine çok yakın sosyo-kültürel yaşam biçimlerini paylaşmaktadır. Ekonomik gelişmişlik düzeyleri bakımından da Türkiye cumhuriyetleri ile Türkiye arasında belli bir benzerlik mevcuttur.

Ülkelerin beslenme alışkanlıkları ya da kalıpları sahip olunan ekonomik olanakların ve sosyo-kültürel yaşam biçimlerinin bir türevidir. Coğrafi yakınlığa göre, Türkiye cumhuriyetleri Türkiye pazarlarının bir devamı olarak görmek, ya da bu ülkeleri Türkiye'nin potansiyel bir "doğal pazarı" olarak nitelendirmek yanıltıcı olmayacaktır. Türkiye'nin bu ülkelerle şu ana kadar geliştirmeye çalıştığı ekonomik, politik ve kültürel ilişkiler, aynı ülkelerle uluslararası alanda gösterdiği dayanışma "doğal pazar" nitelendirmesini güçlendiren unsurlar olmuştur. Bu türde ilişkilerin ve oluşturulan çeşitli kurumların zamanla ticari ilişkilere dönüştürülmesi ile söz konusu gıda pazarları Türkiye'ye daha da yakınlaşacaktır.

Türki cumhuriyetleri Türkiye gıda pazarlarının bir uzantısı olarak nitelendirmemize yol açan coğrafi yakınlık, ortak dil, kültür, tarih ve beslenme alışkanlıkları gibi unsurlar, yabancı ülkelerle rekabette ilk aşamada Türkiye'ye çok büyük bir üstünlük sağlayacak ve Türk tarım ürünlerinin bölge pazarlarına girişini kolaylaştıracaktır. Ancak, tüm tüketiciler gibi bölge tüketicilerinin de ürünün kaynağından önce fiyat ve kalitesine bakacağı unutulmamalıdır.

Kısa ve orta dönemde Türkiye'nin bölge gıda pazarlarındaki rakipleri öteki bölge ülkeleri değil, tarımsal üretimde fazlayı sürekli hale getirmiş ve dış pazarları kendi pazarlarının bir devamı sayan ABD ve AT gibi dünyanın sayılı tarım güçleri olacaktır. Bölgenin gıda pazarları genişledikçe, Avustralya ve Kanada gibi ülkeler de bu pazarlara yönele-

11. Ahmet Ertuğrul, "İhracat Enflasyondan Daha Önemli", *İşletme ve Finans*, S. 76-77, Temmuz-Ağustos 1992, s. 8.

ceklerdir. Tarımsal fazlayı eritmek için gereğinde maliyetin 1/4'üne eşit fiyatlarla ürün ihraç edebilen bu ülkelerle etkin bir rekabet, sahip olunan tüm avantajları çok iyi değerlendirerek bu pazarlara şimdiden güçlü ve kalıcı bir biçimde yerleşmekle mümkün olacaktır.

Bölge gıda pazarlarına kalıcı bir biçimde yerleşmenin ilk koşulu, tarım ve tarıma dayalı endüstrilerle ilgili teknoloji, finansman, kalite, standartlaşma gibi yapısal sorunları çözerek tarım ve gıda üretiminde dış pazarlara dönük sürekli bir fazla yaratmaktır. GAP'ın önümüzdeki yıllarda devreye girecek olması, söz konusu fazlanın sağlanmasını daha da kolaylaştıracaktır. Şimdiye kadar temel tarımsal ürünlerde kendi kendine yeterliliği amaç edinen ve dış ticareti daha çok iç pazarlarda arz-talep dengesini sağlama aracı olarak gören stratejilerin yerini artık yavaş yavaş, Türkiye'nin tarımsal gücünü bölge pazarlarında değerlendirecek, dışa açık etkin ekonomi politikalarına bırakması gerekmektedir.

Gıda ve tarım üretiminde süreklilik, yüksek kalite ve standart, uygun fiyat sağlanırken, ihracatı anlık müşteri ya da siparişlere dayanan pasif yapıdan kurtaracak yeni bir ihracat örgütlenmesine gitmek gerekmektedir. Bunun için de, ihracatı üretim sürecinin bir devamı sayan ihracat birimlerine gereksinim vardır. Üreticiden en son tüketiciye kadar uzanan zinciri kontrol altına alacak bu birimler, dış pazarlarda oluşturacakları bilgi aktarım ve dağıtım kanalları ile ihracata kurumsal bir yapı kazandıracaklardır.

Türki cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmelerinden bu yana geçen bir yıllık süre içinde Türkiye'nin bu ülkelere gösterdiği yakın ilgiyi, yarının ticari ilişkilerine olumlu bir ortam hazırlayan girişimler olarak nitelendirebiliriz. Politik ve kültürel atılımlar dışında, şu an çok önemli bir dış finansman güçlüğü içinde bulunan ve yaşadıkları sosyo-ekonomik karmaşadan dolayı temel gıda maddelerini sağlamada dahi zorlanan söz konusu ülkelere, Türk Eximbank aracılığı ile 600 milyon \$ tutarında kredi açılması ve Kızılay aracılığı ile başta 250 000 tonluk buğday olmak üzere çeşitli gıda ürünleri yardımı yapılması, Türk gıda ve tarım ürünlerinin bölge pazarlarına girişini kolaylaştıracak nitelikte somut adımlardır. İçinde bulunduğumuz dönemde Toprak Mahsülleri Ofisi, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. ve Çay-Kur gibi kamu iktisadi teşekküllerinin elinde önemli miktarlarda stok bulunması, Türkiye'nin bu tür girişimlerini kolaylaştırmıştır.

1992 yılı ile birlikte, Türkiye'nin bölge gıda pazarlarında mütevazı bir düzeyde de olsa ilk ticari girişimlerini gerçekleştirdiğini görmekte-

yiz. 1992 yılında bölge ülkelerine, 130 milyon \$'ı gıda ve tarım ürünü olmak üzere 200 milyon \$'ın biraz üzerinde ihracat yapılmıştır.¹² Ancak bu girişim, hacim yönünden olduğu kadar ihracatın çeşitliliği ve coğrafi dağılımı açısından da henüz geniş kapsamlı bir ticari atılım özelliği taşımamaktadır. Örneğin, söz konusu gıda ihracatının %50'sinden fazlası yalnızca Azerbaycan'a, %25'i Özbekistan'a yapılırken, Kırgızistan'a henüz Türk tarım ürünü satılamamıştır.

Ihracatın ürün bileşimine gelince, yine büyük bir zayıflık söz konusudur. Örneğin, 1992 yılı gıda ihracatının değer olarak %75'ini yalnızca tahıl ürünleri oluşturmaktadır. Geriye kalan bölümün yaklaşık tamamı şeker, margarin ve çay gibi yine temel tarım ürünlerinden oluşmaktadır.

Şu an oldukça sınırlı dış finansman olanakları bulunan Türkiye cumhuriyetlerin az sayıda temel gıda ürününün ithalatı ile yetinmeleri ve Türkiye'nin de henüz yeni keşfettiği bu pazarlara çeşitlilik derecesi düşük bir ürün grubu ile girmesi doğaldır. Üstelik söz konusu ihracatın coğrafi dağılımında da, daha önce belirtildiği gibi, henüz tam bir çeşitlilik sağlanabilmiş değildir. Ancak, yapılan ticari bağlantılar, yakın bir zamanda ihracatın tüm bölgeye yayılacağını göstermektedir. Kırgızistan ile yapılan 8000 tonluk şeker anlaşması bu yöndeki gelişmelerin somut bir örneğidir.

Türki cumhuriyetlere yapılan gıda ve tarım ürünleri ihracatının şu anki zayıf noktalarından biri de, söz konusu ihracatın büyük ölçüde devletten devlete ticari akım şeklinde gerçekleştirilmesidir. İhracattaki bu zaaf, ithalatçı konumundaki Türkiye cumhuriyetlerde özel ticaret kesiminin henüz belli bir gelişme düzeyine ulaşamamasından başka, Türk özel ihracat birimlerinin şimdilik bu ülkelere dönük ticaretin kurumsal yapısını oluşturamamalarından da kaynaklanmaktadır. Bu da, geç kalmamak koşuluyla, zamanla aşılacak bir sorundur.

Sonuç olarak, yaşadığımız bölgenin ekonomik ve politik olarak yeniden şekillenmesinin, tarımsal gücünü değerlendirmesi yönünden Türkiye'ye çok önemli fırsatlar sunduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu ekonomik fırsatları, yeniden şekillenme sonucunda ortaya çıkan Türkiye cumhuriyetlerin sosyo-ekonomik ve politik dönüşümüne katkı sağlayacak bir biçimde değerlendirmek, Türkiye'nin bu bölgedeki ekonomik ve politik etkinliğini artıracak gibi, GAP ile ciddi bir boyut kazanması beklenen tarımsal fazla sorununun çözümünü de kolaylaştıracaktır. Şu

12. T.C. Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Ekonomik Araştırmalar ve Değerlendirme Müdürlüğü verileri.

an bölgenin en önemli tarımsal gücü olan ve dünyanın öteki tarım güçlerine göre önemli üstünlükleri bulunan Türkiye'nin bölge gıda pazarlarına kayıtsız kalması durumunda ise, geçmişte Ortadoğu'da olduğu gibi bu pazarlara da ABD, AT ya da Avustralya gibi ülkeler yerleşeceklerdir. Gelecekte Türkiye çok istese dahi bu dinamik pazarlara artık kolay kolay giremeyecek, ya da bu pazarlarda Batılı firmaların ticari taşeronluğu ile yetinecektir.

Sonuç

Françoise Aubin, Jean Coussy
ve Semih Vaner

ALTMİŞLİ yıllardan beri sürekli gelişme gösteren milliyetçilik çalışmaları, bu ilgiyi, pek çok kimse için, sömürgelerin bağımsızlığa kavuşmasına borçlu iken, daha sonra yaygınlık gösteren ve bunlara eklenilen etnisite incelemeleri, Amerika Birleşik Devletleri'nde siyahların başkaldırısının doğuşuna ve Büyük Britanya'daki İrlanda mücadelesine bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır. 80'li yılların başında, ayrılıkçı ya da özerklikçi hareketlerin ve etnik çatışmaların yaygınlaşması ise milliyetçiliği ve etnisiteyi sosyolojinin en popüler konuları arasında ilk sıraya çıkarmıştır; o zamandan beri de yol gösterir nitelikte kimi yapıtlar bu alanı aydınlatmaktadır: A. D. Smith'in *Ethnic Revival in the Modern World* (1981), C. F. Keyes'in *Ethnic Change* (1981), B. Anderson'ın *Hayali Cemaatler*, D. L. Horowitz'in *Ethnic Groups in Conflict* (1985) adlı yapıtları gibi. Nihayet, 90'lı yılların hemen başında Sovyet komünist sisteminin ani parçalanışı, sosyolojide beklenmedik bir dolu yeni durum ortaya çıkarmıştır. Öte yandan, siyasetbilimciler, tarihçi-filologlar ve antropologlar da, kendi aralarında araştırma ekipleri oluşturmaya, komünizm sonrasının geleceği ile bu yeni dönemin ilk görünüşleri üzerine eğilmeye başlamışlardır. Bu konudaki yapıtlara örnek olarak *Après l'URSS. Inventaire pour un drame* (1990); Orta Asya ile ilgili olarak, *Des ethnies aux nations en Asie centrale* (1991); ve ayrıca, kimliğe bağlı ideolojiler tarihi alanında, *Turko-Persia in Historical Perspective* (1991) ve *Muslims in Central Asia. Expressions of Identity and Change*'i (1992) gösterebiliriz.

Verili sorunsalları geliştirip daha ileri noktalara götürmek ve hazır yargıları yeniden gözden geçirmek üzere bir araya gelen işbu derlemenin katılımcıları, komünizmin yayılma alanının bir bölümü üzerinde yoğunlaşmışlardır: iç gelişimi ve hem eski Rus sömürgeciyle, hem de

iki sınır komşusu Türkiye ve İran'la ilişkileri bağlamında eski Sovyet Orta Asyası, eski Sovyet uydusu Moğolistan ve Orta Asya'nın Çin ege-menliğinde ve komünist bir sistem içinde kalan bölümü.

Disiplinler arası araştırmacılardan oluşan grubumuz, ilgili coğrafi bölgenin genişliğine ve mümkün olan görüş açılarının çeşitliliğine yanıt verecek biçimde kurulmuştu. Amaç, ele aldığı konuda bir türdeşliğe vararak, yapılan çalışmayı genel olarak kongre ve konferanslarda sunulan çalışmalardan oluşan bir yayımdan farklı bir şey yapmaktır. Bu doğrultuda, çalışmaların her birinin belli bir uzmanlık alanının karanlık bir noktasında tek başına at oynatmasındansa, birbirine güvenen, hatta bir çeşit danışıklılık içinde davranan katılımcılarımız, çalışmalar boyunca birbirlerinin yazdıklarını karşılaştırıp bütünleştirmeye çalışmışlardır.

Konunun içeriği açısından karşılıklı görüşmelere ve eşgüdüm sağlanmasına özen gösterilmiştir. Ancak konunun bütününe kucaklamak gibi bir nitelik aranmamıştır; biçim açısından da yazarlara en geniş serbestlik tanınmıştır. Nitekim, bunun bir sonucu olarak, bazı katkılar (örneğin Celili'nin çalışması¹) son derece sıkı bir çözümleme çabasının ürünü iken, titizce derlenmiş ham bilgiler ile beslenen fakat ne yazık ki yayıncıların kâr kaygısı ve okur beğenisi adına pek itibar etmeme alışkanlığı gösterdikleri bazı makaleler ise gerçek birer dosya oluşturmaktadır (Dudoignon, Aubin, Copeaux). Yazarlarımız, diledikleri yazım biçimlerini, transkripsiyon sistemlerini benimsemekte serbest bırakılmışlardır; ancak kendi çalışmalarının bütününde belli bir iç tutarlılığın bulunması da şart koşulmuştur.

Kültürel ve Siyasal Dünyalar Sorunsalı

Son yıllarda Orta Asya'da yaşanan gelişim o kadar ani ve keskin oldu ki, derlememizin ana konusu neredeyse tamamen değişti; daha doğrusu başlangıçtaki durumu ile işbu yayınlı noktalanan sonuç arasında geçen süre içinde ana konu ikinci bir ana konu ile bütünlendi. Nitekim, 1990'a doğru, yeni uluslararası ve bölgesel biçimlenmeler içinde Türkiye'nin rolünü ve konumunu irdelemek üzere planlanan ortak çalışma, 1992-93'te Türkdilli ve Moğoldilli Orta Asya'ya ve komünizm sonrasının kimliğe dayalı milli yetçiliğine yönelme durumunda kaldı.

1. Bu Sonuç'ta, derlemedeki makalelere yapılacak göndermeler sadece parantez içine alınan yazarının adı ile, bibliyografyadaki kaynaklara yapılan göndermeler ise parantez içinde ve yayım tarihiyle birlikte verilecektir.

Orta Asya'nın Yeni Biçimlenmesi İçinde Türkiye, Rusya ve İran

Çalışmanın hareket noktası, on yıl kadar önce bir grup gözlemcinin uluslararası sistemin yeni dinamiği içinde "erken başarısızlığa uğrayan yükselişler" konusunda ortaya attıkları bazı sorgulamalar olmuştur. Hindistan, Endonezya, Zaire ve nihayet Türkiye gibi ülkeler için "parlak bir gelecek" bekleniyor, bunların "genel denge ya da uluslararası sistemin belli bir bölgesel biçimlenmesi içinde ayrıcalıklı bir konuma sahip oldukları" vurgulanıyordu; oysa bu ülkeler, görünüm olarak "uluslararası sistemde inişe geçmişlerdi", ya da bir "geriye çekilme" yaşamaktaydılar. Türkiye açısından bakıldığında, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana dış politikanın temel "üst-belirleyeni" daima Sovyet tehdidi olmuştur; oysa, kabul etmek gerekir ki, Batı Avrupa ile özdeşleşme arzusunun aşırı derecede olması, Türkiye'yi Stalin'in ölümünden sonra ortaya çıkan uluslararası gelişimi kavramaktan alıkoymuş ve Üçüncü Dünya konusunda bir kayıtsızlığa ve ilgisizliğe sürüklemişti. Bu olgu, yumuşama politikasının ardından gelen yeni uluslararası işbölümü içinde kendisine yer bulmasına güçlükler çıkarıcı bir gelişmeydi.²

Ne var ki Türkiye, 80'li yıllarda uluslararası bütünleşmede aşama kaydetmiştir.³ İktidarın yapısal olarak düzeltilmesi politikası 1983'ten beri uluslararası ilişkilerde ekonomiyi ön plana çıkaran bir nitelik kazanmış, yüksek bir toplumsal maliyete ve tarımın ihmal edilmesine karşın ülkenin uluslararası piyasalardaki kredisinin yükselmesini, ihracatının artmasını ve borç ödemelerindeki sorunların belli bir çözüme kavuşmasını sağlamıştır. Dış politikada ise, somut gelişmeler bağlamında Arap ve İslam ülkeleri ile istikrarsız ve dalgalı bir seyir izleyen ekonomik bağların daha da sıkılaştırılmasına rağmen, ülkenin Batı dünyasına ait olduğu gerçeği daima dile getirilmiştir. Ne zaman kabul edileceği belli olmasa da, Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na yaptığı üyelik başvurusu bu kararlılığın bir tanığıdır. Dışişleri Bakanlığı başta olmak üzere sivil ve askeri bürokrasideki geleneksel siyasal seçkinler Batı modelini oldum olası bir ideal, İslam'ı ise hep bir tehlike olarak algılamışlar, fakat bunun karşılığında, yeni bir Avrupa kurma programı ile pek de ilgili görünmemişlerdir. İktidardaki yeni seçkinler ise, olası bir Avrupa Birli-

2. "Réflexions sur quelques cas avortés de montée en puissance", *Revue française de science politique*, 30, no: 2, Nisan 1980, ss. 388-395.

3. Burada, S. Vaner'in "La Turquie et l'aire turque" konusundaki araştırma projesini genel hatlarıyla aynen alıyoruz. Krş. *CEMOTI*, no: 12, ss. 27-264.

ği üyeliğinin sağlayacağı ticari avantajları ön plana çıkarmıştır.

Avrupa'daki komünist rejimlerin yıkılması ve Doğu Avrupa'da sınırların ortadan kalkması sonucu 90'lı yılların başında Türkiye'nin uğradığı stratejik önem kaybı, önemli ölçüde Türkdilli halkların yaşadığı ve Türkiye ile özel bağları bulunan Kafkasya ve Orta Asya'daki bağımsız devletlerin ortaya çıkışlarının yol açtığı perspektifler ile bir ölçüde telafi edilecek gibi görünmektedir. Sovyet planlamasının yalnızca pamuk tarımına ve hammadde ihracatına mahkûm ettiği ve (Celili'nin gösterdiği üzere) devlet yardımlarının maskeleydiği bir azgelişmişlik içinde bulunan Orta Asya bölgelerindeki sıkıntı ve zaafılar, daha çok marjinalleşme ve dışlanma terimleri ile ele alınıp değerlendirilmelidir. Çalışmaya katılan araştırmacıların düşüncelerinin odak noktasında yer alan şey, tarihin karanlıkta bıraktığı bu *Türk alanı*'nın doğuşudur.

Kendisine siyasal bir etki ve ekonomik bir açılım sağlamak amacıyla bir Türkiye, Orta Asya'nın Türkdilli dünyasına ne sunabilecektir? Daha önceki Moskova bağlantılarının yerine geçecek mali ve teknik aracılık (Akagül ve Kurdoğlu, 1993) ve gelişmekte olan bir bölgesel ekonomik güç stratejisi (Akagül ve Vaner, 1993) dışında Türkiye, buralara, yukarıdan aşağıya dayatılan bir demokratikleşme ve laikleştirme yoluyla sağlanacak bir modernleşme modeli önermektedir (Vaner). Ancak, eski SSCB cumhuriyetlerinde demokrasi ile ilgili tek seçenek sözümona bir "demokratik merkezîyetçilik"ten ibaret olduğu için, hali-hazırda işlemekte bulunan devlet kurma süreci ile gerçek bir modernleşmeciliğin yerleşmesi arasındaki yol hayli uzun olacaktır (Vaner).

"Batılılaşma" ve "Avrupalılaşma" terimleriyle konan bir "modernleşme" sorunu, sadece Türk modeli için değil, aynı zamanda ve aynı niteliklerle Rus modeli için de geçerlidir; her iki durumda da bu sorunun geçmişi eskilere uzanmaktadır: Rusya'da Birinci Petro zamanında, Osmanlı İmparatorluğu'nda ise bundan yaklaşık bir yüzyıl sonra, III. Selim zamanında başlayan bu süreç günümüzde bile devam etmektedir. Kafkasya ve Orta Asya üzerinde ideolojik hegemonya kurma yarışı içindeki bu iki ulus-devlet, 19. yüzyılın son çeyreğinde, Panslavizm ve Pantürkizm arasındaki bir satranç oyunu biçiminde, bir yandan Hristiyanlığın, diğer yandan İslam'ın dinsel simgelerinin kullanımıyla daha da gerginleşen bir meşruluk mücadelesi yürütmüşlerdir (Deringil). 90'lı yılların başında Kafkasya ve Orta Asya ile ilgili olarak yeni bir jeopolitik düzen ortaya çıkıp daha önce var olan dengeleri altüst etmesine ve eski SSCB'de yaşayan her beş kişiden birinin müslüman olmasına karşın, Rusya kararlılıkla ve inatla Batı'ya dönük konumunu sürdür-

mekte, ancak belli bir bölgesel bütünleşmeyi de desteklemektedir (Tinguy); bu bölgesel bütünleşmenin iki komşu ülkenin, Türkiye ve İran'ın çıkarları ile çatışıp çatışmadığı da ayrıca sorulabilir (Vaner, Celili).

Zira, Orta Asya'nın ekonomik ve manevi pazarlarının ele geçirilmesinde bir üçüncü aday vardır ve o da, elbette, İran'dır. Tıpkı Türkiye gibi, Batı ile Sovyet süper gücü arasında tampon olmaktan doğan stratejik konumunu yitiren İran, yine tıpkı Türkiye gibi, yeni jeopolitik yapılanma çerçevesinde kendi konumuna uygun yeni varolma biçimleri aramak durumunda kalmıştır. Bu bağlamda, Türkiye dilsel yakınlıklarından yararlanırken, İran da Türk-Fars Orta Asyası ile eski entelektüel akrabalığını yeniden canlandırmayı ve buradaki İslamcı eğilimleri özendirmeyi düşünmekte (Celili), bunu da gerçekçi bir ekonomik-mali çaba içinde sağlamaya çalışmaktadır (Hâvend). Bununla birlikte, İslamcılık ve Panislamizm'in Batı'da uyandırdığı korkuya rağmen, bölgenin kültürel kimliğinin en temel bileşenlerinden biri ve etik değerlerinin güvencesi olan İslam bile, ancak çok sınırlı bir siyasal rol sahibidir (Vaner, Dudoignon). İslam, tıpkı Tibet'in komünizm sonrası Moğolistan'ın Budizm'in çıkarları için bir çekim merkezi olmaması gibi, yeni Orta Asya devletlerinde Türkiye'ye ya da İran'a, herhangi bir dış İslam Yurdu'na yönelik özel bir cazibe akımı oluşturmaz (Aubin). Orta Asya'nın İranlılığı sadece çok eskilerde kalmış bir tarihsel dönem için geçerlidir (Dudoignon), "İslam Devrimi" ise, Rus karşıtı terimlerle yeniden düşünülmüş sömürgecilik aleyhtarı bir mücadele olarak yüceltilmektedir (Dudoignon).

Düzenli aralıklarla ortaya çıkıp sıkıntılı fantazmalar uyandıran bütün bu Asya ideolojileri içinde en inatçılarından biri, Pantürkizm'dir. 20'li yıllarda, yeni kurulan genç Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerinden kaçan sürgünlerin Paris'te bir birleşik göçmenler hareketi olarak kurdukları "Prométhée" hareketi, sadece Batı'da değil, Türkiye'de de safdışı kalma korkusu ile her türlü Pantürkizm suçlamasını reddetmekteydi (Copeaux). Zira, Türkiye'de ulus-devletin kurulmasından beri, "Türk dünyası" deyiminin kullanılması bu ülkede kuşku uyandırıyor: "Türk dünyası" kavramı son derece olumsuz anlamlarla yüklüydü ve ister istemez çeşitli Pantürkist hareketlerle (Türkdilli halkların bir araya getirilmesiyle) bağlantılanıyor, hatta (Türk-Moğol ve Finno-Uygur halkların Slav karşıtı bir temel üzerinde birliği demek olan) Turancı hareketlerle ilişkilendiriliyordu. Oysa, aşırı sağcı Türk milliyetçiliğinin tekelindeki bu tür hareketler ve konular, daha 20'li yıllarda Mustafa Kemal tarafından resmen mahkûm edilmişlerdi. Amaç, imparator-

luktan geriye kalan son toprak olan Anadolu'yu koruyabilmek ve Batı emperyalizmine karşı ittifak yapılan Sovyetler'i rahatsız etmemekti. Aydınların, hatta siyasal kadrolarla kamuoyunun büyük çoğunluğu bu ideolojilerin açıkça karşısındaydılar. Bu karşıtlık, 70'li yıllarda bazı Washington gizli servislerinin bu akımları SSCB'yi içeriden istikrarsızlaştırmak amacıyla kullanmaları ile daha da açıklık kazanacaktı. Ancak, Transkafkasya bunalımının ortaya çıkışından, özellikle de 1990 Ocak ayında Sovyet ordusunun Bakü'ye müdahalesinden ve bu müdahalenin Batı'da pek olumlu karşılanmasından sonra bir şeyler oldu: Birdenbire bir "açılma" gerçekleşti ve pek çok siyaset adamı, daha önce hiçbir zaman kullanmadıkları bir terminolojiyi kullanmakta artık hiçbir çekince görmez oldu.⁴ Daha da ileri gidilerek, resmi makamların çekincelerine karşı bazı yeni kavramlar ortaya atılarak kullanılmaya başlandı. Tıpkı Moğolistan'da, "Moğol Ocakları"nda, dış Moğollar arasında "Moğolluk"un ön plana çıkarılıp işlenmesi gibi (Aubin), Türk dili etno-kültürel grubuna ait olma duygusu olarak "Türklük" ve "kültürel milliyetçilik" kavramları "Türk Ocakları" derneklerinde değer ve önem kazandı (Üstel).

Kimlik İnşa Süreçleri

Gözlemlediğimiz gelişme ilginçtir. Ancak, Ankara'nın Türkdilli Orta Asya'daki etkisinin büyümesi doğrultusunda mıdır acaba? Burada, Türkiye'nin etki ve ağırlığını Pantürkizm'in etki ve ağırlığından ayırmak önem taşıyor. Türkiye'nin etkisi konusunda, geride kalan üç yıl boyunca Türkiye ile Türkdilli cumhuriyetler arasında politik, ekonomik alanlarda kurulan bağlar hiç de ihmal edilecek gibi değildir (Kurdoğlu, 1993; Akagül, Vaner). Buna karşılık, ikinci noktanın etkisi kuşkuludur; zira, bizzat Orta Asya içindeki özerk Pantürkizm kaynakları o kadar hareketli hale gelmişlerdir ki, Türkiye'nin kendisi bu konuda fiilen kenarda kalmıştır. Elinizdeki bu derlemede doğrudan ya da dolaylı olarak bu ulusal kimlik inşası süreçlerine ayrılan sayfaların sayısının çokluğu bile konunun Türkdilli ve Moğoldilli Orta Asya'da sadece toplumsal ve kültürel alanları değil, aynı zamanda politik ve ekonomik alanları da işgal ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, Rus imparatorluğunun Rus olmayan halklarının toprak esası üzerinde az çok hayali "milli-

4. Krş. "La crise transcaucasienne vue de Turquie", Yvette Benusiglio'nun dosyası, CEMOTI, 10 Haziran 1990, ss. 55-68.

yet"lere bölünmesi anlamına gelen Stalin politikası için bir *happy end* oluşturmaktadır.

"Türk dünyası", "iki bin yıla yayılmış büyük ve geniş göç dalgalarının sonucu" olarak tanımlanır ve bu nedenle, Türkdilli halklar, "her biri tek başına bir göç alanı oluşturan" "pek çok birim içinde dağılmış" bulunmaktadır: Türkiye, İran, Doğu Avrupa, Afganistan, Rus İmparatorluğu, Çin İmparatorluğu, vb... (Bazin).⁵ Komünizm geldiğinde Orta Asya'daki Türkdilli halklar çoktan beri oralara yerleşmişlerdi ve yöre, kavim veya kan ortaklığının getirdiği göreneklere sahiptiler. Bu kimlikleri ile, yönetsel açıdan hiyerarşik bir yapıda ve Stalin'in 1913'te koyduğu bir tipolojiye göre sınıflandırılan bu "etnik grupların" her biri, kuramsal olarak kendilerine ait olduğu varsayılan coğrafi alanlar üzerine yerleştirilmiştir. "Ulus" mertebesine yükseltilen altı kavimden her birine bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) statüsü verilmişti ve bu cumhuriyetlerin beşi Orta Asya'da bulunmaktaydı: Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Kırgızistan. Bu cumhuriyetlerin altıncısı Orta Asya dışında bulunan Azerbaycan'dı. Bu cumhuriyetler, ardı arkası kesilmeyen, bölgelere göre büyük önem kazanabilen ve Avrupa Rusya'sından kopan göçmenleri Orta Asya'ya getiren bir Slav göç dalgası karşısında bırakılmışlardı. Bu göç dalgasının 70'li yıllardan itibaren tersine dönmeye başlaması, milliyetçi oluşumlar yaratılmasına uygun olan etnik türdeşliklerin meydana gelmesini sağlayan bir sömürgeleşmenin işaretiydi (Blum).

Bu vesileyle, önceden hazırlanmış ya da uydurma kuramlara dayanan demografik çözümlemelerden (örneğin Avrupa Rusyası'nı başvuru göstergesi olarak kabul edenler) uzak kalan araştırmalardan çıkarılacak derslerin zenginliğine dikkat edilmesi gerekir. Bu bağlamda örneğin, Orta Asya'da nüfus artış eğrileri, İran'dakine yakındır (Blum). Gerek İran'da, gerekse Türkiye'de bölgeler itibarıyla doğurganlığı farklılaştıran şey, sanılabileceği gibi etnik aidiyet değil, kültürel ve ekonomik gelişmişlik düzeyidir (Ladier, 1993, Behar, 1993). Ayrıca bölgeler arası göçleri göz önünde tutmak gerekir (Behar, 1993, Bazin, 1993).

Daha 1552'de sömürgeleştirilen ve Stalinci kuram tarafından bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti değil, sadece bir "Özerk Cumhuriyet" statüsü verilen Tatar halkı, Kazan'da, Tataristan'ı egemen bir devlet olarak görmek amacıyla kültürel bir mücadele vermektedir. İleri gelen aydınlarca yürütülen bir milliyetçiliğin örneğini veren bu halk, yüzyılımı-

zın ilk yirmi yılına ait tarihsel ve yazınsal belleğin yeniden doğuşu üzerinde temellenmektedir. "Ulusal bilince çağrı", her şeyden önce Rus-Sovyet dünyası içinde dağılmış bulunan Tatarlar'a seslenmeyi amaçlamaktadır (Devlet). Sadece yönetsel anlamda sömürge olan öteki cumhuriyetlerden farklı olarak nüfus açısından da bir sömürge olan Kazakistan, yeni bağımsız müslüman devletlerle Moskova arasında siyasal-ekonomik bir köprü oluşturmayı hedeflemektedir (Tinguy); doğusuna ve güneyine yönelik olarak ise Moğolistan ve Çin'de yaşayan Kazaklar (Aubin) ve Sincan Uygurları için bir anayurt rolü oynamak istemektedir; hatta bu bağlamda, Alma Ata'da, Çin egemenliğinden kurtulmuş bir "Doğu Türkistan" içinde yer alacak bir "Özgür Uyguristan" özleminin peşinden koşan bazı kişileri de barındırmaktadır.⁶

Gerçekten de Çin, artık, Türkdilli ve Moğoldilli Orta Asya söz konusu olduğunda hesaba katılması gereken bir etken olmuştur; zira, artık bölgesel oyunlarda işleri ustaca karıştırabilmektedir. Bir yandan, kârlı işler gerçekleştirebilmek amacıyla, Batı'nın henüz el uzatmadığı ya da yeterince eğilmediği yeni pazarlara teknisyenlerini, kredilerini ve ucuz malzemelerini gönderirken, öte yandan kendi içindeki Türkdilli ve Moğoldilli azınlıklara yönelik olarak yapılabilecek olası Türk ve Moğol yanlısı propagandaları, kendi vaatlerinin cazibesi ile önlemek ve engellemek istemektedir (Jan, Aubin).

Nitekim, kendini Orta Asya'nın siyasal düzenleyicisi, dillerini ve lehçelerini birleştirmek istediği Türkdilli halkların anayurdu olarak kabul eden Özbekistan'ın (Dudoignon), bu konularda titiz olan Çin Halk Cumhuriyeti'nin duyarlılıklarına özen gösterme arzusu o kadar güçlüdür ki, öteki Türkdilli halklara oranla çok daha büyük bir dil yakınlığı olduğu halde Çin komünizminden kaçan sürgünleri desteklememektedir (Dudoignon). Özbekler'in kimlik inşası süreci, özellikle (Dudoignon'un yaptığı gibi) Tacikler'inki ile paralel olarak ele alındığında daha da öğretici olmaktadır. Stalin'in milliyetler kuramı, tarihleri Farsça'yı ortak edebiyat dili olarak kullanmış bulunan kentli bir Türk-İran entelijensiyasının yıkıntıları üzerinde tepeden tırnağa yeniden tanımlanıp idealize edilen iki kavim inşa etmişti; amacı da, psikolojik öncelik verilen Türkdilli göçebe çobanları (Özbekler) Farsdilli çiftçilere (Tacikler) karşı kullanmak, böylece de Ruslar tarafından sömürgeleştirilmeyi gönüllü, uyumlu ve kaçınılmaz bir birlik haline getirmektir (Dudoignon). Sovyet tarih okulundan yetişen aydınlar, 1987'den beri ulusal geçmişlerini

yeniden değerlendirmeye çalışmakta, Sovyet kuramcılarının kendilerine aşıladığı bir güdüyle efsanevi bir altın çağ arayışı içine girerek o zamana kadar resmi kitaplarda yasaklanmış bulunan ulusal hareketlere sahip çıkmaya uğraşmaktadırlar. Nitekim, bu çerçeve içinde Özbekler, Tacikler, Ruslar, moderniteye geçişte özerk bir girişim olan Buhara Halk Cumhuriyeti'ni (1920-24), yerel yenileşmecilik hareketi olarak Cedidçiliği ve medreselerin rolünü farklı, çatışan terimlerle görüp değerlendirmektedirler (Dudoignon).

Moğollar, mitler üzerinden yeniden düşünülmüş bir tarih içinde ve coşku yüklü bir simgecilikle ulusal bir kimlik oluşturma yolunda başarılı bir örnektir (Aubin). Gerçekten de, hem Özbekler'de, hem Moğollar'da, yitirilmiş Marksist cennetin yerini alacak olan toplu kimlik tahayyüllerinin benzer yollar izleyerek kurulmasına tanık olunmaktadır: örneğin, eski rejim zamanında dikilen heykellerin bir bir yıkılması; örneğin, komünizmin benimsediği, fakat bütün bir sanayi dünyasının da paylaştığı önemli olay ve kişilerin yıldönümü kutlamalarında ve anmalarındaki aşırı debdebe;⁷ örneğin, dönün Marksizm yanlısı tarihçi ve romancılarının günün ekonomik bozukluklarını gözlerden saklamaya yardımcı olmak amacıyla güllük gülistanlık gösterdikleri bir geçmiş tasarımı (Dudoignon, Aubin).

Sovyet ağabeyin dayattığı psikolojik mekanizmaların bu yerel-ulusal yapılara oturtulması kadar, yetmiş yıllık komünist rejim boyunca geleneksel toplumsal düzenleme mekanizmalarının alttan alta ilerleyen devamlılığı da çarpıcıdır (Bu olguya dikkat çeken bir makale için bkz. Blum).⁸ Bu konuya ilişkin olarak örnek bir çalışmayı duyurmak gerekir: Moğol bölgesindeki iki kolhozda, Transbaykal Buryatları üzerine yapılan bu çalışma, iktidarın hiyerarşik bir biçimde kullanılışında, ataerki ilişkilerde, matrimonyal değişim devrelerinde, etkili oldukları kabul edilen dini halk törenlerinin yerine getirilmesinde, vb. geleneksel yapıların sürekliliğini arayıp bulmaya çalışır (Humphrey, 1983). Sincan Uygurları'nda, toprağa dayalı bağlılığı çapraz kesen bağlılık şemaları, Çin'in etnik azınlıklar kuramının Türkistanlı çiftçileri "Uygur etnik

7. Temel değerlerin gözden düştüğü bir anda, özellikle de günümüzün Avrupa dünyasında, asgari bir dayanışmanın gelişmesine yardımcı olan önemli kişilerin doğum günleri ve kutlamaları konusunda bkz. Johnston, 1992.

8. Yine eski SSCB'nin üzere göçebe kökenli halkları olan Türkmenler ve Kazaklar için de aynı gözlemler söz konusudur. Bkz. Bertrand Bouchet, "Tribus d'autrefois, kolkhozes d'aujourd'hui, *Des ethnies aux nations en Asie centrale*, R.E.M.M., 1991, ss. 55-69.

grubu" olarak kabul etmesinin yarattığı birleştirici etkiye rağmen, hâlâ gözle görünür biçimde etkindir (Jan; Gladney, 1990 ve 1993).

Dinin Rolü

Tacikler'de kimliksel ortaya çıkış, tarihsel bir haleleri olan Buhara, Semerkant ve Taşkent gibi yerlerin Sovyet iktidarı tarafından alınarak Özbekistan'a verilmesi sonucu zorlaşmıştır. Dinsel öge, Özbekler'de ya da Tatarlar'da olduğundan daha büyük bir rol oynamakta ve daha köktenci bir biçim almaktadır.⁹ Moğollar, burada da komünist dünyadan alınılradıkları fakat İslami olmayan deneyimin benzerini sergilemektedir: 17. yüzyıldan beri Rus bozkırlarına yerleşen, Batı Moğolları'nın bir dalı olan ve milliyetçiliğe dönüşümlerini gerçekleştirmede bizzat Moğolistan Moğolları olan Halhalar'a oranla daha zayıf bir donanımları olan Kalmuklar, Budizm'i, Ulan-Batur'a göre birleştirici ve harekete geçirici bir etken olarak çok daha fazla kullanır gibidirler (Aubin).

İslam, bölgelerarası akımlarda da göz önüne alınmalıdır: Arap dünyası ve Hint alt-kıtası ile temasları kadar bizzat Çin'deki müslümanlar üzerindeki etkisi de önemli olsa gerektir. Zira, Sincan'ın Türkdilli halkı ve özellikle de Çin içlerinde yaşayan ve Çin dili ve kültürüne ait olan müslümanlar, yani komünist rejimin Hui adı ile bir sözde etnik gruba dönüştürdüğü bir kesim, Buhara ve Semerkant gibi önemli Türk-Fars kültür odaklarının damgasını vurduğu bir dine, şeriata ve Sufiliğe bağlıdır; bunlar, 50'li yıllara kadar Farsça'yı bir kültür dili olarak kullanmışlardır. Günümüzde, kültürel olarak araplaşmakta olan Çin müslümanları, eski SSCB'nin dini olarak serbestleşmesinin ve yeni Özbek devletinde Buhara'nın entelektüel ve simgesel olarak yükselişinin etki-

9. Bkz. Olivier Roy, "Le nouveau islamique en URSS", *Des ethnies aux nations en Asie centrale*, R.E.M.M.M. , 1991, ss. 133-143.

10. Özbekistan'da Sufilik konusunda, Türk ve Orta Asya Sufi tarikatları uzmanı Thierry Zarcone'un *France-Uzbekistan* adlı bültenin Ekim 1993'te çıkan ilk sayısında yayımlanan kısa bir özeti, açıklayıcıdır: "Tasavvuf, Özbek edebiyatının başlıca esin kaynaklarından biridir. Gerçekten, Orta Asya toplumu yüzyıllardan beri mistisizmin koynunda, kentlerindeki mollaların vaazlarına olduğu kadar kırdaki bayırda dolaşan ozanlarının şiirine ve müziğine de dikkat ederek yaşayagelmıştır... Tasavvufun ilham alan bu edebiyat ayrıca, 80'li yıllarda Moskova'ya karşı ideolojik muhalefetin başlıca itici güçlerinden biri olacaktır... Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasından bu yana bu edebiyatın yeniden ilgi odağı haline gelmesi, Özbekler'in bu mirası yeniden yürürlüğe koymak istediklerinin işareti ve Orta Asya'da zengin bir Türkçe edebiyat ve şiir geleneğini sürdürmeye kararlı olduklarının kanıtıdır..."

sini hissedecekler midir?¹⁰

Gelecekte yapılacak çalışmalarda ele alınmayı bekleyen daha pek çok sorun vardır: Türkmenistan'da, Kırgızistan'da durumun gelişimi; Türkiye'de yerleşmiş bulunan "Dış Türkler" in, doğdukları topraklar olan bu ülkelerde egemen olan yeni durum karşısındaki tepkileri gibi. Bugüne kadar, sadece esas olarak Kazaklar'dan oluşan Sincanlı göçmenler ciddi ve derin bir etnososyolojik araştırmada inceleme konusu olarak ele alınmışlardır (Svanberg, 1989). Bu çalışmanın sonuçlarına göre, Kazaklar Türk toplumu ile çok iyi kaynaşmışlardır; bunu sağlayan nedenlerin başında da, sadece Türkiye'yi bir İslam ülkesi olarak görmeleri değil, aynı zamanda Ankara hükümetinin en küçük bir etnik nitelikli gösteriye izin vermemesi de gelmektedir. Ne var ki, bu Kazaklar kendilerini ayrı bir kimlik olarak görmekte, hatta belli bir üstünlük duygusu da geliştirmektedirler; buna karşılık, geçmişlerinde cemaat ideolojisinden yoksun kalmış olan Uygurlar ise, ayrı bir altkültür oluşturma ve bunu koruma konumunda olmamışlardır.

Bu derlemeye katkıda bulunanlar elbette işlenebilecek tüm konuları işleyip tüketmemişlerdir; zaten böyle bir niyetleri de olmamıştır. Buna karşılık, bazen hiç beklenmedik biçimde başta hedeflemedikleri pek çok soruna dokunmuşlardır. Nitekim, özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında, Prométhée hareketi içinde Avrupa tarihi ile pek yakın kesişme ve geçişmeler olduğu apaçıktır (Copeaux); büyük sanai güçlerin yeni bağımsız devletlerin ekonomilerine karışmaları hemen her durumda kendini göstermektedir. Burada, bazı alanlarda yüzyılın başında başlayan karşılıklı değişimler yoluyla Türkdilli ve Moğoldilli alanlarda varlığını gösteren Japonya öne çıkmaktadır (Deringil, Devlet, Aubin). Japonya, ülkesinde İslam'ın yerleşmesini de esas olarak Tatarlar'ın dinamizmine borçludur.¹¹ Japonya'nın, Pasifik savaşındaki askeri zaferleri

11. (Abdürreşid İbrahim ya da İbragimov, hatta İbrahim Oğlu [1885-1944] olarak da anılan) Abd-al Rashid İbrahim, aşırı Tatar yanlısı etkinlikleri nedeniyle Rusya'dan kovulmuş ve 1907'ye doğru Güney Mançurya'ya sığınmıştır; buradan da, yüksek rütbeli bir Japon subayının yardımları ile 1908'de Japonya'ya geçmiştir. Yaklaşık bir yıl boyunca bazı Japonlar'ı İslam'a kazandırdıktan ve Avrupa ve Amerikan emperyalizmine karşı mücadele için çalıştıktan sonra 1909'da burayı terk etmiş, 1933 yılında tekrar Japonya'ya dönmüştür; 1938'de ise Tokyo'da yapılan yeni caminin başıamıdır ve birkaç yıl sonra da bu kentte ölecektir. (Keiko Nishimuta, "Un Tatar musulman au Japon en 1908: AbdulRachid İbrahim", *La transmission du savoir dans le monde musulman périphérique*, Lettre d'information, no: 2, Kasım 1984, ss. 9-13.) Ayaz İshaki de, keza, 30'lu yıllarda Tokyo'ya gelerek kendi kuramını sunmaya çalışmıştır (*Oriente Moderno*, XXII, no: 5, Mayıs 1942, s. 18).

hem başlatan hem de onlara eşlik eden Uzak Doğu'daki kültürel etkinliğinde İslam'ı kabul etmiş eski samurayların oynadığı rol düşünüldüğünde, Tatarlar'ın ve Japonlar'ın İslam propagandaları arasındaki ilişkiler daha da ilgi çekici hale gelir. Nitekim, bu çerçevede, 30'lu ve 40'lı yıllarda, Japon egemenliğine giren Uzak Doğu'da Tatar bayan öğretmenlerin çalıştığı kız okullarını da kapsayan müslüman Tatar okulları açılmıştır.¹²

Elinizdeki bu derleme bütününden çıkarılabilecek tüm vargılar içinde, kültürel ve siyasal alanlarda şunu benimseyebiliriz: D. L. Horowitz' in 1985'te çıkan kitabına *Ethnic Groups in Conflict* adını koymasından bu yana iyice yerleşmiş bir kanının tersine, toplulukların etnik kimlikleri ile ortaya çıkmaları ille de çatışmalı olmayabileceği gibi, gelecekteki bir çatışmanın kaynağı da olmayabilir.¹³

Bölgenin Ekonomik Sorunsalı

Bu çalışmada incelenen bölgelerde ekonomik söylemin yenilenmesi kadar, bölgesel işbirliği projelerinin çokluğu ve bunları kotaran aktörlerin stratejilerindeki karmaşıklık, dışarıdan bakan bir ekonomik gözlemciye hangi bakımlardan hem çok yakın ve tanıdık, hem de çok kendine özgü görünmektedir? Artık son derece uluslararasılaşmış bir söylemin ardında, bölgenin ekonomik sorunsalı, çok özel bir ekonomik tarihi yansıtmaktadır.

Bir kez, bu yeni cumhuriyetlerin bağımsızlığı, 60'lı yıllarda olduğunun aksine, (bu dinamik varsa bile) gelişmemiş bir çevrenin dinamikleri sonucu değil, merkeze özgü bir dinamiğin sonucu doğmuştur. Karşı karşıya bulunulan sömürgeleşme, bir "cartiérisme" olma riskini taşımaktadır. Öte yandan, bu bağımsızlık olgusu bir dizi bölgesel ekonomiyi, 60'lı yılların aksine (o zaman yeni bağımsızlığına kavuşan ülkelerin önünde birden çok model vardı ve hepsi de korumacılık yanlısıydılar), artık ideolojik olarak hiç tartışılmayan bir piyasa ekonomisi haline gelmiş bulunan bir dünya ekonomisinin içine katmıştır; bu yeni dünya ekonomisinin belirgin özellikleri de küreselleşme ve yeni tip bir bölgeselleşmedir.

12. *The Moslem World*, no: 3, Temmuz 1935, s. 295.

13. Bu konuyu ilgilendiren ve Balkanlar'a ilişkin bir çözümleme için bkz. Oran, 1992.

Bu tarihsel durum nedeniyle de, aktörlerin ekonomi ile toplum arasındaki eklemlenme konusundaki ısrarı ne olursa olsun, doğmakta olan ekonomik sorunsallar bütün yoksul ülkeler için aynıdır. Bu sorunsallar, ekonomik bir bağımsızlaşmanın marjinalleşme korkusunu gizlemediği, aksine, onu ortaya çıkardığı bir bölgenin özellikleridir.

Üçüncü Dünyacı Tahayyüller ve Piyasa Ekonomisine Bağlanan Umutlar

Siyasetin ve medyanın söyleminde yer alan sözcüklere ve temalara ilişkin bir dökümün, "Üçüncü Dünyacı" dilden sayısız alıntılar yapıldığını göstermesi anlamlıdır: ülkenin doğal kaynaklarına sahip çıkılması; sahip olunan potansiyellerin değerlendirilmesinde iyimser yaklaşım; temel ürünlerde uzmanlaşmanın "yapısal olarak" reddi; ticaret hadleri düzeyine dair eleştiriler; merkezin, bütçeler-arası aktarmalar biçiminde bahsettiği sübvansiyonların eleştirilmesi (bunların siyasal bağımsızlığı tehlikeye atabileceği ileri sürülmektedir); bağımlı ülkelerin ekonomik ve siyasal tarihinin geriye dönük olarak yeniden değerlendirilmesi; "yerli" ekonomik dinamiklerin idealleştirilmiş biçimde yeniden inşa edilmesi; çevre ekonomilerinin, merkeze aidiyetleri nedeniyle "tıkandıkları" suçlaması, vb.

Bütün bu konuların, bugün dünyanın başka bölgelerinde köhnemiş ve işlev dışı kabul edildikleri bilinen bir gerçektir; bunun nedeni de bunları yaratan ve yayan bağımlılık teorisinin içinde bulunduğu bunalımdır. Bu temalar diğer ülkelerde farklı, hatta karşıt kuramsal ortamlarda ortaya çıkmaktadırlar. Orta Asya özelinde, merkez-çevre uzlaşmazlığı, bugün artık ne uluslararası piyasaya, ne de sermaye birikiminin uluslararası dinamiğine atfedilmektedir. Tam tersine, bu uzlaşmaz çelişki, bugün, pazar yasalarının, plancıların kararları ve siyasal zorunluklar sonucu çiğnenmesi ile açıklanmaktadır. Bu yaklaşımda bağımlılık temaları yeni bir kuramsal ve ideolojik meşruluk kazanmaktadır. Bunlar, varolan durumun aksine, uluslararası ekonominin düzenlenmesinde piyasanın etkili bir araç olduğuna dair ek bir kanıt olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece de, bağımsızlığını yeni kazanan ekonomileri yeniden yapılandırmada bu temalar onların dünya ekonomisinden koparılmasını değil, tam tersine, bu ekonominin kurallarına uygun olarak onunla bütünleştirilmeleri gereğini ortaya koymaktadır.

Kuramsal meşruluklarının inkâr edilmesi, bağımlılık temalarının kendi mantıkları içinde gelişmelerini elbette engellemez. Bağımlılığın

açıklanması farklı olsa da, bağımlılığın tüm kritik dönemlerinde ve bir imparatorluğun tüm tarihinin yeniden yorumlandığı bu süreçte, hep aynı imge, sembol ve mitlerin karşımıza çıktığını görürüz. Ekonomistlerin, tıpkı tarihçiler gibi, perspektiflerin altüst oluşlarının kristalize olduğu, ulusların geçmişlerinin yeniden kurulduğu, çözümlemecilerin, karar vericilerin, düşüncelerin ve medyanın ekonomik geçmişi yeniden değerlendirme yoluyla kalkınmanın geleceğine ilişkin imgeyi birdenbire değiştirdikleri bu anları kavrayıp yorumlamalarında yarar vardır. Yaşam düzeyi, demografik tutum ve davranışlar ya da iktidara ulaşma gibi alanlarda "sömürgecilikten" kaynaklanan eşitsizlikler konusunda, planların hataları ve başarısızlıkları konusunda, çevreye verilmiş zararlar ve zor durumdaki bir ekonomide iş gören aktörlerin kendilerine özgü akılcalıkları konusunda, karanlıkta kalmış gerçeklerin gün ışığına çıkarılması söz konusudur. Ortaya çıkarılan bir başka gerçek de, piyasa oyununun sürekliliği ve medyanın yoksul ülkelerin merkezi iktidar ile eklemlenmesinde ekonomik rolüdür.

Merkez-çevre ilişkilerinde meydana gelen (beklenmedik) basit bir değişme bile bu ilişkileri kuran olguların (yani değişim, sermaye akışları, göçler, öğretim, sağlık hizmetleri, vb.) yeniden yorumlanmasını ve eklemlenme mantıklarının yeniden inşasını gündeme getirmektedir. Bağımlılık temalarının kendine özgü bu dinamiği, iktisatçı için sadece tarih yazımı bakımından ilginç değildir. Bu dinamik, ayrıca, piyasa ekonomisini ilke olarak benimsememize rağmen, güncel ekonomi tartışmalarının nasıl bağımlılık teorisi kesitleri gibi pek de liberal olmayan stratejiler taşıdığını anlamamıza da olanak verir.

Bu genel temaların gerisinde, bir zamanların "Üçüncü Dünya"sının alışılmış stratejileri ortaya çıkar: beslenmede kendi kendine yeterlik; verimli bile olsa ekonomik ilişkilerin politik nedenlerle koparılması; sanayinin korunması; doğal kaynakların ulusça sahiplenilmesi; kültürel olanın ekonomik olan karşısında üstünlüğü ve önceliği; ulusal ya da bölgesel bütünleşmeyi sağlayacak pahalı altyapı yatırımları; ekonominin, ekonomi dışı ilişkilerle (etnik, dilsel, kültürel ilişkiler, dine bakış açısı, vb.) eklemlendirilmesi. Bu projeler ekonomi dilinde ifade edildiğinde, daima potansiyellerin, avantajların ve maliyetlerin hesaplanması üzerine dayanır. Bu çerçevede kullanılan kavramlar geniş biçimde, burada bir araya getirilmiş olan ekonomik incelemelerin çok daha mütevazı değerlendirmelerinin de gösterdiği üzere, bağımlılık anlayışından ve imgelerinden alınmıştır. Burada, benimsenen stratejilerle (bunlardan bazıları, Türkiye'de ekonominin kurulmasında etkili ve başarılı ol-

dukalarını kanıtlamışlardır) dünya ekonomisi ile hızlı biçimde bütünleşme istenci arasında bir uyumsuzluğun belirmesi riski ile de karşı karşıya gelinmektedir.

*İmparatorlukla Bütünleşmenin Sürmesi,
Dünya Ekonomisiyle Yeniden Bütünleşme ya da Marjinalleşme*

Bağımsızlık özelemlerine ve imgelerine ilişkin aynı ihtiyat eski SSCB ile bağları koparmanın yüksek maliyetlerini hesaba katmayı gerektirir. Eskide kalan bir bütünleşme üstüne bugün geriye bakarak verilecek yargı ne olursa olsun, bu bütünleşmenin kopmasının birçok bedeli gerektireceği ortadadır: belli bir pazar kaybı, teslimatlarda aksamalar, bütçeler arası aktarmalardan vazgeçme, enerji satın alanlar açısından ticaret hadlerinin yeniden gözden geçirilme maliyeti, girdi fiyatlarının artışı, üretim aygıtını yeni üretimler için uyarılmanın maliyeti, para birliğinin dağılmasının maliyeti, toplumsal karışıklıkların, askeri serüvenlerin, sınır çatışmalarının vb. maliyeti... Eski bütünleşmenin parçalanması karşısında yeni ulusların tereddütleri de ortaya koymaktadır ki, bu kopma, ilk söylemlerde ortaya konduğundan çok daha az cazip görünmektedir.

Yine aynı şekilde, dünya piyasa ekonomisi ile doğrudan bir bütünleşme için gerekli koşullara bakıldığında, partnerlerin çeşitlenmesinin sağlayacağı kazançlar görünmektedir. Ne var ki bu bakış, aynı zamanda ihraç malları fiyatları, pamuk başta olmak üzere bazı temel üretimler konusunda dünya ölçeğindeki rekabet, olası yeni pazarlara yönelik olarak ulaşım maliyetleri, dünya pazarında rekabetin gereklilikleri, yeni ülkelerin ürünlerine hemen açılmayabilecek tercihli bölgelerin varlığı... gibi konulardaki belirsizlikleri de ortaya koymaktadır.

Bütünleşme büyük olasılıkla güç olacaktır; en azından, dış dünyaya açılmaya direnen siyasal engellere karşı ileri sürülen eleştirilerde sanıldığından çok daha güç olacaktır. Bu çerçevede, en zayıf ekonomilerin marjinalizasyona oranla eşitsiz bir bütünleşmeden daha az zararla çıkmaları olasıdır. Nitekim, küreselleşmiş bir dünya ekonomisinin her bölgeden gelen ürünleri ve insanları bütünleştirme kapasitesinin olduğu bilinmektedir, ancak bu ekonominin bir de rekabetçi olmayan ekonomik aktörleri, hatta ülkeleri –en azından geçici olarak– dışlama eğilimi vardır.

Kıtasal ve planlı ekonomik sistemlerle bütünleşme söz konusu olduğunda bu risk Orta Asya'da görmezden gelinebilmiştir. Buradaki

mantık (kıtalararası rekabete uyum sağlayabilmiş bölgelerin bu mantık sonucu frenlenmesi bir gerçek olsa bile), kıta-içi akışların yoğunlaştırılması ve imparatorluk sınırboylarındaki ulusların denetim altında tutulmasıydı. Resmi söylemin özü, piyasa dışı müdahaleler aracılığıyla, marjinal kalmış bölgelerin bu kapalılıktan kurtarılacak surece katılmalarının sağlanması idi (Altyapıların ve ulaşım ağlarının kurulması, çeşitli etkinliklerin zorla taşınıp yerleştirilmesi, göçler, ulusal savunma tesislerinin yerleştirilmesi, vb.).

Liberal bir kıtalar arası bütünleşme dinamiği bu kıta-içi planlı bütünleşme dinamiğinin yerini alma eğilimindedir. Bu yeni strateji içinde Ortâ Asya, ekonomik bakımdan çevre olarak tanımlanan, coğrafi olarak dışarı ile bağlantısı bulunmayan ülkelerin marjinalleşmeyi önlemek için (emeğin ya da doğal kaynakların maliyeti gibi) çok önemli avantajlar sunmaları gerektiği gerçeğini keşfedebilir. Rekabetçi olmayan bölgelerden uzaklaşma ve yoksul çevre bölgelere aktarmalar yapmayı reddetme eğilimi, yeni cumhuriyetlerin sömürsüzleşmesine yabancı bir gelişme değildir. Bu durum Çin'de bile gözlenmektedir: Kıta ölçeğinde bütünsel bir planlama yürürlükte kalmakla birlikte, dışa açık bir kalkınma stratejisi kıyı bölgelerin hızla büyümesini kolaylaştırmaktadır. Bunlar, tıpkı Güneydoğu Asya ülkeleri gibi, büyümenin ilk aşamalarında kendi "hinterland"larının getirdiği yüklere katlanmayı reddetme ve coğrafi olarak kapalı kalmış bölgelerle bütünleşmeyi daha sonraya bırakma eğilimindedirler. Michel Jan'ın da işaret ettiği gibi, Sincan gibi bir bölge bile bu gelişmeden etkilenebilecektir. Öte yandan, tam tersi doğrultuda rol oynayabilecek pek çok etken de sayılabilir: sınır bölgelerin stratejik önemi, komşu ülkeler arasındaki rekabet ve çekişme, ulaşım ve deniz yollarına çıkış ağları yaratmak suretiyle yeni cumhuriyetlerin kapalı bölgeler olmaktan çıkma stratejileri. Ne var ki, marjinalizasyon riski bir gerçektir ve böyle hissedildiği için de, çoğu kez bölgesel işbirliği projelerinin başlatılma nedeni olmaktadır.

Bölgesel İşbirliği ve Bütünleşmenin Çeşitli Mantıkları

Böylece, marjinalleşme kaygısı, küreselleşmiş ekonominin bir tepki olarak pek çok bölgeselleşme projesi yaratmak gibi genel bir eğilimini güçlendirmiş oluyor. Eşzamanlı olarak Türkiye'nin çevresinde ortaya çıkan Ekonomik İşbirliği Örgütü, Karadeniz Ülkeleri İşbirliği Projesi, Türkdilli ülkelerle geliştirilen pek çok proje, belli ekonomik sektörlere ilişkin projeler (iletişim, su paylaşımı gibi) bu eğilime örnek olarak ve-

rilebilir. Ayrıca Rusya ve İran başta olmak üzere kendiliğinden oluşan sınırötesi ilişkilerin de hesaba katılması gerekir. Ne var ki, bu tür yerel projeler hiçbir zaman AET ile bağların sıkılaştırılması umudundan vazgeçilmesi anlamına gelmemelidir.

İlk başlarda ileri sürülen kimi görüşlerin tersine, Türkiye'nin bu projelerin herhangi birine ayrıcalık tanımayacağı, bunun yerine hem diplomatik hem de ekonomik hedefleri olan eşzamanlı eylemler geliştireceği beklenebilir. Çeşitli biçimlere bürünebilecek olan bir ilişkiler ağı kurulacağı kesindir: sektörel bütünleşmeler (iletişim), Karadeniz çevresinde işbirliği anlaşmaları, yakın komşular ile çatışmalı ve geçici uzlaşmalar, yerel pazarlarda kurulacak gayriresmi ilişkiler, uzun süreli görüşmeler (AET ile) vb...

Yine gözlenmektedir ki, sunulduklarında dünya pazarları ile bütünleşmenin reddi, ya da en azından ortak pazarlardan korunma stratejisi olarak algılanabilecek olan projeler, bugün artık dünya piyasası ile bütünleşmeye hazırlık niteliğinde olan araç ve aygıtlar olarak gösterilmektedir. Burada elbette ki, bazen, egemen liberal ideolojiye ve uluslararası kuruluşların söylemine ödünler verilmiş olması söz konusudur (Bu uluslararası kuruluşlar, bilindiği gibi, Türk devletinin ekonomik yaşama müdahalelerini büyük bir güvensizlikle karşılarlar ve A. O. Krueger bu müdahaleler konusunda "rant arayıcıları" kuramını geliştirmiştir). Ancak, görünen odur ki, ortak korumaya dayalı her türlü bütünleşme projesi, güçlü direnişlerle ve kayıt dışı akışların büyümesi ile karşılaşmaktadır. Tüketicinin koruma maliyetine karşı duyarlılığı, SSCB'nin parçalanmasını hızlandıracak kadar güçlü olmuştur. Ancak, yeni bütünleşme bölgelerinde bu tür "başına buyruk" davranışların birdenbire ortadan kalktığını gösteren hiçbir emare de yoktur. Dünyanın başka bölgelerinde olduğu gibi burada da, pek çok başarısız bölgesel-leşme örnekleri ile karşılaşılması hiç de yadırgatıcı olmayacaktır.

Peki, başarılı ve başarısız olmuş çeşitli bütünleşme örneklerinden hareketle, bölgede aynı anda yürürlüğe konan değişik bütünleşme mantıklarından her birinin gücü ve etkililiği konusunda ipuçları elde edilebilir mi? Türkdilli dünya vesilesiyle dile getirilmiş bulunan kültür ortaklığı ve/veya dil birliği mantığı, örneğin, Afrika'da, Araplar arasında ya da Asya'da geliştirilen çok sayıda muğlak bütünleşme projesinden daha etkili mi olacaktır? Pek çok ülkenin, tarım başta olmak üzere yerel pazarlar üzerindeki etkisi tartışılmayacak olan coğrafi yakınlık mantığı ile bütünleşmesi, bölge bağlamında, özellikle de İran'la ilişkiler konusunda daha dikkatle incelenmesi gereken örnekler değil midir? Buna

karşılık, potansiyel ilişkilerin varlığını öne sürmek için gündeme getirilen aynı coğrafi yakınlık mantığı, bu ilişkilerin yapay olarak frenlenmiş olduğu kanıtlanmadıkça, çok pahalı iletişim harcamalarını meşrulaştırma bahanesi olarak kullanılma riskini taşımaz mı? (Bu yatırımların maliyeti de zaten bu görünürdeki yakınlığı tekdüz eder nitelikte değil midir?)

Ulus-ötesi etnik yakınlıkların yeniden doğuşu ile sınırların ve devletlerin değer ve önem yitimine uğraması mantığı, dünyada benzer bir gelişimin gözlemlendiği başka yerlerindeki gibi, ulusötesi etnik çatışmalar yaratma ve (Kazakistan, Azerbaycan ve İran gibi) maden ve petrol rantlarından yararlanan devletlerin giderek büyüyen güçleri ile çatışmaya girme riskini taşımıyor mu? Bölge dışı aktörlere karşı koalisyon oluşturma mantığı, GATT'ın başarısızlığa uğraması kaygısının hemen her yerde ortaya çıkardığı karşılıklı ticari bloklar yaratılması tehdidi dışında (Türkiye'nin tam üyeliği karşısında AET'nin benimsediği çekinceler gibi) bir şey meydana getirmeyecek mi? Ve örneğin, pek az bir olasılıkla da olsa pamuk üreticileri arasında bir anlaşma sağlanmasına yol açabilecek mi?

Buna karşılık, büyük bir pazar oluşturarak teknolojiyi ve yabancı yatırımcıları ülkeye getirme mantığı, Türkiye'nin başını çekmek istediği bir dizi programın başlıca amaçlarından biri değil midir? Daha da genel olarak, Güney ülkeleri arasındaki tüm projelerde olduğu üzere, bölge ülkeleri arasında kullanılan eşitlikçi söylem, gerçekte, gelir düzeyi ve güç bakımından son derece eşitsiz olan ülkeler arasındaki asimetrik ilişkileri belirlemede kullanılan diplomatik bir dil olmaktan öte bir şey midir? Rusya ile, "Kuzey" in öteki güçleriyle, bu ayrıcalıklı rolü oynamayı düşünen Türkiye ile dikey bir bütünleşme, Kuzey Amerika'da ve Asya'da olan yatay bir bütünleşmeye göre daha sağlam bir bütünleşme değil midir?

*Türkiye: Kendiliğinden Bir Bölgesel Kutup mu,
Zorunlu Aracı mı?*

Bir zamanlar (sermaye sahibi olan ve Güney'den gıda ürünleri ve hizmet satın alan) petrol ülkelerinin dışa vurduğu dünya ekonomisinin ikincil kutupları olma iddiası, günümüzde artık belli bir üretim kapasitesi yaratabilmiş olan ülkelerin malı haline gelmiştir. Türkiye'nin ve İran'ın ilişkileri bu kaymanın en güzel örneğini oluşturuyor. Gerçekten, Türkiye bu yeni cumhuriyetlerin ortaya çıkışı sırasında sınai ihracatçı,

kamu hizmetleri sunucusu, güneydoğusundaki baraj sayesinde geleceğin tarım ürünleri satıcısı, banka hizmetleri sunucusu ve finans merkezi, iletişim ağları düzenleyicisi ve bölgeye yönelecek yabancı yatırımcıların yerleşim yeri olma gibi iddialarla ortaya çıkmıştır.

Pazar ekonomisinin dünyaya yayılması, Türkiye'ye bu bölgesel kutup rolünü oynamada yardımcı olabilir. Potansiyel müşteriler, bu bölgesel kutuptan gelebilecek ihracatı engellemekten alıkonabilirler; ileri ülkelerin rekabet düzeyinin yakalanması artık zordur; yabancı yatırımlar gerçekten de önemli pazarlarda bir araya gelme eğilimindedirler. Bu pazarların bölgesel piyasalara ulaşma yolu olarak ortaya çıkması durumunda bu olgu özellikle belirgindir.

Sonuç olarak Türkiye, 60'lı-80'li yılların liberal eleştirilerine karşı direnebilmiş ülkeler olan Güney Afrika, Nijerya, Meksika, Tayland gibi, aradan geçen zaman içinde inşa ettiği karşılaştırmalı üstünlüklerinden yararlanabilir. Ne var ki, liberal ideolojilerin baskısı kendisini yeni bağımsız ülkelerin kendi pazarlarını koruyamayacakları kadar fazla hissettirdiğinde, kendi kalkınmalarını koruma altında gerçekleştirmiş olan ülkeler, kazanılmış avantajlarını kullanarak yeni pazarlara nüfuz etmeye kalkmaktadırlar.

Bir yandan, gelişmeleri koruma sayesinde elde edilen ekonomik etkinliklerin tümü dünya rekabet düzeyine ulaşmış değildir. Bunların bölgesel bir rekabet gücü elde edebilmeleri bile ancak sübvansiyonlarla (ihracatı, üretimi, bölgesel ulaşımı... özendirme) mümkündür ki bu, rakiplerin GATT'a şikâyeteye kadar gidebilen itirazlarına yol açacaktır. Bu rekabet gücüne ulaşmada bölgesel korumalar da denenebilir, ancak bu kez de potansiyel müşteriler, tercihli satın alma ya da zararı karşılama biçiminde ortaya çıkacak bu korumaları sağlamada çekingen davranacaklardır. Tüm bu stratejiler, kutup-ülkenin yüksek maliyetleri kabulmesini gerektirecektir.

Öte yandan, eğer kutup-ülke arzu ettiği müşterilerinin satın alma gücünün yetersizliğine de çare bulmak zorunda ise, zaten yüksek olan maliyetler daha da artacaktır. Petrol ülkesi olmayan kutup-ülkelerin bir ortak noktası da, bugüne kadar sattıkları malları finanse etmeyi başaramamaları ve bölgesel ihracatlarını finanse etmede üçüncü ülkelerden gelecek yardımlara bel bağlamalarıdır (Bu çerçevede, Türk inşaat ve imar firmalarının bu çevre ülkelerde sağladıkları başarı anlamlıdır). Yakın bir gelecekte bu tür üçlü işlemleri yenileyip sürdürme umudu artık kalmamıştır; ayrıca, müşterilerin satın alma gücü yetersiz kaldıkça, kutup-ülkenin rekabet gücü kuşkulara açık oldukça, ilişkiler ancak sınırlı

olabilir. Bu üçlü ilişkiler olsa olsa, kutup-ülkenin, kendisi de bizzat ihracata yönelme arzusu duymayacak bir mali partner bulup devreye sokması gibi çok özel koşullarda (örneğin çok düşük bir olasılıkla, bölgedeki bir petrol ülkesi ile anlaşmaya varılması) gelişebilir. Kutup-ülke, bölgenin dışındaki finans çevrelerine, piyasaları ve buralara uygun teknikleri çok iyi tanıdığını, pazara yakınlığını, güvenlik garantisi verdiğini, asgari bir satış güvencesi sağlayacağını, vb. avantajları sıralayarak, birlikte çalışma anlaşmaları önerebilir. Daha da ileri giderek daha ince ayrıntılarla çalışılmış stratejiler geliştirebilir ve aracılık rolü ile kendini kabul ettirebilir; bunu sağlarken de kısıtlayıcı uygulamalara, bilgi tekelilerine, ulaşım ve iletişim ağlarının denetimi gibi yollara başvurabilir.

Bu stratejiler, başlangıçtaki işbirliği projelerinden oldukça uzaklaşmıştır; mükemmel olduğu varsayılan bugünkü uluslararası rekabet ideolojisine ancak bir ölçüde dahildir: Ne var ki, söz konusu stratejiler bu halleriyle bile ikincil güçlerin gerçek özlemlerinin tam odağında yer almaktadırlar ve en azından şimdilik, hiç de etkisiz değildir.

Kaynakça

- Akakül, Deniz; Vaner, Semih, 1993. "Peut-il se constituer un sous-ensemble régional autour de la Mer Noire? Approche turque et balkanique", *CEMOTI*, no: 15, ss. 9-49.
- Anderson, Benedict, 1983. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and the Spread of the Nationalism*, Londra-New York, Verso, 1991 (Türkçesi: *Hayali Cemaatler*, İstanbul: Metis, 2. basım, Ekim 1995).
- Andrews, Peter Alford, 1989. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Nr 60), 659 s.
- Après l'URSS, Inventaire pour un drame*, 1993. (Yön.) Hubert Morelle ve Daniel Pineye, Paris: Editions du Félin.
- Behar, Cem, 1993. "Tendances récentes de la population de la Turquie", *CEMOTI*, no: 16, ss. 297-314.
- CEMOTI*, No: 13, 1992, *L'immigration turque en France et en Allemagne*, 237 s.
- No: 14, 1992, *L'émergence du monde turco-persan*, 153 s.
- No: 15, 1993, *La zone de coopération économique des pays riverains de la mer Noire*, 326 s.
- Des ethnies aux nations en Asie centrale*, 1991. *Revue du Monde Musulman et*

- de la Méditerranée*'nin bütünü olarak (Aix en-Provence: Publisud), no: 59-60, 162 s.
- Gladney, Dru, C., 1990. "The Ethnogenesis of the Uighur", *Central Asian Review*, IX, no: 1, ss. 1-28.
- "Constructing a Contemporary Uighur National Identity: Transnationalism, islamicization, and the State representation", *CEMOTI*, no: 13, 1992, ss. 165-184.
- Hazai, György, 1992. "La question linguistique dans le monde turc actuel", *CEMOTI*, no: 14, ss. 5-15.
- Horowitz, Donald L., 1985. *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley: University of California Press, xiv + 695 s.
- Humphrey, Caroline, 1983. *Karl Marx Collective. Economy, Society and Religion in a Siberian Collective Farm*, Cambridge: Cambridge University Press, & Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, xviii + 522 s.
- Johnston, William M., 1992. *Post-modernisme et bimillénaire. Le culte des anniversaires dans la culture contemporaine*, Paris, PUF, 291 s.
- Keyes, Charles F., 1981. *Ethnic Change*, Seattle: University of Washington Press, xii + 334 s.
- Kurdoğlu, Çelik, 1993. "Les milieux d'affaires turcs et l'aire turque", *CEMOTI*, no: 15, ss. 243-252.
- Ladier, Marie, 1993. "La fécondité des ethnies principales d'Iran", *CEMOTI*, no: 16, ss. 315-334.
- Muslims in Central Asia. Expressions of Identity and Change*, 1992. Jo+Ann Gross (der.), Durham: Duke University Press, xiv + 224 s.
- Oran, Baskın, 1992. "Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik", Ankara kolokyumuna sunulan bildiri.
- Smith, Anthony, D., 1981. *The Ethnic Revival in the Modern World*, Cambridge: Cambridge University Press, xiv + 240 s.
- Svanberg, Ingvar, 1989. *Kazak Refugees in Turkey. A Study of Cultural Persistence and Social Change*, Uppsala: Centre for Multiethnic Research, Uppsala University (Studia Multiethnica Upsaliensia, 8), 211 s.
- Turko-Persia in Historical Perspective*, 1991, Robert L. Canfield (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 256 s.

Unutkan Tarih

Sovyet Sonrası Türkdilli Alan

Hazırlayan: **SEMİH VANER**

Bugün "Türki Cumhuriyetler" diye anılan Orta Asya ülkeleri, Semerkand ve Buhara'nın simgeleştirdiği zengin bir geçmişe sahiptir. Ancak uzun yüzyıllar süren hegemonyalar altında bu bölge sanki tarihin unutkanlığı sonucu bir tür tarihsiz yaşama mahkûm edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Orta Asya ülkeleri, kendi Doğu'muza Batı'nın bize baktığı gibi bakmaya alışmış bizler için yeniden görünürlük kazandı.

Kendi aralarında ve Türkiye ile dil ortaklığı bulunan bu bölge ülkelerine dikkatin artması doğal ve sevindirici. Ancak bu dikkat ve ilginin duygusal, coşkusal bir milliyetçiliğe değil, bilgiyle beslenmeye ihtiyacı var. Çünkü bu ülkeler Türkiye ile, ya da en azından kendi aralarında bir bütünlük sergilemek şöyle dursun, aynı jeopolitik bölgenin ülkeleri olarak birbirleriyle karmaşık, kimi zaman çatışmacı da olabilen ilişkilere sahipler. Hem kendi içlerinde hem aralarında büyük farklılıklar var. Her biri sancılı bir değişim sürecinin sorunlarıyla boğuşuyor...

İşte Unutkan Tarih, kolaycı yaklaşım ve değerlendirmeler karşısında, bölgedeki hareketliliği anlama çabasıyla oluşturuldu. Pantürkizm'in kökenlerinden ve tarihsel dönüşümünden yeni bağımsız devletlerde ulusal kimliklerin kuruluşuna; çeşitli milliyetçiliklerin yeniden doğuşundan dünya ekonomisine dahil olma çabalarına; nüfus ve göç hareketlerinden İran, Türkiye ve Rusya'nın bölgedeki tutum ve etkilerine kadar pek çok olgu ele alınıyor bu kitapta.

Ortadaki bütün kardeşlik söylemine karşın bugüne değin neredeyse yalnızca folklorik özellikleriyle tanımlanan bu toplumların, kendilerine ve kendi dışlarına nasıl baktıklarını, nasıl bir ekonomik ve siyasal ortam içinde bulunduklarını öğrenmenin, bu coğrafya için kullanılan ezbere formüllerin, kahramanlık ve mazlumluk öykülerinin ötesine geçip bu toplumları anlamaya çalışmanın ilk adımı olabileceğini düşünüyoruz.

Kapak Fotoğrafı: Rıza, Sincan Özerk Bölgesi, 1996.

Metis Yaşadığımız Dünya

ISBN 975-342-171-0

9 789753 421713

İpek Sokak 9, 80060 Beyoğlu, İstanbul